

ШОДМОН ВОҲИДОВ

**ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА
ТАРИХНАВИСЛИК**

(ГЕНЕЗИСИ, ФУНКЦИЯЛАРИ, НАМОЯНДАЛАРИ, АСАРЛАРИ)

Тошкент
Akademnashr
2010

Монографияда XVIII – XIX асрларда Марказий Осиё давлатчилигида муҳим ўрин эгаллаган Қўқон хонлигининг тарихи (1710 – 1876) ва хонлик тарихнавислик мактабининг шаклланиши, намояндалари ва улар асарларининг тавсифи берилган.

Асар барча тарихчилар, манбашунос олимлар, Ўрта Осиё хонликлари тарихи ва тарихшунослиги билан қизиққан талаба ва аспирантлар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
Азиз ҚАЮМОВ, *академик*

Тақризчилар:

Ҳайдарбек БОБОБЕКОВ,
тарих фанлари доктори, академик,

Раҳбар ХОЛИҚОВА,
тарих фанлари доктори,

Қаҳрамон РАЖАБОВ,
тарих фанлари доктори.

ISBN 978-9943-373-40-2

©Ш.Воҳидов, «Қўқон хонлигида тарихнавислик».
«Akademnashr», 2010 й.

Яхшидан боз қолур!

СЎЗБОШИ

1986 йилнинг сентябрь ойи. Тошкент шаҳрида таржимон-офицер сифатидаги ҳарбий хизматимни тугатиб, уйга, аниқроғи туғилиб-ўсган юртим Панжикентга қайтиш арафасида турган кезлар эди. Ўша пайтларда «Пахтакор» метроси бекатига кўпинча Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи ва Ёш томошабинлар театри олдидан ўтиб бориладди. Бир куни ўша йўл орқали ўтаётиб, кўзим мазкур туташ биноларнинг муюлиш қисми деворида осиглиқ мармар тахтачага тушди. Ундаги ёзувда Ўзбекистон ФА Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти деган сўзлар битилганди. «Қўлёзмалар» сўзи мени ўзига жуда қизиқтириб, бу институтнинг қандай муассаса эканини аниқроқ билиш мақсадида беихтиёр бино ичкараси томон қадам ташладим ва одоб-иқром билан қаришилаган назоратчилардан рухсат олиб, тўғри институт директори хонаси сари йўналдим. Бахтимга қабулхонада навбат кутиб ўтирган бирор киши бўлмади, директор хонасининг зил-замбил ёғоч эшигини очдим. Ҳарбийлар либосида эканимдан сал ийманиб кирарканман, хона тўрида ўтирган директор ўрнидан эпчиллик билан туриб, менга пешвоз чиқди ва хижолатдан чиқариб, эски танишлар каби ҳол-аҳвол сўраша кетди. Табиийки, сўхбатимиз рус тилида бўлди. Директор ўзини Азиз Пўлатович Қаюмов дея таништирди. Мен ҳам ўзимнинг қимлигимни айтиб, Душанбе шаҳридан ҳарбий хизматга қақирилганим, яқинда ҳарбий хизматим ҳам тугашини билдирдим. Тарих соҳасига қизиқишим, Шарқ қўлёзмалари билан танишлигим ва уларни яхшигина ўқий олишим, тарихий, адабий қўлёзма манбалар билан ишлашга иштиёқим борлигини аниқладим. Арабча саводим чиққандан бери қўлёзмалар йиғишимни ҳам айтдим. Шу сабабли ушбу институт ҳақида маълумот беришларини илтимос қилдим. А.П.Қаюмов ҳеч эринмасдан тўлақонли равишда ўзи бошқараётган институт фаолияти ва бу даргоҳнинг илмий ходимлари вазифалари ҳақида сўзлаб берди. Шунда мен ҳам бу илмий тадқиқот масканида ишлашим мумкин ё йўқлиги борасида сўрашга журъат қилдим. Азиз Пўлатович шу заҳоти орқасига ўтирилди ва иш столи устида турган бир дафтарчани олди-ю, унинг дуч келган саҳифасини очиб, сулс хатида битилган бир байтни кўрсатаркан, «ўқиб беринг-чи», деди синчковлик билан. Мен ўқиб бердим. Домла мен-

га диққат билан боқиб, ҳеч қутилмаганда, аниқроғи, мен қутмаган ҳолда «келгуси йил январидан ишга келаверинг», деди ва хайрлашувдан сўнг эшиккача кузатиб қўйди. Очиғи, ўшанда ҳарбий хизматдан сўнг менга жонажон юрт бўлиб қолажак шаҳри азим Тошкентда яна кўп йиллар истиқомат қилишим ҳамда илмий, таълим-тарбия фаолиятини олиб бориш бахти насиб этишини хаёлимга келтирмаган ҳам эдим.

Хуллас, келгуси йил январь ойи бошларида Тошкентга қайтиб келдим ва институтга лаборант сифатида ишга қабул қилиндим. Ишга киришганимнинг иккинчи куниси Азиз Пўлатович Қаюмов мени ҳузурига чақириб, қўлимга бир қоғоз тутқазди, унда «Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий ва унинг «Тарихи жаҳоннамои» асари» деган рус тилидаги ёзув бор эди.

– 1961 йилдан буён кўнглимда шу муаллиф ҳаёти ва унинг мазкур асарини илмга қизиққанлардан бирига илмий иш мавзуси қилиб бериш ниятим бор эди. Мана, вақти-соати етиб, бу ниятнинг ҳам амалга ошиши имкони туғилди, яъни бу шарафли иш Сизга насиб қилган экан, шу илмий изланишни энди Сиз амалга оширасиз, – деди А.П.Қаюмов ва «бу номзодлик ишингиз бўлиб, беш йил ичида уни ёқласангиз, яна узлуксиз ишлаб, кейинги беш йил мобайнида докторлик диссертациясини ҳам ҳимоя қиласиз», дея қўшиб қўйди қандайдир қатъий ишонч билан домла.

1990 йили июнь ойида, аспирантуранинг иккинчи йили «Аваз Муҳаммад Аттор ва унинг «Тарихи жаҳоннамои» асари (тадқиқот, таржима ва изоҳлар)» мавзuida номзодлик, 1998 йили март ойида эса «Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши» мавзuida докторлик диссертацияси ҳимоя қилинди.

Жоиз кўрилса, шу ўринда минг-минг таассуф билан эсламоқчиманки, ўз хусусиятига кўра дунёда ягона саналган ва ёзма меросимизнинг катта хазинасига айланган кўплаб қўлёзма асарлар тадқиқоти ва нашрларини амалга ошириб турган мазкур Қўлёзмалар институти фаолияти негадир тўхтатиб қўйилди. Ахир бу илмий даргоҳда Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқининг маданий ва ёзма мероси авайлаб-асраб сақланаётган, тадқиқ қилинаётган эди-ку! Ўтмиш ва замондош ўзбек шоир ва ёзувчилари мероси ҳам шу ерда абадий кўним ва эътибор топган эди. Хуллас, 3000 йиллик ёзма меросга эга бўлган халқимизнинг ёзма мероси тимсолига айланган марказ қайси бир ташкилотларнинг кимлардир билан аллақандай келишмовчилиги оқибатида барҳам топди. Ҳали мамлакатимиз маданий, жумладан, илмий ўтмишида рўй берган бу ачинарли воқеа хусусида олимларимиз ва маънавият соҳасига мутасадди арбобларимизнинг мунозара ва фикрлар алмашинуви амалга ошиб, мутахассисларнинг ўз

сўзларини айтажаклари ва масаланинг қайтадан ўрганилиб чиқишига ишончим комил.

Кечган йигирма йиллик илмий фаолият мобайнида Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданиятига оид юздан ортиқ илмий мақола эълон қилинди, ҳамкорлар ва шогирдлар билан биргаликда 20 дан зиёд илмий асар ҳамда ёзма мерос намуналарини китоб шаклида нашрдан чиқардик. Мазкур меросий намуналарнинг аксарияти араб, форс тилидан ўзбек, рус тилларига таржима қилинган нодир манбалар бўлиб, бу асарлар Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи тарихининг муҳим босқич ва даврларини ўз ичига олади.

Қўлингиздаги монография ҳам ана шу йигирма йиллик илмий фаолиятнинг бир маҳсули саналиб, Қўқон хонлигида тарихнавислик мактабининг шаклланиши, ривож, вазифалари, ана шу анъана вакилларининг асарлари таҳлиliga бағишланган ҳамда у мазкур хонликнинг сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаёти тарихига доир қисқа маълумотларни ҳам қамраган ишдир.

Қўқон тарихнавислик мактаби намоёндаларининг асарлари Ўрта Осиё хонликларида энг бой тарихий асарлар туркумини ташкил қилади. Хонлик ҳудудларида Қўқон тарихининг турли даври ва тарихига атаб қирққа яқин асарлар, назм ва насрда, тожик ва ўзбек тилларида ёзилган. Улар республиканинг кутубхоналаридан ташқари Россия, Туркия, Тожикистон китоб хазиналарида сақланади. Бугунги кунда Бухоро ва Хива тарихнавислик мактаби вакилларининг ишларини ҳам ўрганиш, Ўзбекистон халқлари тарихини қадим замондан ёритиб келган турли тиллардаги манбаларни қидириб топиш, уларни тавсифлаш, ўрганиш, таржима қилиб чоп этиш манбашунослик ва тарих фанининг муҳим йўналишини ташкил қилгани боис бу соҳада қилинган ишлар ҳам жуда салмоқли. Олимлар томонидан Ўзбекистон тарихи ва маданиятига доир кўпгина манбаларнинг нашр этилиши ҳам буни исботлайди.

Мазкур ишнинг нашр этилиши, таҳрири, берган маслаҳат ва таклифлари учун академик Азиз Қаюмов, раҳматли академик Бўрибой Аҳмедов, профессор Мирсодиқ Исҳоқов, профессор Ҳайдарбек Бобобеков, ҳамкасб дўстларим Абдулатиф Турдалиев, Афтондил Эркинов, Исмоил Бекжон, Хондамир Қодирӣ, Дилором Сангилова, Ўктам Султонов, кўпгина шогирдларга ўз миннатдорлигимни изҳор этаман. Олим сифатида самарали фаолият кўрсатишим учун шароит яратиб берган, ҳар томондан қўллаб-қувватлаётган онам – Хосиятбиби (Марҳамат) Сафаровага эса алоҳида таъзимим бўлсин, оилам аъзоларига эса турмуш чорраҳаларида кўрсатаётган чидам ва бардошлари, садоқатлари учун ташаккур айтаман.

I. ҚЎҚОН¹ ТАРИХНАВИСЛИК МАКТАБИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ ШАРОИТИ (СИЁСИЙ ЖАРЁНЛАР)

Қўқон хонлигига асос солган минг қабиласининг бошпиғи Шоҳрухбий ибн Ашур Муҳаммаддир.² У 1669 – 1670 йиллари таваллуд тошган. Минг уруғи XVIII асрнинг бошларида сиёсий ҳукуматни хўжагон сулоласининг қўлидан тортиб олган эди.

Хўжалар ёки хўжагон сулоласи Шарқий Туркистоннинг руҳоний насабли ҳокимлари бўлишган. Сулоланинг асосчиси Махдуми Аъзам – Хўжа Аҳмад ибн Саййид Жалолиддин бўлиб, у IX асрда Хуросон ва Ўрта Осиёда пайдо бўлган «хўжагон» тариқатига мансуб эди. Махдуми Аъзам ҳижрий 956/1463 йили таваллуд топиб, милодий 1542 йили вафот этган. Бу хўжалар Шарқий ва Ғарбий Туркистонда ҳукм сурган Чигатой ҳокимлари даврида катта мансаб ва вазифаларда туриб, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий таъсир кучига эга бўлишган. Сулоланинг кўзга кўринган нуфузли вакили бўлмиш Офоқхўжа Кошғарий³ авлодидан (XVII а.) Шарқий Туркистон ҳамда Фарғонада фаолият кўрсатган хўжалар етишиб чиққан. Офоқхўжанинг Хонхўжа (Хўжа Яҳё ибн Хўжа Ҳидоятуллоҳ ибн Хўжа Муҳаммадсосуф ибн Хўжа Муҳаммадамин ибн Махдуми Аъзам Даҳбедий) ва Кунхўжа (Хўжа Бурҳониддин) сингари ўғиллари сулола давомчилари сифатида Шарқий Туркистондан ташқари Ўрта Осиёда ҳам катта обрўга эга бўлишган.⁴

Бу хўжалар – Оқ хўжалар ва Қора хўжаларга бўлинган. Оқ хўжалардан бўлмиш Офоқхўжа Цин ҳукуматини тан олган. Махдуми Аъзамнинг Қора хўжалар фирқасига мансуб ўғли Муҳаммадамин Цин ҳукуматини тан олмаган. Хитой давлати қўшиқлари Шарқий Туркистонга бостириб кирганида унинг авлодлари ўз қўллари остидаги озчилик ҳудуд билан бирга Ғарбий Туркистон, яъни Қўқон хонлигига қўшилганлар.

Махдуми Аъзам – Аҳмад ибн Жалолиддин Косоний авлодларидан ташкил топган хўжагон жамоасининг Шарқий Туркистондаги сиёсий-маъмурий ҳукмронлиги эса XVII асрдан бошланади. Аштархоний сулоласи ҳукмронлиги даврида марказий хон ҳокимияти заифлашгач, Фарғона водийсида эски ўтроқ зодагонлардан бўлмиш хўжаларнинг таъсири катта бўлган. XVIII асрнинг бошларига келиб сиёсий гегемонлик учун турли қабилалар ўртасидаги кураш майдонга кўчманчи қабилалардан бўлмиш минг уруғини келтирди. Бу уруғнинг бошлиқлари ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаш ва кейинчалик қонунийлаштириш учун ўтроқ аҳоли билан ҳам иттифоқ тузиш пайига тушди. Шу уруғнинг бошлиқларидан бири Шоҳрухбий мазкур хўжалар билан иттифоқ тузиб, ўз ҳукумати куч-қуд-

ратини мустаҳкамлаш мақсадида Чодакдаги ана шу хўжалардан бирининг қизига уйланади. Шунинг учун ҳам Қўқон хонлиги шаклланиши ва кучайиши жараёнида мазкур Чодак хўжаларининг ижтимоий-сиёсий фаолияти нуфузи ва аҳамиятини алоҳида таъкидлаш лозим бўлади. Манбаларда Фарғона водийсида махдуми аъзамий хўжалари турли авлоди вакилларининг таъсир кучи ва роли катта бўлгани ҳақидаги муҳим маълумотларга эгамиз. Жумладан, минг сулоласининг вакилларидан бири саналган Шоҳмастбий шу ерлик вали Лутфуллоҳ Чустийнинг муриди бўлгани Қўқон тарихнавислигида алоҳида тилга олинади.⁵

Қўқон хонлигида минг сулоласининг ҳукумат тепасига келишида Чодак хўжалари ўйнаган ролини кўрсатиш ҳамда Олтин бешик ривоятининг ана шу ҳақдаги маълумотларини баён этувчи «Тарихи Туркистон» асаридаги қуйидаги фикрларга ҳам диққатни қаратамиз: «Фарғона вилоятида таворихларда маълум ва машҳур Андижон ва Ўзганд ва Аҳси қадимги ва эски шаҳар бўлуб, чигатой ва ўзбек хонларига пойтахт эканлиги билинадур. Лекин Хўқанд шаҳрининг энг аввалги биноси 300 йилдан зиёд бўлган эмас. Вақтики, Бобурхон⁶ ўзбек хонлари илан Самарқанд музофотида муҳораба айлаб, мағлуб бўлуб, қочиб, алҳол Хўқанд шаҳри бино бўлган мавзедаги катта сой лабига келганда фаросат илан топибдурким, бул жой сероблик ва обшорлик ва хушҳаво сабаблиқдин андак вақтда ободон ва катта шаҳар бўлса керак деб. Алҳол Хўқанд шаҳрига сув келадурган катта сойдин ўтганда кўрубдурким, сойнинг икки тарафида кўп элатиялар ижтимоъ қилиб, қўнуб ўлтурубдурлар. Муни кўруб Бобурхон кимхоб ва заррин либосларга ўралиб, олтун бешикка бойланган бир ёш боласини маҳали гузаргоҳга қўйуб, бир доно ва ҳушёр одамни ул бешик илан болага дидбон ва қаровул тайин қилиб, айтибдурким, то ушбу бола бирор одамни қўлига тушуб, олиб кетгандин сўнгра бизларни орқамиздин етиб келурсан деб тезлик илан ўз йўлларига жўнаб кетибдурлар. Ўшал вақтларда бул вилоятлардин ҳеч асар ва ному нишона йўқ бўлуб, дашту саҳро экан. Лекин сойни икки тарафида уч-тўрт жамоа, чунончи, *чанкаит*, *сарой* ва *таргова* деган уч гуруҳ халқ ўлтуруб, бир гуруҳи сойи Найманчага ва икки гуруҳи сойи Калонга тобе экан.

Бул уч гуруҳ халқ иттифоқ илан тўғон қилиб, сув боғламоқ учун даштга чиқиб, мазкур сойни икки тарафи илан юруб, келарда кўрубдурларким, бир оз муҳаддам кўп халқ фарб тарафдин келиб, сойдин ўтуб, машриқ тарафга кетибдур. Ўзбаклар бул аломатни кўруб, эҳтиёт учун аларнинг кейинидин борсалар, йўлда бир олтун бешикда кимхоб, атлас ва заррин либослар илан ўралган бир ёш болани кўрубдурларким, мазкур болани анвойи жавоҳирот илан музайян қилинган экан. Ул уч тоифа халқ бо-

лани эъзоз-икром илан олиб, ўз жойларига қайтибдурлар. Бул болага қаровул бўлуб турган йигит бул аҳволни кўруб, хотиржам бўлуб, Бобурхонни кейинидин етиб, аҳвали гузаштани маълум айлабдур. Ўзбаклар олтун бешик илан болани олиб, йиғинларини бузмай, бир жойга жам бўлушуб, ўлтуруб, шул тариқа маслаҳат қилишибдурларким, бизлар уч тоифамиз, тифлни ва олтун бешикни ва жавоҳиротни уч тақсим айлаб, чек -- қуръа солурмиз. Қуръада қайси нимарса қаю тоифага тушса, ўпал нимарсани бенизоъ олсун деб ҳаммалари қуръага қарор бериб, қуръа солганда тифл -- ёш бола жамоаи *тарговата*, ажносу ашё жамоаи мавзен *саройга* ва олтун бешик *чинкант* жамоасига тушиб, ҳар қаюлари ўз тақсимларига рози бўлуб, хурсандлик илан ўз жамоаларига қайтибдурлар.

Андин кейин жамоаи ўзбаки *таргова* мазкур боланинг тарбиятига кўшиш айлаб, бир муттақи ва порсо заифага топшурубдур. Ул заифан оқила боланинг тарбият ва парваришидин заррае тағофул ва бепарволик қилмай, хуб диққат илан тарбият қила бошлабдур, чунки ул баччанинг асл насаби ҳақидаги ҳақиқатни ўзбаклар хуб таҳқиқ айлаб билган эканлар.

Боланинг номини Олтун бешик кўйубдурлар. Охири ҳадди балоғатга етушгондин кейин тааллуқдор қилиб, бир хушрўй ва соҳибжамол қиз олиб берубдурлар. Андин бир ўғул фарзанд таваллуд топиб, номини Султон Элик кўйибдур. Ул ҳам балоғатга етгандин сўнгра уйлантирубдурлар. Андин ҳам бир ўғул фарзанд бўлуб, номини Султон Худоёр кўйуб, ул ҳам болиғ [катта] бўлганда уйлантируб, андин ҳам бир ўғул фарзанд таваллуд топиб, номини Муҳаммад Амин кўйуб, ул ҳам балоғатга етгандин кейин хотун олиб, андин бир ўғул таваллуд топиб, номини Абу-л-Қосим кўйуб, ул ҳам болиғ бўлуб, уйлангандин кейин андин бир ўғул фарзанд таваллуд топиб, онинг номини Шоҳмастбий кўйубдурлар. Алҳол Чамашбий номи илан Фарғона аҳолилари орасида машхурдур. Шаҳмаст [Шоҳмаст, Шамаст]бийдан Шаҳрухбий (Шоҳрух) ва андин Ҳожибий ва андин Ашурбий таваллуд топиб, Ашурбийдин иккинчи Шоҳрухбий таваллуд топибдур ва Олтун бешик илан бу Шоҳруххон миёна [ора]сида ўн пушт абову аждод икки юз йил муддатда ўтиб, Шоҳруххон олами вужудга келиб, шу ўзбаклар орасида тарбият топиб, ҳадди балоғатга етганидин кейин онинг жабҳасидин шукуҳу давлат ва шижоат зоҳиру намоён бўлуб, ҳаминша шикор қилмоқга ва асб (от)у аслаҳа ва тире камон ила машғул бўлар экан.

Ўпал вақтдаги ўзбакларни нақли бўйинча, иттифоқо бир подшоҳ батариқан шикор [ов учун] бул вилоятга келибдур. Ул вақтда Шоҳруххон ўн саккиз ёшда экан. Шикорнинг қизиқ вақтида бир йўлбарсни найза илан

ярадор айлаб, сайд қилиб, подшоҳга манзур айлаб, марҳамат ва шафқат ва мукаррам ҳурматга мустаҳиқ бўлубдур.

Подшоҳ анинг ғайрату шижоат ва мардоналигини кўруб, лутф ва марҳамат айлаб, ўшал музофотнинг ҳукмронлигини Шоҳруххонга тафвиз (тортиқ) айлабдур. Шоҳруххон ҳукмдорлигини ибтидосидин охири умрича⁷ Тарғова ва Чамашда умр ўтқариб, ҳукумат юргузуб, вафот қилибдур. Андин Абдурахимбий⁸ ва Абдулкаримбий ва Шодибий деган уч ўғул олами вужудга келиб, улуг ўғли Абдурахимбий онинг ўрнига хонлик мансабига ўлтуруб, Хўқанднинг қалъа ва арк ва эски кўрғонини бино қилибдур ва баъзи ўзбаклар сўзи бўйинча, Хўқанд шаҳри аввал вақтларда тартиб топмай, Чодак мавзеида хўжа жамоалари туруб, баъзи атроф жавониблардан, чунончи, Тарғова Чамашбий, Чанкат ва Пиллахон ва Тўхайтепа ва Пуртак⁹ ва Тепакўрғон ва Қайнар, буларга ўлшаш бошқа бир неча кентлар аларни тахти ҳукуматларида бўлуб, хўжалар ҳукмронлик қилар эканлар.

Ўшал мавзеда барча ўзбаклар бир тўйда жамият айлаб, оқил ва фаросатликлари шул тариха маслаҳат қилишибдурларки: «Бизлар бул катта сойни атрофида бир неча қишлоқ ва кўрғонлик халқмиз. Лекин орамизда мустақил ҳукумат қиладурган бирор ҳукмронимиз йўқ. Бизларга лозимдур бир мансабга лойиқ ва сазовор одамни ўзларимизга ҳоким ва соҳиби ҳукм қилиб, подшоҳ ва пешво қилсак», деб ҳаммалари бул маслаҳатни истиҳсон айлаб, қабул қилишиб айтибларким: «Олтун бешик насли Чамишбий авлодидин Шоҳруххон Ашурбек ўғли ўз ўрталаримизда мисли подшоҳзодалардек, доимо инъому эҳсон ва мурувватни бизларни баримизга дариф тутмай, ҳамма вақт хусни хулқ ва муомалалик илан орамизда машҳур ва маълумдур. Умид қиламизким, салтанат маснадига ўлтургандин кейин ҳам бизларни баримизга инъом-эҳсон ва марҳаматини зиёда қилса керак». Салтанат хусусида кўп маслаҳатлар қилишиб, айтибдурлар: «аввало, Шоҳруххонни хон кўтариб, ондин сўнгра Чодак хўжаларига хуруж қиламиз», деб ҳаммалари иттифоқларини бир жойга муқаррар қилишиб, барча ўзбекни куҳансол ва мўйсафидлари Тарғова мавзеига йиғилиб, Шоҳруххонни хон кўтарибдурлар.

Ондин кейин ўзбаклар маслаҳат топиб, ўз ораларидин бир қизни Чодакда ҳоким бўлуб турган хўжага номзод қилиб, домод айлабдурлар. Хўжалар бу ишни қабул қилиб, тўй асбоби лавозимотларини тайёрлаб, дарёдин ўтубдур. Бул тарафдин ўзбаклар аларнинг истиқболларига чиқиб, эъзоз ва икромлар илан хўжаларни бир яхши жойга қўндуруб, куёв илан биргалашиб келган қирқ нафар йигитни бир-бирдин ўзбак расмларича тақсим айлаб, меҳмон қилмак учун уйларига олиб кетиб, куёв бўлмишни хизматига

бир неча ўзбакларни тайин қилиб қўйиб, лавозимоти меҳмондорликка шуруъ қилубдурлар. Таомдин фориг бўлгандин сўнгра ўзбаклар бир жойга йиғилишиб, маслаҳат қилибдурларким, вақтики куёв (чимилдиғ) чодирга кирган вақтда бир қуруқ ходани дарахт шоҳига маҳкамлаб тортиб синдурамиз, онинг овозини эшитган вақтда ҳар қаю ўзбеклар ўз уйидаги меҳмонни ўлдурсун. Куёвни чодирда ўлдурамиз деб маслаҳатни шунга қарор бериб, охир ул-амр бул тариқа тадбир илан хўжани қирқ йигити илан ўлдуруб, байроқ [ва] аслаҳаларини олуб, мусаллаҳ бўлуб, Шоҳруххоннинг бошига туғ ва байроқ кўтариб, ҳамма ўзбаклар жам бўлуб, Сирдарёдин ўтуб, тезлик илан келиб, Чодакни олиб, Чодакдаги асбобу олоти сипоҳигарлик, хазина ва бошқа асбоб-ашёларни тахти тасарруфларига олибдур. Ўшал тарафнинг ҳамма аёни вилоятлари то Наманган сарҳадигача тортуғ ва пешкашлар ила келиб, Шоҳруххонга манзур бўлубдур.

Шоҳруххон аларнинг ҳар қаюларига муносиби аҳвол ва қондаи русуми подшоҳий шафқат ва марҳамат илан жома ва сарупо инъом айлаб, рухсат бериб, раъоё [ўтроқ] ва бароё [кўчманчи] аҳлига адлу эҳсон айлаб, Наманган сарҳадидин то Шаҳидон ва Понсод ғозийгаким, алҳол Понғоз деб оталадур, ҳукуматини жорий қилиб, илгари бўлуб турган бидъат ва ямон расму таомилларни барҳам бериб, ул вилоятга волий ва ҳоким тайин айлаб, фатҳ ва нусрат ила қайтиб, ўзбек ва сартияларнинг энг аъло ва машҳур мавзеларидин Таргова ва Чамашбийга келиб тушубдур. Ул вақтда ҳам ўзбаклар жамиятларини пароканда қилмай, ҳукуматдорлик ишлари хусусида маслаҳат ва машваратлар қилишиб, охири шул тариқа қарор берибдурларким, душман ва ҳосидларнинг шарридин эҳтиёт ва сақланмоқлиғ ва шавкату ҳашамат ва салтанатни мустаҳкам ва барқарор турмоқлиги учун қалъаи жадид ва амсори жадиди мазбут ва мустаҳкамни барпо қилсак, зероки умури салтанат беқалъа ва беарк [қалъасиз ва саройсиз] муяссар бўлмайдур деб...

Одами кордон [ишбилармон] ва ҳушёр, тажрибакорлардин бир нечаларига амр қилинибдурки, ўрда ва қўрғон қилмак учун бир яхши ва муносиб жой топинглар деб. Алар кўп жой ва мавзеларни қараб кўруб, охири икки сойни қўшиладурган жойики, алҳол Эски қўрғон ва Кўктўнлик ота деб айтадурлар¹⁰, ўшал мавзени шаҳар бўлмоқга муносиб фаҳмлаб маълум қилганда, аркони давлат ва аёни вилоятлар ҳаммалари ба иттифоқ сойни шарқ тарафиким, алҳол маҳаллаи Богбонон деб оталур, шаҳр бино қилиб, икки сойни ўртасига Кўктўнлик азизлар мавзенига жар ёқасига ўрда ва арки мустаҳкам барпо қилиб, ҳамма аркони давлат ва аёни қурбатлар аркни атроф жавонибига ҳовли ва иморатлар бино айлаб, ўзлари учун хона ва манзил тартиб қилиб, андак фурсатда бул шаҳар ва арк иморат-

ларини тайёрлаб, яхши кун ва соати масъудда ҳамма аъёни вилоят ва асқар ва фуқаро ва хосу ом жам бўлуб, Шоҳруххонни подшоҳона либос илан музайян айлаб, эъзоз ва эҳтиром илан подшоҳ кўтариб, тахтга ўтқузуб, ала қадр ал-ҳол нақдиналарини подшоҳларини бошларига нисор айлаб ва хайру худойилар қилишиб, муборакбодлик қилишибдурлар. Андин кейин машойиху уламо ва фузало ва акобири вилоятлар келишиб, қайтадин табаррукан деб оқ наматга кўтариб, Шоҳруххонни хон кўтаришибдурлар.

Шоҳруххон аларнинг ҳар қаюларига муносиби аҳвол сарупо инъом айлаб, қайтмоқларига рухсат берибдур. Улуғларга *ўрда* ва аркнинг ёнидин ҳовли жой бериб, ҳар қаюларига ба қадри истейдод вазифа тайин қилибдур.

Шоҳруххонни аввал мартаба Хўқандга хонлик маснадига ўлтурганлигини тарихи джирийда 1121/1709-1710-нчи йили экан. Бир шоир бул тарихни «Зи Шоҳрух жў» [Шоҳрухдан қидир] иборатидин топибдур.

Хулосаи калом, Шоҳруххон 12 йил хонлик қилиб, 13-нчи йилда вафот қилибдур. Машҳур намангонлик Машрабни пири Шайх мулло Бозор Охунд Намангоний ул хонга ҳамаср эканлар.

Шоҳруххондин уч ўғул таваллуд топиб, аввали Абдурахимбек, иккинчи Абдулкаримбек, учинчи Шодибекдур.¹¹ Унинг оналари Тожунисо. Яна икки қизи ҳам бўлган экан.¹²

Юқоридаги ривоят биринчи бўлиб Муҳаммадакмал Шер Хўқандий (Акмал Шер) томонидан манбага киритилган. Яъни бу фикрнинг вужудга келиши 1818 йилларга, амир Умархон даврига тўғри келади. Акмал Шерга нисбат беришган «Насабномаи хавонини Хўқанд» номли асардан бир парчани Аваз Муҳаммад Атгор ҳам ўзининг «Тарихи жаҳоннамои» асарида келтирган. Акмал Шернинг «Амирнома» асари 1804 – 1806 йилларда ёзилган бўлиб, унда бу ривоят келтирилмаган. Амир Умархон даврига келиб, Қўқон хонлари ҳукуматининг шажаравий легитимацияси (ҳокимиятнинг қонунийлиги) долзарб бўлишидан бу ривоят Қўқонда ёзилган биринчи тарихий асарларга ҳам кўчиб ўтади. Қўқон хонлари ва хонлиги тарихига бағишланган биринчи тарихий асарлардан саналган Фазлий Фарғоний (Абдулкарим Намангоний)нинг «Умарнома» асарида эса бу ривоят учрамайди. Лекин шу асарни назмдан насрга ўгирган ва янги таҳририни бажарган Мушриф – Мирзо Қаландар Исфарағийнинг «Шоҳномаи нусратлаём» асарида мазкур ривоят ўз ифодасини топган (1822 йил). Бу ҳақда китобимизнинг шу икки асар тавсифига бағишланган бўлимидан муфассал маълумот олиш мумкин. Кези келганда шуни таъкидлаш лозимки, аслида Олтин бешик ривояти орқали Қўқон хонлари ўзларининг ҳукуматла-

рини Бобур ва у орқали Амир Темурга, ундан сўнг чингизийларга боғлаб, олий «хон» унвони ва тожу тахт уларга қонуний текканини исботлашга уринганлар. Олтин бешик тарбиясида қатнашган ва унинг тақдирига аралашган қабилалар эса хонлик жамиятида алоҳида юқори погонани эгаллаш учун шу ривоят орқали маънавий ва шажаравий асос тайёрлашга ҳаракат қилганлар. Хонликдаги туркий қавмлар ҳамда саййид ва хўжалар Олтун бешик ривоятидаги иерархияда юқори погоналарни эгаллашга интиланлари яққол кўзга ташланиб турибди. Бироқ бу ривоят хонликнинг ижтимоий ва сиёсий тизимини тартибга солиш учун асос бўла олмади. Хонликдаги сиёсий ва ижтимоий муносабатларнинг тарихидан шу маълум бўладики, бу муносабатларни ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги алоқалар ташкил қилган. Олтун бешик ривояти Қўқоннинг энг машҳур тарихчиси Муҳаммад Ҳакимхоннинг асарида ҳам тилга олинмаган.¹³

1709 йили уруғ зодагонлари ҳамда хўжалари розилиги билан, айтилганидек, Шоҳрухбий хонлик тахтига кўтарилади. Хутбада номи олиниб, тангаларда ҳам урилди.¹⁴ Унинг қасри Эски қўрғондан Қўқон (Тепакўрғон)га кўчирилади. Шоҳрухбий даврида Ўш, Ўзган, Хўжанд ҳали мустақил бўлиб, Қўқон давлатининг шимолий чегараси Наманганнинг Шоҳидониғача чўзилганди.

Шоҳрухбий ўлимидан сўнг унинг ўрнига уч ўғлидан бири бўлмиш Абдурахимбий ҳижрий 1134 (милодий 1722) йили шаввол ойида (июль) тахтга ўтиради.¹⁵ Низомиддин Муҳаммад Абдурахимбий ҳижрий 1110 (милодий 1690) йили дунёга келган. Отаси даврида у Наманганда ҳоким бўлиб, унга Муҳаммад Баҳодур номли киши оталиқ бўлган. 1725 йили у Хўжандни Оқ Бўтабий юз қўлидан олиб, бир йилдан сўнг (1139/1726) Ўратепани забт этиб, Қўқон давлатига қўшади.

1729 – 1730 (баъзи манбаларда ҳижрий 1145, милодий 1732) йилда Абдурахимбий Самарқандга юриш қилиб, шаҳар қамалига киришади. Бироқ шаҳар аъёнлари ва оқсоқоллари бир неча кундан сўнг шаҳар дарвозаларини ўзлари очиб беришади. Фарғона хони Энақули додхў деганни ҳоким, Мулло Бечора деган бир кимсани қози этиб тайинлайди.¹⁶ Бу вақтда Туркистоннинг кўп жойларида қабила ва уруғлар ўзаро уруш ҳамда жанглар билан машғул эди. Шу боис Абдурахимбий қабила ва уруғ раҳбарлари билан иттифоқ тузиб, давлат чегараларини кенгайтиради. Шаҳрисабз волийси Иброҳим оталиқ кенагас билан эса қариндош бўлиш ниятида унинг қизи (Ойчучук ойим)га уйланади. Мингларнинг кенагас уруғи билан тузган бу иттифоқ XIX асрнинг 60-йилларигача давом этди.¹⁷ Яна мазкур воқеалар зикрига қайтсак, орадан олти ой ўтмай Бухоро хони Абулфайзхон Самарқандни ўз тасарруфига қайта киритади.

Абдурахимхон Тошканд ва Туркистонга юриш қилаётган вақтида Қўқондан Хўжандга келганида ўлдирилади (шаъбон ойна 1467/7 январь – 5 февраль 1734 йили)¹⁸ ва шу ерда дафн этилади. Ўрнига Абдулкаримбий ибн Шоҳрухбий (1734 – 1753) хон бўлади.

Муҳаммад Абдулкаримбий ҳижрий 1115, милодий 1703 йилда таваллуд топган. У хон бўлишидан олдин валиаҳд сифатида Наманганда ҳоким эди. Абдулкаримбий асосий эътиборини давлатни мудофаа қилиш ишларига қаратади. Унинг хонлик даврида Қўқон шаҳри атрофи қўрғон билан ўралади, Исфара, Қагагон, Марғилон, Ҳайдарбек дарвозалари қурилади. 1741 – 1745 йилларда Фарғона жунғор (қалмоқ)лар ҳужумига дуч келади. Абдулкаримбий қипчоқ-қирғизлар ҳамда Ўратепа ҳокими Фозилбий юз ёрдамида уларга қарши уруш олиб боради. Шу вақтда Абдулкаримбий ҳам Тўрақўрғон ва Самарқандга Абулфайзхон илтимосига биноан юриш қилади. 1745 йили Миёнколда хитой-қипчоқлар Ибодуллоҳбий раҳбарлигида бош кўтаришади. XIX асрнинг бошларида Хитой ҳукумати тазйиқидан қочиб, Шарқий Туркистондан Фарғона водийсига қалмоқлар, уйгурлар, қирғизлар, қорақалпоқ ва қозоқ-қипчоқлар кўчиб келишади.¹⁹ Фарғона водийси XVIII асрнинг ўртасида кўплаб халқ ва жамоалар учун ватан бўлади.

Водийда хўжалик ва маданий ҳаёт ривожлана бошлайди. 1749 йили Абдулкаримбий қалмоқлар (жунғорлар) билан сулҳ тузади. Сулҳ шартларига кўра, қалмоқлар ватанига қайтунига қадар қозоқ даштларида яшаб туриш ҳуқуқига эга бўлади. Қўқон хонлиги даврида эса уларга ўтроқ халқ билан савдо-сотик қилишга рухсат берилади. Қалмоқлар Қўқон ҳудудига бостириб кирмаслик мажбуриятини зиммаларига олишади. Яна иттифоқ тўла ишонарли бўлиши учун жунғор-қалмоқлар ўз томонидан бир шаҳзодани Қўқонга жўнатадилар ва Қўқондан Бобобек ибн Абдулкаримбий кўчманчилар қароргоҳига «оқ уйлук» сифатида юборилади.

1751 йили Абдулкаримбий 44 ёшида вафот этади²⁰ ва ўрнига унинг ўғли Абдурахмон тахтга кўтарилади. Аммо тўхқиз ойдан кейин Марғилонга ҳоким этилиб, хонликка Абдурахимбийнинг иккинчи ўғли Эрдонабий (Абд ал-Қаюмхон) ўтқазилади (1165/1751). Лекин бир йил ўтмай Бобобек тахтга даъво қилиб келади ва ўн ойча Қўқонда хон бўлади. Қабила зодагонлари қарори билан Ўратепа юриши вақтида Бобобек Бешариқда ўлдирилди ва Эрдонабий қайта Қўқон тахтига ўтиради. Эрдонабий хонлиги даврида музокаралар олиб бориб, Хитойнинг Қўқон хонлигига ва Қўқон хонлигининг Шарқий Туркистон – Кошғар ишларига аралашмаслиги борасида шартнома тузилиб, анча муддат тинчлик ўрнатилади.

Эрдонабий даврида (1751 – 1762)²¹, Хитой манбалари²² ва «Тухфат

ат-таворих»²³ маълумотларига қараганда, Фарғона тўрт вилоятга бўлинган. Булар: Андижон вилояти, Наманган вилояти, Чуст ва Қўқон мулки. Қўқон дор ас-салтанат, яъни давлатнинг пойтахти бўлган. Эрдонабий Исфара ва Хўжандни ўз мулкларига қайта қўшиб олиб, 1754 йили Ўратепага юриш қилади. Лекин шу юришда мағлуб бўлади.²⁴ Эрдонабий 1762 йили вафот қилади. Уруғларнинг бий ва оқсоқоллари ўзаро маслаҳатлашиб, Сулаймонхон ибн Шодибий ибн Шоҳрухни тахтга кўтариш борасида қарор қабул қилишади. Аммо вазир Абдуллоҳ қўшунбеги, Идрискулибек ибн Дўстқули баҳодир олти ярим ойдан сўнг уни ўз қасрида ўлдиривади (ёши 25 да бўлган) ва хонлик тахтига Абдулхамидхон ибн Абдурахимхон «Нарботир/Нарбаҳодир» – Норбўтабий (таваллуд ҳижрий 1163 йили, муҳаррам ойининг учинчи куни, милодий 1749 йил 13 декабрь, вафоти ҳижрий 1213, милодий 1798 йили) ўтиради.²⁵ У укалари Шоҳрухни Тўрақўрғонга, Ҳожибийни Хўжандга ҳоким этиб юборади.²⁶ Норбўтабий ва Олимхон даврида (1798 – 1810 милодий йиллар) Қўқон хонлигининг бирлашиш жараёни ниҳоясига етади. Олимхон даврида Тошкент ва Чимкент хонлик ҳудудига қўшилади.

Унинг даврида хонликнинг хўжалик ва маданий ҳаёти ривожлана бошлайди ва Қўқон Фарғонанинг маданий ва иқтисодий марказига айланади. XIX аср бошларида Қўқон хонлиги қўшни давлатлар билан алоқа ўрнатиб, уларга ўз элчиларини ҳам юборади. Қўқон хонлигининг Хива, Шарқий Туркистон, Бухорога юборган элчилари ҳақидаги маълумотлар манбалар орқали бизгача етиб келган.²⁷

1805 йили етти йиллик ҳаракатлардан сўнг Олимхон Хўжандни, 1806 йили эса Ўратепани забт қилиб, ўз тасарруфи доирасига киргизади.²⁸ Лекин кўп ўтмай Ўратепа мустақилликни қўлга киритиб, у ерда Маҳмудхўжа ҳоким бўлади. Олимхон Бухоро қўшинидан енгиллиб, сиёсатини ўзгартиради. Энди у Тошкентга юриш уюштиришга қарор қилади ва 1809 йили бу вилоятни ишғол этади. Бу ердан туриб Олимхон қишнинг ўрталарида қўшинини Сайрам ва Чимкентга, чекинган тошкентликлар қўшинига қарши юборади. Об-ҳавонинг қийинчиликлари, қишнинг совуқ келгани ҳамда Олимхоннинг қаҳрли зулиддан тўйган қўшин бошлиқлари ва хон душманлари унинг укаси Умархонни Олимхонга қарши қайрайдилар. Умархон хиёнатчилар қутқусига учиб ва яширинча кўнглига тугган эски ниятини амалга ошириш мақсадида уларга қаршилиқ билдирмайди.²⁹ Умархон фитначилар бошлиқ қўшин билан акасини ташлаб, Қўқонга қайтади ва хонлик тахтига ўтириб олади. Олимхон Тошкентда қолган яқинлари билан Қўқонга қайтаётганда Умархон ва Тошкент зодагонларидан топшириқ олган амалдор ясовуллар ва айғоқчи-

қоровуллар таъқиб натижасида Олти қўш (Данғара атрофидаги қишлоқ) деган мавзеда қуршовда қолади ва Қамбар мирзо Қипчоқ исми амалдор отган ўқдан ҳалок бўлади.³⁰

Олимхон ўлимидан сўнг (ҳижрий 1225, муҳаррамнинг биринчи куни, милодий 1810 йил олтинчи февраль) Қўқон тахтига Умархон ибн Муҳаммад Абдулҳамид (Нарботир, Норбўтахон) Баҳодир ўтиради. Умархон даврида эса зодагонлар қайта ҳокимият тепасига келиб, руҳонийлар ҳам давлат ва сиёсат ишларига аралашадиган бўлишади.

Бу даврда Самарқандга Юсуф мингбоши раҳбарлигидаги қўшин юборилиб, бу вилоятнинг чегаралари талон-торож этилади. 1816 йили эса Ражаб қўшбеги бошчилигидаги қўшин Туркистонни забт этиб, бу ўлка ҳам хонлик ҳудудига киритилади. Шу юришдан сўнг Умархон руҳонийлар розилиги билан «амир ал-муслимин» унвонини олиб, ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимиятга эга бўлади. Умархон даврида Қўқон хонлигининг давлат тузуми, давлат ишларини юргизиш қонун-қоидалари, диний ишлар тартибга келтирилиб, мамалакат чегаралари аниқлаб олинади. Энди Қўқон давлатининг чегараси шимолда Туркистон ва Дашғи Қипчоққача, ғарбда Самарқандгача, Жанубда Кўхистон ҳамда Кўлоб, Ҳисор ва Шаҳрисабзгача³¹, Шарқда эса Шарқий Туркистонгача етарди. Умархон 1822 йили 29 декабрда (14 раби ас-соний, жума куни 1238 ҳижрий йили) вафот этгач, унинг вориси Муҳаммад Алихон даврида (1822 – 1842) Қўқон ҳукуматини Кўлоб, Ҳисор, Бадахшон, Дарвоз, Масчоҳ тан олади. Муҳаммадалихон даврида қирғизларнинг баъзи туманлари Қўқонга қўшиб олинади.

Сирдарё бўйларидан Александр тоғлари ёнларигача Қўқон истеҳкомлари қурилди, уларнинг атрофига деҳқончилик қилувчи зироатчилар ва савдогарлар келиб яшарди. «XVIII аср воқеаларидан (жунгорлар истилоси давридан) сўнг қишлоқ ва қисман шаҳар ҳаёти қайта тиклана бошлади», – деб ёзган эди В.В.Бартольд.³² Бу жойларда Сирдарё соҳиллари бўйлаб қалъа ва истеҳкомлар, жумладан, Оқмасжид, Туркистон, Қумқўрғон, Пишпак ва Тўқмоқ қалъаси, Куртка ва бошқа истеҳкомлар қурилди. Аммо Ўратепа вилояти Қўқон ва Бухоро учун жанг ва урушларнинг майдони бўлиб қолди. Бу урушлардан фақат халқ азоб чекарди, холос.³³

Умархон давридан бошлаб Қўқон Ўрта Осиё минтақасида сиёсий жараёнлар ва халқаро муносабатларга фаол аралаша бошлади.

Муҳаммадалихон 1822 йил 29 декабрда (1238 14 раби ас-соний, жума куни) Маъсумхон Тўра, шайхулислом Домулло Зокирхўжа эшон ва тоғалари Қосим бекларбеги томонидан хонлик тахтига кўтарилади³⁴. XIX асрнинг 20-йилларида Қўқон давлати хўжаларнинг ҳаракатлари сабабли Шарқий Туркистон ишларига аралаша бошлайди. 1824 йили Жаҳонгир-

хўжа Махдуми Аъзамий Қўқондан қочади ва Кошғарга бориб, Шарқий Туркистон халқларининг Хитой ҳукуматига қарши кўтарган қўзғолонларига бошчилик қилмоқчи бўлади. Бу сиёсатга Ҳаққули мингбоши ибн Ирисқулибек бошчилик қилиб, Шарқий Туркистондаги Оқ хўжалар ҳукмати, яъни Жаҳонгирхўжа Махдуми Аъзамийнинг ҳукуматини қайтадан тикламоқчи бўлади. Жаҳонгирхўжа Махдуми Аъзамнинг катта ўғли Муҳаммадамин авлодларидан бўлиб, Хитой давлати Қўқон билан тузган шартномага кўра уларни Қўқон давлатида сақлаши шарт эди. Қора хўжалар, яъни Офоқхўжа Махдуми Аъзамий Хитой ҳукуматини тан олиб, Шарқий Туркистонда ўз ҳукуматини сақлаганди.³⁵ 13 январь 1832 йили Пекин Қўқон билан сулҳ тузиб³⁶, Қўқонга баъзи енгилликлар берди. Масалан, Қўқон хони хонлик ҳудудида Шарқий Туркистон ҳукуматига даъво қилаётган хўжаларни ушлаб туриш эвазига ўз оқсоқоллари орқали Кошғардаги раиятдан солиқ (бож) олиш ҳуқуқига эга бўлади.³⁷

1833 – 1834 йиллари Қоратегин босиб олинди. Юқорида таъкидлаганимиздек, Қўқон ҳукуматини Кўлоб, Ҳисор, Бадахшон шоҳлари ҳам тан олди. Қирғизлар яшайдиган ерлар ҳам хонлик ҳудудига қўшиб олинди. Лекин Муҳаммадалихон ҳукмронлиги даврининг охириги йилларида Қўқон давлатининг ички аҳволи оғир эди. Қўқон ҳудудига қўшилган қирғиз ва қипчоқ бошлиқлари бир томондан, ерли аён ва зодагонлар, уларнинг айрим етакчилари иккинчи томондан ўзаро қаршилик ва душманликни бошлаб юборишди. Тошкентнинг ашрафзода руҳоний ва улуглари, муҳожирликда юрган турли ижтимоий-сиёсий йўналишдаги гуруҳлар вакиллари (Муҳаммад Ҳакимхон бошчилигида) марказий ҳукуматни қўлга олиш учун курашни кучайтирди. Сарой ва хон атрофидаги мансабдор шахслар ҳам баъзан иғволарга қўл уриб туришарди. Улардан Ҳаққулибек бошчилигидаги гуруҳ хоннинг укаси Султон Маҳмуд билан тил бириктириб, тахтни эгаллашмоқчи бўлишарди. Бундан хабар топган Муҳаммадали Ҳаққулибекни қатл қилади. Бухоро амири Насруллоҳ (1827 – 1860) ҳам ички келишмовчилик ва қарама-қаршиликлардан фойдаланиб, бу бой ўлкани эгаллаш кўйига тушганди.

Натижада 1842 йили 12 май куни Бухоро амири Насруллоҳ ҳарбий юриш натижасида Қўқон шаҳрини эгаллайди. Кўрганимиздек, аслида бу юриш ҳар хил гуруҳларнинг ички сиёсий зиддиятлари натижасида юзага чиққан эди. «Шу гуруҳларданг бири – Тошкент аёнлари ва Шаҳрисабздаги қўқонлик муҳожирлар бирлашгач, ўз душманларини йўқ қилиш учун ҳамма воситалардан фойдаланиб, мақсадларига эриша олмай, Бухоро амири Насруллоҳдан мадад сўрашди», – дейилади ёзма манбаларда.³⁸ Бу юриш ташкилотчиларидан бири муҳожирликда бўлган Қўқон хонлари

авлодига мансуб Ҳакимхон тўра ибн Маъсумхон шайхулислом эди.³⁹ Амир Насруллоҳ қўшини Фарғона водийсини талон-торож этиб, Қўқонни ҳам горат қилади. Қўқон хони Муҳаммад Алихон (уни Маҳмудхўжа тутиб олиб келган) ҳамда унинг яқинлари, укаси Султон Муҳаммад (уни Абдували Муҳаммадшариф оталиқнинг акаси ва Бердиёрбек тутиб олиб келишган⁴⁰), онаси Моҳларойим (шоира Нодира), ўғли хонзода Муҳаммад Аминхон ва унинг онаси, яна иккита аёл билан бирга ўрданинг боғида ўлдирилади. Бу воқеадан олдин Бухоро амири Хўжа Қаландар мисгар кўзғолонини ҳам бостиради.⁴¹ Кўзғолон Бухоро истилосига қарши кўтарилган бўлса ҳам, унинг натижасидан хон душманлари фойдаланди.⁴²

Бухоро амири Қўқонда 13 кун туриб, хонликдаги кўплаб ҳунарманд косиблар, усталарни мажбуран Бухорога олиб кетади.⁴³ Кўплаб хотин-қизлар ҳам ўз оиласидан жудо қилиниб, ўлжа сифатида Бухорога олиб кетилади ва ватанидан айрилган бу муштипар аёллар чет ўлкаларда гарибликда яшаб қоладилар.⁴⁴ Амир Насруллоҳ Иброҳим парвоначи манғитни Қўқонга ҳоким қилиб, ўзи Бухорога қайтади. Амир Тошканд ва Дашти Қипчоқ мулкани Муҳаммадшариф оталиққа, Марғилонни Абдулқодирбек Иброҳим девонбеги укасига, Намангонни Омонуллоҳхўжа садрга, Андижонни Абдулкаримчага берди. «Иброҳим Хаёл» лақаби билан танилган бу банги парвоначи ўзининг икки ой ҳукмронлиги даврида аҳоли бошига янги-янги солиқлар солиб, Фарғона халқига ниҳоятда кўп ва оғир жабру ситам етказди.⁴⁵ 70 кундан сўнг эса Қўқон халқи қипчоқ ва қирғиз жамоалари кучлари билан бирга манғитларни Қўқондан ҳайдаб чиқариб, тахтга Шералихонни кўтардилар. Янги хон муваффақиятига Хива хонининг Бухоро амирлигига қилган ҳужуми ҳам мадад бўлади.⁴⁶ Кўп вақт ўтмай Қўқон хонлиги олдинги чегараларини тиклаб олади. Қўқондан Тошкент, Хўжанд ва Жанубий Қозоғистонгача бўлган мулкларга волийлар қайта тайинланади. Шералихонни тахтга кўтарган қипчоқ-қирғиз жамоаси раҳбарлик мансабларини қўлга олади. 1842 йили кузда Талас қирғизларининг бошлиғи Муҳаммадйусуф Шералихонга ёрдам бериб, уни Сафед булан деган мавзеда хон кўтариб (14 ёки 15 июль 1842 йил), ўзи мингбоши бўлиб олади. Бироқ орада манғитлар лашкарини Қўқон давлати ҳудудидан ҳайдашда иштирок этган қипчоқларга олий мансаблар тегмай қолади. Муҳаммадйусуф ҳам уларга қарши хатти-ҳаракатларни бошлайди. Бу хабарни эшитиб, қипчоқлар Андижон ва Шаҳрихонга бориб қўшин йиғишади. Қипчоқлар олдига музокара учун Юсуф мингбоши ва Шералихоннинг ўғли Саримсоқбек юборилади. Қипчоқлар талаби билан Муҳаммадйусуф мингбошилик мансабидан четлаштирилади ва ўрнига Кали Шоди деган киши вазир

бўлади. Муҳаммадйусуф Марғилонга ҳоким этиб юборилади. Каримқули додхоҳ Андижонда ҳоким бўлгач, Мусулмонқул унга ботурбоши этиб тайинланади. Шу билан «Мусулмонқул давлат отига миниб, ўнг қўлига қудрат қиличини олиб, белига душманга қирон келтирадиган шамширини осад». ⁴⁷ Мусулмонқул асли қипчоқларнинг қулон уруғидан бўлган. ⁴⁸ У Марғилон кўшинига сардорлик қиларкан, 1843 йили кўзғолон кўтариб, Муҳаммадйусуфни Чуст яқинида мағлуб этади. Мусулмонқулнинг бундай норозилигига қипчоқларга қарши уюштирилган суиқасд сабаб бўлган эди. Юсуф мингбоши қабиладошлари билан Шоди додхоҳни, Шоди додхоҳ эса Юсуф ва Мусулмонқулни давлат ишларидан четлаштирмоқчи бўлади. Мусулмонқулни қипчоқлар ҳамда қорақалпоқ ва қалмоқлар қўллайдди. У Наманганни олгач, Шоди додхоҳни ҳам мағлуб этиб, ўлдиради. Қипчоқлар Қўқонни босиб олишади, натижада Ўтамбий Марғилонда, Кўри Сиддиқ Андижонда, Мирзот Наманганда, Шер Кировучида, Нормуҳаммад Тошкентда, Норбахши Хўжандда ҳоким бўлиб олади. Каримқули дастурхончи ва Қулбобо (Ҳотамқули қипчоқ) рисолачи бўлишади. ⁴⁹ 1844 йили қирғизлар ҳам куч йиғиб, Моду ва Ўш атрофида бош кўтаради. Улар Алимбек, Сайид додхоҳ ва Пўлод додхоҳ бошчилигида Мусулмонқулга қарши жангга чиқишади. Мусулмонқул Қўқон лашкари билан Ўшга келади. Аммо унинг йўқлигидан фойдаланган маҳаллий аъён-ашрафлар Олимхоннинг ўғли Муродхонни тахтга кўтариб, Шералихонни ўлдиришади. Бу хабарни эшитган Мусулмонқул Ўшдан тезлик билан пойтахтга келиб, 9 кун ҳокимлик қилган Муродхонни қатл этади ва Шералихоннинг ўғли Худоёрхонни хон деб эълон қилади. ⁵⁰ Ёш хонга ўз қизини бериб, унга қайнота бўлгач, оталиқ унвонини ҳам олади. Шу зайл ҳукуматдаги таъсир кучи қипчоқ бийлари қўлига ўтади.

Шералихон катта ўғли Саримсоқбек (Абдурахмонбек)ни Тошкент мулкига, Худоёрхонни Андижонга ҳоким этган эди. ⁵¹

Шералихонни тахтдан тушириб, унинг ўлдирилишида фаол иштирок этган ва Муродхонни қўллаб-қувватлаган зодагонлар – Сулаймонхўжа ибн Зокирхўжа шайхулислом, домла Холмуҳаммад раис ва аълам, Хон мадрасаси мударрисси домла Хўжамқули аълам, шаҳар улуғлари ва катта ер эгалари вакилларида Раҳматилла додхоҳ, Сотиболди додхоҳ ибн Қосим оталиқ, Қори Андижоний, Охун додхоҳ ибн Иброҳим парвоначи, Муҳаммадкарим халифа, Мулла халифа, Бобораҳим иноқ ибн Ражаб қўшбеги, Хўжанд ҳокими Каримқули додхоҳ ва бошқалар Мусулмонқул томонидан қатл этиладилар. ⁵²

Ёш Худоёрхон қайнотаси Мусулмонқул ва қипчоқлар таъсирида қолиб, давлат бошқарувидан бутунлай четлатилган эди. «Шундай замон бўлди-

ки, -- деб ёзади замондош муаррих Аваз Муҳаммад, -- ҳар ким ўзича ҳукм сурарди. Хон унвони маъносиз бўлди. Мусулмонқул ва қипчоқнинг бошқа ашрофлари ўлкани ўзаро бўлиб олдилар». ⁵³ Мусулмонқул мингбошилиқ лавозимига эга бўлади. Қипчоқлар ўз авлодлари билан гуруҳ-гуруҳ бўлиб Қўқон шаҳри ичкарисига кириб яшай бошлашади. Шаҳардаги аҳолини ҳайдаб чиқариб, ер ва мол-мулкларига эга бўлишди. Манбаларда хабар берилишича, Мусулмонқул ҳатто эски Ўрда ерини ҳам ўз қабиладоларига бўлиб берган. ⁵⁴

Қўқон атрофидаги ҳокимиятни қўлга киритгач, Мусулмонқул Хўжандни Турдибой қипчоққа беради, Тошкентни ҳам ўз тасарруфига ўтказиш учун Абдурахимбек (Саримсоқхон)ни алдаб, Қўқонга олиб келади ва Балиқчига ҳоким этиб қўяди. Олдига Худойберди додхоҳни ботурбоши этиб тайинлайди, аммо тез орада уни ўлдиради. [* Салимсоқхоннинг «Саримсоқхон» ҳам дейилган) асл исми Абдурахмонхон ⁵⁵ бўлиб, у 1842 йилда хонликка кўтарилган Шералихоннинг (1842 -- 1845) қирғиз хотини Ёрқиноймдан туғилган тўнғич ўғли эди. Маълумотларга қараганда, Шералихон ўғилларининг барчаси унинг таласлик қирғиз хотинларидан туғилган. Жумладан, Ёрқиноймдан Салимсоқхон, Худодёрхон ва Султон Муродбек, Сўнаоймдан Маллахон ва Сўфихон туғилган. Бундан ташқари Норчучук оийм, Офтобойим ва Моҳларойим исмли қизлари ҳам бўлган. ⁵⁶

Маълумки, Тошкент 1842 йилда Бухоро ҳукмдори амир Насруллоҳнинг (1826 -- 1860) Қўқон хонлигига қарши ҳарбий юриши ва Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1822 -- 1841) ҳалокатидан сўнг амирлик таркибига қўшиб олинган. Тошкентда эса 1842 -- 1843 йилларда амирнинг ноиб Муҳаммад Шариф оталиқ ҳокимлик қилган. 1843 йилда Шералихон тарафдорлари томонидан бошланган ҳаракат натижасида хонликдаги ҳокимият ва кўп ўтмай Тошкент ҳам яна Қўқон хонлигига ўтган.

Бу пайтда Салимсоқхон Шералихоннинг бошқа ўғилларига нисбатан ёши анча катта бўлган ва у отасининг тахт тепасига келиши арафасидаги ҳарбий ҳаракатларда фаол қатнашган. Шу сабабли ҳам у 1843 йил бошида амирнинг ноиб Муҳаммад Шариф оталиқ ҳокимлик қилаётган Тошкентни қайтариб олиш учун юборилган Қўқон ҳарбий кучларига бошчилик қилган. Тошкент олингач, Шералихон Салимсоқхонни Тошкентнинг

* Шу қавс ёпилгунга қадар келтирилган маълумотлар Ў.Султоновнинг «Салимсоқхон -- Тошкентнинг мустақил ҳокими (1846 -- 1847)» номли мақоласининг қўлёзмасидан (2 -- 6-б) олинди. Ундан фойдаланишга розилик бергани учун Ўқтамга миннатдорчилик изҳор этаман.

янги ҳокими этиб тайинлайди. Салимсоқхон отаси Шералихоннинг ҳокимияти ҳали хонлик ҳудудида мустаҳкам бўлмаганлиги боис кўп вақтини Тошкентда ўтказиб, бошқарув ишлари билан шуғуллана олмаган. Чунки у ўша вақтда айрим амирларнинг эндигина тахтга чиққан Шералихонга қарши кўтарилган исёнларини бостиришга юборилган ҳарбий ҳаракатларда банд бўлган. Шунинг учун 1843 – 1844 йиллар давомида унинг номидан Муҳаммад Карим калла Марғилоний ясовул ва Мустафоқулихон Салимсоқхоннинг ўринбосари сифатида Тошкентда ҳокимлик қилган.⁵⁷

Бироқ ҳижрий 1260 йил 2 шаъбонда, милодий 1844 йил 16 августда Шералихон фитна натижасида ўлдирилгач, Олимхоннинг ўғли Шоҳмуродхон ўн (9 – Ш.В.) кун тахтни эгаллаб турди. Ўша вақтда катта сиёсий ва ҳарбий мавқега эга бўлган Муслмонқул мингбоши Шоҳмуродхонни қатл эттириб, Шералихоннинг гўдак ўғли Худоёрхонни хонликка кўтарди ва амалда ҳокимиятни ўз қўлига олади. Тошкентга эса Мулла Бозорбой қипчоқ ҳоким қилиб тайинланади. Бу воқеадан Тошкентдан Қўқонга, отаси ҳузурига келаётганда хабар топган Салимсоқхон Бухоро амирлиги ҳудудига кетишга мажбур бўлди. Салимсоқхон Бухоро амирлиги тасарруфига ўтган Қўқон хонлиги ҳудудларини қайтариб олишда катта хизмат кўрсатган шахслардан бири бўлса-да, амир Насруллоҳ учун амирлик ноибларини Қўқондан сиқиб чиқариб, Шералихонни тахтга ўтқазган сиёсий кучларнинг етакчиси Муслмонқул мингбошига қарши тура оладиган кучни қўллаб-қувватлаш орқали икки томонни заифлаштириш манфаатлироқ эди. Лекин ҳозиргача на Қўқон манбаларида ва на Бухоро манбаларида Салимсоқхоннинг Бухорода, амир ҳузуринида бўлгани ҳақида аниқ маълумотларни учратмадик. Фақатгина иложсиз қолган Салимсоқхоннинг Бухоро сарҳадларига йўл олмоқчи бўлгани ҳақида эслатиб ўтилган. Фикримизча, Салимсоқхон қисқа муддат Муслмонқул мингбоши назаридан узоқроқ юрмоқчи бўлган. «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида келтирилишича, бу вақтда у Тошкент ғарбидаги Чордара қалъасидан кўним топган. Ёзма манбаларда аниқ маълумотлар бўлмаганлиги сабабли Салимсоқхоннинг Муслмонқул мингбоши таъқибидан қочиб юрган йишлари, яъни 1844 йил кузидан 1846 йил бошига қадар нима билан машғул бўлгани ҳақида аниқ бир фикрни айтиш мушкул.

Салимсоқхон Шералихон ўғиллари орасида ақлан ва жисмонан етук, сиёсий ва ҳарбий ишларда анчайин тажриба орттирган шахзода сифатида ёш Худоёрхонни тахтга чиқариб, амалда ҳокимиятни ўзи эгаллаб олган Муслмонқул мингбоши ҳукуматида қарши катта хавф туғдирган. Салимсоқхоннинг Бухоро амира ҳузуринида паноҳ топиши эса унинг амирдан олинган мадад кучлар билан тахтни қайтариб олиш хавфини янада

кучайтирар эди. Шу сабабли Мусулмонқул мингбоши кўрсатмаси билан Тошкент ҳокими Мулла Бозорбой Давронбек парвоначини (кейинчалик баҳодирбоши бўлган) Тошкент кўшинига бош қилиб Салимсоқхонни таъқиб этиш учун юборган.

Абу Убайдуллоҳ Тошкандийнинг ёзишича эса Давронбек парвоначини ўша вақтда ҳоким бўлган Мулла Холбек бир неча юз кишилик кўшин билан Чордара мавзеида турган Салимсоқхонни қўлга тушириш учун юборган. Муаллифнинг ёзишича, қипчоқлар таъқибидан қочиб юрган Салимсоқхон Самарқанд тарафларга кетиб қолган. Сўнг Чордарага келиб, қўрғон ҳокими билан яқинлашиб, Тошкентни қўлга киритиш умидида унинг ҳузурда истиқомат қилиб турган. Мусулмонқул мингбоши ҳукуматидан ҳадикда юрган Давронбек парвоначи Мулла Холбекни асир олиб, Салимсоқхонни Тошкентга келтириб, ҳокимликни топширган.⁵⁸

Муҳаммад Солиҳхўжа маълумотига кўра, Давронбек парвоначи Тошкентнинг Кўкча дарвозасидан чиқиб, Қорақамиш ариғи бўйига келади ва обрў-эътиборли кишиларни воситачи қилиб, Салимсоқхон томонига ўтиб кетган. Давронбек парвоначининг Мусулмонқул мингбошидан ҳадиксираши ва Салимсоқхон тарафига ўтиб кетиши бежиз бўлмаса керак. Чунки Мирзо Олим Мушрифнинг ёзишича, Давронбек парвоначи аввалдан Салимсоқхон хизматида бўлган ва у билан Бухорога ҳам кетмоқчи бўлиб йўлга чиққан.⁵⁹ Бироқ номаълум сабабларга кўра Хўжандда қолишга мажбур бўлган ва кейинроқ Қўқонга келиб, Худоёрхон хизматига кирган.

Нима бўлганда ҳам Тошкентнинг асосий кучларини ўз қўлига олган Салимсоқхон Давронбек парвоначи ҳамроҳлигида Тошкентга келиб, шаҳарни эгаллайди. Таниқли олим Т.Бейсембиев Салимсоқхоннинг Тошкентни иккинчи бор қўлга киритиш санасини ҳам 1844 йил деб кўрсатади. Лекин бу маълумот мантиқан нотўғри бўлса керак. Чунки Салимсоқхоннинг отаси ўлимидан сўнг, яъни 1844 йил кузидан 1846 йил бошига қадар нима билан машғул бўлгани ҳақида аниқ бир фикрни айтиш мушкул бўлсада, унинг Мусулмонқул мингбоши ҳукумати таъқибидан қочиб юришга мажбур бўлгани шубҳасиз. Бундан ташқари 1844 – 1845 йилларда Тошкентда Мулла Бозорбой қипчоқ ва Мулло Холбек қипчоқ ҳокимлик қилгани маълум. Муҳаммад Солиҳхўжанинг қайд қилишича, Салимсоқхоннинг Тошкентда мустақил ҳокимлик қила бошлаши ҳижрий 1262 йил рабиъ ус-соний ойи охирида, милодий 1846 йил апрель ойида юз берган.⁶⁰

Тошкентни қўлга киритган Салимсоқхон вазиятдан келиб чиқиб ҳузурга ҳарбий ишларни яхши биладиган амалдорларни тўплаб, ён атрофдаги хонликка қарашли мулкларни эгаллашга интиланган. Муҳаммад Солиҳхўжанинг ёзишича, Салимсоқхон ўз мулкни кенгайтириш мақсадида

собиқ Тошкент ҳокими Лашкар бекларбеги ва Давронбек баҳодирбоши бошчилигидаги Тошкент кўшини билан Тўйтепа, Чўли Мирзо (Мирзачўл), Убайдуллахон работи йўналиши билан Мусулмонкул мингбоши ҳокими-яти амалда заиф бўлган Хўжандга юриш қилган.

Бундан хабар топган Мусулмонкул мингбоши Тошкент устига кўшин тортган. Салимсоқхон эса ноиложликдан Хўжанд юришини қолдиришга мажбур бўлади ва Тошкентга қайтиб, мудофаага тайёрланган. Бу вақтда Салимсоқхон буйруғи билан Тошкент шаҳри деворлари ва дарвозалари таъмирланган.

«Тарихи жадиди Тошканд» асаридаги маълумотларга қараганда, Амир Насрулло ҳузуридан Ражаббек иноқ кўшбеги бошчилигида тахминан 2000 навар Салимсоқхонга мадад учун етиб келган. 1846 йилнинг охирида Мусулмонкул мингбоши Худоёрхон билан бирга Хўжанд йўли билан Тўйтепа орқали келиб, Тошкентга бир фарсах масофа ерда тўхтаган. Совуқ ҳаво бўлишига қарамай Тошкент шаҳри қирқ кун қамалда ушлаб турилган.⁶¹ Асар муаллифининг ёзишича, қамал пайтида Мусулмонкул мингбоши буйруғи билан Бешёғоч, Қўймас ва Қўқон дарвозаларига баланд нарвонлар қўйилиб, қўрғон ичига киришга ҳаракат қилинган. Лекин Бешёғоч дарвозасига Лашкар бекларбеги, Қўймас дарвозасига Ражаббек иноқ, Қўқон дарвозасига Даврон парвоначи кучлари олдиндан жойлаштирилган бўлиб, улар дарвозаларни қаттиқ мудофаа қилган. Сўнг мудофаачиларнинг бирлашган кучлари тилга олинган уч дарвозадан чиқиб, қўқонликларга қақшатқич зарба берган ва Мусулмонкул мингбоши қамални ташлаб кетишга мажбур бўлган. Бироқ атрофдаги туманларни ва Ниёзбек қўрғонидаги сув тўғонини бузиб юборган.

Таъкидлаш жоизки, Салимсоқхоннинг Тошкентдаги асосий суянчи ва содиқ кишиларидан бири Давронбек баҳодирбоши эди. Маълумки, баҳодирбоши мансаби эгаси Тошкент ҳокимининг ҳарбий соҳадаги ёрдамчиси бўлиб, мазкур маъмурий бирликнинг ҳарбий кучи унинг измида эди. Давронбек баҳодирбоши ўз салоҳияти ва мавқеидан келиб чиқиб Салимсоқхон ҳокимлиги вақтида катта эътибор қозонди.

Тошкентнинг қамал қилинишига тасодиф туфайли Қўқондан Тошкентга қайтаётганда гувоҳ бўлган «Хулосат ул-аҳвол» асари муаллифи ҳам тилга олиб ўтган. Абу Убайдуллоҳнинг ёзишича, ушбу қамалдан сўнг шаҳарда қимматчилик бошланиб, Салимсоқхоннинг атрофидаги аъёнлар фитна кўтариб, Салимсоқхон ва Давронбек ўртасида зиддият келтириб чиқармоқчи бўладилар. Давронбек ўзининг ўлдирилиши ҳақида эшитиб, Туркистон ҳокими, бемор бўлиб ётган укаси Қаноат оталиқ ҳузурига боришни баҳона қилиб, Тошкентдан чиқиб кетган.⁶²

Тошкент қўшинининг асосий қисмига бошчилик қилиб турган Давронбек баҳодирбоши Туркистонга кетганидан хабар топган Мусулмонқул мингбоши Керовчи ҳокими Ўтаббой қўшбегини ишга солиб, эътиборли тасаввуф намояндаси Миён Фазл Халил воситасида Салимсоқхон билан сулҳ тузишга эришади. Натижада Салимсоқхон номидан, Тошкентдан Бекмуҳаммадбий Нурмуҳаммадбий ўғли ва Қози Ислон келиб, Салимсоқхонга зиён етказмаслик шарти билан сулҳ тузган. Балиқчиға ҳоким этиб тайинлаиб, Қўқонга юборилган Салимсоқхон Мусулмонқул мингбошининг махфий буйруғи билан йўлдаёқ ўлдириб юборилган.⁶³ Тошкентга янги ҳоким қилиб юборилган Мусулмонқул мингбошининг ашаддий тарафдорларидан бўлган Азиз парвоначи ҳокимлигининг дастлабки кунларидаёқ, Тошкентнинг топширилишига қаршилик қилган Салимсоқхоннинг яқин кишилари бўлган бир гуруҳ шаҳар аъёнлари, жумладан, Бекмуҳаммадбий Нурмуҳаммадбий ўғли, Самандар баҳодир Нурмуҳаммад баҳодир ўғли, Эшонхўжа оқсоқол ва бошқалар Қўқонга жўнатиш баҳонасида йўлда ўлдирилган.⁶⁴

«Тарихи Туркистон» асари муаллифи Мулла Олим Махдум ҳожи Салимсоқхоннинг Бухоро амири номидан ҳокимлик қилиб турганини таъкидлайди⁶⁵. Тошкент қамали вақтида амир ҳузуридан келган мадад кучлари ҳам ушбу фикрни тасдиқлагандек. Лекин, бизнингча, Салимсоқхон Муҳаммад Шариф оталиқ сингари амирга тобеъ ҳоким бўлмаган. Чунки унинг хагги-ҳаракатлари унинг Тошкентда амирга тобе ҳоким сифатида қолиш ёки мустақил Тошкент беқлигини тузиш нияти бўлган деган тахминларни йўққа чиқаради. Аксинча, Салимсоқхоннинг Тошкентдаги мустақил ҳокимлиги даврида олиб борган сиёсати унинг келгусида Тошкентдан туриб секин-аста Қўқон хонлиги ҳудудларини қайтариб олиш йўли билан ҳокимиятни эгалламоқчи бўлганлигидан далолат беради. Зеро, бу пайтда унинг қўл остига Тошкент ҳокимига қарашли ерлар кирар эди. Салимсоқхон олиб борган ишларидан унинг ёш бўлишига қарамай тиришқоқ ва уddaбурон шаҳзода бўлганлигини кўриш мумкин.

Қўқон хонлиги тарихнависларининг ёзишича, Салимсоқхондан Шоҳмуродхон (айрим асарларда Султон Муродхон) номли бир ўғил қолган. Мазкур Шоҳмуродхон 1862 йил Маллахон ўлдирилгач, Алимқули амирлашқар ва Шодмонхўжа қўшбеги тарафидан хонликка кўтарилган. Худоёрхон Бухородан қайтганидан сўнг амирлари Ёрмозорга ташлаб кетган Шоҳмуродхонни ҳибсада ушлаб турган. Тахтни қайта эгаллаган Алимқули амирлашқар Шоҳмуродхон ва унинг Саримсоқхон исмли гўдак фарзандини ўлдириб, Маллахоннинг ўғли Султон Саидхонни тахтга чиқарган.⁶⁶ Мусулмонқул Тошкент ҳокимлигини аввал Мулла Холбекка, уч ойдан сўнг

эса Азиз парвоначига тақдим этади. Кировучи тумани эса Нормуҳаммад қипчоққа берилади. Мулла Холбек ҳокимият тепасидан туширилиб, Қўқонга қайтади. Шундай қилиб, қипчоқлар ўртасига низо тушади. Туркистон ҳокими Қаноатшоҳ эса янги хонни тан олмайди ва Азиз парвоначига эътироз билдиради. Азиз парвоначи Қаноатшоҳга қарши чиқиб, Туркистонни етти ой давомида қамал қилади ва ҳарбий ҳийла сифатида шаҳарни сув остида қолдириб, шунинг натижасида Туркистон шаҳрини ишғол этишга эришади. Қаноатшоҳ эса Бухоро амирлигига чиқиб кетиш шарти билан омон қолдирилади. 1846 йили Муслмонқул бошқа қипчоқ зодагонларининг маслаҳати билан Ўратепага юриш бошлайди. Шаҳарни қамалда қолдириб, унинг атрофини талон-торож қилади. Қайтишда хон ва Муслмонқул ораларида адоват пайдо бўлади. Хон Мулла Холбек қўшбегини мингбоши этиб, Муслмонқулни Қураманинг Облиқига сургун қилди.

Тошкентга қайтгач, Азиз парвоначи Муслмонқулнинг мингбошилиқдан тушганини эшитиб, бунга қарши чиқади. Муслмонқулнинг ўрнига Мулла Холбек мингбоши бўлган эди. Энди қипчоқлар ҳокимияти учун ўзаро урушлар бошланади. Бир оз ўтмай Облиққа сургун қилинган Муслмонқул Азиз парвоначи ёрдамида иккинчи марта (1847 й.) мингбошилиқ мансабига кўтарилади. Мулла Холбек қипчоқ (ғулом) Муслмонқулнинг ўрнига вазир бўлганида қипчоқ ашрофларининг талабларини қондира олмади. Қипчоқлар кенгаши унинг вазирлигига қарши чиқди. Бу низолардан фойдаланган Норбўтаҳоннинг невараси Пошшоҳўжа қўзғолон кўтариб, хон бўлмоқчи бўлди. Бундан хабар топган қипчоқлар Урганжий деган жойда унинг тарафдорлари Муҳаммадёр кўрбоши офтобачи билан тўқнашиб қолади. Суиқасдчилар тарафдорлари мағлуб бўлиб, баъзилари Тошкентга қочади, қолганлари қипчоқлар кўлига тушиб ўлдирилади.

Азиз парвоначи ҳам ўз ҳомийси Муслмонқулнинг вазирликдан тунганини эшитиб, Қўқонга қаршилиқ кўрсатади. Шунда қипчоқлар Тошкентга юриш қиладилар. Аммо шаҳарни қўлга кирита олмадилар ва бу ҳарбий юриш қийинчиликлари уларни орқага қайтишга мажбур этади. Қайтишда Тилав қишлоғида (Қурама яқинларида) кенгаш қилиб, Муслмонқулни қайта мингбошилиқ лавозимига кўтариш тўғрисида бир қарорга келдилар. Оқ ота қишлоғида Муслмонқул Худоёрхон билан учрашиб, қайта, учинчи марта (1848 й.) мингбоши этиб тайинланади. Бундай натижалардан норози бўлган қипчоқларнинг бошқа гуруҳи Мулла Каримқул дастурхончи, Хотамқули рисолачи, Муҳаммадназар Кўрўғли, унинг ўғли Холмуҳаммад додхоҳ, Кировчи вориси Нормуҳаммад додхоҳ ўз қўшини билан Азиз парвоначига қарши уруш бошлаб, Тошкентни олишади. Нормуҳаммад қўшбеги Тошкентга ҳоким бўлади. Шаҳар қарийб уч йиллик Азиз парво-

начи зулмидан озод бўлади. Бу ўринда масалага ойдинлик киритиб айтиш керакки, Тошкент шаҳри халқининг Азиз парвоначи зулмига қарши 1847 йили кўтарган қўзғолони бундай юришда қипчоқларнинг ана шу гуруҳига қўл келганди. Қўзғолон тафсилотининг шоҳиди сифатида ўша кунлари Тошкентнинг Жанггоҳ маҳалласида яшаган Авазмуҳаммад Аттор Хўқандий бу тўғрида қуйидаги аниқ хабарни ёзиб қолдирган:

«Азиз парвоначи қипчоқлар қамалидан озод бўлиб, хазинаси бўшаб қолганини билгач, ўз яқинлари маслаҳати билан вилоят аҳолисига «музофот пули» деган солиқ солади. Тошкентнинг ҳар кўча ва маҳаллаларига солиқ пули белгиланади. Бу хабар Азиз парвоначи зулмидан азоб чекаётган шаҳарликларга етиб боради ва улар Муҳаммадюсуфбой парчабоф бошчилигида қўзғолон кўтардилар. Шаҳар ашрофларидан бир неча кишини Кировучи ҳокими Нормуҳаммад қўшбеги қипчоқ олдига юборишди.

Азиз парвоначи қўзғолончиларга қарши тўп ва қуролларни ишга солиди. Қўзғолончилар Жанггоҳ, Парчабоф ва Мисгар маҳаллаларида йиғилиб турарди. Жангда Азиз парвоначининг ботурбошиси Раҳимбек ибн Қозоқ яраланади. Бешёғоч маҳалласидан ҳам мингга яқин кишилар топган нарсалари билан қуролланиб, Парчабоф маҳалласига келди. Азиз парвоначи ўз ўрдасида паноҳ топади. Шу пайт Шодмонхўжа парвоначи Қурамадан Нормуҳаммад қўшбеги билан етиб келади. У Тошкентнинг ўн икки дарвозасини ёпиб, халқ ёрдамида ўрдани қамал қилди. Нормуҳаммад қўшбеги ҳам етиб келди ва Бешёғоч дарвозаси олдига қўнди. Азиз парвоначи лашкарининг сарбозлари қамалнинг икки ҳафтасидан кейин уни ташлаб кета бошлади. Шу ҳолатда Азиз парвоначи таслим бўлганидан сўнг уни онла аъзолари билан Қўқонга жўнатишди. Кейинчалик уни Ўтаббий олдига, яъни Марғилонга юборишди. Икки-уч ойдан сўнг уни қаршилиқда айблаб, Қўқонга олиб келиб қатл этдилар ва Катта қабристонга дафн қилинди. Нормуҳаммад қўшбеги Тошкентга ҳоким бўлди».⁶⁷

1848 – 1849 йилларда қирғизлар ҳам бу ўзаро урушларга қўшилди ва қипчоқлар билан Балиқчи атрофида жанг қилиб, мағлуб бўлдилар. Қирғизлар билан бўлган тўқнашув қипчоқларни бирлаштирмади. Мусулмонқулга қарши бўлган қипчоқлар ўз бошлиқлари Мулло Холбек, Муҳаммадёр додхоҳ, Жумабой додхоҳ, Раҳимқули додхоҳлар билан Қўқон-Андижон воҳасига кетдилар. Тўрт ойдан сўнг Қўқонга қарши қилган юришлари натижасиз тугади. Уларнинг бошлиқлари эса Мусулмонқул томонидан қатл этилди.

Тошкент мулки Нормуҳаммад қўшбеги ҳокимлиги даврида ҳам, Мусулмонқул мингбоши бўлган замонда ҳам мустақиллигини сақлади. Мусулмонқул ва қипчоқлар ҳокимиятидан норози бўлган хонлиқнинг кўп

табақа ва халқлари тошкентликлар билан тил бириктириб, мингбошига қарши чиқишди. Мусулмонқул Тошкентга келиб, шаҳарни қамал қилди. Аммо шаҳарни қўлга кирита олмади ва қайтиб Хўжандга келди. Хўжандни Бухоро амири қўшинидан ҳимоя қилди ва амир Насруллоҳни ўз юртига қайтишга мажбур этди. Мусулмонқул бунда ҳарбий ҳийла сифатида Бухоро қўшини ўртасида миш-миш тарқатиб, уйдирма гаплар билан тўла қалбаки хатлар орқали улар юрагига ваҳима солишга эришди. У Жигдалиқ қишлоғида ҳарбий машварат ўтказиб, амир Насруллоҳга махсус мактуб юборди. Унга қипчоқлар томонидан мағлуб бўлиш оқибатларини тушунтириб, «бир кўчманчи халқ» устидан ғалаба қозонишнинг ўзи шармандалик эканини ҳам айтади.⁶⁸ Мусулмонқулнинг дипломатик санъати катта тўқнашув олдини олди, амир Насруллоҳ Бухорога қайтди.

Мусулмонқул Бухоро қўшинларини қувиб, Ўратепа мулкани талон-торож эта бошлади. Аммо Ўратепани бу гал ҳам қўлга кирита олмади. Фақат тўртинчи бор юришида, узоқ ва қаттиқ жанглардан сўнг Ўратепа забт этилди. Оқ-ўйликда бўлган Исобек юз қайта Ўратепага ҳоким бўлди. Аммо кўп ўтмай Исобек Ўратепани Қўқон хонлиги тасарруфидан чиқариб, Мусулмонқулга қаршилиқ кўрсата бошлади. Икки марта қўқонликлар қўшини ҳамласидан сўнг Ўратепа таслим бўлди. Манбаларга қараганда, хон ҳар йили беш марта Ўратепага қарши юриш ташкил қилар экан. Ҳатто болалар Қўқонда «Ўратепага юриш» номли ўйинни ўйлаб топишган экан.⁶⁹

1848 йили Ўратепа Қўқонга тобе бўлди ва Исобек ўрнига унинг амакиваччаси Али Шакурбек ҳоким этиб тайинланди. Шу воқеадан сўнг қипчоқлар орасида яна ўзаро низо пайдо бўлади. Мусулмонқул иккинчи марта мансабидан туширилиб, ўрнига Муҳаммадёр қипчоқ вазир бўлади. Қипчоқларнинг ўзаро олишувидан фойдаланган Али Шакур Қўқон тобе-лигидан чиқмоқ ниятида қўзғолон кўтаради. Худоёрхон Фаргона аҳолисидан қўшин йиғиб, Ўратепага қарши борди. 1848 йили Ақраб ойида Муғ қалъаси ҳужум билан эгалланди. Али Шакурбек асир олинди, Исобек юз томонидан ўлдирилди. Шу урушда асир тушган ўратепаликлардан 900 нафар киши қатл этилиб, бошларидан «калла миноралар» ясалган.⁷⁰

Ўратепа ҳокимлиги Ғофурбек ибн Муҳаммад Раҳимбек оталиққа берилди. Шу вақтда Мусулмонқул вазирлик мансабини қайта қўлга киритиш учун Қўқонга юриш қилишга киришади. Муҳаммадёр қўшбеги ҳам ўз одамларини йиғиб, унга қарши урушга чиқади. Аммо қипчоқ улуси атрофларидан Каримқули дастурхончи, Қулбобо рисолачи ва бошқалар ўртага тушиб, Мусулмонқулни Андижонга, Раҳмонқули додхоҳни Чустга ҳоким қилиб қайтаришади.

Муҳаммадёр мингбошига қарши уюштирилган суиқасдда халифа Эшон Сафо айбланиб⁷¹, 1849 йили қатл этилади. Муслмонқул яна ўз қабиладошлари ва сафдошлари билан Қўқонга ҳужум қилиб, Ўрдани босиб олади. Муҳаммадёр Ёрмозордан Мулла Холбек ва Чустдан Раҳмонча додхонни ёрдамга чақиради. Аммо Муслмонқул учинчи марта мингбошилик мансабига ўтириб, уларни вазифаларидан четлаштиради. Кейинроқ Муҳаммадёр, мулла Холбек, Раҳмонча додхон, Жумабойлар Дуобдеган мавзегга сургун қилинади. 1844 йил кузида эса Муслмонқул Қўқонда Нормуҳаммад қўшбегининг тўйида юқорида тилга олинган қабила пешволарини тутиб ўлдиради. Мулла Чўлибек ва Эшбийлар эса Туркистонга сургун қилинади. Энди қипчоқларнинг кўп бошлиқлари Муслмонқулнинг вазириликдан норози бўлиб, уни мансабдан туширмоқчи бўлишади. Муслмонқул ҳам ўзига қаршилик кўрсатган қабила улуғлари пайини қирқишга тушади. Унинг шундай сиёсатидан хавфсизраган мулло Каримқул дастурхончи Чодак орқали Тошкентга келади. Унинг ортидан юборилган Қулбобо рисолачи ҳам қайта пойтахтга бормай, Нормуҳаммад ҳузуридан паноҳ топади. Муслмонқул Нормуҳаммад қўшбегини ҳам фитначи ва исёнчи сифатида айблаб, Тошкентга қарши юриш қилади. Аммо тошкентликлар унинг зарбасига дош бериб, орқага чекинишга мажбур этишади. Орадан бир неча ой ўтказиб, яна катта лашкар йиққан Муслмонқул Тошкентга бостириб келади. Шаҳар атрофини талон-торож қилади. Шаҳрихон ҳокими Холмуҳаммад додхон қипчоқ Чимкентга юборилган бўлса ҳам, қайтиб тошкентликларга қўшилади. Бундан олдинроқ тошкентликлар ташаббуси билан Худоёрхон ҳам ўзбошимча мингбошига қарши чиқмоқчи бўлганди. Шу жиҳатдан Тошкентдан хон олдида яширин равишда мулло Каримқул ва Қулбобо рисолачи юборилган эди. Учинчи юришда Муслмонқул билан Тошкент устига Худоёрхон ҳам келганди. Муслмонқул қўшинига қарашли айрим бошлиқлар ҳам Нормуҳаммад қўшбегига хабар бериб, хон билан биргаликда уларга қўшилишини билдирадилар. Шаҳар яқинида содир бўлган жангда Наманган ҳокими ҳам тошкентликларга қўшилади. Эртаси куни бўлган жангда Муслмонқул мағлуб бўлади. Унинг лашкарбошилари Худоёрхонни олиб, Тошкентга кирадилар. Муслмонқул Чодак тоғлари орқали қочиб, Учқўрғоннинг Кетмонтепа қишлоғига боради.

Тошкент лашкарбоши ва улуғлари Муҳаммаднийёз қўшбеги, Муҳаммадқосим парвоначи-мингбоши, Муҳаммадражаб қўрбоши, Мадёқуб қўшбеги, Муҳаммадсўф мирзабоши қипчоқлар (аслида Муслмонқул тарафдорлари)ни йўқ қилиш мақсадида Нормуҳаммад қўшбеги-мингбошининг розилигини оладилар. Олий хон ҳукуматини Худоёрхонга бериш-

ни маслаҳат қилиб, қўшин йиғишади ва Қўқонга келишади. Чорбоғи тўра номли боққа тушиб, Худоёрхон билан ҳам тил бириктириб, Қўқон оқсоқолларининг розилигини олишади. Қўқон шаҳри ва унинг атрофларидаги жойларда қипчоқлар қирғини – қатли оми бошланади. Қипчоқлардан Ўтаббий ва Нормуҳаммад қўшбегилар тирик қоладилар. Биринчисини хон, иккинчисини Тошкент катталари ўз ҳимояси остига оладилар. Энди Худоёрхон ҳокимиятни амалда (1852 й.) мустақил бошқарадиган бўлади. Ўтаббий қўшбеги мингбошилик лавозимига кўтарилади.⁷²

Худоёрхон қолган қўшини билан Тошкентга киради ва шу билан унинг мустақил хонлик даври бошланади. Шу орада хон йўқлигидан Абдуллобек ибн Пошшоҳўжа фойдаланиб, Қўқонда ҳукуматни қўлга олади. Аммо Тошкентдан Мирзод қўшбеги ва мулло Каримқули дастурхончи етиб бориб, Абдуллобекни ўлдирадилар. Мирзод қўшбеги эса ўзини хон деб эълон қилади. Унга қарши Худоёрхон Тошкент лашкари билан етиб келади ва Мирзод қўшбегини қатл этади. Қирғиз-қипчоқ қўшини ҳам Балқалама деган мавзеда йиғилишади. Муаррих Аваз Муҳаммад Хўқандий маълумотига қараганда, Худоёрхон Тошкент, Наманган, Андижон ва Марғилонга одам юбориб, қипчоқлар қирғини ҳақида фармон берган⁷³. У Тошкентга махсус қўшин юбориб, Муҳаммадниёз понсад, Қосим понсад, Ниёзали понсадлар билан тил бириктириб, битим тузади. Улар ўз ҳокимлари Нормуҳаммад қўшбеги олдига келиб, Қўқонга бориб Худоёрхонни табриклар келишни маслаҳат беришади. Тошкент волиёси икки понсад қўшин билан Қўқонга олиб келинади. Ҳижрий 1269 йил зу-л-ҳижжа ойининг 28 куни, милодий 1852 йил 14 ноябрда тошкентликлар Қўқонга кириб келадилар. Қипчоқларнинг бошлиқлари Ўтаббий ва Нормуҳаммаддан ташқари бошқа тошкентлик бойлар ва бошлиқлар қириб ташланади. Қипчоқлар жамоаси бу қатли ордан хавфсизраб, Балқалама мавзеига қочиб боришади. Улар мактубини олган Мусулмонқул ҳам Иккисувга келади ва олти минглик қипчоқ-қирғиз қўшинига бош бўлади. Хонлиқнинг аксарият шаҳар ва қишлоқларида яшаётган бегуноҳ қипчоқлар асирликка олинади, кўплари бола-чақалари билан қочиб кетишади. Худоёрхон йиғма қўшин билан қипчоқларга қарши бориб, биринчи жангдаёқ мағлуб бўлади ва ўзи қамалда қолади. Қипчоқлар қўшинининг бир қисми Қўқонга келиб, шаҳарга бостириб кирмоқчи бўлади. Шунда шаҳар қозиси Муҳаммадназар иноқ додхоҳ ва Хониқули саркорлар шаҳар мудофаасини ташкил этадилар. Худоёрхон қўшинида бўлган Сўфибек, Султон Муродбек ҳамда лашкарбоши Хўжа Мўмин, Муҳаммадназар, Сайфуддинлар қочиб кетишади. «Зафарномаи Худоёрхоний» муаллифи бунинг сабабини шундай мазмунда изоҳлайди: хон

Мусулмонқулдан озод бўлиб, тахтга ўтиргач, юқорида зикр қилинган кишиларга мансаб ва вазифаларни бериб, баъзиларини алоҳида мулкларга ҳоким этиб тайинлайди. Улар ҳар бири «ўз мулк»ларига қочиб кетмоқчи бўлишади. Худоёрхон укаси Маллабек берган ёрдам натижасидагина шармандали мағлубият ва асирликдан қутулиб, қипчоқлардан устун келишга эришади. Қипчоқлар Наманган ва Тўрақўрғонга ҳужум қилмоқчи бўлсалар ҳам мағлуб бўлиб орқага қайтадилар. Иккинчи жангда ҳам хон ғалаба қозонади ва қипчоқлар ўзаро маспахатлашиб, Мусулмонқулни тутиб хонга беришади. Худоёрхон уни Йўлчибек додхоҳ ҳимоясида Қўқонга юборади ва қатл эттиради.

Худоёрхон энг кучли бўлган қипчоқлар ижтимоий иддизига қаттиқ зарба берди, уларнинг мол-мулкларини мусодара қилиб, ўтроқ аҳоли ишончини қозониш учун бу мулк ярим баҳосида сотилди. Қўқон хонлигида бирмунча осойишталик таъминланди. Аммо ўн йил давом этган ихтилоф ва урушлар ўтроқ аҳолига катта зарар етказганди. Шаҳар ашрофлари ва мулкдорлар сиёсий ҳокимият ва давлат бошқарувидан четлатилган эди.

Худоёрхон Мусулмонқул таъсиридан ва қипчоқлар низоларидан қутулса ҳам кўнгилдагидек мустақил хон сифатида ҳукм сура олмади. Маҳаллий ҳокимлардан Абдулғафурбек юз Ўратепада ва укаси Маллабек Тошкентда унга қарши чиқа бошлашди. 1853 йили рус қўшинлари ҳам Оқмасжид орқали Қўқон хонлиги ерларига бостириб киришни давом эттирди. Худоёрхон уч томонлама бўлаётган тазйиқлар остида қолди. У лашкар йиғиб, Ўратепага бориш мақсадида Маҳрамга келади. Шу мавзеда Маллабек томонидан Кўр Қўлдош юз элчи бўлиб келди. Аммо Худоёрхон элчини ўлдириб, Хўжанддан Тошкент томон йўл олади. Хон Кировучидан Маллабек номига дабир Мавлоно Муҳаммадражаб муншийга буюриб, хат ёзиб юборади ва уни қаршилиқдан тўхтатмоқчи бўлади. Аммо Маллабек Қўқон улуғлари, ҳарбий бошлиқлар ва акаси Худоёрхонга итоат этмайди. Худоёрхон Тошкент уруши давомида Ўратепага қарши Қосим мингбошини юборган эди. Аммо Тошкент қамалидан олдин хон Қосим мингбошини қайта чақириб олади ва биргаликда Маллабекка қарши юриш қиладилар. Маллабек урушларда мағлуб бўлиб, 1853 йили баъзи лашкарбошилари билан Бухорога қочиб кетади. Худоёрхон Шодмонхўжа парвоначини Тошкент вилоятига волий этиб, Қўқонга қайтади.

Ана шу уруш ва низолардан Россия ҳукумати олдиндан режалаштирилган Туркистонни босиб олиш мақсадларини амалга ошириш учун ҳаракат қила бошлади.

1853 йили Оқмачит/Оқмасжид граф Перовский томонидан босиб олинади.⁷⁴ Қалъа ҳокими Тўрақул (Абду Вали) ва қалъа ҳимоячилари ҳалок

бўлишади. Манбаларнинг хабар беришича, қамал давомида 30 нафар қўқонлик, ҳужум вақтида эса 212 киши ҳалок бўлган, шулардан 4 нафар аёл, 2 нафар бола 217 нафар яраланганлар билан бирга руслар томонидан асир олинган.⁷⁵

Бу вақтда Худоёрхон Ём ва Зомин қалъаларини ўз тасарруфига киргизиб, Қўқонга қайтади. У тез орада лашкар йиғиб, бир неча понсод қўшини Карим шайх понсадбоши ибн Абу Убайд бошчилигида Тошкентга юборди ва Шодмонхўжа лашкарбошчилигида Оқмасжидга боришларини буюради. Шодмонхўжа 1853 йили ёзда Тошкент ва Қурама лашкари ҳамда Қўқон қўшини билан русларга қарши чиқиш мақсадида Туркистонга келади. Кейинроқ Оқмасжид яқинидаги урушда мағлуб бўлиб, яна Туркистонга, у ердан эса Тошкентга қайтади. Худоёрхон Қўқон лашкарбошларини қўрқоқлик қилиб, жанг майдонини ташлаб қочганликда айблайди. Қўқонга қайтган Шодмонхўжа, Саримсоқ додхоҳ ва Муҳаммадкарим шайхларга Ўрда майдонида аёллар кийимини кийдириб қўйишади. Улар шу зайл таҳқир қилиниб, сўнг қайтадан ўз қўшинлари ичига юборилади.

Тошкент ҳокимлиги Сўфибек ибн Давронбек додхоҳ Кўхистонга топширилади. Ҳижрий 1269 йили/1852-1853 йили Исобек ибн Баҳодирбек юз суфийлар муршидларидан бири Эшон халифа Олтмиш тухматига учраб, Ўрда дарвозаси олдида қатл этилади.

Шундай қилиб, Оқмасжид мағлубияти билан Қўқон – Россия муносабатларининг янги босқичи бошланади. Қўқон хонлигига қарашли ҳокимликларнинг кейинги босқинигача анча йиллар ўтган бўлса-да, Россия Қрим урушларидан сўнг Туркистон босқинини жадаллик билан олиб борган.

Қўқон хонлигининг XIX аср биринчи ярмидаги сиёсий вазияти таҳлилини амалга оширган тадқиқотчиларнинг фикрлари қуйидаги хулосаларни ўз ичига олади: хон ва унинг оила аъзолари, ҳокимлар, моддий, сиёсий ва ҳарбий жиҳатлардан кучайиб кетган зодагонларнинг тожу тахт учун ўзаро курашлари XIX асрнинг 40-йилларидан бошланган. Ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги низолар хонликдаги иқтисодий ва ҳўжалик ҳаётига салбий таъсир кўрсатди. Қўқон хонлиги минтақада ҳарбий қудратга эга бўлган мамлакат бўлса ҳам, Россия империяси олдида жуда заиф эди. Россия ўз жосуслари ва турли манбалари орқали хонликнинг ички ва ташқи аҳволидан хабардор бўлган. Ҳатто, тахминимизга кўра, Мусулмонқулнинг ўлимидан сўнг, қирғиз-қипчоқларнинг ўтроқ аҳоли билан бўлган қарама-қаршиликларидан унумли фойдаланган Россия давлати Оқмасжидга ҳужум қилиб, тез фурсат ичида хонликнинг ғарбий ҳудудларини босиб олишга киришди.

Оқмасжид урушида мағлуб бўлган Қўқон амирлашкарлари хон са-

ройин олдидаги майдонда халқ оммаси ҳузурида жазоланганда хон ва унинг яқинлари қандай душманга дуч келганларини ҳали тасаввур ҳам қила олмас эдилар.

1853 йил охирларида Худоёрхон Қосим мингбошини ўрисларга қарши Оқмасжидга юборади ва унга яна Қурама, Тошкент, Туркистон қўшинларини ҳам беради. Қосим мингбоши Фарғонадан 17 тўп ва бир неча юз пилта милтиқли лашкари билан Тошкентга келади. Бу ерда Қурама ва Тошкент ҳокимлари Қосим мингбоши билан маслаҳат қилади ва юришни баҳорга қолдириб, яхшироқ тайёргарлик кўрмоқчи бўлади. Аммо хон тезроқ Оқмасжидга юриш қилишни буюради. Хут ойида Қўқон лашкари фақатгина 17 та тўп ва замонавий қурооллар билан қуроолланган чор қўшинига қарши чиқади. Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий ўз асаридида Мирза ҳожи Кўлобий тилидан қуйидаги воқеани келтирган:

«Оқмасжидга яқинлашиб қолганда Мирзо ҳожи ҳам бор кийими ва қуроолларини олиб, Қосим мингбоши ҳузурига келади. Саломдан кейин Мирзо ўрислар қўшини томонга қўл силкиб, бақириб, уларни узоқ жойдан кўрқитмоқчи бўлгандай: – Эй кофирлар, тезроқ йўқ бўлинглар! Бўлма-са, қолларингиз ёмон бўлади! Мингбоши буни эшитиб, ундан бу қилмишини сўраса: – Бундай аҳвол билан узоққа боролмаймиз: қор қалин, иссиқ кийимлар ва қуроолларимиз йўқ. Музлаб кетаяпмиз. Шу ердангина уларга ана шундай дўқ-пўписа қилишимиз қоляпти, холос, – дебди Мирзо».⁷⁶

Қўқон хонлигининг чоризм билан муносабати оғирлашиб кетди. «Бунинг энг асосий сабаби чор ҳукуматининг Ўрта Осиё давлатларига нисбатан босқинчилик сиёсати эди. Натижада Сирдарё насликларидида оғир вазият юзага келди. 1853 йили рус қўшинлари Қўқон истеҳкоми бўлган Оқмасжидни босиб олди. Шу даврда Қўқон хонлиги шу қалъа, кейинчалик Туркистон, Олма-ота, Янгиқўрғон ва бошқа истеҳкомлар учун руслар билан жанг олиб борди».⁷⁷

Мусулмонқул мингбошилик ва вазирлик қилган даврда хонзода ва тўраларни Худоёрхон атрофига ҳатто яқинлашишга ҳам қўймай, ҳар томонга сургун қилиб, бевосита тахтга даъвогарларини ўлдиртирган эди. Тахтга даъвогарлик қилувчилар орасида Рустамхон тўра – Махдуми Аъзам авлодларидан ҳам бўлиб, унинг онаси Чучукойим бинти Норбўтахон ибн Абдурахмонбий ибн Абдулкаримбий эди.⁷⁸ У Худоёрхонни йўқ қилиш учун бошқа гуруҳлар бошлиқлари билан тил бириктиради. Улар Андижон ҳокими Сўфибек ўғлининг суннат тўйида Худоёрхонга суиқасд уюштирмоқчи бўлишади. Худоёрхоннинг пойтахтда йўқлигидан фойдаланган Рустамхон тўра, Қосим мингбоши, Қамбарбек, Сўфибек тожик, Мирзо Қаландар Хўжандий, Мирзо Мунаввар, мулла Муҳаммадсафо,

Муҳаммадкарим кўса, Бекмуҳаммад мирохур ва бошқалар қўзғолон кўтарилади. Авазмуҳаммад Аттор ўз асарида Мирзо Мунавварга «ишнинг асосий ташкилотчиларидан» деб баҳо беради.⁷⁹

Худоёрхон Андижонда туриб Муҳаммадниёз мингбошини Қўқонга юборади. Исён бостирилиб, сўнг бошлиқларнинг баъзилари сургун қилинади, баъзилари ўлдирилади. Рустамбек тўра аввал Қоратегин, сўнг Кўлобга сургун қилинади. Тўра кейинчалик Кўлобдан Ҳисорга, у ердан Бухорога бориб, амир хизматида уч йил қолади ва 1858 йили Маллахон замонида Қўқонга қайтади.⁸⁰

Худоёрхоннинг биринчи хонлик даври Шарқий Туркистондаги вазият ҳамда Қўқон ички ва ташқи вазиятига таъсир этарди.

Шундай қилиб, Қўқон хонлигининг оғир аҳволи, ҳокимларнинг ўзаро урушлари, Россиянинг босқинчилик сиёсати натижасида хонликнинг Шарқий Туркистонда фаол ҳаракат қилиши олдини оларди. Бир вақтлар кучли бўлган бу давлат Шарқий Туркистон халқларининг ҳурриятга бўлган умид-орзуларини оқламади, уларнинг хитойликларга қарши курашларида керак бўлган ёрдамни беролмади.

Худоёрхон замонида ашрафлар ва қабила зодагонлари янги мансаб ва вазифаларга кўтарилди. 1852 йили Нормуҳаммад қўшбеги ўрнига Мирзо Аҳмад Тошкент ва Дашти Қипчоқ вилоятига ҳоким бўлади. Лекин у саҳро аҳолисига ҳам зулм ва ситам ўтказди. Айниқса, қозоқларга ақл чегарасига сиғмас даражада жабр қилади. У қуш пули ва кўк пули (солиқлар) талаб этади, буларни тўлай олмаган қозоқларни ўз болаларини сотишларигача етказди. Натижада уруғ ва жамоалар маслаҳатлашиб, ортиқча солиқларни бермасликка қарор қилишади.⁸¹

Ҳижрий 1273 (милодий 1857) йилда Жанубий Қозоғистон ерларида қўзғолон кўтарилади. Қозоқлар исёнини бостириб, жазо бермоқчи бўлган Мирзо Аҳмад қўшини Авлиёота қалъасида қамал қилинади. Чимкентга юборилган Мирзо Аҳмаднинг жияни Мирзобий сергили, қўнғирот ва бошқа қабилалар гуруҳлари томонидан тутиб ўлдирилади. Бу воқеаларнинг тафсилоти Абу Убайдуллоҳнинг «Хулосат ал-аҳвол» асарида келтирилган (160^а – 167^б). Ниҳоят қозоқлар қўзғолони Худоёрхон юборган Маллабек ва Шодмонхўжа парвоначи бошчилигидаги қўшин томонидан бостирилади. Тошкентга қайтгунча Мирзо Аҳмад томонидан уюштирилган туҳмат билан Шодмонхўжа мингбошилиқдан олиниб, Ёрмозорга сургун қилинади. 1857 йили Муҳаммадниёз мингбоши ўлади, унинг ўрнига Мирзо Аҳмад мингбошилиқка кўтарилади.⁸²

Шу орада Рустамбек юз Ўратепада Худоёрхонга қарши исён кўтарди. Худоёрхон юборган қўшин Олма Барози дарёсида бутунлай тор-мор

этилади. Бу қўшинга бошчилик қилган Фозилбек қорақалпоқ мингбоши Самарқандга қочади. Аммо Бухоро амири уни дорга осиб, Ўратепага ҳужум қилади. У шаҳарни фатҳ этиб, Рустамбек юзни ўлдиреди ва Хўжандга яқин келади. Фарғона водийсида «амир қайта шаҳарни олади» деган овоза тарқалади.

1857 йили Бухоро амирининг босқинчилик юришига қарши бўлган халқ урушга шайланиб, Хўжанд ва Қўқон атрофларини мудофаа воситалари билан ихота қилади. Ана шу ташқи истилолар шаронгида хонлик тахтига кўз олайтириб юрган Маллабек ўз курашларини қайта бошлайди. Ўша замон тарихчиси шундай ёзади: «Худоёрхон даврида кўзғолон ўз ҳаддига етди, Хўқанди латиф салтанати ва амирлигида ошублар ва бузғунчилик пайдо бўлди. Амирлар ва вазаро ҳукуматда умуман ўз ишлари билан машғул бўлмасдилар. Натижада кўтарилган исёнлар оқибатида давлат ишлари инқирозга дуч келди, тинчлик ва роҳат қуши анқога ўхшаб номаълум томонга учиб кетди. Жаҳолат ва бўйсунмаслик раият ва аҳолининг шараф эшикларига ёпишди. Ҳаёт қийинчиликларидан ўлка ва аҳоли ўртасида қаҳру ғазаб олови ёнди. Худоёрхон болалик чоғидан давлат туғини разиллар қўлига бериб, унинг оқибатларини билмасди».⁸³

Амир Насруллоҳ кўлидан Хўжандни қутқариб олиш, акаси ўрнига хон бўлишни мақсад қилиб қўйган Маллахон исён кўтарди. Худоёрхон уни тутиб, ўлдирмоқчи бўлганида Маллабек Ғулжага қочиб, қирғизлардан Алимбек додхоҳ олдига келди. Бу ерда қирғиз жамоаларининг раҳбарлари Сайидбек додхоҳ, Пўлат додхоҳ, Чўтан, Мулла Мурод, Қуйчибий ва бошқалардан мадад олиб, Қорасувга, кейин Андижонга келади ва катта қўшинни жамлаб, Риштоннинг жануб томонида жойлашган Хўжа Илғор мавзесида қўш ташлайди.⁸⁴ Бу орада амир Насруллоҳ бирдан Хўжанд қамалини тўхтатиб, Бухорога қайтади. Худоёрхон Маллахонга зарба бериш учун Қашғар қишлоққа яқин бир жойга қўнади. 1275 йили раби ал-аввал ойининг 16-куни (милодий 1858 йили 25 октябрда) ака-ука ўртасида жанг бўлиб, Худоёрхон тор-мор этилади. Худоёрхон кам аскар билан Қўқонга қочиб келиб, ўрдада яширинади. Мирзо Аҳмад ўз қўшини билан Бухорога кетади. Маллахон келиб Қўқонни қамал қилади. Қуршовнинг 21-кунида Худоёрхон сулҳ тузмоқчи бўлиб, Маллахон олдига эшон шайхулислом Сулаймон хўжани, Эркабий додхоҳ юз ва Қаноатшоҳни юборади. Лекин уларнинг кетларидан Андижон ҳокими Сўфибек, Марғилон ҳокими Шоҳ Муродбек, Қосим мингбоши, Шодмонхўжа додхоҳ, Яъқуббек понсадбоши, Йўлчибек понсад, Муҳаммадназар парвоначи Тўрақўрғон ва Наманган қўшини билан чиқиб, Маллахонга қўшилишади. Буни эшитган Худоёрхон укаси Султон Муродбек билан Хўжандга, кейин Бухорога қочиб кетади.

Раби ас-соний ойнинг 6-си, жума куни эрталаб (милодий 1858 йил 13 ноябрь) Маллахон Қўқонга кириб, хонлик тахтига ўтиради⁸⁵. Кўп вақт ўтмай Маллахон ҳам Ўратепа ва Жиззахга юриш қилади. 1859 йил баҳорида амир Насруллоҳ Ўратепа ва Жиззахни эгаллаб, Хўжандга яқинлашиб, Нов қалъасига Қаноатшоҳни ҳоким этиб тайинлайди. Лекин Қаноатшоҳ кейинроқ Қўқон ҳукумати тани олиб, ўзи пойтахтга келади. Маллахон Қаноатшоҳни амири лашкар этиб, Худоёрхон ва Султон Муродбекка қарши Қоратегинга юборади. У Фарм қалъасини ҳимоялаб, Худоёрхонни у ердан кетишга мажбур қилади. Худоёрхон Жиззахга келади. Шунда Маллахон ҳижрий 1276 йили ражаб ойида (1860 йил 24 январда) Жиззах устига Саримсоқ қурама билан Душабой понсадни юборади. Мирза Работ мавзеида Худоёрхон билан жанг бўлади. Худоёрхон қўшини енгилиб, 76 киши асирликка олинади. Асирлар пойтахтга олиб келиниб, қатл этилади.⁸⁶

Маллахон Хитой билан ҳам дипломатик алоқаларни йўлга қўймоқчи бўлиб, шу йили Хитой давлатига Абдулфаттоҳ Махдумни элчи қилиб юборади. Лекин уни Ёрқанд ҳокими 27 нафар ҳамроҳи билан бирга ўлдирди. Иккинчи марта юборилган Махдум Конибодомий бошчилигидаги элчилар Кошғардан қайтариб юборилади.

Ҳижрий 1276 йили рамазон ойида (1860 йил 23 мартда) Маллахон яна қўшин бошлиқлари: Ўтаббий қўшбеги-қипчоқ, Сайидбек додхоҳ қирғиз (Хўжанд ҳокими), Нов ҳокими мулло Қосим қирғиз, Облиқ ҳокими Муҳаммадамин мирзо, Ирисали понсад ва Душабой понсадларга Ўратепа вилоятини босиб олишни буюради. Қоратепа яқинидаги Айлонлик мавзеида Ўратепа лашкари Бозорбой тўқсабо бошчилигида уларга ҳужум қилиб, қаттиқ зарба беради. Сайидбек додхоҳ ва Ирисали понсадлар асирликка тушадилар, қолганлар Хўжандга қочиб кетишади.

Бу воқеани эшитган Маллахон Ўшдан Хўжандга келади. Маллахон ҳукмронлиги даврида русларга қарши бир неча юришлар уюштирилади. Ҳижрий 1277 йили муҳаррам ойида (милодий 1860 йил июль-август) Маллахон Тошкентга келиб, унинг ҳокими Қозоқбой оқсоқолни Қурама ҳокими Нормуҳаммад қўшбеги билан бирга русларга қарши Тўқмоқ қалъасига юборади. Бу юришда Қўқон қўшини Қаноатшоҳ бошчилигида ва Андижон сипоҳи Олимбек додхоҳ бошчилигида иштирок этади. Лекин руслар билан жанг қилаётган вақтда бошлиқлар ўртасида низо чиқиб, Қўқон сипоҳларидан бошқа қўшин Тошкентга қайтиб келади. Тўқмоқ қалъаси яқинида Қаноатшоҳ ҳам мағлуб бўлади.

Амир Насруллоҳ ўлимидан сўнг (1277 ҳижрий йили раби ал-аввал ойида, милодий 1860 йили) Абдулғафур Нов қалъасидан Ўратепага ҳужум қилиб, уни олишга эришади. Лекин мустақилликка даъво қилган бу ҳоким

ҳам Маллаҳон қаршичилигига дуч келади. Амир Музаффар (1860 – 1885) Маллаҳонга қарши Иброҳим Хаёл манғитни юборади. Маллаҳон эса Марғилон ва Ермозор ҳокими Алимқули эшикоғаси қирғиз-қипчоқни сарфарбар этади. Бу орада Абдулғаффорбек юз Иброҳим Хаёл билан тил бирикштириб, Бухоро қўшинини шаҳарга киргизади. Лекин Алимқули уларни чиқиб кетишга мажбур қилиб, 560 нафар Бухоро лашкарини асир олди.⁸⁷ Амир Музаффар бундан газабланади, Иброҳим Хаёлни Шерободга ва Абдулғаффорбекни Чоржўйга сургун этиб, Ғратепага Баротбекни ҳоким қилиб юборади. Буни эшитган Маллаҳон шаҳарга қайтиб, 80 кун уни қамал қилганида халқ тазйиқи остида Баротбек мажбур бўлиб, Қўқон иттифоқига киради.⁸⁸ Бу орада Шаҳрисабз беклари қўзғолон кўтариб, ҳукуматларини қайта тиклаш учун Маллаҳондан мадад сўрайдилар. Маллаҳон амир диққатини ўзига торгмоқчи бўлиб, Жиззах ва Самарқанд вилоятига ҳужум қилади. Буни эшитган амир Музаффар Шаҳрисабз юришини қолдиради, Самарқандга ва у ердан Янгикўрғонга келади. Маллаҳон амир олдига Бобоҳўжа шайхулисломни элчи қилиб юборади. Музокаралардан сўнг амир Музаффар ва Маллаҳон ўрталарида сулҳ тузилиб, икки давлат чегараси аниқланади. Қўқоннинг ғарбий чегараси Қозоқбудоқ мавзесидан ўтадиган бўлади. Маллаҳон бу шартни Хўжандга келиб қабул қилади ва шартномага муҳрини босади.

Ҳижрий 1277 (милодий 1862) йили Қаноатшоҳ Авлиёота ва Пишпақка юриш қилиб, аҳolidан катта закот олгач, Тошкентга қайтади ва Маллаҳон буйруғи билан Жўлак атрофида русларга қарши қўшин тортади. Лекин у Жўлак яқинидаги жангда мағлуб бўлганидан сўнг Тошкентга қайтади.

Қаноатшоҳ бу мағлубиятдан кейин Маллаҳондан унинг Тошкент ҳокимлигидан олинишини талаб қилади, лекин Маллаҳон Қаноатшоҳни Чордарага келган Худоёрхонга қарши жўнатади. Қаноатшоҳ Худоёрхонни таъқиб қилиб, Ём, Зомин ва Ғратепага келади, кейин Қўқонга ўтиб, яна Тошкентга қайтади.

Шу ўртада Ғратепа ҳокими Баротбек исён кўтаради. Аммо Ғратепа халқи унга қарши чиқиб, ўз яқинлари билан Бухоро амирлигига тобе бўлган Мастчоҳга кетишга мажбур қилинади. Маллаҳон Ғратепа мулкини Душабой додхоҳга беради.

Ҳижрий 1278 йили ҳут ойининг 6-куни (1862 йил 24 февраль)да Маллабек суиқасд натижасида ўлдирилади. Манбалар маълумотига қараганда, суиқасд раҳбарлари Алимбий (додхоҳ) парвоначи қирғиз, Хидирбий эшикоғаси, Шодмонхўжа парвоначи, Худойназар додхоҳ турк, Дўст меҳтар юз, Муҳаммадиброҳим мирзабоши Косоний бўлган.⁸⁹

Суиқасдчилар Шоҳмуродхон ибн Абдурахмонбекни тахтга кўтаришади. Унинг даврида ҳўжалик ва ижтимоий ҳаёт аҳволи кескин равишда оғирлашиб кетади, қимматчилик бошланади. Бир ботмон бугдой уни 12 танга, гуруч 121 танга, уч нимхўрда маккажўхори 1 танга, думба ёғи ярим тиллога кўтарилади.⁹⁰

Маллахоннинг ўлимини эшитган Қаноатшоҳ Оталиқ Жиззахда кечган воқеалардан аламзада турган Худоёрхонга мактуб йўллаб, унга ёрдам кўрсатишга ваъда беради. Худоёрхон 1862 йили март ойида Тошкентга боради ва Туркистондан келган Қаноатшоҳ ёрдамида қўшин йиғиб, Қўқонга қарши юришга ҳозир бўлади. Тошкент аҳолиси ҳам Худоёрхонга мадад беришга ваъда қилади. Тошкент уламоларидан мулло Солиҳбек Охунд Маллахон қотилларини ўлдиришга фатво берган эди.⁹¹

Шоҳмуродхон ҳам Худоёрхон қаршичилигини йўқ қилиш учун Тошкентга келиб, уни қамалга олади. Худоёрхон ёрдам сўраб, амир Музаффар олдига Мирзо Аҳмад парвоначинини юборади. Амир рози бўлиб, Ўратепага ҳужум қилади. Бу воқеани эшитган Шоҳмуродхон ва Фарғона амирлари қамалдан воз кечиб, Қўқонга қайтмоқчи бўлади. Ҳижрий 1278 йили 14 зул-қайда ойида (1862 йил 13 май) улар Хўжа Ягона мавзеига қўнадилар. Маллахонни ўлдирган қотиллар ичида низо чиқади. Улар икки гуруҳга бўлинадилар. Бир гуруҳ бошлиқлари Шодмонхўжа мингбоши, Алимқули амирлашкар, Пўлат додхоҳ парвоначи, Чўтан додхоҳлар бўлиб, иккинчи гуруҳга Марғилон ҳокими, Хидир парвоначи, Худойназар парвоначи, Идрисқули додхоҳлар бошчилик қиларди. Улар бир-бирларига айб қўйиб, жанжал кўтаришади. Охири биринчи гуруҳ Шоҳмуродхон билан тил бириктириб, Хидир парвоначи, Худойназар парвоначи, Идрисқули додхоҳ ва бошқаларни тутиб ўлдиради⁹². Шоҳмуродхон Қўқонга қайтади, Худоёрхон Тошкентдан чиқиб, Нов қалъасида амир Музаффар билан учрашиб, Хўжандга келишади. Худоёрхон Қўқонга ҳужум қилмоқчи бўлиб турганида шаҳар аҳолиси шимолий дарвозаларни очиб, Худоёрхонни пойтахтга киргизади. Хон аъёнлари Шоҳмуродхон қўшинидаги кўплаб қипчоқ-қирғизларни ўлдирадилар. Бухоро амири эса Хўжандга Маллахондан қолган ҳамма қурол-аслаҳаларни, яъни 29 тўп, 150 катта қорақўндок, 900 дона милтиқларни олиб, Қароқчиқум ва Маҳрам ўртасида қўш қуради.⁹³ Манғитлар 6 кун давомида Маҳрамдан Конибодомгача бўлган мавзелар – Ниёзбек, Хамиржўй, Кучгак, Қораянтоқ қишлоқларини талон-торож қилади. Ҳижрий 1278 йили зул-ҳижжанинг 6-куни (милодий 1862 йил 5 май) чоршанбада Худоёрхон Қўқонга кириб келиб, иккинчи марта хонлик тахтига ўтиради.

Шоҳмуродхон амирлари Шодмонхўжа мингбоши, мулло Алимқули

қирғиз-қипчоқ, Мингбой додхоҳ, Бекмуҳаммад, Жарқинбой додхоҳ ва бошқалар Тоғлик дарвозаси орқали чиқиб кетган эди.⁹⁴ Пойтахтда Худоёрхон амир Музаффарни катта тантана ва дабдаба билан қабул қилмоқчи бўлади. Қаноатшоҳ амир мадади билан хон душманларига, яъни қирғиз-қипчоқ иттифоқига зарба бериб, уларни бутунлай тор-мор этишни таклиф қилади. Лекин амирлар Мирзо Аҳмад қўшбеги, Рустамбек додхоҳ ва хоннинг укаси Султон Муродбек унга қарши чиқиб, амирни Хўжандланок қайтаришни талаб қиладилар. Уларнинг даъвоси қуйидагича эди: «Бу Музаффар Қўқонни босиб олган ўша Насруллоҳнинг ўғлидир ва унинг ваъдаларига ишониб бўлмайди».⁹⁵ Хон ҳам бу фикрга кўниб, Қаноатшоҳ оталиқни элчи қилиб Хўжандга амир Музаффар олдига юборади. Амир бу таклифга эътироз билдирмайди ва шу ердан Бухорога қайтишга рози эканини айтиб, олдига элчи бўлиб келган Қаноатшоҳни ҳам ўзи билан бирга Бухорога олиб кетади ва кўп ўтмай уни ўлдиртириб юборади.

Худоёрхон Султон Муродбекни Марғилонга, Дўстумбойни Андижонга, Дўстмуҳаммад эшикоғаси қорақалпоқни Балиқчиға ҳоким этиб, қирғиз-қипчоқ жамоасига қарши Андижонга мулло Султон ва Худойназарни лашкар билан юборади. Исён кўтарганлар билан музокара эса натижасиз яқунланади (Улар ҳузурига Сулаймонхўжа аълам юборилган эди). Қирғиз-қипчоқ қўшини Андижондан Марғилонга, кейин Асакага келиб қолган уруғ ва қабилалардан ёрдам сўрайди. Худоёрхон янги қўшин йиғиб, Яккатутга келади. Қўқон аҳолиси ҳам дасталар тузиб, Фозил Аҳалшайх (ҳазрати Соҳибзода), Сулаймонхўжа, Худойназар амин-муҳтасиб раҳбарлигида Яккатутга келадилар. Заркент анҳори олдиди уларга Шодмонхўжа ҳужум қилиб, Қўқон дасталарини тор-мор этади. Шу орада қирғиз-қипчоқ жамоалари Шоҳрух исми бир кишини ўзларига хон кўтаргандилар. Бу қабила иттифоқи Марғилонни қамал билан қўлга кирита олмагач, Қўқонга ҳужум қилиб, шаҳарни қамалга олади. Бу қамал ҳижрий 1279 йили раби ал-аввал ойининг 12-куни (1862 йил 6 сентябрда) бошланади. Улар шаҳарга элчилар юбордилар ва Худоёрхоннинг мағлуб бўлгани ҳақидаги хабарни етказадилар ва шаҳарга киритишларини талаб қиладилар. Шаҳар аҳолиси Марғилонга одам юбориб, бу хабар иғво эканлигини билгач, мудофаага ўтади. Чорчаман деган мавзеда шаҳар мудофаачилари қирғиз-қипчоқлар билан жанг қилиб, уларни қайта Асакага кетишга мажбур этади.

Худоёрхон ҳам келиб тахтга ўтиради, лекин қирғиз-қипчоқлар яна куч йиғиб, Косон, Чуст атрофида кўзғолон кўтаради ва Тўрақўрғонга ҳужум қилишади. Улар ҳатто Тошкент атрофидаги элатлар улугларига хатлар ёзиб, хон кўтарган Шоҳрух билан маслаҳатлашиб, мадад беришларини

сўрашади. Шунда Тошкент атрофидаги қозоқлар кўзғолон кўтариб, Тошкентни қамалга олишади. Бу кўзғолонни бостириш учун хон укаси Султон Муродбек ва Дўстмуҳаммад додхоҳни сафарбар этади. Кўчманчилар кўшини Камолон дарвозасидан (Йўлдошбек деган киши ёрдами билан) шаҳарга киради. Лекин Сағбон, Кўкча, Себзор, Шайхонтоҳур маҳаллалари аҳолиси Дўстмуҳаммадга ёрдам бериб, Жангтоҳ мавзесида кўчманчиларни тор-мор этади. Кейинчалик улар яна Исмоил ота мавзесида ҳам жангда мағлуб бўлиб, кўшинлари тарқатиб юборилади. Дўстмуҳаммад бу иш учун парвоначи увонини олади. Ниёзали ва Шерали додхоҳ Тошкент волиёси ноибни бўлади.

Шу орада қирғиз-қипчоқ бошлиқлари Шоҳруххон ўрнига «насаби тоза, хонзода бўлган» бошқа бировни тахтга кўтариш ниятида номзод қидира бошлашади. Шодмонхўжа ва Алимқули Маллахоннинг куёви Сайид Маҳмудхон тўрага одам юбориб, ундан Маллахоннинг ўғли Султон Сайидхонни ўз кўшинларига хон қилиб кўтариш учун юборишни сўрайди. Султон Муҳаммад Сайидхон ибн Маллахон Шоҳрух ўрнига хон этиб кўтарилади. Сохта хон Шоҳрух эса ўлдирилади.

Султон Сайидхон Шодмонхўжа, Сайид Маҳмуд тўра, Али(м)қули билан бирга Марғилон томонидан келиб, Андижонни қамалда қолдиради ва кейин босиб олади. Улар Андижон улуғлари ва бойларини гаровга олиб, эвазига пул ва мол йиғишади. Андижон атрофидаги Балиқчи, Қува, Асака, Шаҳрихон, Ўш, Пойтўғ мавзелари талон-торож этилади. 1279 йил шаъбон ойининг 21-куни (1863 йил 11 февраль) Марғилон қамали бошланади. Апрель ойида Марғилон ҳокими Мирзо Аҳмад хиёнати натижасида шаҳар қирғиз-қипчоқлар қўлига ўтади. 1863 йилнинг 26 апрелида бу жамоалар кўшини Мингтутга келиб, Қўқон қамалини бошлайдилар. Бухоро амири Худоёрхонга ёрдам бермоқчи бўлиб, Ўратепа ҳокими Оллоҳёрбек ва Жиззах ҳокими Ёқуббекни кўшинлари билан юборади. Орада бўлган қаттиқ урушда икки томон ҳам кўп талафот кўради. Ниҳоят қирғиз-қипчоқлар кўшини чекиниб, Оқтепа мавзеига кетади. Сўнг улар Ёрмозорда мудофаага ўтишади. Орада Бухоро амири ҳам Фарғонага келади. Бухоро ва Қўқон кўшинлари бирлашиб Олтиариқ қишлоғига келганда қирғиз-қипчоқ лашкари Асака томонга кетиб, Қарағулча дарасида ҳимояга ўтади. Амир ва Худоёрхон юборган элчилар мақсадларига эриша олмай қайтиб келади. Қабилалар иттифоқи бирлашган кўшинлардан Марғилонга чекинишини талаб қилишади. Худоёрхон ва амир Музаффар лашкарлари билан Марғилонга келишади. Лекин Мирзо Аҳмад ва Ёқуббек эшикоғаси кўзғолончилар томонига ўтиб, Қорағулчага боришади. Бу эса иккала ҳоким учун ҳам оғир ҳодиса бўлади. Амир ва хон кўзғолончилар олдига қайта элчи

юборганида улар амирдан Худоёрхоннинг Хўжандга кетиши ва Дўстмуҳаммад билан Ниёзалини ўз вазифаларидан олиб, Султон Муродбекни эса Тошкентга юбориш шартларини қўйишади. Бу маслаҳат Мирзо Аҳмад қўшбегидан чиққан эди. Худоёрхон амир талаби билан бу шартларни қабул қилади. Исёнчилар иккала лашкарни бир-биридан ажратиб, аввал Ўзган, кейин Асака, сўнг Марғилон томонга йўл олишади. Амир Музаффар бу жамоа ҳийласидан хабарсиз улар ҳузурига элчи юбориб, Марғилонга сулҳ тузиш учун қабила улуғларини юборишини сўрайди. Элчи Асакада қўзғолончилар раҳбарлари билан учрашади ва қўйидаги жавобни олади: «Ҳозирча биз Бухорои Шариф ҳукмдори жаноби амирни ҳурмат қилиб келдик ва муносиб ҳоким деб билиб, унинг ёрдамида Фарғона мулкида тинчликни ўрнатмоқчи бўлдик. Энди эса билдикки, жанобнинг мақсадлари ўлка тинчлиги ва тотувлиги бўлмай, битим имзолаш баҳонасида бизни ўлдириб, Фарғона диёрини босиб олиш экан. Вақтида оталари амир Насруллоҳ ҳам шундай қилган эди. Биз ўз зарарини фойдасидан ажратиб ола олмайдиган нодонлардан эмасмиз. Бухоро амирни ҳурмати учун биз уч кун муҳлат бериб, Бухоро лашкарининг кетишини кутамиз. Агарда шу мактубни олиб, Бухорога кетмасангиз, тўртинчи куни Марғилон ёнида урушга тайёр бўлинг. Албатта, зафар ва ғолибият сирлари парда остида бўлиб, Тангрининг июятига боғлиқ, лекин жангдан олдин Аллоҳ бир томонга зафар ва нусратини берган. Агарда биз мағлуб бўлсак, ор қилмаймиз, чунки хонимиз ҳали гўдак ва бизлар бир кўчманчи жамоамиз. Лекин Аллоҳ июяти ва марҳамати билан амир мағлуб бўлиб, тор-мор этилса, Бухоро давлатининг шаъни ва шарафи қолмай, дўсту душман олдида шарманда бўлади. Бу шармандаликнинг оқибати қиёматгача Бухоро амирлари елкаларига юкланади. Жангимиз Фарғонанинг ўртасида ўтади ва агарда Бухоро қўшини мағлуб бўлса, бухороликлардан бирор киши тирик қолмайди».⁸⁶

Амир бундай дағдагадан хавфсираб, Бухорога қайтмоқчи бўлади, лекин Қўқонга келиб, ундаги ҳамма моҳир усталар, ҳунарманд-косиблар ҳамда асли бухоролик бўлган усталарни ҳам оилалари билан бирга кўчириб, Бухорога олиб кетади. Қўқон хазинаси, қурол-аслаҳалар, пойтахтнинг энг гўзал хотин-қизлари, ёш болаларни зўрлик билан олдига солиб чиққан амир 1863 йилнинг сафар ойи (июль-август)да дастлаб Ёрмасжидга, кейин Бешариққа келади.⁸⁷ Бу ердан у ўз узангиси ёнида олиб юрган Шоҳмуродхонни қирғиз-қипчоқлар олдига юборади. Бу жамоа бошлиқлари Қўқонни олганларидан сўнг Шоҳмуродхонни, Хўжа Сайидбийнинг ўғли билан Маҳдуми Аъзамни тахтга даъво қилмасликлари учун Қорасувга юбориб, Ҳазрати Юнус ва Ҳазрати Аюб мазорларида қатл этишади.⁸⁸

Султон Муҳаммад Сайидхон ибн Маллахон ҳижрий 1280 йили сафар ойининг 7-сида (1863 йили 24 июль) Қўқон тахтига кўтарилади. Алимқули Фарғона амирлашқари бўлиб олиб, барча қудратни ўз қўлида мужассамлайди.⁹⁹ Шодмонхўжа Тошкент ва Туркистон вилоятига волий этиб тайинланади. Мингбой Алимқулига ноиб сифатида тайин қилинади ва Хўжандни босиб олиш учун юборилади. Хўжанд мудофаасида Бухоро амири дастаси ва ўратепаликлар дастаси ҳам қатнашади. Лекин мангитлар ва Дўстмуҳаммад ҳукуматига қарши шаҳар аҳолиси бош кўтариб, шаҳар дарвозаларини Мингбой сипоҳига очиб беради. Дўстмуҳаммад таслим бўлиб, кейин Бухорога қочиб кетади. Хўжандга Мирзо Аҳмад ҳоким бўлади.

Султон Сайидхон Алимқули маслаҳати билан Тошкент вилоятига бориб, Шодмонхўжани 1280 ҳижрий йили раби ал-аввал ойининг охири куни, пайшанба кечаси (1863 йил сентябрь ўртасида) қатл этиб, ҳамма мол-мулкни мусодара қилади, Нормуҳаммадни Тошкент ва Туркистонга волий қилиб тайинлайди.

Султон Муҳаммад Сайидхон даврида мулло Алимқули ташаббуси билан русларга қарши бир неча юришлар уюштирилади. Лекин Россия империяси қўшини кетма-кет Қўқон истеҳкомларини босиб олиб, 1864 йил кузида Тошкентга яқинлашади. Ниҳоят 1865 йил май-июль ойларида Тошкент босиб олинди.

Тошкент ҳимоясида қаҳрамонлик кўрсатган Алимқули ҳалок бўлади.¹⁰⁰

Султон Муҳаммад Сайидхон Бухоро амири талаби билан Бухорога юборилади. Тошкент тасарруфидан сўнг қирғиз-қипчоқлар Қўқонга қайтиб, Шодибий авлодларидан бўлган Худойқули ибн Мақсудбек исмли кишини хон кўтаради.¹⁰¹ Бекмуҳаммад қипчоқ мингбоши бўлиб, Мирзо Аҳмад даврида дастурхончилик вазифасига кўтарилади. Қирғиз-қипчоқлар 14 кун давомида пойтахтда қолиб, русларга қарши ғазот баҳонаси билан аҳолига 100 минг тилло солиқ соладилар. Шаҳарликлар билан бу кўчманчи жамоа ўртасидаги қарама-қаршилик оғирлаша бошлайди. Шунда қипчоқлар 1865 йили 11 июлда шаҳар аҳолиси ғазабидан хавфсираб, Қўқондан чиқиб кетишади. Аҳоли Ўрдани талон-торож қилади. Бухоро амири ҳам Худоёрхонга ёрдам бериш баҳонасида хон билан бирга Хўжандга келади ва ҳижрий 1282 йил 20 сафар охири (1865 йил 15 июль) амир қўшини билан бирга пойтахтга киради. Унинг сарбозлари яна шаҳар атрофидаги мавзеларни талон-торож қила бошлашади. Амир Оллоҳёрбек парвоначинини лашқари билан бирга қирғиз-қипчоқларга қарши юборади. Арабон қишлоғи яқинида икки қўшин жангга киришади. Қирғиз-қипчоқ лашқари

оғир урушлардан кейин мағлуб бўлиб, уларнинг баъзи раҳбарлари Хол понсад, Юсуфбой мирзо, Илгарқоб қипчоқ асир тушадилар. Оллоҳёрбек қолган жамоа аскарлари орқасидан Модди мавзесигача етиб боради. Сўнг кутилмаганда Марғилонга қайтиб келиб, амирдан хонни ҳам лашқари билан бирга урушга юборишини сўрайди. Худоёрхон қўшини билан етиб борганида қирғиз-қипчоқлар Тирак довонидан ўтиб, Кошғарга – Ёқуббек Бадавлат ҳузурига кетишга улгурган эдилар. Худоёрхон Қўқонга қайтади.

Рабби ас-соний ойн 22-куни амир Музаффар Ўрдадан қочиб, «шоҳона нарсалар, тўплар, милтиқлар, қурол-аслаҳалар, гиламу қолинлар ҳамда 300 – 400 хотин-қиз, халқнинг болаларини асир қилиб олиб, Мўйи Муборакка келади. Сешанба кунни амир Қўқон хонлиги ҳудудидан чиқиб кетади».¹⁰²

Қирғиз-қипчоқларнинг бошқа гуруҳ раҳбари Абдурахмон офтобачи (Мукулмонқулнинг ўғли), Каримқули дастурхончининг ўғли, Муҳаммадёр қўшбегининг ўғли ва Тошқаро ўз қабила-уруғлари билан келиб, Худоёрхонга тобе бўлишади. Бироқ уларнинг бариси тутиб ўлдирилади.

Бу даврда русларнинг Туркистонни босиб олиш сиёсати янада авж олади. Ўзаро уруш ва низолардан фойдаланган Россия қўшини ҳижрий 1282 йили рамазон ойларида (1866 йил февраль) Жиззахни босиб олиш учун Тошкентдан чиқиб, Учтепага келади. Жиззах ҳокими Ёқуббек улар билан урушмай, бир неча туяда озиқ-овқат ва отларга ем-хашак юбориб, дўстона муносабатда бўлади. 300 нафардан иборат рус қўшини оғир шароитда чўл орқали қайта Тўйтепага келади. Ана шу ҳолатда Бухоро амири 1866 йил март ойида яна Фарғона мулкига қайтиб келади. Фарғона аҳолиси амирдан ёрдам кутмоқда ва кучларни бирлаштириб, русларни Туронзаминдан ҳайдаб юборишга умид қилмоқда эди. Тарихчи Авазмуҳаммад Агтор ёзади: «Хўқанди латиф вилоятида балойи ом юз берди. 27 йил бўлдики, бу ерда ҳар йили, ҳар ой ва ҳар кунни низо ва исёнлар бўлиб ўтаяпти. Жасур кишилардан бирор бир мард йўқки, душманга қарши чиқа олса. Мана 10 йилдирки, ўруслар билан жанг бўлаяпти. Хўқандликлар бир неча марта Оқмасжид, Олой, Авлиёота, Мерка, Пишпак, Олма-ота, Жўлак ва Қўрғонга қўшин тортдилар. Ўрисларга қарши жангларда кўп киши нобуд бўлди. Бу бало бизнинг замонимизда юз берди. Бундан ҳамма хабардор. Шу ҳикоямиз даврида очлик ва қимматчилик узоқ йиллар давом этди. Одамлар шундай оғир аҳволга тушдики, ҳатто Хўқанди латиф вилояти ва унинг аҳолиси ҳам бу фалаки бевунёд зулмига гирифтор бўлди. Халқ охирги кучи ва қудрати билан қад-қоматини ростлаб, амир ва Худоёрхонни кўтарди. Руслар жангларига қўшимча (амир) ҳаммиша бечора

хўқандликларни урушга сафарбар этиб, ўзи вилоятнинг гоҳ бу ерида, гоҳ бошқа жойида оғир зарарлар етказарди... Бу разил ишларининг тафсили шундан иборатки, Хўқанди латиф аскарларини олдин рус жангига юбориб, ўзи бир-икки манзил орқада юрар эди. Ўзи тирик қолмоқчи бўлиб, хўқандликларни ҳалок бўлиб кетишларига парвоси йўқ эди».¹⁰³

1866 йил апрель ойида Худоёрхон амир талабларига бошқа итоат қилмай, русларга қарши жангдан воз кечиб, қайтиб Қўқонга келади.

Қўқон хони 1867 йил январь ойида Россия давлати билан савдо битимини имзолаган эди. Қўқонда тинчлик 1873 йилгача давом этган бўлса ҳам, хон истибдоди ва унга яқинлар ҳамда маҳаллий ҳокимларнинг зулми ва жабру жафоси натижасида, шунингдек, қирғиз-қипчоқларнинг қайта бош кўтариши оқибатида хонлик ҳудудида ўзаро низолар ва халқ чиқишлари бошланди. 1873 – 1875 йиллари Ўзганд ва Ўш қирғиз жамоалари Маъмур Мирғаниев раҳбарлигида бош кўтаради. Уларга қарши 2 марта Султон Муродбек юриш қилиб, исёнчиларни қаттиқ жазолайди. 3 марта ба Худоёрхон Абдураҳмон офтобачи ва Исо Авлиёни катта қўшин билан юбориб, бош кўтарган қирғиз-қипчоқларни қирғин қилади. «Тарихи Азий»нинг муаллифи Муҳаммадазиз Марғилоний бу юриш ҳамда қирғизларга нисбатан кўрсатилган зулми муфассал баён этган.¹⁰⁴

Маъмур Мирғаниев Худоёрхон илтимоси билан Тўқмоқ вилоятига сургун қилинади. Лекин у 1878 йили қўзғолон кўтарган Етимхонга амирлашкар бўлиб руслар ҳукуматига қарши чиқади. Туркистон генерал-губернатори К.П.Фон Кауфман буйруғи билан Андижонда «халқ ибрати учун» 1879 йили 25 январда дорга осилади.¹⁰⁵

Худоёрхон 1868 – 1873 йиллар давомида Россия билан муносабатни яхшилаш учун Тошкентга кўп совға ва тортиқлар юборади. Россия савдогарлари учун қулай шарт-шароитлар яратади. Лекин шу орада ички зулм ва сиёсат кескинлашиб боради. Худоёрхон буйруғи билан Қўқонга қайтган Султон Сайидхон ибн Маллабек 1868 йили қатл этилади.

70-йилларнинг бошларида Худоёрхон қўшин сонини кўпайтириб, отлиқ лашкар сонини 12 мингга етказди ва уларни қурол-аслаҳа билан ҳам таъминлайди. Халқ меҳнатидан фойдаланиб, шаҳар ва қишлоқ жойлардан мардикор йиғади, Модарихон мадрасаси ҳамда Улуғнаҳр аригини қаздириб тугатади. Бу ариқни қазиршда хон саркори Отақул баҳодурбоши кўрсатган зулмини Муҳаммадазиз Марғинолий қуйидагича баён қилади:

«Ботурбоши (Отақул) бу мардикорларга шу даражада қаттиқ азоб берадикки, (агар) қари мўйсафидлар чарчаб дам олиб турганини кўрса, ё эшитиб қолса, дарҳол калтакка ётқазадур. Иттифоқан бир кишини оёғига бир мардикорни кетмони тегиб, оёғини мажруҳ қилибдур, ўрнидан ту-

ролмасдан йиқилиб қолибдур. Узоқдан келаётган ботурбоши кўзи тушиб, отини югуртириб келуб, баланд овози билан ҳақорат қилуб, «нима учун ўтирибсан, ишламайсан», дебдур. Унга мўйсафид кетмон теккан оёғини кўрсатуб, йиғлаб турубдур. Дарҳол бир гуруҳ мардикорни чақириб, буюради «оёғини тагига ётқуз» деб. Мардикорлар ётқузадирлар. «Устига тупроқ тортиб кўмиб юбор», деб. Устига тупроқ тортиб, босиб ташлашдилар. Ботурбоши кетганидан кейин шунча адад мардикорлар йиғлаб, кўз ёшларимиз тўхтамади ва кечаси билан дуойи бад қилуб чиқдук». ¹⁰⁶ Шу муаллиф яна Ёрмозорнинг бир ясовули тилидан қуйидаги маълумотни келтира: «Улуғнаҳр остидан чиққан сув тўхтамаганидан сўнгра сув тўхта-син деб оти «Тўхтамиш» бўлган бир неча кишини олиб келиб, сув урган жойга кўмиб қўйган эканлар». ¹⁰⁷

Бунинг устига 1873 йили Худоёрхон «васиқа баробар» ёки «Маҳрум мерос» – (меросдан маҳрум) деган буйруқ чиқаради. Унинг мазмуни шу эдики, Худоёрхон 45 ёшга киргани муносабати билан шу даврда қилган васиқаларни бекор этиб, одамлар меросига ҳам ўзини қўшиб, бир қисмини тортиб олади. Халқ бош кўтарди. Қарши чиққан уламоларга жазо берилади. Фармон Хўқанд, Марғилон, Андижон, Ўш ва Наманганда тарқалади. ¹⁰⁸

Охир-оқибатда хон ҳукуматига қарши халқ ҳаракатлари бошланади. Бу ҳаракатнинг юзага келишида қирғиз Мулло Исҳоқ Ҳасан ўғлининг ўрни катта. У Пўлатхон номи билан шухрат қозонганди. 1873 йили Шердодхоқ Бошчилигидаги бир неча қирғизлар Самарқандга бориб, Пўлатхонни тахтга ўтқазиш ҳақидаги мақсадларини баён этадилар. Аммо Пўлатхон таклифни рад этгач, ўша Мулло Исҳоқ унинг номи билан тахт учун курашишни зиммасига олган. Шу равишда Мулло Исҳоқ – Пўлатхон, яъни собиқ ҳукмдор Олимхоннинг невараси сифатида «сохта хон» тарзида сиёсий курашга киришади. У халқнинг Худоёрхон зулми ва рус давлатига қаршичилигини яхши англаган ҳолда ҳаракат қилиб, Наманган уездининг шимолий қисмидаги Косон ва Нанай оралигида яшаган Қутлук Сайид қабиласининг ёрдамида атрофига 500 кишини тўплайди. Шу тариқа Пўлатхон бошчилигидаги қўзғолон бошланади. ¹⁰⁹ Ўрдада Абдурахмон Офтобачи ҳам мулло Исо Авлиё билан тил бириктириб, Сайид Насриддинбекни, Худоёрхоннинг ўғлини хон қилиб кўтармоқчи бўладилар. У Султон Муродбекни қипчоқларга топширишга ваъда беради.

Султон Муродбекни Иккисувга юборишади. Абдурахмон офтобачи Пўлатхон билан алоқа ўрнатади. Косон яқинида Абдурахмон офтобачи билан Қўқон амирлари Маҳмудхон тўра Тошкандий (Пскентий), Холи-

қули эшикоғаси қурама, Қосим эшикоғаси, Турсун тўқсабо, Муҳаммад Сайид ҳудайчи, Сайид Маҳмудхон ҳудайчи (Соқовтўра), Назарқули парвоначи, Зулфиқорбек Фозилбек дастурхончи ўғли, Гадойбой ва Мироллим эшикоғаси, Саримсоқ додхоҳ ҳудайчи, қипчоқия сардорларидан Қийиқбой парвоначи, Мерганбой эшикоғаси, Худоёрхон ва Наримон эшикоғаси, Мулло Йўлдош ва Нормуҳаммад эшикоғаси, Нурмуҳаммад тўқсабо, Холмуҳаммад, Мирзо Атоий тўқсабо, Ғойиб Мирзо, кенагас жамоаси улуғларидан Худоёрхон додхоҳ, Йўлбоши, мулло Раҳмонқули эшикоғаси, мулло Олимжон, Мирзо эшикоғаси, Муҳаммадқули тўқсабо, Муҳаммадали эшикоғаси, Мусо тўқсабо, Ботир тўқсабо, Ёқуббек тўқсаболар 12 минг қўшин билан Хитой сойига келишади.¹¹⁰ Сайид Насриддинбек ҳам Офтобачи олдига келади ва унинг томонидан хон этиб кўтарилади. Улар Хўқандга ҳужум қилмоқчи бўлганида Худоёрхон Хўжандга қочади ва шу ерда ўғли Насриддинбек (1850 й. туғилган) фойдасига тахтдан воз кечади.¹¹¹ Хўжандда Худоёрхон ва унинг одамларига полковник А.А.Вайнберг ва генерал-майор М.Д.Скобелев қўшилдилар. Манбаларнинг хабар беришича, Худоёрхон Қўқондан 22 арава хазина бойлиги бир қанча тилло, кумуш ва мисдан ясалган идишлар, гиламлар, тарихий ва диний китоблар, 150 та тўп ва замбараклар, милтиқларни ўзи билан Тошкентга олиб келиб, чор маъмуриятига топширмоқчи бўлган.¹¹²

Йўлда уч арава хазина аскарлар, аҳоли томонидан талон-торож бўлади. Маҳмудхон тўра эса яна икки арава хазина бойлигини, учта замбарак ва отлиқ лашкарни Қўқонга қайтаради¹¹³.

Тошкентда хоннинг хазинаси мусодара этилиб, ўзи эса Оренбургга сурғун қилинади.¹¹⁴

Худоёрхон Қўқондан чиқиб кетганида хон ўрдаси аҳоли томонидан талон-торож бўлади. Отабек шарбатдор ва Тошкентдаги Қўқон вакиллари бўлмиш Мирзо Ҳаким уйлари ҳам талон-торож қилинади.¹¹⁵

Худоёрхоннинг пойтахтдан қочиши ва хонликдаги вазият рус маъмуриятига жуда қўл келади. Кауфман Егтисувдан Тошкентга қайтиб, хонлик ҳудудларини босиб олиш чораларини кўра бошлайди. Шу ўринда Овлиқ қўқонликлар томонидан эгаллаб олинади ва 16 нафар рус аскарлари асирликка олинади. Савдогар Исаевнинг ойна заводига ўт қўйилади. Кауфман буйруғи билан Сирдарё вилоятининг губернатори Головачев ҳарбий ҳаракатларни бошлади. Рус маъмурлари ўз ҳарбий кучларини Қурама, Хўжанд (Гарновский қўмондонлигида), Тошкент атрофидаги Паркент (Скобелев раҳбарлигида) ва бошқа жойларга юбордилар. Кауфманнинг ўзи 13 август кuni Пскентга этиб келганида подполковник Нолдедан

Хўжанд босиб олингани ҳақида маълумот олади. 18 август куни Кауфман Хўжандга келади. Бундан олдинроқ Хўжандга Самарқанддан полковник Ефимович 200 нафар казак артиллерия дивизиони билан етиб келган эди.

Қўқонлик тарихчи Муҳаммад Азиз воқеа тафсилотларини қуйидагича берган: «...Хурматли генерал-губернатор генерал-лейтенант фон Кауфман – яримподшо ҳамма тўпу тўпхона, саллоту аскар, қозоқу ўрус, хазиною дафиналар ва жуда кўп лашкар билан Тошканддин чиқиб, тўғри Хўжанд келиб ўтиб, Маҳрам рўбарўсига келиб тушибди. Эрта билан бу жангу муҳораба бўладиган жойнинг рўбарўсига келиб, назорат қилиб, саллоту генерал, военный сардор, пулковник катта тўралари бир фавжи қозоқ ўрус ва тўпхоналарини юбориб, тайёр бўлиб турибди. Лекин бир вофур кема [гуруҳ] саллот ва тўпчиларини дарё ичидан юборибди. Лоақал ўшандай вақтда Офтобачи сулҳ тўғрисида элчи юборса, катта подшо бир маслаҳатни кўрсатар эди. Лекин у бундай қилмади. Марҳум Мулло Алимқули амирлашкардек зўр баҳодур ва соҳибдавлат, шунча тўпу тўпхоналар билан пешвоз бориб, шу пайтгача қилган қаттиқ жанглари ичида Офтобачи ҳам бор эди. Ҳаммасини кўрган, кўрмаганини қипчоқлардан эшитган эди. [У] марҳум Маллахон асри даврида Қаноатшоҳ ва ғайратли амирлашкарнинг қилган жангларини, Мирзо Аҳмад парвоначи ва Жўрабекнинг [эса бошқа] хонлар пайтида қилган урушларини эшитган эди. Бироргасидан ибрат олмаган экан. Боз устига Хўқандда шунча йиллар Худоёрхон машқ ўргатиб, тайёру айёр қилган 25 минг нафар сарбозу саллотга жавоб бериб юборибди».¹¹⁶

Хўжандда Офтобачи томонидан юборилган қўшин Отақул баҳодурбоши Кичикбой қипчоқ раҳбарлигида шаҳарга кириб, вилоят хазинасини бўшатадилар. Насриддинхонни яна оқ кигизга солиб, Қўқонда хон кўтардилар. Офтобачи Россияга қарши хонлик аҳолисини сафарбар қилмоқчи бўлади. Офтобачи йиққан қўшин Маҳрамга келиб, Россия қўшинига қарши мавқе эгаллайди. Абдураҳмон Офтобачи буйруғи билан Зулфиқор ибн Фозилбек ва Мақсудхон тўраларни Тошкентга юриш қилмоқчи бўлгани учун Қурамага юборишади. Лекин улар Россия генерали Фон Кауфман бошчилигида қарши олиниб, зарба берилади. Русларнинг бошқа дастаси Скобелев генерал қўмондонлиги остида Хўжандга келади. Россия лашкарига қўшилган Кауфман дастаси билан кучайиб Маҳрамга келиб, Офтобачи қўшинига яқин келади. Россия қўшинида Шаҳрисабз беклари Жўрабек ва Бобобек ҳам иштирок этадилар.¹¹⁷

Маҳрам яқинидаги урушда Офтобачи қўшини тор-мор бўлиб, ўзи қочиб, Марғилон яқинидаги Карпил мавзеига боради.

1875 йилда атрофига 200 нафардан зиёд кишини тўплаган Пўлатхон Ўзганга келиб, хонга қарши катта хавф туғдирди. Уларга қарши Исо Авлиё, Абдурахмон Офтобачи ва Саримсоқ эшикоғаси бошчилигида 4000 кишилиқ аскар юборилади. Бироқ 1875 йил 28 июлда йирик амалдорлар ўз қўшини билан, Худоёрхоннинг ўғли Андижон ҳокими Насриддинбек 5000 кишилиқ қўшини билан қўзғолончилар томонга ўтиб, бирлашди. Хонликнинг асосий ҳарбий қисмлари ва лашкарбошиларининг қўзғолончилар томонига ўтиб кетиши Худоёрхон тақдирини ҳал этган катта омил бўлди. Шундан сўнг Худоёрхон Кауфман ҳузурига оила аъзолари билан қочишга мажбур бўлди. Қўқонда эса Абдурахмон Офтобачи бошчилигидаги гуруҳлар Насриддинни тахтга ўтқаздилар. Насриддинхон Туркистон генерал-губернаторлиги билан тўё яхши алоқаларни ўрнатиш мақсадида Кауфманга хат юборади. Бунда у ўзининг тахтга ўтирганлигини маълум қилиш билан бирга дўстона алоқада бўлиш ҳақида сўз юритади.

Кауфман эса Насриддинхоннинг мактубига жавобида Худоёрхон билан тузилган 1868 йилги шартнома ва дўстлик алоқаларини бузмаслик шарти билан унинг хонлик мақомини тан олишини билдирган. У Насриддинхоннинг Рус давлатига қарши қаратилган ҳаракатларини яхши билса-да, лекин вақтинчалик хон билан муросага боришни лозим топган.¹¹⁸

Қўқонда Насриддинхон Россия аскарлари раҳбарлари томонидан кутиб олинди ва Россия ҳукуматини тан олган лашкар Марғилонга ҳужум қилади. Бу вақтда Иккисувдан қочиб келган Султон Муродбек вилоятда ҳоким эди. У руслар тобелигини қабул қилган бўлса ҳам, ўрнига руслар келиб таслим бўлган Отакул баҳодурбошни Марғилон ва унинг атрофига ҳоким этиб танлаб, зиммасига уруш жаримаси – лак пули (40 минг тилло) йиғиб олиш юклатилади. Руслар Андижон ва Ўш аҳолисидан ҳам русларга қарши чиққанлари учун жарима оладилар. Рус ҳукуматига қарши хонликнинг шарқий ҳудудида яшайдиган аҳоли бош кўтаради. Марғилон аҳолиси Отакул баҳодурбошни «Бу русларга сотилган хон» деб тутиб олиб, ўлдирадилар. Шаҳар аҳолиси қўзғолонига Валихон тўра, Ҳайитбой эшикоғалар бошчилик қиладилар. Пўлатхон русларга қарши катта қўшин жамлайди. Хўқандга ҳужум қилмоқчи бўлганида Насриддинбек мустақил хонликнинг ўн учинчи куни тахтга ўтириб, 1875 йил 25 сентябрда руслар таклиф этган шартларни қабул қилиб, битим тузади. Бундан хабардор бўлган аҳоли яна қўзғалиб, Ўрдага ҳужум қилади. Насриддинбек Хўжандга қочади.

Пўлатхон ҳам русларга қарши аҳолини сафарбар этмоқчи бўлади.

Шаҳарликлар, кўчманчи жамоалар, мадрасаларнинг талабалари Пўлатхон аскарига қўшилмоқ учун Марғилонга келадилар. Пўлатхон буйруғига кўра руслар билан ҳамжорлик қилган кишилар тутиб олиниб, қатл этилди.¹¹⁹

Пўлатхон хонзодаларни ҳам тутиб, қатл қилишни одамларига буюрган эди.¹²⁰ Қўқон хонлигидаги халқ ҳаракатлари ва Худоёрхоннинг қочиши орқасида юзага келган оғир вазият русларга қўл келди. 1875 йил 20 августда Кауфман бошчилигидаги қўшинлар томонидан Маҳрам қалъасининг эгалланиши хонлик тақдирини узил-кесил ҳал этди.

Бу пайтда Маҳрам қалъасида 15 минг кишидан иборат ватан ҳимоячилари бўлган. 22 августда Кауфман бошчилигида ҳужум бошланади. Генерал Головачев эса артиллерияни ишга солади Шаҳар дарвозасини бузиб, ичкарига киришади. Босқинчилар қўлнга 16 та тўп ва бошқа нарсалар ўлжа бўлади. Чекинган ҳимоячиларни генерал Скобелев Қўқон йўли билан 10 чақирим масофагача қувиб боради.

Маҳрамдаги ғалабадан рус маъмурияти қувонган. «Маҳрамдаги ғалаба ўзининг ўта билимдонлик ва ажойиб равишда қўлга киритилганлиги орқасида Қўқон хонлиги аҳолисига қаттиқ таъсир этиб, уни тинчотишда ва ақл-ҳушини йиғиб олишида муҳим ўрин тутди. Бу ғалабанинг аҳамияти яна шундан иборатки, Маҳрамда ҳаракат сардорлари ҳамда бизга қарши қаратилган барча куч ва маблағлар тўпланганди. Зеро, Маҳрамда Абдураҳмон Офтобачи кучлари сони бизнинг маълумотимизга кўра 30000 киши, қипчоқларнинг кўрсатишича эса қипчоқлар ва қирғизлардан ташкил топган фақат отлиқларнинг ўзи 50000 нафардан ҳисобланганди. Абдураҳмон Офтобачининг ўзи жангда қатнашган бўлса-да, лекин шериклари билан бизнинг ўқимиз етмайдиган жойда турган. Биз устун келиб, қўқонликлар қочганларида Абдураҳмон Офтобачи ҳам биринчилар қатори жуфтакни ростлаганди. Маҳрамда асосан шаҳар ва қишлоқлардан келган одамлар катта талофат кўриб, уларнинг айримларигина уйларига қайтдилар. Офтобачининг қипчоқ ва қирғизлардан иборат отлиқлари бизнинг ўқимиздан узоқроқ турганлар ва отлари чопқирлиги учун қочишга улгурдилар. Маҳрамдаги ғалабамиз бутун хонлик бўйлаб тарқалди».¹²¹

1875 йил 23 августда Кауфман Маҳрамдаги ғалабани императорга телеграмма орқали билдирган. Оқ подшо уни катта мамнуният билан қабул қилган.

Қўқон хони мағлуб бўлгач, Фозил Аҳмад Маҳдуми Аъзамий ва мулло Муҳаммад Исо Авлиёларни мактуб билан Кауфман ҳузурига юборади. Элчилар билан икки бош от, икки бўча совға ҳамда 18 нафар асир жўна-

тилди. Мактубда ҳамма айб қирғиз-қипчоқларга юкланган ва босқинчиларнинг ҳар қандай шартларига Насриддинхоннинг розилиги маълум қилинган.

Бироқ Кауфман хонликка бутунлай барҳам берилишини яхши биларди. Кауфман Қўқонга яқинлашган 29 августда Насриддинхон бошлиқ нуфузли кишилар унга пешвоз чиқиб, императордан раҳм-шафқат сўраганлар. Кауфман буни мамнуният билан қабул қилиб, шаҳар тинч йўл билан эгалланганини императорга билдиради. Шу ахборот орқали Кауфман Наманганни Сирдарёнинг ўнг қирғоғи билан Россияга қўшиб олишни сўраган. Император агар бу тадбир келажакда чегара хавфсизлигининг олдини олиш учун хизмат қилса, уни амалга оширишга ижозат беради.

Кауфман хон орқали хонлиkning катта шаҳарларидаги нуфузли аҳолини ҳузурига даъват этганда улар хат жўнатиб, ўзлари келишмайди. Иккинчи марта ҳам улар Кауфман даъватини қабул қилмадилар. Генерал-губернаторга шунинг ўзи шубҳали туюлгани аниқ. Кауфман 5 сентябрда Марғилонга ҳаракат бошлайди. У келгунча Абдурахмон Офтобачи шаҳарни тарк этади. 8 сентябрда Марғилонга руслар кирадилар. Бу ердан полковник Скобелев бошчилигида катта кучлар Офтобачи орқасидан жўнатилади. Бироқ ҳимоячилар Мингтепага яқин жойларда тарқалиб кетишган эди.

Кауфман Насриддинхонни чақириб, унга сулҳ шартларини таништиради. Шунга кўра Сирдарёнинг ўнг қирғоқлари Россия империяси таркибига кириши ҳамда босқинчиларга 600 минг танга товон тўлаш лозим эди. Насриддинхон 23 сентябрда Кауфманга хат ёзиб, бутун ихтиёрини Россия императорига топширганини маълум қилади. Унинг мактуби чеккасида Кауфманнинг шундай қайди бор: Мен Насриддинхондан шартноманинг бажарилишини сўраганимда у «менинг ишонадиган одамларим йўқ, атрофдагиларга таяниб бўлмайди», деди.¹²²

Насриддинхоннинг Кауфман билан келишуви халқнинг қаҳр-ғазабини уйғотди. Пўлатхон атрофида тўпланган хоннинг атоқли амалдорлари Андижоннинг Бўтақора қишлоғида уни хон деб эълон қилдилар. Кауфман 1875 йил 1 октябрда Андижонга Троицкий, Миллер-Закомелский, барон Аминов ва Скобелев бошчилигида катта қуроли кучларни юборади. Октябрь ойи бошларида Андижон руслар томонидан оёқ ости қилинди. Айрим маълумотларга қараганда, Андижонда шахсан Скобелев бошчилигида 20 минг киши ўлдирилган.

Босқинчилар икки ярим ой ичида тўплардан ҳимоячиларга қарши 387 снаряд отганлар. Шу вақт ичида 150 та милтиқ, 144 та тўп, 32260 та тўп ўқи, 1092 та гранатани ўлжа олганлар.¹²³

Пўлатхон Наманганда мағлубиятга учрагач, Асакада ўрнашиб, курашни давом эттиради, Ўш, Андижон ва Марғилонни эгаллайди. Ўзига ёқмаган одамларни ўлдириб юбориши Пўлатхоннинг обрўсини анча тушириб юборади.

Насриддинхон Пўлатхон муваффақиятларидан хавфсираб, унга қарши Султон Муродбекни жўнатади. Бироқ у Файзиобод қишлоғида ўрнашиб, қирғиз аҳолисидан қўзғолонга қатнашганларни ушлаб, пойтахтга юборади ва улардан 30 нафари хон томонидан дорга осилади. Бу вақтда Пўлатхон томонидан Марғилон беқлигига тайинланган Валихон тўра 20 минг киши билан Файзиободга ҳужум қилиб, Султон Муродни тор-мор келтиради ва уни Қўқонга қочишга мажбур этади.

Пойтахтда эса Насриддинхонга қарши кучлар яна бош кўтарадилар. 9 октябрда у Хўжандга қочади. Абдулғаффорбек (собиқ Ўратепа ҳокими) хонликка кўтарилади. Тартибсизлик ва зўравонлик давом этаверди. 1875 йил 16 октябрда Кауфман Наманганда генерал Скобелев бошчилигидаги ҳарбий кучларнинг бир қисмини қолдириб, Хўжандга келади. Хонлик пойтахти атрофидаги аҳоли томонидан босиб олингач, Султон Муродбек тутиб олиниб, Пўлатхон ҳузурига жўнатилади.¹²⁴ У ва оила аъзолари қатл қилинади.¹²⁵ Пойтахт ва унинг атрофидаги ҳудудларда қўзғолончиларга қарши Скобелев, Пичугин, Святополк-Мирский ва Кауфманнинг ўзи қарши уруш олиб борган.

Босқинчиларнинг қаттиқ зўравонликлари ва ҳарбий жиҳатдан мукамал қуролланганликлари боис 1876 йили 20 январда Абдурахмон Офтобачи ўзининг 12 нафар сафдоши билан русларга таслим бўлади.¹²⁶ Бундан хабар топган Пўлатхон Офтобачининг ака-укалари ва келинини ўлдиртиради. Айни ҳолда у штабс-капитан Святополк-Мирский, унтер-офицер Ф. Данилов, яна 8 кишидан иборат рус асирларини ўлимга маҳкум этади.¹²⁷

1876 йил 28 январидан Учқўрғонда мағлубиятга учраган Пўлатхон Олоё водийсида сўнгги кучлари билан тор-мор этилади. 1293 ҳижрий йилнинг муҳаррам ойида (1876 йил февраль) Наманганда турган генерал Скобелев генерал-губернатор Колпаковскийдан шох имзоси билан Қўқон хонлигини бутунлай босиб олиш учун фармон олади¹²⁸. Скобелев ҳийла ва найранг билан Пўлатхонни Асака ва Андижон орасида (Чавай деган жойда) қўлга киритади. Пўлатхонни тутиб олишга ёрдам берган Ўрозбой Худодёрхон ва Ҳошимберди Шамбаров Россия тилла нишонлари билан тақдирланадилар.¹²⁹

1876 йил 15 февралда Қўқон қамал қилингач, Насриддинхон таслим бўлди ва Абдурахмон Офтобачи билан Тошкентга жўнатилди.¹³⁰

Абдураҳмон Офтобачи муҳаррам ойининг 20-куни Россиянинг Екатеринослав губерниясига сургун этилади¹³¹. Насриддинхон эса Россиянинг Владимир губерниясига юборилади. Пўлатхон (Исоқбой ибн Ҳасанбой қирғиз ўғли) эса Сайид Мавлонбек ва Алиакбарбек ибн Саидмуродбек талаблари билан Марғилонда 1876 йили 1 март куни дорга осиб қатл қилинади¹³². Унинг ҳомийси мулло Абдулмўмин ибн Муҳсинбек Тошкандий ҳамда Абдулмўмин хитой-мўғулни Тошкентга олиб бориб, Салор анҳори лабида дорга осилади.¹³³

1876 йил 19 февралда Қўқон хонлиги чор Россияси томонидан тўлиқ босиб олиниб, унинг ўрнига Фарғона вилояти тузилади. Шундай қилиб, 150 йилдан кўпроқ мавжуд бўлган Қўқон хонлиги давлати барҳам топади.

1876 йили хонликка барҳам берилгандан сўнг водий шаҳарлари маъмурий ва хўжалик бошқаруви жиҳатидан хонлик давридаги беклик ва саркорлик ҳудудларида тузилган Қўқон, Марғилон, Андижон, Ўш, Чимён, Намангон ва Чуст уездларига бўлинди.¹³⁴

Фарғона вилояти шимолдан Сирдарё ва Еттисув вилоятлари билан, ғарб ва жануби-ғарбдан Самарқанд вилояти, Шарқдан Хитой ва жанубдан Қоратегин, Дарвоз ва Вахон билан чегарадош бўлган. Вилоятнинг ғарбий қисмидан ташқари барча томони тоғ тизмалари билан ўралган эди.

XIX асрнинг 70-йиллари ўртасида Туркистон минтақасининг кўп ерлари чор Россияси таркибида эди. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги расман ўз мустақиллигини сақлаган бўлса ҳам, аслида ушбу давлатга бутунлай тобе бўлиб қолди ва натижада Россия давлати жанубда Амударё бўйларигача бўлган ерларни ўз тасарруфига киритди.¹³⁵

Россия империясининг bosқинчилиги даврида Ўрта Осиё халқлари ичида ерга нисбатан эгаллик муносабатлари (феодализм) мавжуд эди. Шу муносабатларнинг емирилиши натижасида ижтимоий қарама-қаршилик ва зиддият кучайиб кетди. Бу зиддиятлар XIX асрнинг ўртасида содир бўлган уруш ва низоларда ўз аксини топган. Юқорида баён қилинган Россия – Қўқон алоқалари, жуда оғир ҳарбий ва сиёсий воқеалар ана шу тарихий даврда бўлиб ўтганига гувоҳ бўламиз. Тарихий шароит ва халқаро тарихий жараёнлар кейинги даврларда, аниқроғи 1991 йилгача Туркистон (Ўрта Осиё) халқларининг тақдирини Россия давлати билан боғлаб қўйди.

II. ИҚТИСОДИЙ, ИЖТИМОИЙ ВА МАДАНИЙ ОМИЛЛАР

II.1. ХОНЛИКНИНГ ҲУДУДИ ВА АҲОЛИСИ

XVIII аср охирларида хонликнинг ҳудудлари фақат Фарғона водийсидан иборат эди. Водий қулай иқлим ва табиий географик минтақада жойлашган бўлиб, унинг ҳудуди 22,2 минг км²ни, тоғли ҳудудлар билан бирга 80 минг км² ни, шарқдан ғарбга томон узунлиги 300 км, шимолдан жанубга қадар баъзан 170 км ни ташкил қилади.¹³⁶

XVIII асрнинг охирига келиб Норбўтабий водийдаги барча беклик ва вилоятларни ўз иттиқига киргизиб, уларни Қўқонга бўйсундирди. Унинг даврида Андижон ва Марғилон вилоятлари ҳамда Қўқон ҳудудлари водийдаги энг катта мулклар эди.

Олимхон (1798 – 1810) даврида хонлик ҳудудлари Тошкент ва унинг атрофидаги ерлар ҳисобидан анча кенгайди. Тарихий асарларда Тошкент мулки вилоят, шаҳар, Тошкент ва Дашти Қипчоқ вилояти номлари билан тилга олинади. Унинг ҳудудларига Оҳангарон, Чиноз, Тошкент атрофи, Сирдарё бўйларида жойлашган бугунги Туркистон шаҳри ва унинг атрофлари кирган. Бу мулкнинг ҳокимлари манба ва ҳужжатларда ҳоким, ҳукмдор, волий, ноиб атамалари билан тилга олинади.

XVIII асрнинг ўрталарида, яъни Тошкент шаҳри Қўқон хонлиги таркибига киргунга қадар у тўрт даҳага бўлинган. Даҳаларда тўртта эътиборли хонадон вакиллари – Шайхонтоҳур даҳасида Авлайқулихон авлодидан Бобохонтўра, Бешёғоч даҳасида аштархонийлардан Ражаббек, Қўқча даҳасида Чигатойхон авлодидан Муҳаммад Иброҳимбек, Себзор даҳасида Жўчиҳон наслига мансуб шахс ҳоким бўлиб, улар ўртасида тинимсиз уруш-жанжаллар бўлиб турган.¹³⁷ Бу давр тарихий адабиётларда «Чорҳокимлик даври» деб тилга олинади.

1784 йилда шайхонтоҳурлик Юнусхўжа барча даҳаларни бирлаштириб, «Чорҳокимлик»ка барҳам берди ва Тошкентга ҳоким бўлди. Унинг ўғиллари Муҳаммадхўжа, Хонхўжа, Султонхўжа ва Ҳамидхўжалар Тошкент атрофидаги қалъа ва истеҳкомларга ҳоким этиб тайинланди. 1804 йилда Юнусхўжа шаҳар зодагонлари ва баъзи кўчманчи уруғ ва қабила-лар қутқуси билан Қўқонга юриш бошлади. Хуррамсарой (Фурумсарой) яқинида у Қўқон хони Олимхон лашкари билан тўқнашиб, мағлубиятга учради.

Тошкентга қайтган Юнусхўжа тез орада вафот этди. Унинг ўғилларидан Муҳаммадхўжа, сўнгра Султонхўжа ҳокимликни қўлга олишди. Султонхўжанинг Қўқонга қарши ҳаракатлари туфайли Олимхон қўшин би-

лан Тошкентга юборилган Умархон Юнусхўжанинг бошқа ўгли Ҳомидхўжани шаҳарга ҳоким этиб тайинлади.¹³⁸

1809 йилда Тошкент Қўқон хони Олимхон қўшини томонидан қайта ишғол этилди.¹³⁹ Олимхон 1809/1810 йилларда аввал Сайид Алибек парвоначини, 1810 йилда ўз ўгли Шоҳрухбекни Тошкент ҳокими, Лашкар бекларбегини эса унинг баҳодирбошиси этиб тайинлади. Шу билан Олимхон Тошкентда узоқ муддат ҳукм сурган Шайхонтоҳур даҳасидаги эътиборли оилалардан бўлган хўжалар ҳукмронлигини тугатди.¹⁴⁰

Қўқон хонлари Тошкентдан Дашти Қипчоқ ва бошқа ерларни босиб олишда истеҳком (плацдарм) сифатида фойдалана бошладилар. Умархон ҳукмронлиги даврида (1810 – 1822) Тошкент ва Чимкент қайта бўйсундирилди ва Ражаб девонбеги Бадахший 1810 – 1816 йилларда Тошкент ҳокими бўлди. 1815 йилда Ражаб қўшбеги бошчилигидаги қўшин Туркистонни забт этди. Туркистоннинг босиб олиниши деярли Сирдарёнинг Орол денгизига қуйилиш жойигача бўлган қозоқ чўлларининг Қўқон хонлиги қўлига ўтишига олиб келди. Босиб олинган ерлар Дашти Қипчоқ ҳудудлари билан биргаликда Тошкент вилояти таркибига киритилди.

Ражаб қўшбеги тез орада Умархонга қарши ҳаракатларда айбланди ва у пойтахтга чақирилиб, йўлда Сирдарёга чўктириб ўлдирилди. Унинг баҳодирбошиси – Лашкар бекларбеги исми билан машҳур бўлган Фуломшоҳ Чатрорий ёки Чатролий 1816 – 1819/1820 йилларда Тошкентга ҳоким этиб тайинланди. У Олимхоннинг амирлашкарларидан бўлиб, Умархонга тахтни эгаллашида яқиндан ёрдам берган эди. Умархон унга лашкар бекларбеги, девонбеги ва қўшбеги унвонларини берган бўлса-да, барча манбаларда Лашкар бекларбеги номи билан тилга олинади.¹⁴¹

Умархон даврида Хўжанд, Ўратепа ва Жиззах атрофидаги ерларга ҳам кетма-кет юришлар қилинди ва 1817 йилда Ўратепа ҳам босиб олинди.

Муҳаммадалихон (1822 – 1842) даврида мамлакатнинг ҳудудлари янада кенгайди. Хонлик шимолда Россияга қарашли Ташқи Сибирь округи билан, ғарбда Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги билан, жанубда Қоратегин, Дарвоз ва ундан узоқроқдаги ерлар – Шуғнон, Рўшон ва Вахон¹⁴² (бу ҳудуд Қўқонга номигагина қарам бўлган), Кўлоб билан, шарқда Кошғар билан чегараланган. Хонлик ҳудудига Сирдарё билан Қоратегин ўртасида жойлашган Фарғона ҳудудлари, Сирдарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Наманган, Хўжанд ва бошқа шаҳарлар, 1817 йилда босиб олинган ва Бухоро амирлиги ҳамда Қўқон хонлиги ўртасида жойлашган Ўратепа шаҳри, Хўжанд ва Тошкент оралиғида жойлашган Қурама вилояти, Ҳазрат ёки Туркистон, Сирдарёнинг юқори оқимидан то Балхаш кўлигача бўлган қирғизлар яшайдиган ерлар, кўчманчи қирғизлар яшайдиган Биллур тоғи-

нинг шарқий этаклари, 1830 йилдан бошлаб эса унинг ғарбий этаклари ҳам кирди.¹⁴³

XIX асрда Қўқон хонлиги манбаларда беклик, баъзан вилоят ва саркорлик сифатида тилга олинган маъмурий-ҳудудий қисмларга бўлинган ва уларни хон томонидан тайинланадиган мос равишда беклар, ҳокимлар ва саркорлар бошқарган. А.Кун хонликдаги 15 та бекликнинг номини келтиради. Булар: Қўқон ва унинг атрофи, Марғилон, Шаҳрихон, Андижон, Наманган, Сўх, Маҳрам, Булоқбоши, Аравон, Балиқчи, Чортоқ, Навкат, Косон, Чуст ва Бобо дархон.¹⁴⁴ Бошқа манбаларда Асака, Марғилон, Балиқчи, Ўш, Сўх, Косон ва Ўзган саркорлик сифатида ҳам тилга олинган.¹⁴⁵

Ҳокимлар ва ҳудудий бўлима бошлиқлари хон оиласи аъзолари, унга яқин гуруҳлар, юқори табақа вакиллари ва этакчи қабилалар сардорлари орасидан тайинланган. Жумладан, Худоёрхон даврида етти беклик хоннинг ўғиллари ва яқин қариндошлари томонидан бошқарилган. Ўз навбатида, ҳокимлар вилоят ҳудудларини ўзининг фарзандлари ва қариндошларига бўлиб берганлар.¹⁴⁶

Баъзи беклик ёки вилоятлар хон томонидан кучли давлат арбоблари ёки маҳаллий кучларнинг бошлиқларига улар билан мурося қилиш мақсадида берилган. Жумладан, кучли гуруҳ вакили ва қабила сардори сифатида Ражаб қўшбеги, Муҳаммад Шариф оталиқнинг Тошкентга, юзлар қабиласи вакиллариининг Хўжанд ва Ўратепага ҳоким этиб тайинланганлиги бунинг далилидир.¹⁴⁷

Хонликнинг маъмурий-ҳудудий бошқарув тизимида бек (ҳоким, волий) ва унинг ўрдаси алоҳида ўрин эгаллаган. Хон томонидан тайинланган ҳоким ва қози барча ваколатларга эга бўлган. Лекин уларнинг ваколатига ўлим жазосини бериш кирмаган. Бек ўрдасида ҳам хон саройидагидек юзлаб амал ва унвонлар жорий қилинган¹⁴⁸ бўлиб, улар маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ ҳамда тўловлар ҳисобидан кун кечирган. Бекликда саркор аҳолидан солиқ ва тўловлар йиғиш, суғориш тизими, ҳашар ишларига масъул амалдор бўлган. Манбаларда саркорлик ҳисобидан катта мулкларга эга бўлган шахсларни кўплаб учратиш мумкин.¹⁴⁹

Беклар хоннинг итоаткор вассаллари бўлиб, мамлакатни бошқаришда уни қўллаб-қувватлашлари, зарур бўлганда унга ёрдам беришлари, унинг ҳурмат-иззатини жойига қўйишлари, керакли вақтда ўз қўшинлари билан ҳарбий юришларда иштирок этишлари ва совға-саломлар юбориб туришлари керак бўлган. Масалан, Худоёрхоннинг укаси Султон Муҳаммад Мурод ўз вилояти бўйлаб қилган ўн ойлик сафари давомида унга 700 дан ортиқ қўй тортиқ этилган. Ҳадялар берганлар орасида бийлар, ҳаммом эгалари, оқсоқоллар, аминлар, саркорлар, жарчибошилар, эшикоғалари,

мирзабошилар, қозилар, имомлар, мутаваллийлар, хатиблар, қорилар, қўрбошилар, қоровулбегилар, тўқсаболар, юзбоши, баҳодирбошилар, шайхулистом ва хўжаи калоннинг фарзандлари, элликбошилар, раислар, тўралар, мироблар, тархонлар, иноқлар, понсадлар, мирохурлар ва бошқа зодагонлар бўлган. Биргина Ойимчахоннинг фотиҳасига 259 бош кўй тўёна қилинган.¹⁵⁰

Қўқон хонлигида Қўқон, Тошкент, Андижон, Наманган, Марғилон, Чимкент, Жиззах, Ўш, Хўжанд, Ўратепа каби аҳолисининг сони жиҳатидан катта, ҳунармандчилик ва савдо ривожланган, мамлакат ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга ўнлаб шаҳарлар мавжуд бўлган. Улар ўзининг тузилишига кўра уч қисмга, яъни арк, шаҳристон ва работга бўлинган. Аркда хон, унинг оиласи ва қариндошуруғлари яшаса, шаҳристонда шаҳар аҳолиси, ҳунарманд-қосиблар, савдо аҳли яшаган ва ишлаган. Шаҳристонда ҳовли, уй-жойлар, устахоналар, дўконлар, карвонсаройлар, бозорлар, масжид ва мадрасалар ҳам жойлашган. Шаҳристон маҳаллаларга, маҳаллалар эса гузар ва расталарга бўлинган. Шаҳарликларнинг ер-боғлари жойлашган қисми эса работ деб аталган.

Хонликнинг пойтахти Қўқон шаҳри бўлиб, у мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий маркази эди. Армений Вамбери маълумотларига кўра, Қўқон Хивага нисбатан беш баравар, Бухорога нисбатан уч баравар, Техронга нисбатан тўрт баравар катта бўлган.¹⁵¹

Қўқон шаҳрини хоннинг ўзи бошқарган. Шаҳар аҳолисининг сони ҳақида тадқиқотчи олим В.В.Вельяминов-Зерновнинг маълумотларида XIX асрнинг 20-йилларида Қўқонда 3 мингга яқин хонадон ва олтига бозор, шу асрнинг 50-йилларида Қўқонда 8 минг хонадон, 30 мингга яқин аҳоли, 9 та карвон сарой ва 6 та ҳаммом бўлган деб кўрсатилса¹⁵², рус сайёҳи А.П.Хорошхиннинг маълумотларига қараганда, XIX асрда шаҳарда 80 минг киши яшаган. Пойтахтда ўз масжидига эга бўлган 540 та маҳалла мавжуд бўлган. У Қўқон шаҳри ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Қўқон шаҳри халқ томонидан ва расмий равишда «Латиф» – чиройли деб аталади... Қўқон жуда текис жойда жойлашган. Шаҳар атрофида ариқлар, экинзорлар ва ўрмонлар жуда кўп. Баъзан улар шаҳар деворларига яқин келади... Шаҳар атрофи тахминан 16 вёрст¹⁵³, шаҳарнинг узунлиги Газовлиқ дарвозасидан Марғилон дарвозасигача 5 вёрстга яқин. Шаҳар 12 дарвозаси бўлгани учун 12 қисмга бўлинган. Шаҳарда 540 та маҳалла ва уларнинг ҳар бирида оқсоқол бўлган. 22 минг уй бор. Аҳоли 80 минг. Шаҳар бўйича 600 та масжид бор».¹⁵⁴

Мамлакатнинг Қўқон шаҳридан кейинги муҳим сиёсий, иқтисодий, ма-

даний ва ҳарбий-стратегик марказларидан бири Тошкент шаҳри эди. В.В.Вельяминов-Зерновнинг маълумотларига қараганда, XIX асрнинг 50-йилларида Тошкентда 11 минг хонадон мавжуд бўлиб, унда 50 минг аҳоли, 310 масжид, 15 та карвонсарой, 11 та ҳаммом бўлган. Шаҳарнинг асосий кўчасига бозордан то Ўрдагача тош тахтачалар ётқизилган бўлиб, бу ўрдада шаҳар ҳокими, Қўқон хонининг ноиби турар эди.¹⁵⁵

Бошқа манбаларда айтилишича, XIX асрнинг бошларида Тошкентда 3 минг хонадон ёки 15 – 20 минг аҳоли яшаган. Потаниннинг маълумотларига қараганда, XIX асрнинг 20-йилларида Тошкентнинг фақат эркак аҳолиси ўн минглаб кишидан иборат ва 2 минг хонадон бўлган бўлса, шу аср ўрталарига келиб шаҳар аҳолисининг сони 60 мингдан зиёдни ташкил қилган. Шаҳар тўрт даҳага, яъни Бешёғоч, Кўкча, Себзор, Шайхонтохур даҳаларига бўлинган. Бешёғоч даҳасида 32 та, Себзорда 38 та, Кўкчада 31 та ва Шайхонтохур даҳасида 48 та маҳалла бўлган.¹⁵⁶ Тошкентда XIX асрнинг биринчи ярмида 50 та масжид, 5 та карвонсарой, катта меҳмонхона ва 5 та бозор фаолият кўрсатган. Тошкент воҳа ва Дашти Қипчоқнинг пойтахти сифатида катта мавқега эга бўлиб, Дашти Қипчоқ ва Россияга борадиган карвон йўллари шу шаҳар орқали ўтган.

Тошкент Олимхон томонидан босиб олинган, унга 1809/1810-йилларда Сайид Алибек парвоначи, 1810 йилдан Олимхоннинг ўғли Шоҳруҳбек, 1816 – 1819/1820 йилларда Лашкар бекларбеги исми билан танилган Фуломшоҳ Чатрорий ҳоким бўлган. Фуломшоҳ Чатрорийга аввал қўшбеги, кейинчалик лашкар бекларбеги унвони берилган бўлиб, у бир неча оралиқ вақтлар давомида 1842 йилгача Тошкент мулки ва Дашти Қипчоқни идора қилган.

Манбалардан маълумки, 1819/1820 – 1823 йилларда Тошкентни баъзи узиллишлар билан Абдуллабек (Абдуллоҳхон) ибн Умархон, амалда эса юқорида исми тилга олинган Лашкар бекларбеги бошқарган. Бу муддат оралигида, аввал Абдуллабек, 1820 йилнинг 10 ойи давомида Каримқули меҳтар, сунгра 10 ой Исабек «жинни» лақабли киши, кейин 1823 йилгача яна Абдуллабек Тошкент ҳокими бўлган. Абдуллабекни Муҳаммад Алихон ўлдирган, 1835 йилгача Лашкар бекларбегининг ўзи яна шаҳар ва Дашти Қипчоққа волий бўлган. Абу Убайдуллоҳ Тошкандий ўзининг «Хулосат ул-аҳвол» асарида бу шахс ҳақида катта самимият билан ёзган.¹⁵⁷ Унинг ҳукмронлик даври Муҳаммад Ҳакимхон, Муҳаммад Солиҳхўжа Тошкандий, Абу Убайдуллоҳ Тошкандий ва бошқа қўқонлик муаррихларнинг асарларида кенг ёритилган.¹⁵⁸

Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1822 – 1842) ўз ҳукмронлигининг охириги йилида хонликдаги ички низолар сабаб Лашкар бекларбегини Тошкент

ва Дашти Қипчоқ ҳокимлигидан олиб, 1841 йилнинг декабрь – 1842 йил май ойлари давомида Тошкент мулкани бошқаришни укаси Султон Маҳмудхонга топширган. Аммо Муҳаммад Алихон вужудга келган аҳоли норозилигини тинчитиш учун 1842 йилнинг бошларида Марғилонда ҳоким бўлиб турган Лашкар бекларбегини яна қайта Тошкентга ҳоким этиб тайинлашга мажбур бўлган. Лавкар бекларбеги Тошкентга келгач, Қўқон итоатидан чиққан кўчманчи аҳолига қарши қўшин тортиб, Пишпак қалъасига борган ва қалъа ҳокими Ёдгорбек билан тил бириктириб, элатлар оқсоқоллари билан битим тузишга ҳамда шу ўлкани қайта Тошкент итоатига киритишга муваффақ бўлган.¹⁵⁹

1842 йилда Бухоро амири Қўқон хонлигини босиб олганидан сўнг¹⁶⁰ Тошкентга амир Насруллоҳ номидан Муҳаммадшариф оталиқ ҳоким этиб тайинланган. У Бухоро амирининг ҳомийлигидан фойдаланиб Бухоро асоратидан озод бўлган Қўқонга қаршилик кўрсата бошлаган. Хўжандни босиб олиш мақсадида уни қирқ кун қамал қилган. Абу Убайдуллоҳ Тошкандий Хўжанднинг талон-торож қилинишини «Хулосат ал-аҳвол» асарида афсус билан қайд этган.¹⁶¹

Муҳаммадшариф Тошкент ҳокимлигидан кетганидан сўнг Саримсоқхон ибн Шералихон, у Тошкентдан чақирилиб олиб ўлдирилгач Мулло Холбек, 1846 – 1847 йилларда Азиз парвоначи, 1847 – 1852 йилларда Нормуҳаммад қўшбеги, 1852 йилнинг октябридан Муҳаммадниёз (Ниёзмухаммад), 1853 йил қишида Худоёрхоннинг акаси Маллабек, 1853 йилнинг ёз-кузида Шодмонхўжа Тошкандий парвоначи/қўшбеги, 1853 йил октябридан 1854 йилнинг февралигача Сўфибек додхоҳ ибн Давронбек Кўҳистоний баҳодурбоши ўғли, 1854 – 1858 йилларда Мирзо Аҳмад, 1858 йилнинг ёз-кузида (3 ой) давомида Худоёрхоннинг укаси Султон Муродбек Тошкент ва Дашти Қипчоққа ҳокимлик қилган.¹⁶²

Маллахон (1858 – 1862) даврида Ўтаббий қўшбеги қипчоқ, ундан кейин 7 – 8 ой Муҳаммад Мусо парвоначи турк, сўнг 1859 – 1860 йилларда 10 ой Рустамбек додхоҳ Қозоқбий оқсоқол Тошкандий ўғли, 1860 – 1861 йилларда Қаноатшоҳ оталиқ Қоратегиний, 1861 йилда яна Рустамбек додхоҳ Қозоқбий оқсоқол Тошкандий ўғли Тошкентда ҳоким бўлган¹⁶³. 1862 йилда Маллахоннинг ўлимидан сўнг Худоёрхон Тошкент ва Дашти Қипчоқ мулкани укаси Султон Муродбекка берган. У Тошкентни бошқариш учун ўз ўрнига ботирбошиси Дўстмуҳаммадни, 1863 йилнинг ёзидан Ниёзали қўшбеги Шаҳрисабзийни юборган. 1863 йилнинг июль-сентябрида Шодмонхўжа Тошкандий парвоначи-қўшбеги иккинчи бор, сўнгра Нормуҳаммад парвоначи, 1864 йилнинг август – декабрида Мирзо Аҳмад парвоначи-қўшбеги иккинчи бор, 1864 йил декабрь 1865

йил май ойларида Қўш додхоҳ-парвоначи қипчоқ Тошкентда ҳоким бўлган.

1865 йил 17 июнда Тошкент шаҳри икки ойлик қамалдан сўнг рус босқинчилари томонидан босиб олинди ва Тошкент мулки ҳамда ҳокимлиги тугатилиб, рус мустамлакачилиги маъмурий бошқарувига асос солинди.

XIX асрда хонлиkning чегара ҳудудларини бир неча қалъа ва истеҳкомлар сақлаб турган. Улар жумласига Оқмасжид, Авлиёта, Пишпак, Тўқмоқ, Қуртка, Ниёзбек, Маҳрамни киритиш мумкин. Чу водийси бўйлаб қурилган истеҳкомлар эса нафақат чегара муҳофазаси учун, балки уларнинг атрофидаги шаҳар ва қишлоқларни итоатда ушлаб туриш учун ҳам хизмат қилган.¹⁶⁴ Шу мақсадда бу шаҳар ва қалъаларда ҳарбий қисм ва уларга бошлиқ бўлган ботирбошилар хизмат ўташган. Мудофаа мақсадлари учун қурол ва аслаҳалар захираси мавжуд эди.

Хонлик таркибига кирувчи ҳудудлар аҳолисининг жойлашуви ва турмуш тарзи бир-биридан фарқ қилган. Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсининг суғориб деҳқончилик қилинадиган қисми аҳоли жойлашуви жиҳатидан зич бўлиб, улар ўтроқ ҳаёт кечирган, сахро, тоғ ва тоғолди текисликлардан иборат ҳудудларда кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли яшаган.

XIX асрнинг бошларида хонликда (Тошкент ва Туркистонни ҳам қўшиб ҳисоблаганда) аҳоли сони бир миллион киши бўлган.¹⁶⁵ Айрим манбаларда XIX асрнинг ўрталарида хонликда 1,5 миллиондан 2 миллионгача аҳоли яшаганлиги айтилади.¹⁶⁶ Мазкур аҳолининг асосий қисми хонликдаги шаҳарлар ва уларнинг атрофларидаги қишлоқларда, яъни Фарғона, Қурама, Тошкент, Наманган, Хўжанд ва Ўратепа ҳудудларида турғун яшаган. Қўқон атрофида 360 та, Марғилон, Андижон, Ўш, Наманган ва бошқа шаҳарлар атрофида эса жами 1214 та қишлоқ мавжуд бўлган.¹⁶⁷

Шуни таъкидлаш лозимки, мамлакатда ҳеч қачон аҳоли рўйхати ўтказилмаган ва ҳатто хоннинг ўзи ҳам аҳолининг умумий сонини аниқ билмаган.¹⁶⁸

XVIII асрнинг ўрталаридан XIX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган давр ичида Қўқон хонлиги аҳолисининг сони ўсиб борган ва XIX асрнинг иккинчи ярмига келганда мамлакат аҳолиси уч миллион кишига етган. Аммо Россия империяси томонидан кўплаб ҳудудларнинг босиб олинishi ва уларнинг босқинчилар маъмурияти таркибига кириши натижасида хонлик тасарруфидаги Фарғона водийсида икки миллионга яқин аҳоли қолгани тахмин қилинади.¹⁶⁹

Аҳоли таркибида ўтроқ аҳоли кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳолига нисбатан кўпчиликни ташкил этган. XIX аср бошларида аҳолининг 40 фоиздан ортиғи кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлса, шу асрнинг охирига келиб улар 15 фоизни ташкил қилган.¹⁷⁰

Хўжалик машғулотларига кўра ўтроқ аҳолининг асосий қисми деҳқончилик, ҳунармандчилик ва қосибчилик ҳамда савдо-сотиқ билан банд бўлса, кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли чорвачилик билан шуғулланган.¹⁷¹

Хонлик аҳолисининг кўпчилиги ўзбек (сарт)лар бўлиб, мамлакат шаҳар ва қишлоқларида тожик (сарт)лар ҳам яшаган. Ўзбеклар ва тожиклар асосан ўтроқ тарзда кун кечириб, улардан ўзбеклар Андижон, Асака, Олтиариқ, Оқмасжид, Абдусамад, Авлиёота, Ботирқўрғон, Байтак, Бешариқ, Бувайда, Буқан, Жойкашт, Дўрманча, Ёрмозор, Иқон, Қароқчиқум, Қораянтоқ, Кушкон, Қўқон ва унинг атрофида, Қарнак, Гурумсарой, Катта Қайнар, Қува, Кумиш, Дуғумбек, Манкент, Маҳрам, Меркеда, Мингтут, Наманган, Нав, Найманча, Ўш, Паркент, Тангаз, Полвонтош, Пишпек, Сузоқ, Сўлак, Сайрам, Султонработ, Тўда, Тошкент, Тўқмоқ, Туркистон, Тўнгиз лав, Урганж, Ўзган, Учқўрғон, Улгарма, Хамирқўрғон, Чимкент, Чил маҳрам, Чортоқ, Шўрқўрғон, Шаҳбекбий, Яйпан, Янгиқўрғон, Ёрмозорда истиқомат қилганлар. Тожиклар эса Фарғона водийсининг шаҳарлари ва тоғли туманларидан ташқари яна Иқонда, Тошкент ва унинг атрофида, Паркентда, Пскентда, Чинозда яшашган.¹⁷²

Қўқон хонлигида хон сулоласи ўзбекларнинг минг¹⁷³ уруғидан бўлиб, сарой аъёнлари ва амалдорлар ўзбеклардан иборат бўлган (минг, сарой, таргова, қипчоқ элатлари) эса-да, давлатда иш юритиш ҳужжатлари асосан форс тилида олиб борилган, лекин ўзбек тилида ҳам ёрлиқ ва иноятномалар ёзилган.¹⁷⁴

Рус тадқиотчиси Н.Петровский ўзининг «Қўқон хонлиги очерклари»да хонлик аҳолиси ҳақида қуйидагиларни ёзади: «... Ўрта Осиёда иккита асосий халқ – ўзбеклар ва тожикларнинг умумий табиати ҳар хил манбаларда таъкидланиб, хусусан, Гребинкиннинг мақоласидан бизга жуда яхши маълум. Қўқон хонлигида яшовчи бу халқларнинг шахсий хусусиятлари ҳозирча умуман номаълум. Ўзимдан қўшиб қўйишим мумкинки, географик жойлашуви жиҳатидан узоқ мусулмон шарқида ҳозирги Қошғарни эгаллаб турган оташпараст хитойликлар, тоғлик қабилалар, исломда ишончлари камроқ ва деярли мусулмон ҳисобланмаган қирғизлар орасида Қўқон хонлиги имкониятга эга бўлмаган ёки Бухоро мисолидаги мусулмон жамияти ва давлати каби шаклланишга улгурмаган эди. Шунинг учун таъкидлаганимдек, Қўқон халқида бухороликларга хос бўлган ёлғон, яширинчилик, иккиюзламачилик, хушомад, риекорлик, хўжақўрсин диндорлик ва шу каби қусурлар жуда ҳам кам...

Дин масаласида қўқонликлар бухороликлар каби худога берилиб кетмаган бўлса-да, уларда очикқўнғилшлик, диний бағрикенглик бор. Ижтимоий муносабатларда эса улар бухороликларга нисбатан ҳаққўй, очик, шахсий

ҳаётда анча юмшоқ, оилам ва уйим-жойим дейдиган ва умуман айтганда очикқўнғил ва самимий одамлар. Хуллас, уларда сартларнинг «пиёздею» сўзи ифодаланадиган хусусият камроқ. Сартни қанча билсанг ҳам унинг ичи пўсти очилган пиёз каби очик эмас, бир қават тагида яна бир пўсти бор.

Қўқон хонлиги аҳолисининг шу каби хусусиятлари бу хонликда қўллар бўлмаганлиги ёки Бухоро бозорларидек уялмасдан одам сотиш каби ҳолатлар бўлмаганлигини кўрсатади. Одам сотиш ҳолатлари яқингача Бухорода мавжуд эди, балки ҳозир ҳам бордир. Буни ўз кўзим билан кўрганман. Қўқонликлар ҳақида айтилган барча сўзларни бошқа ўрта осиеликларга нисбатан тушуниб, уларга Европача эмас, балки мусулмонча баҳо бериш керак». ¹⁷⁵

Хонликда яна қирғизлар, қипчоқлар ҳам истиқомат қилган. Улар Сирдарёнинг бошланғич жойларидан Балхаш кўлигача бўлган тоғли районлардан то Кошғар чегарасигача бўлган ерда, Етгисув, Талас водийси, Олой тоғлари, Бадахшон, Фарғона водийси ҳудудларида кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳаёт кечирган.

Бундан ташқари Фарғона водийсида қорақалпоқлар, Тошкент атрофларида 10 минг уйдан иборат бўлган қозоқлар, хонликнинг шарқий қисмида, Қўқон хонлигини Бухоро ва Россиядан ажратиб турадиган чўлларда эса кўчманчи қозоқлар яшаган.

Манбаларда таъкидланишича, XIX асрнинг бошларида қирғизлар, қалмоқлар, уйғурлар, қорақалпоқ ва қозоқ-қипчоқлар Хитой ҳукумати тазйиқи остида Шарқий Туркистондан Фарғона водийсига кўчиб келишга мажбур бўлишган. ¹⁷⁶

Шу билан бирга яҳудийлар хонликнинг барча шаҳарларида тарқоқ ҳолда сочилиб яшаган. Шунингдек, хонликнинг айрим шаҳарларида лўлилар, ҳиндлар, афғонлар ва Осиенинг бошқа халқлари вакиллари истиқомат қилишган. ¹⁷⁷ Россия босқини ва Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил топгандан сўнг хонлик ҳудудларига яҳудийлар ҳамда арманлар, бошқа миллатларнинг вакиллари ҳам келиб яшаган. ¹⁷⁸

Умуман олганда, XIX асрнинг биринчи ярмида, яъни Россия империяси босқинига қадар Қўқон хонлигининг ҳудудлари кенгайган ва аҳолисининг сони ўсган.

Хонлик ҳудудида асосан ўтроқ, қисман кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли яшаган. Аҳолининг кўпчилигини ўзбек ва тожиклар ташкил қилиб, хонликда яна қирғизлар, қипчоқлар, қорақалпоқлар, қозоқлар, қозоқ-қипчоқлар, қалмоқлар, уйғурлар, форслар, араблар, ҳиндлар, афғонлар, лўлилар, Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил топганидан сўнг руслар, яҳудийлар, арманлар ҳам яшаганлар.

II.2. ЕР ЭГАЛИГИ, ҲУНАРМАНДЧИЛИК ВА САВДО. СОЛИҚЛАР

Хонлик ҳўжалик ҳаётининг асосини ташкил қиладиган соҳа деҳқончилик эди. Водийда сув манбаларининг етарли эканлиги деҳқончиликдан мўлкўл ҳосил олишни таъминлаган. Хонликда XVIII асрга қадар ерларни суғориш учун сойлар ва жилгаларнинг сувларидангина фойдаланилган.

Қўқон хонлигида тожу тахт учун курашлар ва сиёсий тарқоқлик давом этишига қарамасдан, XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрда айрим туманларнинг суғориш тармоқлари қайта тикланган ва янгилари қазилган.

Хонликда ип ва ип-газлама ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиб бориши, бу маҳсулотларнинг Россия ва у орқали Шарқий Европа мамлакатлари бозорларида кўплаб сотила бошлаши, уларга бўлган талабнинг йилдан-йилга ортиб бориши суғорма деҳқончилик ерларини кенгайтириш ҳамда янги ерларни ўзлаштиришни тақозо этаётган эди.

Шунинг учун ҳам XIX аср Қўқон хонлиги, хусусан, Фарғона водийсининг суғорилиши тарихида янги даврни бошлаб бердики, айнан шу даврдан бошлаб водийда йирик суғориш иншоотлари, ариқлар, каналлар, тўғонлар қурила бошлади. Масалан, Сирдарёнинг асосий ирмоқларидан бўлган Норин ва Қорадарёлардан сув оладиган Шаҳрихонсой канали, Наманган янги ариғи, Чинобод ариғи, Андижонсой ва бошқа суғориш тармоқларининг қазилиши Фарғона водийсида суғориш тармоқларининг кўпайиши, суғориладиган майдонларнинг сезиларли даражада кенгайиши ҳамда деҳқончилик ва боғдорчиликнинг ривожланишига олиб келган.

Қўқон хони Олимхон ҳукмронлиги йилларида Фарғона водийсининг жанубий ҳудудларидаги сув таъминотини яхшилаш учун Сўх дарёсидан олтига ариқ қазилган ва ҳозирги Олтиариққа асос солинган. Бу даврда Наманган воҳасида сув таъминотини яхшилаш, янги ерларни ўзлаштириш учун Наманган вилояти ҳокими Сайидқулбек Норин дарёсидан сув олувчи Янгиариқ каналини қуриш учун рухсат олди.¹⁷⁹

Янгиариқ каналининг қазилган йили ҳақида тарихий манбаларда турлича маълумотлар бор. Чунончи, архив ҳужжатларида канал 1800 – 1803 йиллари қурилган деб ёзилган.¹⁸⁰ А.Ф.Миддендорф¹⁸¹, С.Соатов¹⁸² лар уни 1803 йилда, В.П.Наливкин эса 1819 йилда¹⁸³ қазилган деб кўрсатади. XIX аср матбуоти саҳифаларида ҳам Янгиариқ канали 1803 – 1811 йилларда бунёд этилган деб ёзилган.¹⁸⁴

Топограф Н.Жилин¹⁸⁵ ва архив маълумотларига таянган ҳолда канални 1800 – 1803 йилларда Олимхон даврида¹⁸⁶ қурилган деб таъкидлаш мумкин.

Умархон даврида, яъни 1811 йилда Янгиариқдан Заркент ва Ғирвон қишлоқларига қараб ариқ чиқарилган. Бу ариқ Фарғона водийсининг суғорма деҳқончилиги тарихига Мутаган ариғи номи билан кирган. Мазкур ариқ Заркент қишлоғининг қуйи қисмларидаги ерларни сув билан таъминлаган.

1813 йилда Наманган ҳокими Қипчоқ Мирза Сирдарёнинг ўнг соҳилида бўш ётган ерларни ўзлаштириш учун Янгиариқ каналини узайтириб, Қирғизқўрғонгача етказган. Унинг узайтирилиши Наманган шаҳрининг жанубий қисмида сув таъминотини яхшилади. Янгидан суғорилган ерларда маккажўхори, буғдой, арпа, полиз экинлари етиштирилган.

1819 йилда Қўқон хони Умархон фармони билан Янгиариқ канали яна узайтирилиб, унинг узунлиги 120 чақиримга етказилди. Янгиариқ канали қазилгандан кейин Наманган воҳасида 5 та сой, 195 та ариқ мавжуд бўлиб, улар орқали 131 та қишлоқ ва 45 та чорвадорларнинг қишлоқ ерлари суғорилган, сув таъминоти ва назорати билан 4 та мироббоши ва 66 та мироб шуғулланган.¹⁸⁷

Янгиариқ канали қурилиши билан Наманган воҳасининг сувга бўлган эҳтиёжи тўла ҳал этилмаган, албатта. Чунки Наманган шаҳри ва унинг атрофларидаги қишлоқларнинг сувга бўлган эҳтиёжини тўла таъминлаш учун 337-340 тегирмон суви керак бўлгани ҳолда 1821 йилгача мавжуд 129 та қишлоқ ва 40 та қишлоқхоналар ҳамда 276 та тегирмон суви билан таъминланган.¹⁸⁸

Шунинг учун ҳам 1819 – 1821 йилларда Наманган шаҳри ва унинг атрофларидаги қишлоқлар ва экин майдонларининг сув таъминотини янада яхшилаш мақсадида Назарўлмас қишлоғи яқинида Норин дарёсидан сув оладиган Хонариқ канали қазилган. Унинг сув сифими 83 тегирмонга тенг бўлиб, Наманган шаҳрининг шарқий қисми ва атрофдаги 23 та қўшни қишлоқлардаги сув таъминотини яхшилаган.¹⁸⁹

Умархон даврида қурилган Шаҳрихонсой канали Шаҳрихон шаҳрининг шаклланиши ва ривожланиши билан боғлиқ.¹⁹⁰ У XVIII асрдан бошлаб қишлоқ тарзида маълум бўлган ва Асака, Ходим, Сегеза қишлоқлари билан бирга Аравонсой ва Оқбўранинг Аравонга қўшилидиган ғарбий тармоғидан суғорилган.¹⁹¹ Кейинроқ бу ерга Қўқон ва Марғилондан кўплаб аҳолининг кўчиб келиши, Шарқий Туркистондан келган 20 минг нафар муҳожирнинг жойлаштирилиши туфайли экин майдонлари ва суғориш иншоотларига бўлган эҳтиёжнинг кескин ортиб кетиши сабабли Умархон Оқбўра сувларининг Ўшдан ортан қисмини Андижонга ўтказмай, Аравонсойга ташлашга буйруқ берган¹⁹². Натижада Фарғона водийсининг Шаҳрихон воҳаси ерларини суғориш ишлари жадаллашиб кетган. Бу ҳудуд-

даги ерларни ўзлаштириш учун ҳатто Қўқондан бир гуруҳ маҳбуслар ҳам олиб келиниб, улардан алоҳида қишлоқ ташкил қилинган¹⁹³ ва унга «Доруломон» деб ном қўйилган.

Шаҳрихонсой 1811 йилда қурилган бўлиб, у айрим китобларда «Наҳри Умархоний» деб тилга олинган.¹⁹⁴ Шаҳрихонсой сувлари билан Фарғона водийсининг шарқий ҳудудлари, жумладан, Қўрғонтепа, Жалолқудуқ, Ойим каби мавзелари суғорилиб, бу ҳудуддаги кенг майдонлар ўзлаштирилган. Ўзлаштирилган янги ерларда 1450 хўжалиқдан иборат янги қишлоқларга асос солиниб, 250 минг танобга яқин (41–42 минг га яқин) ерлар ўзлаштирилган.¹⁹⁵

1820 йили Марғилон ерларини суғориш учун Шаҳрихонсойдан¹⁹⁶ узунлиги саккиз чақирим бўлган Устамбоғ ариғи, Гуратепа ва Момохон мавзеларини суғориш учун Эшонбобо ариғи чиқарилди.

Қўқон хонлигида суғориш иншоотларини барпо этишнинг маълум тартиб-қоидалари мавжуд бўлган. Суғориш тармоқлари ва уни қуриш ишлари икки гуруҳга ажратилган. Биринчи гуруҳга ҳажм жиҳатдан кичик суғориш тармоқлари киритилиб, уларни қуришда асосан шу суғориш иншоотларидан фойдаланувчи қишлоқ аҳолиси иштирок этган ва уларга маҳаллий мутасадди кишилар, мироббошилар бошчилик қилган. Иккинчи гуруҳ суғориш иншоотларига ҳажм жиҳатидан катта ва йирик каналлар киритилиб, уларни бунёд қилиш ишларига хонликнинг турли вилоятларидан қазувчи – ҳашарчилар жалб этилган. Бундай иншоотлар қурилишига бевосита хон ёки унинг жойлардаги вакили бошчилик қилган.

XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсида суғориш тармоқларининг ривожланишида муҳим роль ўйнаган омиллардан яна бири бу ерга муҳожир халқларнинг кўчириб келтирилиши бўлган. Хусусан, Муҳаммад Алихон 1829 йилда Шарқий Туркистондан 70 мингга яқин уйғурларни кўчириб келиб¹⁹⁷, уларни водийнинг шарқий туманларига, яъни Оқбўра дарё водийсининг юқори қисми, Қуришоб водийси, Ўзган атрофлари, Кўтартепсой водийсининг Жалолобод ва Сузоқ ҳудудлари, Шаҳрихонсой, Ёзёвон, Андижон атрофларига жойлаштирган.¹⁹⁸ Натижада бу ҳудудларда янги ерлар ўзлаштирилиб, қишлоқлар барпо этилган.

Худоёрхон даврида хонлик ҳудудига қипчоқлар кўчиб келиб ўрнашган. Мусулмонқул бу ҳудудда қипчоқ уруғларининг мавқеини мустаҳкамлаш учун 1838 йилда қипчоқларнинг Қулон уруғи иштирокида Тентаксойнинг сўнги қисми бўлган Тошпичансойдан янги ариқ чиқариб, икки сув орасининг жанубий томонлари ҳисобланган Урганжи, Майгир ва Жаҳонобод атрофларидаги тўқайзорларни ўзлаштирган.

XIX асрнинг 60–70-йилларида Фарғона водийсидаги ўз даври учун улкан иншоот ҳисобланган Қўқон хонлигининг сўнги даврида, яъни 1868

–1871 йилларда қурилган Улуғнаҳр ариғи, баъзи олимларнинг таъкидлашича, Фарғона водийсидаги энг катта суғориш канали ҳисобланади.¹⁹⁹

XIX асрнинг 70-йиллари охирида Қўқон хонлигида бўлиб ўтган сиёсий воқеалар натижасида канал қурилишига бағишланган ёзма манбалар жуда кам сақланиб қолган. Шунинг учун ҳам уни қуришдан кўзланган мақсад тарихчи олимлар асарларида турлича талқин қилинади.

В.С.Батраковнинг ёзишича, канални қуришдан мақсад Андижоннинг шимолий қисмида жойлашган ерларни суғориш бўлиб, канал қурилиши Россия империяси томонидан Қўқон хонлигининг тугатилишига қадар давом этиб, у Ёзёвонгача қазилган ва 1875 йилда фақат унинг ярми қуриб битказилган.²⁰⁰

Тарихчи олимлар И.Пўлатов ва А.Мустафоевларнинг таъкидлашлари, Улуғнаҳр каналининг қурилишидан асосий мақсад хонлиқнинг пойтахти Қўқон шаҳрини сув билан таъминлаш бўлгани учун у Қўқон шаҳригача қуриб битказилган.²⁰¹ Бу каналнинг қурилиши билан Марказий Фарғона жануби-шарқий ҳудудидаги ерларни суғориш борасида қадам қўйилган.

Хонликда деҳқончилик экинларининг аксарияти Ўрта Осиё хонлиқларига хос бўлиб, ғаллачилик, боғдорчилик, сабзавот ва полиз маҳсулотлари етиштириш ҳамда ипакчилик яхши ривожланган. Донли экинлардан маккажўхори етиштириш кенг тарқалган бўлиб, у шаҳар ва қишлоқларда камбағалларнинг асосий истеъмол маҳсулоти ҳамда мол озуқаси ҳисобланган. Шунингдек, XIX асрга келиб хонликда пахтачилик соҳасига катта эътибор берилга бошлаган ва бу маданий ўсимлик экиладиган майдонлар ҳажми тўхтовсиз кенгайиб борган.²⁰²

Водий ғарбий қисмининг табиий шароити боғдорчилик ва узумчиликни ривожлантириш учун жуда қулай бўлган. Жануби-Ғарбий Хўжанд, Конибодом, Исфара, Сўх, Чимён, Риштон ҳудудлари, асосан, ўрик етиштиришга тўла ихтисослашган. Бу даврда бутун Фарғона водийсида тут дарахти кенг тарқалиб, у тоғолди ва қадимги деҳқончилик воҳаларидан ҳисобланган Сўх, Исфара, Наманган, Аштда ипакчилик учун қадимдан ўстириб келинган.²⁰³

Фарғона водийсининг тоғли ҳудудлари, тоғ ёнбағирлари ва адирларидан кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли қишлоқ ва яйлов учун унумли фойдаланган. Шу билан бирга бу ҳудудлар баҳорги ва кузги лалми деҳқончилик учун қулай бўлган.²⁰⁴

Хонликда ер ва сув ҳуқумрон табақаларники ҳисобланиб, ерга эгалликнинг 4 тури мавжуд бўлган. Улар: 1. Хирож ерлар – ер эгаларининг хусу-

сий ерлари; 2. Давлат ёки амлок ерлар – хонга қарашли ерлар, ўрмонлар, тўқайлар, йўлу кўприклар; 3. Хусусий ерлар – хоннинг махсус фармойиши билан йирик амалдорларга берилган ерлар; 4. Вақф ерлар – диний муассасаларга, яъни масжид, мадраса, мазорларга қарашли ерлардир. Бундан ташқари қишлоқ жамоасига тегишли ерлар, кўл ва адирлар ҳам бўлиб, улардан аҳоли умумий асосда фойдаланган.²⁰⁵

Амлок хон ихтиёридаги ер бўлиб, у «замини хос» деб ҳам аталган ва ундан келадиган барча даромад хоннинг ихтиёрида эди. Бундай ерлар хон томонидан айрим гуруҳ ва шахсларга берилган. Ерни олган киши уни ўз ҳисобидан суғориб, олган ҳосилдан хонга солиқ тўлаган ва бу солиқ миқдори хирождан²⁰⁶ ортиқ бўлган.²⁰⁷

Ерга эгаликда мулк, ижара, урғу, танхо шаклларида ҳам фойдаланилган. Мулк – бойларга қарашли хусусий ерлар бўлиб, улар деҳқонларга ижарага берилган. Ижара – муайян шартлар асосида бериладиган барча кўчмас ва кўчадиган мулк – ер, ариқ, тегирмон, тим, раста, улов ва бошқаларни ўз ичига олган мулк²⁰⁸ шакли бўлса, урғу – мусодара қилиш йўли билан хон мулкига айлантирилган ёки гуноҳкорни қўлга олишда жонбозлик қилган шахсларга берилган ер ва бошқа мол-мулкдир.²⁰⁹

Танхо – ҳукмдор томонидан алоҳида хизмат кўрсатган кишиларга амлок ерлардан баъзиларининг инъом этилиши сабабли пайдо бўлган мулк шакли, бундай ерларда солиқ йиғиш ҳуқуқи танхо эгалари – танходорларга берилган. У ўзига берилган ер, бир нечта қишлоқ, ҳатто катта мулкнинг йиллик ёки ярим даромадини ҳада сифатида олган. Баъзан киши бир умр танходор бўлган ва ўғли хон марҳаматига эришса, танходорлик мерос тарзида давом этган. Ҳарбийларга танхо ёки хирож тақдим этилса, у тархон деб аталган.

Хонликда меҳнаткаш аҳолининг турмуши оғир эди, уларнинг кўпчилигида ер бўлмагани сабабли катта ер эгаларининг ерларида ишлаб кун кечирганлар. Ўз кучини сотиш эвазига тирикчилик қилувчи бундай деҳқонлар чоракорлар деб аталган. Ер эгасига ёлланиб, унинг от-улови ва иш қуролларидан фойдаланиб деҳқончилик қилган чоракор етиштирган ҳосилнинг $\frac{1}{5}$ қисмини хирожга тўлагач, қолган ҳосилнинг $\frac{3}{4}$ қисмини ер эгасига топширган. Унинг ўзида ҳосилнинг $\frac{1}{4}$ қисми қолган. Агар чоракор пахта ёки оқ маккажўҳри экиб деҳқончилик қилган бўлса, юқоридаги чиқимлардан сўнг унга ҳосилнинг $\frac{1}{3}$ қисми қолган. Қишлоқ аҳолиси тирикчилик учун яна бошқа юмушларни ҳам бажарган²¹⁰. Масалан, ҳосил пишиб етилгунча эркаклар мардикорлик, аёллар эса яйловларга чиқиб чорвачилик билан шуғулланганлар.²¹¹

Суғориш тармоқларининг мавсумий таъминоти деҳқонлар зиммасига

юклатилган. Улар ҳашарларда иштирок этганлар, баъзан 15 кунгача ишлаб анҳор ва ариқлар қазиганлар.

Тадқиқотчи В.Наливкин ва М.Наливкиналар Қўқон хонлиги ҳудудида яшовчи аҳолининг турмуш тарзини ўрганиб, “камбағал деҳқонлар, ҳаттоки майда олибсотарлар томонидан ҳам таланади ва ўрта, қуйи табақа вакиллари деярли гўшти овқат истеъмол қилишмайди”, деб ёзадилар.²¹²

Қўқон хонлиги шаҳар аҳолисининг иқтисодий ҳаётида ҳунармандчилик ва касибчилик муҳим ўрин тутган. Узоқ ривожланиш тарихига эга бўлган Қўқон хонлиги ҳунармандчилиги ҳаддан ташқари ихтисослашган эди. Ҳунармандчиликда ҳатто буюмларнинг бир тури ва бирор қисмини ишлаб чиқаришга йўналтирилган соҳалар мавжуд бўлган. Буни айниқса тўқувчилик, темирчиликда кузатиш мумкин. Ҳунармандлар ўз касбининг сир-асрорларини мукамал ўзлаштирган моҳир усталар бўлиб, ишлаб чиқараётган маҳсулотларини юксак санъат даражасига кўтара олганлар.²¹³

Ҳунарманд усталар ишлаб чиқарган маҳсулотларининг сифат даражаси юқори бўлишини таъминлашга ҳаракат қилишган. Бозордаги кескин рақобат эса уларни ўз касблари сирларини махфий сақлашга ундаган. Касб-ҳунарларнинг нозик жиҳатлари фақат фарзандлар, баъзан айрим шоғирдларгагина ўргатилган ва шу йўл билан авлоддан-авлодга ўтиб келган.

Қўқон хонлигида мамлакат пойтахти ва бошқа барча шаҳарлар аҳолисининг асосий қисми ҳунармандчилик ва касибчилик билан шугулланган. Маҳаллалар ўзи ихтисослашган ҳунарига қараб махсус устахона, тим ва дўқонларига эга бўлган. Буни шаҳарлардаги маҳаллалар ва кўчаларнинг номларидан ҳам кўриш мумкин.²¹⁴

Мамлакатнинг деярли барча шаҳар ва қишлоқларида ҳунармандчиликнинг ривожини бир хил бўлган бўлса-да, ишлаб чиқариш ўзининг айрим хусусиятлари, яъни маҳсулотнинг тури, сифати билан ажралиб турган. Ҳунармандчиликнинг темирчилик, заргарлик, тўқувчилик, дегрезлик, куллончилик, мисгарлик ва бошқа тармоқлари²¹⁵ кенг ривожланган бўлиб, хонликнинг ҳар бир шаҳри муайян соҳада ишлаб чиқарган маҳсулотлари билан донг таратган. Жумладан, Қўқон шаҳри заргарлик ва қоғоз ишлаб чиқариш, Шаҳрихон ва Чуст тикувчилик ҳамда темирга ишлов бериш, хусусан, пичоқчилик, Марғилон, Наманган ва Андижон эса ипак газламалари, Тошкент ўзининг тикувчилик, чўян, темир-мис маҳсулотлари билан шухрат топган.²¹⁶ Хонлик ҳунармандчилиги ҳақида А.П.Хорошхин берган маълумотларга кўра, унинг эътиборга лойиқ соҳаси Наманган, Қўқон ва Марғилон шаҳарларида атлас, шойи, адрас ва беҳасам матоларининг ишлаб чиқарилганлигидир.²¹⁷

Усталар кўпчилик шаҳарларда, айниқса, Қўқонда жуда сифатли маҳ-

сулотлар ишлаб чиқарганлар. Қўқонда тажрибали усталар кўп эди, улар ўз маҳсулотларини санъат даражасига кўтарган ҳолда донмий буюртмачи ва миқозларга эга бўлганлар. Бу эса уста-ҳунармандларнинг донмий иш билан таъминланиб турганлигидан далолат беради.

Айниқса, Қўқон ҳунармандлари ишлаб чиқарган газлама ва металл буюмлар анча сифатлилиги билан ажралиб турган. Қўқонда темирчилик маҳсулотларига талаб катта бўлган. Чунки улар жамият хўжалик ҳаётида алоҳида ўрин тутган ва бу маҳсулотлардан қишлоқ хўжалиги ҳамда уй-рўзгорда кенг фойдаланилган.

Хонликнинг бутун ҳудудида бўлганидек Қўқон шаҳрида ҳам ишлаб чиқариш қўл меҳнатига асосланган бўлиб, асосий ҳунар хиллари ип ва ипак матолар тўқиш, оёқ кийими тайёрлаш, терига ишлов бериш, сопол идишлар тайёрлаш, темирчилик, эгар-жабдуқ ясаш, бўёқчилик, мисгарлик, заргарлик, дурадгорлик, аравасозлик, ҳарбий қурол ишлаб чиқариш, ўймакорлик, мум ишлаш, пистакўмир тайёрлаш, каштачилик, дўппичилик, қалин томлар ёпиш ва шу кабилардир.²¹⁸ Шунингдек, хонга қарашли порох ишловчи ва қоғоз тайёрловчи устахоналар ҳам бўлган.²¹⁹

Қўқон хонлигида ҳунарманд ва касибчиликнинг муҳим бир тармоғи бу қоғоз ишлаб чиқариш эди. 1871 йилда А.П.Федченко бу маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёнини, яъни Қўқон қоғозини тайёрлашни ўз кўзи билан кўрган ва уни батафсил баён қилиб берган.²²⁰ Унинг хулосасига қараганда, Ўрта Осиёда фақат Қўқон шаҳрида ҳамда Исофара яқинидаги Ворух қишлоғида қоғоз ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Бироқ ўрганилаётган даврда бу соҳа Россия саноати ишлаб чиқарган арзон фабрика қоғозларининг хонлик бозорларини эгаллаши натижасида бутунлай касод бўлган.²²¹

Хонликда қуролсозликка ҳам алоҳида эътибор берилган. Бу тармоқ шаҳар ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг обрўли соҳаларидан бири ҳисобланган. Қўқон шаҳрида замбараклар, мийтиқлар, қиличлар, пичоқлар, ханжарлар, қалқонлар, найзалар ва бошқа ҳарбий аслаҳа-анжомлар тайёрланган.

Рус манбаларида ҳунармандчиликдаги асосий ишлаб чиқарувчи куч аёллар бўлганлиги айтиб ўтилади. Улар «пахта ва ипак йиғириб, улардан нафис ва сифатли газламалар тўқиб, ўзи ва истеъмолчилар эҳтиёжлари учун кўйлак ва бошқа кийимлар тикишган. Эркалар эса асосан кулолчилик, кўнчилик (терига ишлов бериш) ва оғир ишларни бажаришган».²²²

Шаҳарларда ҳам асосий мол-мулк ҳукмдор табақалар қўлида бўлиб, майда савдогар ва ҳунармандлар бу ердан фойдаланганликлари учун маълум миқдорда ҳақ тўлаганлар.²²³

Хонлик ҳунарманд-косибчилиги серқирра ва мазмунан бой бўлиб, ижтимоий ҳолатига кўра ҳунармандлар икки: юқори ва қуйи табақаларга бўлинган. Юқори табақа вакилларига ўз устахонаси, меҳнат қуроллари ва хомашёларига эга бўлган усталар кирган. Мулкдор табақалар қўлидаги устахоналар ва меҳнат қуролларида фойдаланувчилар, юқори табақага кирувчи усталарнинг қўлларида кунбай ёлланиб ишловчилар, ҳам-моллар қуйи табақани ташкил этган.

Хонликда ҳунармандчилик ва косибчилик ишлаб чиқаришини асосан пахтачилик, ипакчилик, чорвачилик тармоқлари ва ер ости бойликларини қазиб чиқариш соҳалари хомашё билан таъминлаган. Ҳунармандчилик учун зарур бўлган хомашёлар хонлик ҳудуди ва четдан харид қилинган. Асосий хомашёлардан бири бўлган олтин Сирдарёнинг юқори оқимидан, тадқиқотчи олим В.Вельяминов-Зерновнинг маълумотларига қараганда, Қонсув дарёсидан олинган.²²⁴ Шунингдек, Косонсойдан, Қоратоғнинг шимолидаги Кукрев дарёсидан, Чирчиқ дарёси бўйларидан, Бурчмулла ёнидан, Чотқол дарёсининг юқори оқимидан ҳам олтин олинган²²⁵. Ҳунармандлар темир рудасини Олой тизма тоғлари этакларидан, қўрғошин ва бошқа маъданларни Қоратовдан қазиб олганлар.

Шуни айтиб ўтиш керакки, ер ости бойликларини қазиб чиқариш усуллари жуда содда ва кам ривожланган бўлиб, эҳтиёжни талаб даражасида қондира олмаган. Шунинг учун ҳам аксарият металллар Россиядан олиб келинган.

Мамлакат ҳудудлари юқорида кўрсатиб ўтилган қазилма бойликларидан ташқари бошқа ноёб маъданларга ҳам бой бўлган. А.П.Хорошхиннинг маълумотларига қараганда, савдогар Первущиннинг ишончли одами А.И.Хренников Қўқонга кетаётиб Хўжанд йўлида ва Конибодом шаҳарчаси атрофида нефть топган. Ерли аҳоли ундан кўтир касалига дори ва пойафзал тайёрлашда фойдаланар экан. Рус олими А.И.Абдиев эса худди шу жойда олтингургут конини топганини²²⁶ ёзган. Бошқа манбаларда Сауғар ва Қамишқўрғон орасидаги дарада туз борлиги эслатиб ўтилган.

Чорвачилик ҳам мамлакат хўжалик ҳаётида асосий ишлаб чиқариш тармоқларидан бири бўлиб, у кўчманчи қирғиз қабилалари яшайдиган тоғли ва тоғолди ҳудудларида, Тошкент воҳаси ҳамда Туркистонда кенг тарқалган. Хонликда чорвачиликнинг қўйчилик ва йилқиччилик соҳалари яхши ривожланган.

Қўқон аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида савдо муносабатлари алоҳида ўрин тутиб, савдо-сотик ишлари ички ва ташқи соҳаларга бўлинган. Ички савдо ўтроқ деҳқонлар, кўчманчи чорвадорлар ва шаҳарқишлоқ ҳунармандлари ўртасидаги анъанавий маҳсулот айрбошлашга асосланган. Аҳолининг кундалик эҳтиёжлари ишлаб чиқарувчилар томо-

нидан тайёрланган маҳсулотлар билан тўла таъминлаб турилган. Барча ички савдо чакана эди, улгуржи савдо деярли бўлмаган.

Хунармандчилик ва косибчилик савдо билан яқин алоқада бўлган. Хунармандлар аксарият ҳолларда ўз товарларини ўзлари сотганлар. Деҳқон ва чорвадорлар эса ҳафтанинг муайян кунлари ўз молларини бозорда сотганлар. Шу билан бирга хонликда олибсотарлик²²⁷ ҳам кенг тарқалган. Бозорлардаги нарх-наво бир хилда турмаган. У хонликдаги тинчлик-осойишталик, урушлар, об-ҳавонинг ёмон келиши оқибатида ҳосилдорликнинг пасайиши каби омилларга қараб ўзгариб турган.

Мамлакатнинг энг асосий савдо ва тижорат марказлари Қўқон, Тошкент, Марғилон, Андижон, Хўжанд, Наманган, Ўш, Ўратепа каби шаҳарлар бўлиб, улар орасида Қўқон нафақат хонлик, балки бутун Ўрта Осиёнинг савдо марказларидан бири ҳисобланган.

Қўқон бозорлари ўзининг товарларга бойлиги ва нарх-навонинг бошқа шаҳарларга нисбатан анча арзонлиги билан ажралиб турган. Шаҳарнинг деворлар билан ўралган катта бозорлари маҳаллий аҳоли ва четдан келган савдогарлар билан доимо гавжум бўлган. Потанин XIX асрнинг 20-йилларида Қўқонда олти бозор бўлганлигини қайд этган²²⁸. Бозорлар якшанба, чоршанба ва пайшанба кунлари ишлаган. Бу ерда қаттиқ назорат ўрнатилган бўлиб, харидор ҳаққига хиёнат қилувчилар қаттиқ жазога тортилганлар.²²⁹

Қўқон хонлигининг иқтисодий ҳаётида ташқи савдо ҳам муҳим роль ўйнаган. Мамлакат ғарб ва жанубда Бухоро, Хива, Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, шарқда Хитой (Кошғар орқали), шимолда Дашти Қилчоқ кўчманчилари ва, айниқса, Россия билан кенг савдо муносабатларини ўрнатган. Манбаларда хонликка япониялик ва англиялик савдогарлар ҳам келганлиги кўрсатиб ўтилади.²³⁰

Ташқи савдода карвонларда товар олиб бориш ва олиб келиш турли йўллар билан амалга оширилгани маълум.²³¹ Қўқоннинг савдо ва карвон йўллари, унинг бошқа давлатлар билан алоқалари илмий адабиётларда кенг ёритилган.²³²

Хонликдан чет элга асосан ипак ва ипак матолари, пахта, чарм, қимматбаҳо тошлар, олтин, кумуш, заргарлик буюмлари, қуририлган мевалар, кулолчилик ва бошқа маҳсулотлар чиқарилган. Чет элдан асосан чой, металл, чинни, уй-рўзғор буюмлари, тайёр газлама, кийим-кечак, пойафзал ва бошқалар келтирилган. Жумладан, хонликнинг савдогарлари Бухоро ва амирлик чегараларидаги шаҳарлар билан муваффақиятли савдо ишларини олиб борганлар. Икки давлатнинг савдогарлари савдода фаол қатнашиб, қўқонлик савдогарлар Бухоро амирлигига хўжалик ҳаётига за-

рур бўлган рус темири, чўян ва пўлатдан ясалган буюмлар, тамаки, рўмол, гуруч ва баъзи хитой ёки маҳаллий ипак газламалар, чой, чинни идишларни олиб боришган. Бухоролик савдогарлар эса Қўқонга ҳинд чойи, индиго, коленкор, ҳарир, тарёк, бўёқ, зардўзлик маҳсулотлари ва ип-газлама олиб келишган. Рус чйти Бухоронинг Қўқон хонлиги билан савдосида алоҳида ўрин эгаллаган. У Оренбург ёки Петропавловскдан Казалинска, ундан Бухоро, Самарқанд ва Хўжанд орқали Қўқонга олиб келинган. Шунингдек, хонликка Машҳаддан олиб келинадиган инглиз газламалари, оз миқдорда бўлса ҳам Кобулнинг тўн ва саллалари, ҳинд атторлик молларини ҳам келтиришган. Хонлик ва Бухоро ўртасидаги савдода аравалардан кенг фойдаланилганлиги бошқа жойларга нисбатан Бухоро билан кўпроқ товар айирбошлаш имкониятини яратган.

Қўқон ва Бухоро давлатлари ўртасидаги сийсий низолар савдо алоқаларининг маълум муддат сусайишига олиб келса-да, ўзаро савдо муносабатлари тўхтаб қолмаган.

Қўқоннинг Қошғар билан савдо муносабатлари худди Бухоро амирлиги каби бўлиб, Қошғардан Қўқонга афюн, чинни идишлар, кумуш, хитой ипак матолари, тола ва гиламлар олиб келинган.

Қозоқ жузларининг Россияга қўшиб олиниши ҳукмдор табақалар ўртасидаги ўзаро урушларнинг тўхташига сабаб бўлди ва бу ҳолат Ўрта Осиёнинг Сибирь, Урал, Волгабўйи билан савдо муносабатларига кенг йўл очди. Қўқонга қозоқ даштларидан Авлиёота орқали 10 минглаб қўй олиб келинган.²³³

Ўрта Осиё давлатлари қаторида Қўқон хонлиги ҳам Ҳиндистон билан мунтазам савдо алоқаларини олиб борган. Ҳиндистондан йилига Қўқон, Тошкент, Бухоро ва Қошғарга Қобул орқали 10000 дан 15000 туягача товар юборилган. Улар асосан ип-газламалар, Кашмир рўмоллари, салла учун оқ сурп, шакар бўлиб, Қўқондан Ҳиндистонга асосан ипак газламалар, ипак, эчки жунни, отлар ва бошқа товарлар чиқарилган. Отлар савдонинг катта фойда келтирадиган манбаларидан бири бўлган. Бундан ташқари ҳар йили Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга 20 лак²³⁴ олтин олиб чиқилган.²³⁵ Ҳиндистон савдогарлари хонликдаги шаҳарларда яшаб тижорат ва ҳатто судхўрлик билан ҳам шуғулланганлар.²³⁶

Хонликнинг ташқи савдо алоқаларида Қўқон – Россия савдо муносабатлари алоҳида ўрин тутган.²³⁷ 1758 – 1853 йиллар давомида товар экспорти 174000 дан 2171000 кумуш рублга, импорт эса 37000 дан 676000 кумуш рублгача ошган.²³⁸ Рус савдогарлари аввал 100 фоиз, кейинчалик 70, 50 фоиз миқдорида даромад олганлар.²³⁹

1854 йилда В.В.Вельяминов-Зернов Россия – Қўқон савдо муносабат-

лари ҳақида шундай деб ёзган эди: «Қўқон мутлақо саноатсиз мамлакат, унинг атрофидаги халқлар у билан тенг даражада ёки ундан ҳам паст даражада ривожланган. Унинг қўшнилари ичида Россиядан бошқа бирорта ҳам ривожланган мамлакат йўқ. Бу ҳол эса биз учун жуда қулайдир. Равшанки, Қўқон маҳаллий имкониятлар билан ўзининг зарурий эҳтиёжларини қондира олмайди. Агарда у бирор ердан товар олмоқчи бўлса, фақат биргина Россиядан олиши мумкин».²⁴⁰

1861 йил 19 февраль ислоҳоти ва крепостнойликнинг бекор қилиниши натижасида рус саноатининг жадал ривожлана бошлаганлиги, хомашё базаси ва ташқи бозорга бўлган эҳтиёжнинг янада кучайганлиги Россиянинг Қўқон бозорини фаол эгаллаб, ундан чексиз фойдаланишининг асосий сабабларидан бири бўлган. Генерал-майор Черняев ҳам рус савдогарлари манфаатларини кўзлаб: «Менинг фикримча, ... аввало бизнинг савдогарларимиз, уларнинг ҳаёти ва товарлари учун хавфсизликни, эркин, ҳар қандай тўсиқларсиз савдо қилиш имкониятини таъминлаш лозим. Бу шароитларни таъминласак, савдогарларга тегишли барча масалалар, маъмурият аралашмасдан, ўз-ўзидан ҳал бўлаверади», – деб ёзган эди.²⁴¹

Черняевнинг маълумотига қараганда, Россиядан Қўқонга темир, мис, пўлат, чўян ва темир буюмлар, чит ва сифатсиз газмоллар, оз миқдорда бахмал, шакар, фаянс косалар, ойналар, чарм, Россияга тобе бўлган қозоқ чўлларида қўйлар ва унинг териси, чарм ва чарм маҳсулотлари, кигиз олиб келинган.²⁴²

1864 – 1865 йиллардаги Тошкент босқинидан олдин тошкентлик савдогарлар Россия билан савдо алоқаларининг камайишидан афсусланганликлари ҳақида Абу Убайдуллоҳ Тошкандий, Муҳаммад Солиҳ Тошкандий, Муҳаммад Юнус шиговуллар ўз асарларида маълумот берганлар.²⁴³

Хонликдан Россияга асосан пахта олиб чиқилган. Агар 1840 – 1850 йилларда 18119 рубллик пахта олиб кетилган бўлса, 1862 йилда 160000 рубллик, 1866 йилда 324136 рубллик, 1867 йилда эса 1344400 рубллик хомашё олиб кетилган. Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилгандан сўнг хонлик ҳудуди аста-секин хом ашё базасига айланиб борган.

1867 йили Оренбург ва Сибирь божхоналари ҳам Тошкентга кўчирилган. 1868 йилда бож тўловлари борасида Туркистон генерал-губернатори ва Қўқон хони ўртасида савдо шартномаси тузилган. Унга кўра, рус савдогарлари кўплаб имтиёзларга эга бўлганлар. Улар Қўқон хонлигининг исталган шаҳар, қишлоғида ўзларига омборхона, карвонсаройлар қуриш, савдо-сотиқ масалалари билан пуғулланувчи агентлар юбориш ҳуқуқига эга бўлганлар. Аслида бу агентлар рус разведкасининг жосуслари сифатида ҳам фаолият юритганлар.²⁴⁴

Мазкур шартномага биноан Қўқонга олиб келинадиган ёки бу ердан Россияга олиб кетиладиган товарлардан Туркистон ўлкасида тўланадиган бож миқдори товар нархининг ярим фонизига тенглаштирилган. Яна қўшни мамлакатларга бораётган рус савдо карвонларига Қўқон хонлиги ерларидан бож тўламасдан ўтиш имтиёзи берилган ва уларнинг хавфсизлиги хонлик зиммасига юклатилган.²⁴⁵ М.А.Терентьев: «Мавжуд барча бозорлардан Қўқонни батамом ўзимизники деб айта оламиз»²⁴⁶, – деганда шуларни ҳисобга олган бўлса керак.

Қўқон хонлиги Русия билан тижорат битимини имзолаганидан сўнг икки томонлама савдо муносабатлари ривожлана бошлади. Қўқон тожирларидан Мирза Ҳаким рус савдо доираларида маълум ва машҳур эди. 1868 йил сентябрь ойида у император олдига юборилган элчиларнинг бошлиғи бўлди. Мирза Ҳаким Туркистонда ҳам машҳур бўлиб, янги тожирлар табақасининг намоёнчаси эди. У 70-йилларда генерал-губернатор ҳузурида хоннинг вакили сифатида туриб, Русия орденлари билан тақдирланган. А.П.Хорошхин яна Мирза Олим тожир ҳақида маълумот бериб, уни савдо ва тижорат табақаларининг ёрқин намоёнчаси ўрнида тилга олган.²⁴⁷ Пахта тижорати 70-йилларда Миралибой Хўқандий қўлига ўтди.²⁴⁸

Қўқон тарихчиси Муҳаммад Азиз бин Муҳаммад Ризо Марғилоний XIX аср охирлари ва XX аср бошларида яшаб тижорат ва хайру саховат ҳамда ҳомийлик билан шуғулланган савдогарлар ҳақида ажойиб маълумотларни келтиради. Масалан, Марғилон шаҳрида яшаган тижоратчилар таърифланган «Тарихи Азийий» китобининг муаллифи шундай ёзади: «Марғилонда маъруфу машҳур бўлган тужжорлардан биринчи Исмоил Махзум, лақаби Карнай Махзум. Кўп саховатли, ҳурматли киши, масжидлар, мадраса ва авқоф (вақф)лар қилган. Қорихона ва мактабхоналар бино қилган. Катта бозордаги Хиштин мадрасасини ҳам шу худо раҳматли бино этиб, ёнига ҳаммом солиб, унга вақф қилган. Иккинчи Муҳаммад Иброҳимбой, учунчи Мир Салимбой, тўртинчи Муҳаммад Каримбек, бешинчи эски марғилонлик Ҳожи Азимжонбой, олтинчи Мулло Охунжон бой ҳожи, еттинчи Бобоёр Мирзо Салимбой сўфи ўғли, саккизинчи Мулло Муҳаммад Шариф Мирзо. Яна Маржонқизбой эски марғилонлик, ўғиллари Мулло Мусожон ва Абдуллажон. Қўқонда Олимжонбой, ўғиллари Солижонбой. Улар яхши ҳаммага ниҳоятсиз мақбулият толган, кўп маъруфу машҳур бўлган, саховатпеша ва фуқаро халқига муруватли. Қирқ-эллик минг сўм пули мусулмонларга сарф бўлса, гўшаи хотирига келмайдурган, турфа сахий ва хушатовор, бева-бечораларга кўп закот ва эҳсон қилувчи, аммо ўзи кўп донишманди пурдон кишидур...»²⁴⁹

Собиқ Қўқон хонлиги ҳудудларидан Тошкент, Туркистон, Ўратепа, Хўжанд, Ўш ва бошқа шаҳарларда ҳам тижорат аҳли ижтимоий ҳаётда катта ўрин эгаллаганликлари табиий ҳол эди.

«Қўқоннинг катта тожирлари оврупоча уйлар қуриб, уни жиҳозлар билан безатишарди. Рўзгорларида ойна, самовар, печка, мизкурсийлардан фойдаланардилар». Тижорат билан ҳамма «муллалар, имомлар, мударрислар, эшонлар, қозилар, амлоқдор ва оқсоқоллар – алқисса кимда-ким қўшимча пули борлар машғул бўлардилар», – деб ёзган эди Қўқонда бўлган А.О.Гребенкин.

Аммо майда савдогарлар, дўкандор кишиларнинг даромадлари кам бўлиб, тирикчиликларига зўрға етарди. 1868 йилдан кейин Русия фабрикаларида ишлаб чиқарилган арзон моллар кўпайиб ва ҳунармандларни касод қилиб, кўпгина ҳунар ва касбларнинг йўқ бўлишига сабаб бўларди. Хонликнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётига сармоядорлик муносабатлари тобора барча ижобий ва салбий истиқболи билан кириб келарди.

XIX асрнинг 70-йилларида Қўқон ва Россия савдо муносабатлари янада кенгайиб борган. Буни 1870 йилда Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфманнинг Фармонига биноан Россия ва Ўрта Осиё савдо муносабатларини ривожлантириш ва савдогарларни истеъмолчилар билан яқинлаштириш мақсадида Тошкент шаҳрида очилган савдо ярмаркасининг товар алмашинуви ҳақидаги маълумотларида ҳам кўриш мумкин. Агар ярмаркага 206039 рубллик пахта келтирилган бўлса, шундан 90152 рубли, 17007 рубллик ипақдан 14614 рубл миқдоридаси Қўқондан олиб келинган.²⁵⁰

Қўқон хонлиги ва Россия савдо муносабатларининг кенгайиб бориши, бир томондан, қишлоқ хўжалиги айрим тармоқларининг ривожланиб, рус маданияти баъзи жиҳатларининг аҳоли турмуш тарзига кириб боришига олиб келган бўлса, иккинчи томондан, мамлакат Россиянинг хомашё базаси ва ташқи савдо бозорига айланиб борди. Россия билан савдо алоқалари хонлик қишлоқ хўжалигининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатган бўлса, рус саноати товарларининг кириб келиши маҳаллий ҳунармандчилик ишлаб чиқаришینی инқирозга юз туттирган ва унга ҳалокатли таъсир кўрсатган. Россия саноат корхоналарининг маҳсулотлари фақатгина маҳаллий ҳунармандларга салбий таъсир кўрсатмаган, балки бошқа давлатлар, жумладан, Хитой чинни маҳсулотларини ҳам рақобатда сиқиб чиқара бошлаган. Рус фабрика ва заводлари Ўрта Осиё бозорларини махсус маҳсулотлар билан таъминлай бошлади. Ҳаттоки чинни идишларда араб ёзувидаги безаклар пайдо бўлган ва уларни маҳаллий савдогарлар ҳам муваффақият билан сотганлар.

Шаҳарларда асосий савдо шаҳобчалари ҳукмдор табақалар қўлида

бўлиб, майда савдогарлар бу ердан фойдаланганликлари учун маълум миқдорда ҳақ тўлаганлар.²⁵¹ Савдогарлар орасида Россия ва Шарқий Туркистон билан тижорат қилувчи тadbиркорлар кўпроқ даромад олганлар.

Қўқон савдогарлари XIX асрнинг ярмида Русия ярмаркаларида бўлиб, хонликка кўп молларни олиб келардилар. Хонлик бозорларида ҳар хил расталар, тимлар, дўкону саройлар бўларди. XIX асрнинг 60-йилларида Тошкент бозорларида 16 та карвонсарой, 2400 дўкон бўлиб, 30 га яқин расталари бор эди. Хўқанд бозорида 5 та карвонсарой, Ўратепада 3 та, Қўқон бозорида 1841 йили 6 та карвонсарой ўз дўконлари билан фаолият кўрсатарди.

XIX асрнинг биринчи ярмида хонлик даромади маҳсулот ва пулдан иборат бўлиб, улар асосан солиқлар ундириш йўли билан ҳосил қилинган. Солиқ ва мажбуриятлар хонликнинг барча шаҳар ва қишлоқларида деярли бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Мамлакатда мавжуд солиқларни жорий этилишига кўра тўрт турга: биринчиси шариат қонун-қоидаларига биноан белгиланган асосий солиқлар, иккинчиси расмий, учинчиси урф-одат ва тўртинчиси фавқулодда солиқларга бўлиш мумкин.

Шариат қонун-қоидалари асосида жорий этилган асосий солиқлар: хирож²⁵², ушр²⁵³ ва закотдир.²⁵⁴ Деҳқончиликда донли экинлар экиладиган ерлардан олинадиган солиқ хирож деб аталган. У ҳосилнинг 1/5 қисmini ташкил этиб, 5 қоп ғалланинг 1 қопи миқдорида ундирилган. Солиқнинг бир қисми маҳсулот, бир қисми эса пул билан тўланган.²⁵⁵

«Ушр ерлари» – «замини ушри» деб юритиладиган ерлардан ҳосилнинг 1/10 қисми миқдорида ушр солиғи руҳонийлар фойдасига ундирилган.

Закот – товардан олинадиган савдо солиғи ёки ҳайвонлар ҳисобидан олинадиган солиқ бўлиб, сармоянинг 1/40 қисmini ташкил қилган. Хонликнинг савдогарлик сармоялари аниқ маълум бўлмаган. Шунинг учун шароитга қараб сармоядан закот олинган. Мамлакатда чорва молларидан ҳам қирқдан бир улуш ҳисобида закот олингани маълум. Архив ҳужжатларида анъанавий закотдан ташқари бўрдоқи закоти, элотия закоти, саркарда (қўшин учун) закоти, чакана закоти (соҳиби насаб бўлмаган шахслардан олинган) каби закотлар бўлган.²⁵⁶

Хонликда жорий этилган танобона, хонсолиқ, карвонлардан чегара ёки махсус белгиланган шаҳарларда, Сирдарё кечуvidан олинадиган бож тўловлари, туз божи, бозорларда савдогарлардан, хон маблағига қурилган барча иншоотлардан олинадиган солиқ ва яна бошқалар расмий солиқларга кирган.²⁵⁷

Деҳқончиликда донли экинлар экиладиган ерлардан ғалланинг бешдан бир қисми хирож сифатида олинган бўлса, боғдорчилик, сабзавотчи-

лик, полизчиликда солиқ экин экиладиган ер майдонининг ҳажмига қараб таноб солиғи олинган. Таноб – 1 таноб²⁵⁸ ерга белгиланган солиқ бўлиб, унинг миқдори 5 қўқон (1 рубль)ни ташкил этган.²⁵⁹

Хонсолиқ – йилига ҳар бир ҳовлидан олинадиган солиқ бўлиб, у 4,5 қўқонни ташкил этган.²⁶⁰ Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Қўқон хонлигида шаҳарлардан олинадиган солиқлар ундаги ҳовли-уйлар сонига, ҳунарманд аҳли етиштирган маҳсулот тури ва дўконларига нисбатан белгиланган.

Урф-одат солиқларига тўй маросимларидан, мерос тақсимлашдан, тарозидан, дарёдан ўтиш учун соллардан, қирғиз ва қозоқларнинг молларидан (товарнинг 0,2 % миқдоридан) олинадиган ва шунга ўхшаш солиқлар кирган.²⁶¹ Хонликда булардан ташқари яна ҳар турли фавқулодда солиқлар ҳам мавжуд бўлиб, у тилла пули ва мис пули²⁶², улов пули²⁶³, алаф пули²⁶⁴, нафсона²⁶⁵, муштак²⁶⁶, кафсан²⁶⁷, яксара²⁶⁸ ва уруш йилларида жорий этиладиган бошқа солиқларни ўз ичига олган.

Хирож ғалла донларидан ва танобона солиқлари боғ ва полиз зироатларидан олинарди. Ҳокимлар ҳатто экилмаган ерлардан ҳам деҳқонларни эзиш йўли билан хирож олардилар. Қўқон хонлигида хирож баъзан бутун ҳосилнинг ярмигача олинарди. Хонликда кейинчалик хирож ва танобона ҳам пул билан тўланарди. Шунинг учун «таноб пули» деган солиқ ҳам чиқди. Худоёрхоннинг учинчи маротаба хон бўлиши даврида ўйлаб солиқларни ўйлаб чиқдилар. Хирож ҳам, танобона ҳам баъзан йилига икки маротаба олинарди. Халқ закотдан ташқари қўшимча миробона (суғориш учун), аминона, кўк пули, қўш пули (қўш учун), яксари (от пули, байтал пули) 2 танга, (сигир пули, буқа пули), қалъа пули, муҳрона, улов пули (ҳарбий солиқ), чўппули, сомон пули, мерос таракасидан пул, никоҳ пули, тегирмон пули, жувоз пули, бозорларда «жой» пули, руҳонийлар учун «ушр» ёки «дахяк» берарди. Деҳқон ҳосилини йиғиб, хирмондан хирожни тўплагандан сўнг саргарош ҳақи, мулла ҳақи, темирчи ҳақи, этикдўз ҳақларини бериб қарздор бўлиб қоларди.

Хонликда одамлар яна бир мажбурият, яъни ҳашарларда иштирок этишлари керак эди. Баъзи жойларда деҳқонлар 15 кунгача ҳашарларда ишлаб, анҳор ва ариқлар қазиб, хон ва ҳокимлар ишларини бажариб берардилар.

Қўқон шаҳри хонлик пойтахти бўлгани учун солиқдан йиғилган даромад асосан шу ерда тўпланган. Хонлик аҳолисидан йиғиладиган солиқлар ундирилишига кўра икки турга, яъни хоссачи ва беклик солиқларига бўлинган. Хон хазинасига келиб тушган солиқлар – хоссачи, бек хазинасига тушган даромад – беклик деб аталган. Солиқлар аҳолининг қайси беклик

тасарруфида бўлишига қараб ўша бекнинг ихтиёрида қолган. Бек хон оиласига яқин бўлишига қараб кўп ҳолларда алоҳида имтиёзларга эга бўлган.

XIX асрнинг биринчи ярмида натура ва пулдан иборат бўлган хонлик даромадининг бир қисми бекликлар томонидан кўпин сақлаш ва бошқа мақсадлар учун сарфланган. Қолган қисми эса хон хазинасига келиб тушган.

Хон ихтиёридаги ерлар «замини хос» деб аталиб, ундан келадиган барча даромад хоннинг ихтиёрида бўлган. Хон хазинасига тушадиган солиқларнинг деярли барчаси Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлардан йиғилган. Четдан хон ихтиёрига фақат товар ва ҳайвонлардан йиғиладиган закот, Сирдарё кечуvidан олинадиган бож, туздан, хоссачи жойларидан, хон маблағига қурилган барча иншоотлардан олинадиган солиқ, тўй маросимларидан ва мерос тақсимидан йиғиладиган солиқлар тушган. Бож олиш меҳтар зиммасида эди.²⁶⁹

Хонликда солиқлардан озод қилинган, яъни «мулки ҳур» ерлар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг эгалари бўлган сайид, хўжалар катта шайх ва эшонлар бўлган. Улар хоннинг иноятномалари асосида барча солиқлардан озод қилинган. Архив ҳужжатлари бу ҳақда кўплаб маълумотлар беради.²⁷⁰

Шунингдек, хонзода ва тўралар, эшонлар, баъзи қози, раис, амин, дарвеш ва суфийлар ҳам таноб солиғидан озод қилинган. Бу ҳақда ҳам архивда юзлаб ҳужжатларни кўриш мумкин.²⁷¹ Хонликда солиқларни йиғиш тартиби манбаларда унчалик аниқ ёзилган эмас. Солиқлар алоҳида амалдорлар томонидан йиғилган. Уларнинг бошлиғи меҳтар бўлиб, меҳтар – «катта» маъносини англатади. У хоннинг саройдаги хос маҳрами, хон отхонаси ҳамда закотчилар бошлиғи бўлган. Солиқ ва тўловлар хонликда саркорлар ва закотчилар томонидан йиғиб олинган ва қатъий назорат остида хон саройи ёки бек ўрдасига топширилган.²⁷²

Хирож қўшдан²⁷³ йиғилиб, бир қўшга уч-беш ботмон ғалла экилган. Хирож йиғиш саркор, баъзан бек ёки танобчи томонидан топширилган бўлиб, бу мансабга тайинланган саркор ўзига ёрдамчилар сифатида котиб, мироб, амин, оқсоқолларни ёллаган. Ёрдамчилар (туғача²⁷⁴) ёз давомида экин майдонларининг ҳажми ва эгаларини аниқлаганлар. Ўрим-йиғим маъсуми келганда махсус назорат ҳайъати тузилган. Ҳайъат солиқлар миқдорини белгиллаган ва саркор бек тасдиғини олган. Етиштирилган ҳосил учун белгиланган ҳажмдаги солиқни сўзсиз тўлаш шарт бўлган.

Солиқ масаласида вақф ерлари икки турга, яъни «оқ вақф» ва «қора вақф»ларга бўлинган. Солиқдан озод қилинган вақфлар ҳужжатларда «оқ вақф», давлатга солиқ тўлаганлари эса «қора вақф» номи билан қайд

қилинган.²⁷⁵ Танҳо ерларида солиқ йиғиш ҳуқуқи танҳо эгалари – танҳо-дорларга берилган.

XIX асринг биринчи ярмида Умархон ва Муҳаммадалихон даврларида олиб борилган солиқ сиёсати Худоёрхон даврига келиб талон-торожликларга айланиб кетган. Хонлик ҳудудларида бўлган Н.Петровский: «Кўқон хонлигининг ... ҳукмдори ... Худоёрхон юқорида айтиб ўтилган иккита халқ (тожиклар ва ўзбеклар – Ш.В.) ардоқлаган инсонларнинг ҳеч бир фазилатларига эга бўлмаган. Шунинг учун ҳам халқ муҳаббатини қозона олмаган, ҳаттоки яқинлари ва ҳамфикрлари ҳам унга содиқ бўлмаган... Шариат ва урф-одатлар, қонуний солиқларга тўймаган Худоёрхон ҳар йили солиқнинг янги турларини ўйлаб чиқарарди. Бозорга чиқарилган ҳар бир нарсага солиқ солинса ҳам, хонга бу камлик қилар эди. Шунинг учун у дорбозларнинг ўйинларига, айиқ етаклаб юришга, сеҳргарларнинг чиқишларига ҳам солиқ солиб қўйди», – деб ёзган эди.²⁷⁶ «Бизда ҳамма нарсага, ўзимиз қўриқлайдиган дўконларни қўриқлаш учун ҳам, бозордаги жойимиз учун ҳам, вақтинчалик юк билан тўхтаб ўтсак ҳам, зулук сотиб олсак ҳам, ўтин сотсак ҳам солиқ солинади» – дея гапириб берди менга бир кўқонлик, – дейди у. – Хоннинг ишларига минглаб одамлар ҳайдаб чиқарилади. Ишчиларга на овқат ёки пул беришар, балки улардан пул ҳам ундириб олишар эди. Ва худо кўрсатмасин, кимдир ишдан бош тортса, уларни иш жойининг ўзидаёқ ерга тириклайин кўмишар эди».²⁷⁷ Худоёрхон яна «сарбозлик», яъни мажбурий ҳарбий хизматни ҳам жорий қилган эди.²⁷⁸

А.П.Хорошхин Худоёрхон давридаги солиқ сиёсати ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради: «Фақат ... тутунга солиқ солинмайди. Агар уруш бўлса ёки хон билан бек хоҳлаб қолса, аҳолига ақл бовар қилмайдиган ҳажмда солиқ солинади. Ундан қишлоқ ёки маҳалла оқсоқоли ҳам, солиқчи ҳам, бек ҳам, хон хазиначиси ҳам ўз улушини олади. Хон эса ўзи айтган раҳам билан чегараланади. Ўзи айтган нарса унга тўлиқ етказилса бас... Лекин бу жараён қандай амалга оширилишини у ё биледи, ёки билмайди».²⁷⁹

Хирож баъзан бутун ҳосилнинг ярмигача олинган. Хонлик тарихининг охириги даврларига келиб хирож ва таъноб солиқлари ҳам пул билан олина бошлаган. Шунинг учун «таъноб пули»²⁸⁰ деган солиқ ҳам чиққан.

Бу даврда, айниқса, чорвадор аҳоли хоҳлаганча талон-торож қилинган. Хусусан, кўчманчилар ўз подаларининг 1/20 қисмини хонга беришга мажбур қилинган.²⁸¹ Масалан, биргина Туркистондаги кўчманчи қозоқлар ҳар йили 700 тилладан хонсолиқ тўлаганлар.²⁸²

Абу Убайдуллоҳ Тошкандий ўзининг «Хулосат ал-аҳвол» асаарида со-

лиқлар, хирож ва закот олишда ҳокимлар ва закотчиларнинг оддий халққа нисбатан жабр-зулм ҳамда зўравонлик қилганликларини мисоллар билан кўрсатиб берган. Жумладан, у Тошкентга бекларбеги бўлган Мирзо Аҳмад парвоначи/қўшбегининг бу масалада чегара билмаганлиги, унинг бу сиёсатидан Дашти Қипчоқ аҳолиси норози бўлиб, қўзғолон кўтарганлиги ва ҳатто «бундай мусулмон ҳокимдан кофирлар яхши», деб русларни ҳар йили бир манзил ичкарига олиб кирганлигини таъкидлайди.²⁸³ Чунки Мирзо Аҳмад Тошкентга бекларбеги бўлган 1854 йилнинг февралидан 1858 йилнинг эзигача солиқлар миқдори тўрт баробар ошган. У қўшпули²⁸⁴ ва кўкпули²⁸⁵ солиқларини тўлашни талаб қилган, қозоқларни ўз болаларини сотишга мажбур этган. Мирзо Аҳмад найранг ишлатиб, кўчманчи аҳолини ҳар йили борадиган яйлов ва қишлоқларига қўймай, уларга бошқа ерларга боришни буюрган. Масалан, Авлиёота атрофидаги қозоқлар жамоасига Чимкентга кўчиб боришлари ҳақида фармон берган. Бу фармонни бекор қилиш учун жамоа оқсоқоллари тўрт минг тилло йиғиб, Мирзо Аҳмаднинг яқинларига берганлар.²⁸⁶

Ёки Мирзо Аҳмад Авлиёота бозорида бирор жамоа бошлигини тутиб олиб, «...Сизнинг жамоангиз 5000 тилло қарздор, ҳозир шу маблағни топиб берасиз» деган талаб қўйган. Агар бермаса, жазолаш билан кўрқитиб, унга шу бозордаги бирор дўкдордан қарз олиб, қарзини тўлашни тавсия қилган. Дўкон эгаси Мирзо Аҳмад унга олдиндан бериб қўйган пулни фойзи билан жамоа бошлиғига қарзга берган. Бу маблағдан кунига 300 танга фойда тушган. У агар қарз вақтида тўланмаса, ҳар кунни ортиқча 100 тангадан олишларини талаб қилиб, буйруқ ҳам берган. Мирзо Аҳмад хонга деб аҳолининг яхши отларини ҳам тортиб олган. Бечора халқ солиқларни тўлай олмай, ўз мол-қоллари, ҳатто фарзандларини ҳам сотиб, пулни закотчиларга берган. Закотчилар қарздор бўлган жамоа аъзосининг қарзини жамоа аҳлига баробар бўлиб берганлар ва уни тўлашга мажбур қилганлар.²⁸⁷

Мирзо Аҳмадга қарши халқ нафрати ва норозилиги ошиб борган. Закотчилар халқдан кўрқиб, хирож ва солиқ олиш учун катта қўшин билан борганлар. 1857 йилда Меркада (Авлиёота атрофида) аҳолидан закот тўплаш вақтида Мирзо Аҳмад номидан келган тўрт нафар ясовул аҳолидан зўрлик билан ортиқча солиқ олган. Уруғ-жамоа оқсоқоллари маслаҳатлашиб, ортиқча солиқларни бермай қўйганлар ва унга қарши қўзғалганлар.²⁸⁸ Натижада 1857 йилда Жанубий Қозоғистон ерларида қўзғолон бошланган. Бу қўзғолонга Худойберган ибн Бойит баҳодир бошчилик қилган. Исёнчилар ҳамма закотчиларни тутиб олиб, ҳар бирини алоҳида овулга гаров сифатида олиб борганлар. Чимкентга юборилган Мирзо Аҳмаднинг жияни Мирзобий сергили, қўнғирот ва бошқа қабилалар қўшини томони-

дан тутиб ўлдирилган. Қўзғалган халқ қозоқларни бостириб жазо бермоқчи бўлган Мирзо Аҳмадни қўшини билан Авлиёота қалъасида қамал қилган. Уни халқ қамалидан Худоёрхон юборган, Маллахон ва Шодмонхўжа бошчилик қилган қўшин қутқариб олган.²⁸⁹

Хонликда жорий этилган ҳаддан ташқари оғир солиқ ва тўловларга қўшимча равишда оддий халқ яна турли ҳашар ишларини, айниқса, ҳукмрон табақаларнинг хизматларини бепул бажаришга мажбур қилинган.

1800 йилда Тошкентга келган тоғ техниклари Поспелов ва Бурнашевларнинг берган маълумотларига қараганда, Тошкентнинг юқори табақа вакиллари «қорақозонлар» деб ном қўйиб олган қарам деҳқонларни ўзларининг ерлари ва боғларида ишлаб беришга мажбур қилганлар. Қорақозонлар мажбурий ишлардан бўшаганларидан кейингина ўз ерларида ишлай олганлар.²⁹⁰

Фарғонадаги деҳқонларнинг аҳволини махсус ўрганган А.Миддендорф хонликда қадимдан баршчина²⁹¹ қўлланиб келинган ва вақф ерларини ишловчи деҳқонлар крепостной эдилар деган хулосага келган.²⁹²

Солиқ, тўлов, мажбуриятларнинг ҳаддан ошиб бориши натижасида жойларда халқнинг норозилиги ортиб борган, мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий вазият кескинлашган ва у давлатнинг сиёсий инқирозини таъминлаб берган.²⁹³

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Қўқон хонлиги XIX асрнинг биринчи ярмида ўзининг ҳудуди жиҳатидан Маразий Осиёда энг катта давлат тузилмаларидан бири бўлиб, унинг чегаралари шарқда Талас водийси ва бугунги Қирғизистон, Жанубий Қозоғистон, Шарқий Туркистон, Шимолда қозоқ жузлари ва Сирдарёнинг қуйи оқими, ғарбда Жиззах ва Ўратепа, жанубда Туркистон тоғлари ва Тожикистоннинг Дарвоз ва Помир мулкларидан ўтган.

Хонлик ҳудудидаги Қўқон, Тошкент, Туркистон, Чимкент, Хўжанд, Ўратепа, Андижон, Наманган, Ўш ва бошқа шаҳарлар мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий марказлари бўлган.

Хонлик аҳолисини туркий ва эроний халқлар ташкил қилиб, улар ўтроқ ва кўчманчи, ярим кўчманчи тарзда ҳаёт кечирганлар. Водий ва шаҳарларда муқим яшаётган ўзбеклар ва тожиклар деҳқончилик, уй чорвачилиги, ҳунармандчилик ва савдо билан, шуғулланган бўлса, кўчманчи ва ярим кўчманчи қипчоқ, қирғиз, қозоқ ва бошқа туркий халқлар асосан чорвачилик билан шуғулланган бўлса, баъзилари эса аста-секин ўтроқлаша бошладилар.

Хонлик хўжалигининг асосини суғорма деҳқончилик ташкил қилган. Фарғона водийси ва Тошкент воҳасида сув манбаларининг етарли экан-

лиги деҳқончиликдан мўл ҳосил олиш имкониятини яратган. Фарғона водийси, Тошкент, Хўжанд, Ўратепа ва уларнинг атрофларида сугорма деҳқончилик, тоғолди ҳудудларда лалми деҳқончилик ривожланган. Экинларнинг аксарияти Ўрта Осиё хонлиқларига хос бўлиб, ғалпачилик, боғдорчилик ва поллизчилик яхши ривожланган, ипакчилик кенг ёйилган. XIX асрга келиб пахтачилик соҳасига катта эътибор берилди бошлаган ва пахта майдонлари ҳам тўхтовсиз кенгайиб борган. Пахтанинг асосий харидори эса Россия бўлган.

XIX асрда хонлиkning хўжалик ҳаёти асосан ерга эғалик муносабатлари, сугорма деҳқончилик, ҳунармандчилик, қосибчилик ва чорвачиликдан иборат бўлган. Хонлик иқтисодий ҳаётида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан бир қаторда ҳунармандчилик, чорвачилик ва савдо ҳам муҳим ўрин тутган.

Хонлиkning асосий бойлиги ер бўлганлиги учун ҳосилдор ерларнинг аксарияти давлатники ҳисобланган. Хонликда ер эғалиги муносабатлари анъанавий тарзда давом этиб, ерга эғалиkning давлат ёки амлок, хирож, вақф, жамоа, мулк, ижара, урғу, танҳо шакллари мавжуд бўлган. Ернинг асосий қисми хон, унинг оиласига тегишли бўлган. Мамлакатда ерга эғалик, хўжалик ҳаёти, шаҳарлар ва ҳудудларнинг бошқаруви ҳукмрон сулола, юқори табақа вакиллари ва йўлбошчи қабилалар бошлиқларининг қўлида бўлган.

XIX асрда хўжалиkning иқтисослашган соҳаларидан бири ҳунармандчилик бўлиб, унинг тўқимачилик, кулолчилик, темирчилик, мистгарлик, дурадгорлик ва бошқа турлари мавжуд бўлган. Ҳунармандчилик соҳаси хонлиkning Қўқон, Тошкент, Андижон, Марғилон, Ўш, Хўжанд, Туркистон каби шаҳарлари ва айрим қишлоқларида яхши ривожланган.

Ҳунармандлар ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг асосий қисми ички бозорларда, бир қисми қўшни давлатлар ва Россиянинг ярмарка ҳамда бозорларида сотилган. XIX аср ўрғаларида хонлик бозорларида Россияда ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари жадал кўпайиб борган. Бу арзон маҳсулотлар маҳаллий ҳунармандларга катта зарба бериб, кўпгина ҳунармандларни касодга учрата бошлаган.

Чорвачилик ҳам мамлакат ҳаётида асосий ўрин тутган соҳа бўлиб, саҳро, тоғ ва тоғ этаклари аҳолиси бу соҳа билан шуғулланган. Кўчманчи чорвачилик қирғиз қабилалари яшайдиган тоғли ҳудудларда, Тошкент воҳаси ҳамда Туркистонда яхши ривожланган. Қўйчилик ва йилқиччилик чорвачилиkning энг ривожланган соҳаларидан бўлган. Кўчманчи чорвадорларнинг зодагонлари ва бойлари – «манон»лар ҳам ўз жамоалари ичида катта имтиёзларга эга эдилар.

Хонликдаги сиёсий вазиятнинг нотинчлигига қарамай мамлакат қўшни давлатлар билан қизғин савдо-сотик муносабатларини олиб борган. Ташқи савдода фарғоналиклар асосан Хитой (Шарқий Туркистон), Ҳиндистон билан, Хўжанд, ўратепаликлар эса Бухоро амирлиги, Афғонистон билан, Тошкент воҳаси савдогарлари эса қозоқ ҳудудлари ва Россия билан, Сирдарё бўйларидаги шаҳарлар эса Бухоро ва Хива давлати билан кенг савдо алоқалари олиб борганлар.

Мамлакат иқтисодий ҳаётида алоҳида ўрин тутган савдо марказлари бўлган Қўқон, Тошкент, Андижон, Чимкент, Ўратепа, Марғилон, Ўш, Хўжанд, Ўратепа, Жиззах, Сайрам, Туркистон каби шаҳарлар ички савдо тараққиётини белгиловчи асосий омил ҳисобланган. Бу шаҳарларнинг бозорлари маҳаллий ва четдан келтирилган маҳсулотлар билан тўлиб-тошган. Металл ва фабрика буюмлари Россиядан келтирилган бўлса, Хитой ва Ҳиндистондан чой маҳсулотлари ва бошқа товарлар кириб келган.

XIX асрнинг бошларидан бошлаб хонлик савдогарлари ташқи савдода Россия билан муносабатларни кенг йўлга қўйганлар. Натижада Россия фабрикаларида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар нафақат маҳаллий ҳунармандлар балки бошқа мамлакатларнинг товарларини ҳам сиқиб чиқара бошлаган. Айниқса, 1868 йилда имзоланган Россия – Қўқон савдо шартномасидан сўнг хонлик ҳудудларида рус савдогарларининг фаолияти янада жонланган.

Қўқон хонлигидаги давлат даромадлари солиқлар йиғиш орқали қўлга киритилган. Мамлакатда шариат қонун-қоидаларига биноан белгиланган, расмий, урф-одат ва фавқулодда солиқлар тизими жорий этилган. Хонликда солиқлар маҳсулот ва пул шаклида ундирилган. Аҳоли зиммасига солиқлардан ташқари яна турли мажбуриятларни ҳам бажариш юклатилган. XIX асрнинг ўрталарига келганда асосий солиқлар билан бир қаторда қўлаб майда солиқлар ва мажбуриятларнинг ҳам жорий этилиши аҳолининг тинка-маторини қуритиб, хўжалик ҳаёти ва ижтимоий барқарорликни издан чиқарган.

II.3. ИЖТИМОЙ ҲАЁТ

XIX асрнинг 40-йилларидан бошлаб Қўқон хонлигининг ижтимоий ва хўжалик ҳаётида инқироз юз бера бошлади. Ўзаро урушлар, сиёсий жиҳатдан нотинчлик, Бухоро ва Русия қўшинларининг ҳужумлари халқ аҳволини оғирлаштириб, ер ва сув муносабатларини бузиб, давлатни кучсизлантирди.

Сиёсий беқарорлик, хон ҳукуматининг кучсизлиги, маҳаллий ҳокимларнинг хонга қарши чиқишлари, кўчманчи халқларнинг марказий дав-

лат билан зиддиятлари, бу хонликнинг ҳам атрофдаги буюк давлатларнинг ўзаро можаро объектига айланиши ҳаётнинг барча соҳаларини оғирлаштирди.

Давлат бошқарувида хон энг олий ҳукмдор бўлса ҳам, узоқ муддат бу қудратдан фойдаланмади. Хонликда хон оиласи ва авлодлари ўртасида тахт ва мансаб учун курашлар кўп бўларди. Сохта хонлар эса уларни юзага келтирган ҳар хил гуруҳлар қўлида ўйинчоқ эдилар. Мингбошилик мансабига эришиш қабила ва уруелар пешволари, турли гуруҳлар раҳбарлари учун уруш ва қаршиликларга сабаб бўларди.

Хон унвонидан сўнг олий унвон ва мансаблар: ҳарбий вазифа, ҳарбий-маъмурий, сарой мансабларига, сарой маъмурий, диний ва диний-қозихона мансаб ва унвонларига бўлинарди.

Қўқон давлатининг асосчилари минг қабиласининг пешволари бўлиб, улар дастлаб ўз номларига «бий» унвонини қўшган бўлсалар, кейинчалик Олимхон ўзини «хон» деб эълон қилди. Умархон эса 1818 йили амир (ал-мўминин) олий маъмурий ва диний унвонини олди. Унинг ўлиmidан сўнг (1822) «хон» унвони қайта тикланди.

Хон ўзининг саройи (Ўрда²⁹⁴)га эга бўлиб, хонлик ҳудудида шундай унвон ва мансабларни, вазифа ва мартабаларни жорий этди. Ҳарбий унвонларнинг олий мартабаси: мингбоши, ботир (баҳодир)боши, кўшбеги, понсодбоши. Ўрта мартабали мансаблар: юзбоши, эликбоши, ўнбоши, қоровулбеги. Энг паст ҳарбий унвонлар: сарбоз, мерган, маҳрам, баҳодир (ботир), тўпчи, занбарчи, қўрчи, қоровул. Лашкарда яна ошпазлар, қасоблар, ногорачилар, карнайчи, сурнайчи, дафчи, кўс, ва духулзан, туғчилар хизмат қилардилар.

Юришлар ва жиҳод пайтларида халқ ўртасидан «қора-калтакчилар» (оломон) тузиб, жангга олиб боришарди. Ҳарбийларнинг эликбошидан мингбошигача хос маҳрамлари ҳам бор эди. Понсодбошидан юқоридоғи ҳамма бошлиқлар яна мунший ва мирзаларни ўз хизматларига олардилар. Олий ва ўртача ҳарбий унвонлар ҳамда мансабларга минг, қипчоқ, қирғиз, тожикларни тайинлардилар. Қўқон ҳарбий бошлиқларидан Муслимонқул мингбоши, Алимқул, Қаноатшоҳ, Шодмонхўжа қипчоқ, Мирза Аҳмад кўшбеги, Ўтаббий кўшбеги, Гадейбий, Мингбой понсодлар машҳур эдилар. Хонликда XIX асрнинг 70-йилларида баъзи мансабдорларнинг харажатлари давлат томонидан қуйидагича аниқланган эди. Саккиз мингга яқин баҳодир-аскарлар йилда ҳар бири 20 ботмондан ғалла ва 50 танга, чухраоғосилар – хос маҳрамлар (1000 киши) 25 ботмон ғалла ва 60 танга пул олардилар. Оталик 2000 ботмон ғалла ва 2000 танга йиллик маош оларди. Александр Кун парвоначи, додхоҳ, эшикоғоси, қоровулбе-

ги ва бошқа унвонлар эгаларининг йиллик харажатлари ҳақида маълумот берган. Фақатгина ҳарбий амалдорлар учун марказий ҳукумат 1,5 миллион сўмга яқин маблағ харж қилар экан.²⁹⁵

Сарой ва маъмурий унвон ва вазифалар қуйидагича эди: олий мартабали унвонлар: оталиқ, бекларбеги (хонзодалар), бий (қабилалар бошлиқлари), девонбеги, хазиначи, иноқ, саркор, эшикоғоси, парвоначи, додхоҳ, дастурхончи, шарбатдор, офтобачи, қоровулбеги (саройники), тунқатор, қўшбеги; ўрта мартабали унвонлар: китобдор, рисолачи, жамъоға, баковул, мирзабоши, сармуний, қўшбеги; меҳтар, закотхона меҳтари, мирохур, шиғовул, салом оғоси, мирзо, муний, сурнайчи, карнайчи, чопқунчи, жарчибоши, шотир, удайчи, зинбардор, лажомдор, фаррошбоши, доруғабоши (вилоятларда) – саройнинг паст мартабали вазифаларидан ҳисобланарди.

Александр Кун маълумотига қараганда, қўшбеги (мир шикор)дан пастдаги мансабдорлар хон қабулига ва рикоб аҳлига қўшилишлари ман этилган эди.²⁹⁶

Диний мансаб ва унвонларнинг ҳам ҳар хил мартабалари бор эди. Шайхулислом, хўжаи калон, халифа, аълам, шайх, охунд, судур, ўроқолий; нақиб, мавло, мударрис, домулла, имом, имом-хатиб – ўрта мартабали: имоми жилов, муаззин, суфийи жилов – паст мартабали диний мансабларга кирарди. Манбаларнинг маълумотига қараганда, шайх ул-ислом, хўжа калон, халифа, нақиб, судур, ўроқ мансабларига маҳаллий халқ намояндalarидан чиққан зодагонлар (сайид ва хўжалардан) кўтарардилар.²⁹⁷

Маҳкама ва қозихоналарда вазифалар шундай тақсим бўларди. Қози ал-қуззот, қози калон, қози мутлоқ, қози раис (қўшинда аскария муфтиси фатволари бажарилишини назорат қиларди), қози, қозии жилов (хон рикобида), аълам, муфтий, муфти аскар, таракачи, аламон (қосид маъносида), миршабхона садри, миршаб ва мулозим (оддий хизматчи).

Қўқон хонлигида XIX асрнинг 60 – 70-йилларидан бошлаб руҳонийлар таъсири кучая бошлади. Қўшинларда қози аскар, муфти аскар, имоми жилов, суфийи жилов вазифалари яна ҳам обрў қозонди. Шайхулислом давлатда энг мартабали киши бўлди. Худоёрхон даврида Имом Соҳибзода (Имом Ҳазрат)нинг таъсири саройда катта эди. У хонликда энг катта бойликлар, еру вақфларга эга бўлган. Хонликда турли тариқат пирлари ва муршидларидан Халифа Азизи Намангоний, Шайх Эшон Меҳмонхонтўра, Эшон Миён Фазл Аҳад, Эшон Абдурахим, Мулла Бобо Маҳмуд, Эшон Халифа Сафо, халифа Олтмиш ва бошқа уламоларнинг таъсири катта эди. Худоёрхон кўп уламо ва руҳонийларни мол-мулк бериб, уларнинг

ҳомийликларини олиб, хонлик тахтини сақларди. Русия билан яқинлашишида ҳам хурофотчи уламнинг баъзиларини куч билан тинчитиб, баъзиларини пул билан ром қилган эди. Шунга қарамасдан хонликда ҳукмрон ғоя ва дунёқараш бу ислом дини, ҳуқуқ эса шариат эди. Хон ҳам бу ғоялар ва шариат талабларига итоат қилиши зарур эди.²⁹⁸ Ҳукумат хизматида бўлган хўжа калон йилига 800 ботмон ғалла (буғдой), 1200 танга йиллик маош оларди. Иккита нақиб 500 ботмон ғалла ва 1000 танга пул, 5 нафар мирасад 300 ботмондан ғалла, 700 тангадан маош, 10 нафар садр мутобиқан 200 ботмон ғалла 600 танга йиллик даромад, 50 нафар судур 100 ботмон ғалла ва 400 танга, ўроқлар эса (100 киши) 50 ботмон ғалла ва 200 танга пул олардилар.²⁹⁹ Буларни ҳам бечора халқ бошқа амалдорлар қатори боқиб, ўз ҳисобидан моддий таъминлаб турарди.

Қўқон хонлигида диний ва қозихона вазифаларига, асосан, ўтроқ халқлардан ўқиган, маълумоти бор кишилар танланарди. Мансабларнинг бир мартабасидан юқорисига ўтиш жуда ҳам қийин эди. Баъзан вазифалар меросий бўларди. Янги унвонга эга бўлган амалдор киши олдинги унвонини сақларди. Масалан, Ёқуббек ғулом додхоҳ-волий, Алимқул бий додхоҳ-ноиб, Берди Али додхоҳ-юзбоши, Домла Бобо аълам-қози. Мусулмонқул қипчоқ эса оталиқлик унвони ва қариндошлигидан (Худоёрхоннинг қайнотаси эди) фойдаланиб, хонликнинг мингбошиси ва амирлашқар бўлиб олди. Шунини айтиш керакки, баъзи унвон ва мансаблар хонликда Бухоро амирининг унвон ва мансабларидан кам фарқ қиларди.³⁰⁰

Қўқон хонлиги алоҳида вилоятларга бўлиниб, энг катта мулклар – бу Андижон, Балиқчи, Марғилон, Тошкент, Тўрақўрғон, Туркистон, Ўратепа, Хўжанд, Чимкент, Чуст ҳисобланарди. Вилоят ҳокимларини хон тайинларди. Баъзан ҳокимликка даъво қилаётган катта гуруҳларнинг пешволари куч билан бу вазифани олиб, мустақил равишда вилоятларни бошқарарди. Хонзодалар асосан Андижон, Тўра қўрғон, Марғилонга ҳоким бўлардилар. Вориснинг ҳукумати охириги йилларда Андижон бўлган эди. Вилоятларнинг алоҳида шаҳар ва қалъаларига ноиб ва ботирбоши тайинланардилар. Ҳар бир вилоятнинг ўз кўшини бор эди.

Қўқон хонлигидаги асосий стратегик қалъа ва истеҳкомлар Чу ва Талас водийларида Тўйчибек қўрғони, Тўқмоқ, Пишпак, Иткечув, Оқсув, Мерка, Авлиёота, Ийиштепа, Жумгала, Куртак; Сирдарё соҳилларида Чўлоқ қўрғон, Сузоқ, Қўмиш қўрғон, Янгикўрғон, Оқмасжид, Челак мудофаа қалъалари бор эди. Шимолдаги Туркистон, Чимкент, Ниёзбек, Тошкент шаҳарлари ўзларининг мудофаа чизиқлари ҳамда қалъаларига эга эди. Оҳангарон ва Чирчиқ водийсида Кировучи, Бўка, Тўйтепа истеҳкомлари мавжуд эди. Хонликни ғарб томонидан Ўратепа (Муғ) қалъаси,

Хўжанд, Маҳрам, Дилварзин қалъалари ҳимоя қиларди. Шарқ қисмида Моду, Уш, Ланган қалъалари жой олган бўлиб, жанубдан тоғли тожик мулклари Фарғонага чегарадош эди. Бу қалъаларда ҳарбий дасталар – туғ ё понсоллар ўз оилалари билан яшаб, хизмат қилардилар. Уларнинг хизмат ҳақи баъзан хазинадан берилса, қисман юриш ўлжаларидан иборат эди. Қўшинда аскарлар жуда ҳам ёмон қуролланган бўлиб, замонавий аслаҳа ва янги ҳарбий амалиётлар, восита ва услубларидан хабарлари йўқ эди. Қўқон қўшини руслар билан бўлган жангларда бир маротаба 70 та тўп, тўрт минг пишта милтиқ билан қарши чиққанди. Оддий аскарлар қилич билан қуролланган эдилар. Юриш пайтларида аскарлар ойда бир тилла, йилда бир тўн, кафш (ковуш)-маҳси олиб, ўз тирикчиликларини яна бошқа ишлар билан машғул бўлиб ўтказардилар. Аммо юзбоши ҳарбий бошлиқ сифатида қуйидаги пул ва нарсаларни ҳужуматдан ҳар йили олиши керак эди: буғдой 80 пуд, жўхори 240 пуд, кимҳоб тўн, салла, тўшак, этик, пўстин, оддий тўн, чакмон, 2 та қўй, ҳар ойда 1 тилла 4 танга ойлик. Оддий сарбоз шу нарсалардан учдан икки қисмини оларди, холос.³⁰¹

Қўқон хонлиги забт этилиши билан минглаб сарбозлар, суворий аскарлар, қабилаларнинг қўшинлари чорвадорлик ва деҳқончилик билан шуғулланишни бошладилар. Сиёсий кучлар ўзларининг ижтимоий базасини йўқотиб, кучсиз бўлиб қолдилар.

Қўқон хонлигида икки миллионга яқин аҳоли яшарди. Булардан XIX асрнинг бошларида 40 фоиздан ортиқ аҳоли кўчманчи ва ярим кўчманчи эдилар.³⁰² Шу асрнинг охирига келиб кўчманчилар 15 фоизни ташкил қиларди. Русия босиб олгандан сўнг кўчманчиларнинг ўтроқлашиши кучайиб кетиб, шаҳарлар ривожлана бошлади. Шаҳарлар билан қишлоқлар, деҳқонлар билан чорвадор қабилалар ва шаҳарликлар ўрталарида савдосотиқ бўлиб турарди. Шаҳар ичиди ва атрофида кўп бозорлар бор эди. Қипчоқ ва қирғиз бойларининг ўн минглаб майда моллари ва юзлаб оту туялари бўлиб, иқтисодий жиҳатдан мустақил эдилар. Қўқон аҳолиси чорвадорликдан ташқари тўқимачилик, боғдорчилик ва деҳқончилик, юзлаб кишилар косибчилик ва ҳунармандчилик билан машғул эдилар.

II.3.1. Ҳунармандчилик ва ҳунар аҳли

Қўқон хонлигида пойтахтдан ташқари Тошкент, Туркистон, Чимкент, Хўжанд, Ўратепа, Марғилон ва Андижонда шаҳарликлар кўп ҳунар ва касблар билан машғул бўлардилар. Ҳар бир ҳунар аҳли ўз маҳалла ва кўчаларида яшаб, махсус устахона, расталар, тим ва дўконларда ишлаб кун кечирардилар. Хонлиқнинг кўп шаҳарларида мисгар, темирчи, кулол,

бўзчи, қулф-занжирсоз, дегрез (қозон қуювчи), парчабоф (газлама тўқувчи), камонгар ва бошқа ҳунар эгаларининг маҳаллалари бўларди. Ҳунарманд ва қосиблар қадимдан мерос бўлиб келаётган ишлар билан шуғулланиб, ўз касбларида моҳир ва уста бўлиб кетган эдилар. Хонликнинг кўп шаҳар ва ноҳиялари бирон бир ҳунарга мутахассислашиб, шу маҳсулотлари билан машҳур бўлгандилар. Масалан, Қўқон заргарлик ва қоғоз маҳсулоти («абри баҳор» номли қоғози билан), Шаҳрихон ва Чуст тикувчилик ҳамда темирдан ясалган маҳсулотлари, хусусан, пичоқлари билан Марғилон ва Андижон ипак газлама чиқаришда (атлас, олача, беқасам), Тошкент тикувчилик ва темир-мис маҳсулоти билан машҳур эдилар.

Заргарлар ўз маҳсулотлари учун хомашёни Қўқон ва Марғилон бозорларидан сотиб олардилар. Олтин рудаси Сирдарё бошланиши ҳудудларидан, Кошғар, Даввон, Олтой тоғларидан олинарди. Масалан, рус олими В.Вельяминов-Зернов Қонсув дарёсидан олтин олиш жараёни ҳақида қизиқарли маълумотлар берган.³⁰³

XIX асрнинг 60-йилларида Қоратепа тоғларида очилган олтин кони ҳам қўқонликларга катта даромад келтирган. Олтин, кумуш, мис каби нодир металллар танга ўйиш мақсадида хон ўрдасида жойлашган зарбхонада ҳам ишлатиларди.

Заргарлик маҳсулотлари арзон нарҳда сотиларди ва у асосан хонлик савдогарлари томонидан Русия бозор ва ярмаркаларига элтиб сотилар ва шу зайл арзон-гаров бу моллар Европа бойлари хазиналарини тўлдирарди. Хонлик заргарлари ҳар хил тилло ҳалқалар, олтин тузувли бўйинбоғи, тиллақош, узук, билагузук, бозубанд, тумордон каби безак буюмларини маҳорат билан ясар ва қилч, пичоқ дастаси, филофларни қимматбаҳо тошлар билан безатишга уста эдилар. Қўқон хонлигидаги талай маъдан конларида кумуш ҳам қўрғошин рудаси билан бирга қазиб олинарди. Наманган атрофидаги тоғларда, Қоратоғда, Ўратепанинг Лаъл кони деган жойида, Боғистон, Сузоқ, Нўғой қишлоқ яқинида ана шундай кумуш конлари бор эди. Мис маъдани эса Оҳангарон водийсининг Қорахитой қишлоғи яқинида, Хўжанд тоғларида қўлга киритилар эди. Заргарчиликнинг муҳим хомашёси бўлган феруза, ёқут, лаъл, зумрад, қизил ёқут, ложувард-аъқиқлар эса Хўжанд атрофида, Сўх ва Исфара тоғларида, Олтойда бор эди. Улар Қўқон, Марғилон, Тошкент бозорларида сотиларди. Ўтган асрда бир пуд ложувард 25 тиллодан 40 тиллогача баҳода сотиларди.³⁰⁴

Қўқон ҳунармандлари ичида қурол-аслаҳа ва жанг кийим-кечаклари ишлаб чиқарадиган усталар ва қосиблар катта обрў ва ҳурматга эга эдилар. Тўп қуювчилар, аслаҳачи-қўрчилар, жибачи, милтиқсоз, кетмон ясовчи, найзасоз, зиреҳсоз, кулоҳдўзлар Қўқонда, Ўратепа ва Марғилонда

яшардилар. Қўқонда Худоёрхон даврида порох кукуни ишлаб чиқарадиган махсус корхона бор эди. Порох кукуни Марғилонда, Андижоннинг Чайкент қишлоғида, вилоятлар марказларида ҳам ишлаб чиқариларди. Андижонда европача услубдаги милтиқ корхонаси қурилган бўлиб, унда милтиқ ва бошқа қуроллар таъминланарди.³⁰⁵

Қўқон усталари рус қўшинларига қарши бораётган аскарлар учун фақатгина Султон Муҳаммад Сайидхон (1863 – 1865) даврида Мулла Алимқул амирлашқар учун 70 та катта тўп, ўн мингта яқин милтиқ ясаб бергандилар.³⁰⁶ Аммо ана шу қурол-аслаҳа 1865 йили Худоёрхонни қайтадан тахтга чиқариш мақсадида ёрдамга келган, аммо хон илтимосига биноан Қўқонга кирмай, аламзада ҳолда Бухорога қайтиб кетаётган амир Музаффар қўлига тушиб, Бухорога олиб кетилади. Бу эса Қўқон давлатига катта зарба бўлади. Юқорида айтганимиздек, шу йилиси амир Қўқон хазинаси билан бирга кўп ҳунармандларни ҳам Бухорога кўчириб кетганди.

XIX асрнинг ўрталарида тикувчилик, пахта ва ипак билан ишлайдиган ҳунармандлар ва касиблар оғир аҳволга тушадилар. Бунинг биринчи сабаби ҳокимларнинг ўзаро тўқнашувлари – ички низолар бўлса, иккинчидан, пахта ва ипак Русия бозорларида сотилар ва улар Русия мануфактураларида қайта ишлаб чиқарилиб, бу маҳсулотлар эса яна Қўқонга келтирилиб, аҳолига арзон нархларда сотиларди. Натижада тўкувчилар бозори касодга учраб, аҳволлари оғирлашади. Бундай касб-ҳунарлардан анчаси аста-секин йўқолиб кетди.

Қўқон хонлигида қоғоз маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳам ривожланган эди. Қўқон, Марғилон ва Тошкентда ана шу обжувоз – қоғоз ишлаб чиқарадиган тегирмонлар фаолият кўрсатарди. Қоғоз саноати маҳсулотидан котиб, хаттот, муқовачи-саҳҳоф, аттору мусаввир, наққошу лавҳ чизувчилар ўз ишларида унумли фойдаланар эдилар. Қўқондаги Обжувоз корхонаси ҳатто XX асрнинг 40-йилларида ҳам ишлаб турган. Қўқоннинг «абри баҳор» номи билан машҳур қоғози чет элликлар томонидан ҳам юксак баҳоланган. Қўқон хаттот ва котиблари хитой ипак қоғози, Русия мануфактура қоғозларини ҳам ишлатишган.

II.4. МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТ

II.4.1. Меъморчилик ва қурилиш ишлари³⁰⁷

XVIII асрнинг охири – XIX асрнинг бошларида Қўқон хонлигининг кучли марказий ҳокимиятга эга бўлган марказлашган давлат сифатида қарор

топиши, халқ хўжалигининг бирмунча жонланиши натижасида моддий маданият ривожланди. Мамлакат пойтахти Қўқон ва бошқа шаҳарларда бир қатор меъморий обидалар, йўллар, кўприклар, сув иншоотлари, ҳаммомлар қад ростлади, амалий санъат ва хаттотлик санъати ривож топди.

Меъморий бинолар хонликда маъмурий (давлат муассасалари: Арк, Ўрда, девонхона, ҳокимлар, беклар ўрдалари), ҳарбий бошқарувга тегишли, мудофаа иншоотлари, ибодатхоналар (масжид, қорихона, далоилхоналар), таълим муассасалари (мадраса ва мактаблар), савдо-сотиқ бинолари (дўкон, расталар, тимлар, бозорлар ва ҳ.), уй-жойлар, коммунал иншоотлар (ҳаммомлар), инженерлик иншоотлари (сардобалар, кўприк, ариқлар, тўғонлар) ва б.дан иборат бўлган.

XIX асрнинг биринчи ярмида хонликда Умархон, Муҳаммад Алихон, Нодирабегим, Худоёрхон, Султон Муродбек, Султон Сайидхон ва ҳарбий бошлиқлардан Мусулмонқул, Алимқули, Холмуҳаммад мингбошилар ва замонасининг илғор, маърифатли, бой кишилари томонидан меъморий обидалар қурилди, шаҳарсозлик тез суръатлар билан ривожланди. Натижада мамлакат пойтахти Қўқон тез фурсатда Ўрда Осиёнинг йирик шаҳарларидан бири, илм-фан ва маданият марказига айланди.

Меъморчиликда асосий эътибор, биринчи навбатда, мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, дарвеш ва қаландарлар учун такяхоналар, қорихоналар, сардобалар, кўприклар, бозор расталари барпо қилиш ҳамда ариқлар қазिशга қаратилган.

Хонлик шаҳар ва қишлоқларида биринчи кўзга ташланадиган бинолар мадраса ва масжидлар бўлиб, улар баланд ва ҳашаматли, нақшинкор ҳамда кунгурадор қилиб қурилган. Мадраса, масжид ва ўрда иморатлари салобатли ҳамда ҳашаматли бўлиши учун улар осмонўпар гумбазли қилиб бунёд этилган. Биноларнинг баландлиги ва мустаҳкамлигини ўша давр қурилишининг ютуқларидан деб ҳисоблаш мумкин.

Қўқон шаҳрида Норбўтабий, Олимхон ва Умархон ҳукмронлиги даврида кўпгина мадрасалар қурилди. Машҳур тарихчи Муҳаммад Ҳакимхоннинг бобоси томонидан Ҳаким тўра мадрасаси, 1840 – 1842 йиллар ўртасида Моҳларойим ва Хон мадрасалари барпо этилди. Булардан ташқари Офтобойим, Ризоқулибек, Мингойим, Муҳаммад ясовул, Хўжа додхоҳ, Ҳаққули мингбоши, Муҳаммадсиддиқ тунқатор, Дастурхончи, Аминхон хиштин, Муҳаммад Юсуф Охун девон каби мадрасалар бунёд этилган.

Шаҳар маркази Чорсуда тўртта йирик мадраса биноси қад кўтарган.

Василий Пшеничников маълумотига қараганда, 1842 йилда пойтахтда 15 та мадраса бўлиб, улардан энг кўзга кўринганлари Муҳаммад Алихон

мадрасаси, Норбўтабек, Жомий, Олий, Ҳокимойим, Миён Аҳад мадрасаси, Султон Муродбек, Хўжа додхоҳ, Мингойим мадрасаларидир. Уларнинг 38 тадан 108 тагача ҳужраси бўлган.³⁰⁸

Қўқон хонлигининг ҳозиргача сақланиб қолган илк биноларидан бири Норбўтабий мадрасасидир (XVIII асрнинг иккинчи ярми). У Чорсу майдони яқинида қурилган бўлиб, унда талабалар олий диний таълим олганлар. Мадраса бир қаватли ҳовлили бинодан иборат бўлиб, тарҳи тўғри тўртбурчак шаклида (52x72 м), тўрт бурчагига силлиқ миноралар ишланган. Тўғри тўртбурчак ҳовли (38x38 м) атрофларига қатор равоқли ҳужралар қурилган. Мадраса пештоқи шимол томонга қаратиб ишланган. Бош йўлакнинг икки тарафида пештоқ бўйлаб туташган гумбазли масжид ва 12 та панжарадор деразали дарсхона мавжуд.

Пишиқ гиштдан қурилган бинода безаклар деярли йўқ. Ташқариси гишткор, хона ичлари эса оппоқ – ганч сувоқ қилинган. Масжиднинг хонақоҳи, гумбаз ости шарафаси ва меҳробининг юлдузсимон безаклари дарсхонага қараганда анча серҳашам кўринади. Кўчадан кириладиган эшик унча мураккаб бўлмаган геометрик шаклдаги нақш билан безатилган, унинг ички қисмига эса ўймакор ислимий нақш ишланган.

Мадрасанинг пештоғи шакли ва умумий ташқи кўриниши билан Бухородаги Кўкалдош, Абдулазизхон, Мир Араб мадрасаларини эслатади. Қўқондаги мадраса қурилишида бухоролик усталар иштирок этишган бўлишлари мумкин, шу сабабли Бухоро меъморчилик мактабининг таъсири сезилади. Маҳаллий аҳоли ўртасида Қўқон ҳокими бухоролик усталарни зўрлик билан ишлатган, усталар эса мадраса дудбуронларини ишламайдиган қилиб лойиҳалаганлар деган афсона юради. Бухоролик қурувчилар бинони исимайдиган қилиб қуриб, хондан шу тариқа ўч олган эканлар.

Миён Ҳазрат ёки Миён Аҳад мадрасаси XVIII аср охирида шаҳарнинг жануб тарафида қурилган. Миён Аҳад³⁰⁹ асли Пешовардан (Покистон) келиб қолган эмиш. Эвараси Абдурахмоннинг ҳикоя қилишича, у Абдусамадбой деган савдогар билан танишиб қолгач, ўз оиласи билан Қўқонга кўчиб келган. Аҳад тез орада ўзининг диний билимлари билан шуҳрат қозонади. Маҳаллий аҳоли ўртасида катта эътиборга сазовор бўлади ҳамда хон ҳузурида маслаҳатчи даражасига кўтарилади.

У Покистондан мерос мулк олиб, ўз маблағига шу мадрасани қурдиради. Мадраса биноси бизнинг давримизгача сақланиб қолган. Қурилиш лойиҳасига кўра мадраса мураккаб уч ҳовлили комплекс: иккита ҳовлиси шарқ-ғарб ўқи бўйлаб жойлашган, учинчиси эса уларга жануб томондан ёндашиб келган.

Мадрасага кириладиган асосий йўл жанубий ҳовлининг ғарбий томонида, ёғоч дарвозали, пештоқли, гумбазли дарвозахонаси ажралиб туради. Дарвозани шу ерлик уста Искандархўжа ўйма нақшлар билан безаган. Мадрасанинг атрофига тураржой бинолари қурилган. Жанубий ҳовлининг томонлари бўйлаб (32x26 м) ҳужралар солинган, фақат жанубий қисмидаги масжид кўп устунли, тарҳи тўғри тўртбурчакли бўлиб, текис томли мадраса ҳовлисининг жануби-шарқида унча катта бўлмаган минора сақланиб қолган. Шарқий (35x20 м) ва ғарбий (23x11 м) томонлари эса ҳужралар билан ўралган. Мадрасанинг шарқий қисмида айвон солинган бўлиб (кейинчалик у бузилиб кетган), ғарбий қисмида эса дарсхона қад кўтарган. Бу ерда том ёпишининг турли: кулоҳий, қуббали ва текис тўсинли усулларини учратиш мумкин. Мадраса ташқариси сиркор пишиқ ғиштдан ишланган. Ичи эса ганч қоришмаси билан сувалган.

Наманганда кўпгина архитектура ёдгорликлари сақланиб қолган. XIX асрнинг 70-йилларида Наманганга келган М. Михайлов «эркин, тинчгина, ва савдо шаҳар бўлган Наманган, асосан, ўзбекларнинг чигатой қабиласидан иборат бўлиб», унда Алифхўжа, Азизхўжа, Мавлави Бозор охун, Халифа Хусайн ва Азиз Халифа масжидлари борлигини айтиб ўтган.³¹⁰

Н.П.Остроумов XX асрнинг бошларида Наманганда район маорифи инспектори Л.И.Кудрявцев маълумотлари асосида 20 та мадраса борлигини қайд қилиб, уларнинг номларини келтиради. Булар: Ҳазрат Мавлави Хиштин (Ғиштли Мавлавий мадрасаси), Айритом (Исмоилхўжа эшон), Азиз хўжа, Баҳодирхўжа эшон, Масжиди Хонақо, Маъруфхон тўра, Мулло Тош Домулла, Меҳмонхон тўра, Тош Болабай, Ал-Мурут (Яъқуббой), Саидқулибек, Мулло Саримсоқ муфти, Имом Гузар, Махсум Эшон, Қосим бой, Қози Бобобой (ёки Мулло Жонбой), Тоҳир махзум, Калхўжа, Махзум эшон, Баланд масжид бўлган.³¹¹

Н.П.Остроумов XX асрнинг бошларида Наманганда масжидлар қошидаги қорихоналарни ҳам мадрасалар қаторида санаб³¹², Наманганнинг тўртта даҳасида яна жами 30 та мадрасалар номини жойлашган жойи билан бирга келтиради. Улардан Чуқур кўча даҳасида 6 та, Сардобада 16 та, Лаббай тоғада 2 та, Дегрезликда 12 та бўлган экан.³¹³

Дахмаи Шоҳон ва Модарихон дахмалари Қўқонда жойлашган. Ҳар икки иншоот ҳам XIX асрга оид бўлиб, Фарғона меъморил архитектура-сига хос белгиларга эга. Улар водийда мураккаб архитектура-мемориал ансамбллари (ҳазира) қуриш кенг авж олганидан улар дарак беради.³¹⁴

Дахмаи Шоҳон ҳазираси Қўқон хонларининг қабристонидир. Ҳовлидаги қадимий қабрга олиб борувчи йўлакнинг меъморий тузилиши қубба-

пештоқли кириш (9,4x11,7 м), икки устунли масжид ва айвондан иборат. Икки табақали ўймакор эшик, масжид ичи ва шифти комплекснинг турли рангдаги безаклар ансамблини ташкил этади. Пештоқ геометрик шаклдаги нақшлар билан безатилган. Кўпроқ мовий ва кўк ранглар ишлатилган. Пештоқнинг ранг-баранг қошиқлар билан безатилган юқори қисми айниқса оригинал бўлиб, унинг кўриниши беқасам гулига ўхшаб кетади.

Модарихон (хон онаси) хазирасига хон авлодига мансуб аёллар қўйилган. Комплекسدан фақат пештоқ билан гумбаз (7,5x8,7 м) ҳамда бош фасад бурчакларига ишланган қиррадор икки минора сақланиб қолган. Бу ансамбль пештоқдаги архитектура элементларининг нафислиги ва безакларнинг дил билан ишланганлиги олдингисидан ажралиб туради. Пештоқдаги қошиқкор ва сиркор ишланган геометрик ҳамда нафис ислимий гуллар ва ганчор муқарнасли равоқлар ўзаро уйғунлашиб кетади.

Пештоқнинг ўнг томонидаги олти қиррали сиркор сопол тахтачалардан бирида меймор бино санаси ҳижрий 1241 йил (милодий 1825 йил) бўлганлигини қайд этган. Гумбаз ва хона ичлари қиррадор шакллар билан ганчор қилиб безатилган.

Бу дахмаларнинг композиция услуби ва безак ифодалари Фарғона мейморчилигининг сўнгги даври маҳаллий анъаналарини ўзида мужассам этган.

Бувайда туманида ҳозиргача сақланиб қолган икки хонали Шоҳ Жалил, Бўстонбува ва Биби Бувайда мақбаралари диққатга сазовордир.

Турли даврларда қурилган Подшо Пирим комплексининг ўзагини Фарғона водийсида ислом динини тарғиб қилган Шоҳ Жалил деган кимсанинг дахмаси ташкил этади. Бу имом вафотидан сўнг «авлиё» деб эълон қилинган ҳамда қабрини зиёрат қилиш одат тусига кирган. Кейинчалик «авлиё» қабри устига дахма қурилган, аста-секин унинг атрофида қабристон вужудга келган.³¹⁵

Комплекс асосан икки ҳовлидан: тўғри бурчакли ҳовлидаги XV асрда қурилган пештоқли гумбазли дарвозахона ҳамда унинг ён томонига XX асрда қурилган очиқ масжиддан ва кўп қиррали ҳовлидаги XV – XVI асрларга оид қабр ва дахмалардан иборат бўлган.

Масжид тарҳи тўғри бурчакли хонақоҳ ҳамда шифти маҳаллий услубда ишланган уч томонли айвондан иборат бўлиб, уни 44 та устун кўтариб туради. У Фарғонага хос диний иншоотлар услубида қурилган.

Тарҳи тўғри бурчакли, бир томонлама поғонали қилиб қурилган мақбара биноси (18x8 м) шимол-жануб ўқи бўйлаб жойлашган. Бош кириш томони бўйлама ўққа жойлашган ва архитектура шакллари билан ажратилмаган. Мақбара ташқи қиёфасининг ўзиёқ унинг зиёратхона ва гўрхонадан иборат эканлигидан далолат беради.

Зиёратхона тарҳи чортоқли (5,2x5,2 м) бўлиб, девор сатҳига чуқур равоқли токчалар ишланган, гўрхона тарҳи эса тўғри бурчакли (4,3x4,3 м).

Ганч билан сувалган ички хонага ёруғлик геометрик шаклдаги безакдор панжаралар ўрнатилган равоқли дарчалардан тушади. Икки тавақали ёғоч эшиқлар юзароқ ўйма нақшлар билан безатилган. Мақбара ташқариси сомонли лойсувоқ қилинган.

Шоҳ Жалил мақбараси ўзининг салобати ва кўриниши билан ажралиб туради.

Қўшни қабристонда Бўстонбува мақбараси қад кўтарган. Шу ерлик кексаларнинг ҳикоя қилишича, бу ерга Шоҳ Жалилнинг оғаси дафн этилган. Мақбара қурилишини Амир Темур номи билан боғлашади, лекин ҳозиргача бинонинг қачон қад кўтаргани ҳақида тарихий маълумотлар топилмаган. Шунга қарамай меъморий шакли, тузилиши ва қурилиш материалларига қараб мақбарани XV – XVI аср ёдгорлиги деб тахминлаш мумкин.³¹⁶

Мақбаранинг маҳобатли пештоқи ва унинг икки ёнидаги гўласмон миноралари (гулдасталари) шарқ томонга қаратиб қурилган. Бино тарҳи тўғри бурчакли (15x7,2), пишиқ фишдан гумбазли қилиб қурилган икки хонадан: меҳробий дахма ва масжиддан иборат. Зиёратхона тарҳи чортоқ, гўрхонаники эса тўғри бурчак шаклида.

Мақбаранинг безаклари йўқ ҳисоби, фақат пештоқида кўп қиррали юлдуз ва айланалардан иборат ўймакор безак сақланиб қолган. Бинонинг маҳобатли шакли унинг архитектура таъсирчанлигини оширган.

Биби Бувайда архитектура ёдгорлиги Фарғонанинг шу райони номида сақланиб қолган. Бу аёллар дахмаси бўлиб, унга Шоҳ Жалилнинг онаси ва хотини қўйилган. Гарчи она ва ўғилнинг мақбаралари турли қабристонда бўлса-да, орадаги масофанинг хийла узоқлигига қарамай, бу икки бино битта ўққа жойлашган. Уларнинг бири иккинчисидан кўриниб туради. Маҳаллий аҳоли бу қонуниятни бир ривоят билан боғлайди: айтишларига қараганда, Биби Бувайда ўз ўғлини жуда яхши кўрар экан. Шу сабабли уларнинг гўри қаерда бўлса ҳам «бир-бирига кўриниб туришни» васият қилган экан. Бу тилакни бажо келтирган меъморлар қабрлар бир-бирига кўриниб турадиган майдончалар танлаганлар.

Мақбара композицион жиҳатдан яхлит архитектурани ташкил этади. Тарҳи тўғри бурчак шаклидаги бино (18x18,5 м), тепаси гумбазли, гўртқирра икки хонадан иборат. Асосий кириладиган томон пештоқ орқали ажратилган. Зиёратхона томонларига равоқли токчалар ишланган бўлиб, улар гумбазга таянч вазифасини ўтайди, натижада гумбаз конструкциясининг кўндаланг кесим ўлчами 1,5 метрга қисқарган.

Одатда, икки хонали мақбараларда зиёратхона сатҳи гўрхонага қараганда мўъжазроқ бўлади. Аммо биз бу икки дахмада унинг аксини кўра-миз. Шарқ томондан зиёратхонага тақаб Биби Бувайданинг набираси қўйилган қабр устига кичик хона қурилган, тепасига эса равоқлардаги бурчакдан марказга қараб тобора баландлатиб бориш усули билан гумбаз ишланган. Бундай конструкциядаги гумбазлар «балхий» номи билан юритилган. Мақбара безаклари оддий. Пештоқда равоқ парчалари сақланиб қолган, эшиклар юза ўйма геометрик нақшлар билан безатилган. Бинонинг олд томони сувалмаган, ички томон деворлари эса ганчсувоқ қилинган.³¹⁷

Бувайданинг мемориал ёдгорликлари шаклининг салобати, архитектура гоёсининг жўн ва аниқлиги билан эътиборни тортади.

Архив маълумотларига қараганда, Россия маъмурлари Марғилон уездидаги Хўжа Ғаюр, Хўжа Муҳаммад Вали, Хўжа Толиб, Иордондаги Хўжа, Хўжа Илғор ва Хўжа Сатқоқ мазор ва мақбараларини қадимий ёдгорлик сифатида тилга олган.³¹⁸

Пир Сиддиқ комплекси XVIII аср ўрталарида қурилган. Даврлар ўтиши билан унинг атрофида масжид, минора, мақбарали ҳовли, дарвозахона ҳамда каптархонадан иборат архитектура комплекси пайдо бўлган. Шу сабабли у халқ ўртасида «Каптархона» деб ҳам аталади. Пештоқ ва гумбазли дарвозахона ортига айвон ҳамда тўрт табақали каптархона қурилган. Комплекснинг шарқий қисмида кўча томонга қараган айвонли масжид ва минора қад кўтарган. Ҳовлининг ичкарасида шимолга қаратиб мақбара қурилган, бу ердаги қабрга гўё «авлиё» Пир Сиддиқ дафн этилган эмиш.

Комплекснинг асоси бир хонали пештоқли Пир Сиддиқ мақбарасидан иборат. Тарҳига кўра мақбара тўғри бурчакли (11,8x11 м), пештоқ-равоқли, сағанали тўртбурчак хона билан уйғунлик ҳосил қилади, Хонанинг текис шифтини тўрт ёғоч устун кўтариб туради, улардан бирининг танаси, таг тўсини ва устун қоши ўйма нақшлар билан безатилган. Дахма Фарғона водийсидаги бир хонали мақбаралар сингари дастлаб гумбаз билан ёпилганлиги эҳтимолдан узоқ эмас. XVIII – XIX асрларда водий бўйлаб мемориал бинолар қурилишида кенг тарқалган фарғонача пештоқ мақбаранинг меъморий кўринишида ўзига хосликни ташкил этади. Мақбара пештоқи безак бериб ишланган баланд деворни эслатади. Ён бурчак устунлари пештоқдан анча баланд жойлашган энгил қафасали мезана билан якунланган. Устунлар асосига ғўла шаклидаги кўзагилар ишланган. Устун сирти ганчкор гириҳ нақшлар билан безатилган. Пештоқнинг кирш томонига юзароқ нақшланган тўғри бурчакли ҳошиялар ишланган. Ҳошия-

нинг бўйлама қисмида икки қаторли токчалар ишланган бўлиб, уларнинг юқориси ганчдан қўйилган жимжимадор кунгира билан яқунланган. Бинога кираверишда тўғри бурчакли ўймага қурилиш ҳижрий 1155 йил (1742-43 йил)да амалга оширилганлиги ёзиб қўйилган.³¹⁹

Хўжа Мағиз мақбараси ҳам маҳаллий меъморлик мактабининг ўзига хос намунаси ҳисобланади. У бир хонали, XVIII асрнинг биринчи ярмида қурилган. Бино тарҳига кўра тўғри бурчакли (6,4X7,4 м) хона шарқ томонга қараган пештоқ билан ягона яхлитликни ҳосил қилади.

Мақбара пишиқ ғиштдан қурилганлиги сабабли яхши сақланган. Айлана диаметри 4,4 метр бўлган гумбаз ости қиррадор, юқори қисми ғўласимон асосга ўрнатилган. Дахма сирти тўғри бурчакларга бўлинган ҳамда қўйма ганч тахтачалардан ташкил топган бўртма ислимий нақшлар ишланган. Бино безаклари вақт ўтиши билан зарар кўрган, фақат айрим бўлақларигина сақланиб қолган.

Хонанинг ичкараси ўзгача меъморий ечимга эга. Ички томони саккиз бурчакли, меҳробий токчали бино ташқи томонидан тўғри бурчак билан уйғунлаштирилган, бу Ўрта Осиё меъморчилигида жуда кам учрайдиган ҳолатдир.

Шаклининг оддийлиги, ташқи кўринишининг нафосати ва ноёб бадиий безаклари бу бинони Марғилондаги нодир мемориал обидалар қаторига қўшади.³²⁰

Наманганда мемориал архитектура ёдгорликларидан икки комплекс: XIX аср бошида қурилган Мавлонбува ва XVIII асрга оид Хўжа Амин қабри сақланиб қолган.

Мавлонбува комплекси маҳаллий шоирга бағишланган бўлиб, қабрдан жануброқда пештоқ-гумбазли зиёратхона биноси қад кўтарган. Панжарали дарчадан оддий сағана кўриниб туради. Тенг томонли тарҳдаги зиёратхона (7x7 м) пештоқи жануб томонга қараган. Пештоқнинг икки ёнига ғоят ҳашамдор безаклари бўлган иккита минора қурилган, анъанавий мезаналар ўрнига уч босқичли конус ишланган.

Бош фасад ғоят таъсирчан, бу ерда меҳробий ва тўғри бурчакли токчалар ишланган. Пештоқнинг юқорисига терилган тоқилар безак вазифасини ўтайди. Бошқа фасадлар текис бўлиб, ғиштлар сувоқсиз қолдирилган. Кириш пештоқига битилган қурилиш санаси – ҳижрий 1221 йил (1806 йил) сақланиб қолган.

Бино ичи ганчсувоқ қилиниб, унга мойбўёқ билан гул солинган. Фарбий деворда текис чизиб ишланган меҳроб бор. Изораларда гулли гулдон ва гириҳ нақшлар тасвирланган, араб имлосида шеърлар битилган.

Комплекс ўзининг икки асрлик тарихи мобайнида Хивадаги Паҳлавон

Маҳмуд мақбараси сингари меъморчилик ва шеърятнинг мухтасар ёдгорлигига айланди. Шоирлар, Мавлонбува ижодининг ихлосмандлари зиёратхона деворлари ва арақи сарровларга, кейинчалик эса бу ерда сақланадиган ўрама қоғозга шеърлар битиб қолдиришган.

Мавлонбува ёдгорлиги ёзма безаклари, меъморий ечимлари билан мемориал комплекснинг типик намунаси бўлиб, алоҳида эътиборга сазовор. Эҳтимол, бу ерда сақланаётган шеърларни ўрганиш ўша давр шоирларининг кайфият, ҳис ва туйғуларини билишга ёрдам бериши мумкин.

Хўжа Амин қабри - XVIII аср мемориал архитектура ёдгорлиги бўлиб, Мавлонбува сингари иморатлар қаторига киради. Симметрик пештоқ-гумбазли, тўрт томонга қараб кенгайиб борган зиёратхона қабрдан жануброқда жойлашган, қабр устига тўғри бурчакли монументал тахтача қўйилган. Кейинчалик масжид-айвон, хонақоҳ ва мадрасадан ташкил топган архитектура комплекси вужудга келган, аммо улар яхши сақланиб қолмаган.

Тўғри бурчак тарҳдаги зиёратхона (9x12,5 м) биноси пишиқ ғиштдан қурилган, юлдузсимон пойгумбазга таянган гумбаз билан қопланган. Бурчакдаги асосий конструкциялар муқарнаслар билан тўлдирилган.

Ёдгорликни кузатганда юксак бадий анъаналарни сақлаб қола олган халқ усталари санъатига алоҳида ҳурмат туйғулари уйғонади. Бош фасадни безашда ўйма сопол қўлланилган, бу эса XII - XIV асрлардаги безак усулидан фойдаланилганини кўрсатади. Пештоқнинг меҳробий равоғи П симон кунгиралар билан ўралган. Унда ислимий ва геометрик нақшлар ишланган энсиз ва кенг чизиқлар ўзаро ўрин алмашиб туради. Кенг чизиқлар ўйма сопол билан, энсизлари икки қатламли ўйма ганчкорлик билан пардозланган.

Маълумки, дастлаб қуйи қатлам қизил рангга бўялган бўлиб, оқ ўйма нақшларга замин вазифасини ўтаган. Йиллар ўтиши билан бўёқ оқариб кетган ва иккала қатлам ҳам ранги бўйича сопол бўлақларидан деярли фарқ қилмай, бир хил рангга кўринади.

Пештоқдаги гириҳ нақшларда йирик гулли беш япроқли турунжлар ажралиб туради. Тоқилар яшил кошинлар билан пардозланган тош устуңларга ўриятилган. Бўртма нақшлар билан безатилган тўқ сариқ, қизил конус шаклидаги равоқлар кўзга ташланиб туради. Пештоқ бурчакларига тўқ сариқ ва яшил рангли кошинлар билан безатилган айлана миноралар ишланган.

Бош фасад безакларга бой, унинг қолган деворлари эса ҳашаматлардан холи, ғишт қандай терилган бўлса, шу ҳолда қолдирилган.

Бионинг ичи ҳам пештоқ сингари жозибадор безатилган. Икки бўртма

эпиграфик белбоғ рангли заминдаги сидирға-ўйма нақш чамани билан қопланган девор четларини ажратиб туради. Уларнинг ўрта қисмида тўрт тўсиқлар текисликни чўққисимон равоқ шаклидаги алоҳида-алоҳида панноларга бўлиб туради.

Гумбаз нақшинкор қобиргалар билан саккиз қисмга бўлинган. Уларнинг ҳар бирига думалоқ турунжлар ишланган.

Бинонинг умумий тузилишида ҳам, унинг айрим қисмларини барпо этишда ҳам изчиллик ва мутаносибликка қатъий амал қилинган. Бино ичи ва пештоқ безаклари бадний таъсирнинг мақсад ва воситаларини тушунган ҳолда санъаткорона ижро этилган.

Бинони қурган уста Муҳаммад Иброҳим ўз номини кираверишдаги эшик тепасига ёзиб қолдирган. Уста маҳаллий меъморчилик мактаби анъаналарининг ўз даври даражасидан бирмунча юқори турадиган қодир монументал меъморчилиги намунасини яратишга муваффақ бўлган.

Косонсойда Юсуфхон эшон комплекси меъморий, бадний сифатлари билан улуғвор ва эътиборга лойиқ.³²¹ Комплекс XVIII асрда бунёд этилган. Фарона водийсига хос анъанавий услубда қурилган панжара билан ўралган қабр, ҳовлига ғарб томондан тақаб солинган пештоқ-гумбазли зиёратхона (6,8x5 м)дан иборат. Комплекс ўз атрофидаги ям-яшил боғларга таркибан қўшилиб кетади.

Зиёратхонага кираверишда икки ёнига баландлиги 10 метрдан кўпроқ келадиган айлана минора – гулдаста ишланган ҳашаматли пештоқ қад кўтарган. Унинг ортида тарҳи тенг томонли зиёратхона жойлашган. Зиёратхона гумбази юлдузсимон йиғирма қиррали пойгумбазга ўрнатилган. Бундай шаклдаги пойгумбаз Ўрта Осиёдаги илк ёдгорликларда ҳам, сўнги давр ёдгорликларида ҳам учрайдики, бу анъана ва конструктив усулларнинг сақланиб келаётганлигидан дарак беради. Зиёратхона бурчакларида ривожлантирилган тўққиз қаватли шарафа – ячейкалар бўлиб, улар гумбазга айланиб борадиган саккизқирраликни ҳосил қилади.

Равоқ билан яқунланган пештоққа меъмор алоҳида эътибор берган ва ёдгорликнинг бу қисмини ўйма безак билан ишлаган. Зиёратхонанинг меъморий-бадний тузилиши Марғилондаги бир хонали салобатли Пир Сиддиқ мақбарасини эслатади. Ҳажмлар тузилиши, пештоқнинг тўғри бурчакли панноларга ажратилганлиги ва уларнинг ганчга ўйма шакллар ҳосил қилиб безатилганлиги жиҳатидан ҳам ҳар иккала ёдгорликда ўзаро ўхшашлик бор. Аммо Марғилондаги мақбарада кўк ва оқ нақшлардан фойда ланилган бўлса, мазкур ҳолда безакда оч мовий ва қизил ранглар ишлатилган.

Бурчак устунлари кўп учрамайдиган думалоқланган пойустунларга эга, уларнинг цилиндрик асослари эса тўғридан-тўғри ерга қўйилган бўлиб,

узунлиги аста-секин кичрайиб бориб, безакли гумбаз мезаналари билан якунланади. Эшиклар сидирға ўйма нақшлар билан безатилган. Оддий рангдаги гириҳ ва ислимий нақшлар сомон сувоқнинг новвотранги билан уйғунлашиб, меъморий ёдгорликни гоёта шинам кўрсатади.

Бой Ҳамадоний мақбараси икки хонали, номутаносиб тарҳли ўзига хос бинодир³²². У XIX асрда Ҳожи Юсуфнинг қабри устига тикланган (Ривоятларга кўра Ҳожи Юсуф водийга Ҳамадондан келиб қолган). Бино тепалик устига қурилган, қуйи йўлдан унинг ихчамгина қораси кўзга ташланади. Асосий кириладиган томонга шарққа қаратиб улкан пештоқ қурилган. Унинг орқасида тўғри бурчакли тарҳда қурилган гўрхона (6x13,2 м) бўлиб, у жануб томондан иккита катта дераза билан ёритилган. Умумий кўриниш жануб томонга қараган пастак айвондан иборат зиёратхона билан якунланади. Ёғочдан баланд қилиб ишланган арақи сарровли уч равоқли айвон гўрхонага жануб томондан соя ташлаб туради. Пештоқнинг шимолий бурчагига ўрнатилган безак-гумбаз мезана композициясининг номутаносиблигини кучайтиради.

Бино ичида уч поғонали пойзамин ички томонга қараб баландлаб боради, бу эса йўлнинг ўтишини енгиллаштиради. Энг юқоридаги поғонада равоқли мақбара бор.

Кираверишда ганчга ўймакорлик билан ишланган ва новвотранг бўёқлар билан тўлдирилган гириҳ нақшлар, пештоқда нур ўйноқчилигини ҳосил қиладиган икки қатор юзароқ меҳробий равоқлар мақбаранинг оддийгина безакларини ташкил этади.

Бой Ҳамадоний мақбарасини яратган меъморлар монументал кўламларнинг одатдан ташқари уйғунлигини топиб, замин сатҳини комплекснинг асосий қисми бўлган сағанага қараб кўтара бориш ва пухта ўйланган мутаносиблик асосида тантанавор муҳит яратишга муваффақ бўлганлар. Мақбара ўзининг ана шу жиҳатлари билан шу хилдаги бошқа ёдгорликлардан алоҳида ажралиб туради.

Фарғона водийси шаҳарсозлигида алоҳида шахсларнинг уй-жойлари ҳам маданий ёдгорлик сифатида катта аҳамиятга эгадир.

XX аср бошларидаги тураржой меъморчилик ёдгорликларидан бири Юсуфбой ҳожи уйдир. Ўз даврида икки ҳовлили, хом гиштдан ёғоч синчли қилиб қурилган ансамблдан фақат тапқи қисми сақланиб қолган.

Кенг тўғри бурчакли ҳовлининг ўртасида ҳовуз қазилган, унинг шимолий қисмида жанубга қаратиб II симон бино қурилган. Учта зал яхши ҳолатда сақланган. Заллардан бирида алоҳида эшик бор, қолган иккитаси ўзаро даҳлиз билан туташган. Яна худди шу даҳлиздан катта хоналар ўртасига қурилган кичикроқ хонага ҳам эшик очилган.

Уйнинг ички кўриниши ҳам ажойиб, халқ усталари рус архитектураси ва тасвирий санъат билан чатишган янги воситалар (мойбўёқ)дан фойдаланиб, девор ва шифтларга табиат манзаралари, натюрморт ва ислимий нақшлар туширишган.

Бу уйни бунёд этишда фарғоналик меъморларнинг бадий имкониятлари ёрқин намоён бўлган. Улар анъанавий лойиҳали ечимларда бинонинг ички томонини пардозлашнинг янги усулларини қўллай олганлар.³²³

XVIII – XIX асрларда Қўқонда барпо этилган мадрасалар, уларнинг қурилган йили, бинони қурдирган шахс, меъмори ва бугунги кунда Қўқон шаҳридаги ўрнини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин.

№	Номи	Қурилган йили		Асосчиси (қурдирган шахс) ва меъмори	Манзили
		Ҳижрий	Милодий		
1.	Мадрасаи Хиштин	1142	1729	Муҳаммад Раҳимхон	Чалчиқ
2.	Мадрасаи Олгун бешик хон	1175	1761	Эрдонабий	Шайх ул-ислом гузари
3.	Мадрасаи Сулаймония	1176-1177	1762	Сулаймонхон ва Норбўтабий	Ҳайдарбек
4.	Хонхўжа эшон	1204	1789	Хонхўжа эшон Юсуфхўжа эшон ўғли	Ёғоч бозори
5.	Имом Боқир	1209	1794	Мингойим	Парпашабоф маҳалласи
6.	Ҳақим тўра	1210	1795	Ҳақимхон тўра	Ғишткўприк
7.	Мадрасаи Мир	1213	1798	Норбўтабий Уста Мулла Солиқ Қосим ўғли	Янги Чорсу
8.	Мирбўтабек	1214	1799	Мирбўтабек (Норбўта) Эрдонабий ўғли	Чалчиқ
9.	Бузрукхўжа эшон	1216	1801	Бузрукхўжа Ҳасанхўжа эшон ўғли	Мисгарлик
10.	Мадрасаи Мингойим	1217	1802	Мингойим (Норбўтабий)	Чорсу (ҳозирги театр ўрни)
11.	Пирмуҳаммад ясовул	1217	1802	Пирмуҳаммад ясовул	
12.	Ҳожибек	1218	1803	Ҳожибек Абдурахмонбий ўғли	Ҳожибек гузари

13.	Мадрасаи Ҳаммом	1219	1804	Мирзараҳим Парво- начи	Янги Чорсу
14.	Охунд Девонбеги	1220	1805	Мулла Муҳаммад Охунд	Ғалчасой
15.	Мирзо Ёдгор	1220	1805	Муҳаммадқул баҳодир Ўтамқули ўғли	Лашкар ма- ҳалла (Исофа- ра гузари)
16.	Офтобойим	1221	1814	Офтобойим (Норбў- табийнинг қизи)	Рихтагарлик (Арпизон буйи)
17.	Мадрасаи Идрисқулибек	1232	1816	Идрисқулибек	Идрисқули- бек гузари
18.	Мадрасаи Жоме	1232	1816	Умархон	Чорсу
19.	Хожа додхоҳ	1238	1822	Баҳодирхўжа Ориф- хўжа эшон ўғли	Ғишткўприк
20.	Мадрасаи Офоқий	1239	1823	Ҷаҳонғирхон тўра	Дегрезлик
21.	Ҳаққулибек	1241	1825	Ҳаққули мингбоши Ҷаҳонғирхўжа ўғли	Бойта кўприк
22.	Бердиқулибек	1242	1826	Бердиқулибек Идрис- қулибек ўғли	Ғалла баққоллик
23.	Тунқатор	1242	1826	Муҳаммадсодиқ Муҳаммаднурс ўғли	Бойта кўприк
24.	Мирбўтабой	1214	1827	Мирбўтабий додхоҳ	Навбаҳор
25.	Зинбардор	1243	1827	Муҳаммадаминбек Юсуф Митон ўғли	Исофара гузари
26.	Мадалихон (Мадрасаи хон)	1245	1829	Муҳаммадалихон	Ғишткўприк
27.	Аминҷонбой	1245	1829	Аминҷонбой Яъқуб- ҷонбой	Ҳайдарбек маҳалласи
28.	Эшон Сўфи Бадал	1245	1829	Эшон Сўфи Бадал	Қаландархо- на яқинида
29.	Парвоначи	1291	1829	Эшон Сўфи Бадал	Шалдирамоқ
30.	Мадрасаи Хиштин	1247	1831	Абдураҳмон Шарбатдор	Чалчиқ
31.	Дастурхончи	1249	1833	Маҳмуд дастурхончи	Янги Чорсу
32.	Абдуҷалил халифа	1250	1834	Абдуҷалил халифа	Беда босган
33.	Муҳаммад Амин (Камол қози)	1253	1837	(1914 й. Камол қози томонидан янгиланган)	Ғишт кўприк
34.	Отауллохон тўра	1254	1838	Отауллоҳ кандакор	Тароқчилик

35.	Моҳларойим	1257	1841	Моҳларойим (Нодира)	Ҳамза кўчаси, тақачилик растаси
36.	Чалпак	1260	1844	Моҳларойим (Нодира)	Катта қабристон
37.	Валихон тўра	1260	1844	Валихон тўра Офоқийбек	Бекбўта кўча
38.	Арки Олий	1261	1845	Мусулмонкул	Чорсу мавзёйи
39.	Халифа Сафо эшон	1261	1845	Халифа Сафонинг ўғли	Халифа Сафо кўчаси (Ёғ бозори)
41.	Мадрасан Олий	1263	1846	Сайид Муҳаммад Худоёрхон	Чорсу
42.	Ҳаким халифа	1265	1849	Мулла Ҳаким халифа	Боймаҳалла
43.	Муҳаммад Шарифбой	1271	1855	Муҳаммад Шарифбой	
44.	Ҳарифона	1274	1857	Мулла Абдулқосим Махсум	Ўрда яқинида
45.	Хомтаъма	1275	1858	Худоёрхон	Чорсу яқинида
46.	Ҳазрат Соҳибзода	1278	1861	Миён Фазл Аҳад	Шоҳи фабрикаси
47.	Ҳокимойим	1286	1869	Жорқин оийм Худоёрхоннинг онаси Уста Мулла тўра ўғли	Чорсу
48.	Султон- муродбек	1289	1872	Султонмуродбек Шералихон ўғли	Чорсу
49.	Муҳаммад Олимхон	1289	1872	Миролим Нормуҳам- мад ўғли	Чорсу
50.	Халифа Олтмиш	1289	1872	Халифа Олтмиш Муҳаммад ўғли	
51.	Каттахўжа эшон	1296	1878	Каттахўжа Акбархон ўғли	
52.	Алихонбой	1299	1882	Алихонбой	Қаландархона
53.	Сўфиён	1309	1891	Сўфиён	Чорсу яқинида

ХІХ асрда Тошкент шаҳрида ҳам бир қанча мадрасалар барпо этилган. Жумладан, Умархон даврида, тахминан 1816 йилларда Тинчбоф гузариди Шукурхон мадрасаси, 1820 йилда Кўкча даҳасида пишиқ гиштдан Эшон Бўрихўжа Санчиқмоний мадрасаси қурилган.³²⁴

ХІХ асрнинг 30-йилларида Муҳаммад Алихоннинг фармони билан шаҳар регистониди Азимота мадрасаси қад кўтарган. Мадрасага Мир Иноятуллоҳ бош мударрис этиб тайинланган.³²⁵

Муҳаммад Алихон қозикалон этиб тайинлаган Исохўжа томонидан ҳам пишиқ ғиштдан Исохўжа қози мадрасаси бунёд этилган. Шунингдек, 1830 йилда Чархчикўча мадрасаси, 1833 йилда Маҳмуд дастурхончи мадрасаси қурилган. Маҳмуд дастурхончи мадрасаси Дегрезлар маҳалласида жойлашган ва 25 та хужрани ўз ичига олган.

1838 – 1839 йилларда Туркистон ҳокими Эшонқули додхоҳ ибн Лашкар бекларбеги (Фуломшоҳ Чатрорий) томонидан Эшонқули додхоҳ мадрасаси қурилган. Бу мадраса рус манбаларида Шайхонтохур мадрасаси деб ҳам қайд этилади. Мадраса Юнусхон мадрасасининг жануби-шарқида тўрт тарафдан бир-бирига қаратиб солинган. Лашкар бекларбегининг ўғли Ниёз Муҳаммад мирзо мадрасада мутаваллий бўлган.

1838 – 1840 йилларда Тошкент ҳокими Лашкар бекларбеги томонидан Бекларбеги мадрасаси барпо этилган. Мадраса икки қаватли бўлиб, 58 айрим маълумотларга кўра 59 хужра ва дарсхона ва бир масжиддан иборат бўлган.

1840 йилда Каллахона мадрасаси, 1852 йилда Зангиота мақбараси ёнида Нормуҳаммад қўшбеги мадрасаси, 1857 йилда Тошкент ҳокими Мирзо Аҳмад қўшбеги томонидан Қафқол Шоший мақбарасининг жанубида, пишиқ ғиштдан Мўйи муборак мадрасаси қурилган. У 13 та хужра ва бир масжиддан иборат бўлиб, Абдулмажидхон эшон унинг биринчи мударрисси бўлган.

1860 йилда Қадубод, 1865 – 1876 йиллар оралигида Кўкча даҳасидаги Пичоқчилик маҳалласида пишиқ ғиштдан Шарифбой, 1871 йилда Қосимбой Қоратугий, 1873 йилда Отабийҳожид мадрасалари солинган.³²⁶

Бундан ташқари Марғилонда Сайидахмадхўжа мадрасаси, Андижон шаҳри атрофида Сайдуллоҳ уста томонидан Отақўзи мадрасаси, Исахон уста ва унинг ўғиллари бошчилигида Мирзақули Бўлиш мадрасаси каби илм масканлари бунёд этилган.

Умуман олганда, XIX асрда хонликнинг Қўқон, Тошкент, Андижон, Хўжанд, Ўратепа, Марғилон, Туркистон каби шаҳарларида 200 дан ортиқ мадраса қурилган.

1801 – 1876 йилларда хонликда маъмурий ва жамоат бинолари, жумладан, саройлар, масжидлар, кўприклар, карвонсаройлар, ҳаммомлар, йўллар қурилишига катта эътибор берилган ва хусусий уйлар қурилиши ҳам анча ривожланган.

1863 йилда Султон Сайидхон Қўқонда ўзи учун ўрда – хон саройи қурдирган. Лекин бу ўрда 1870 йилда Худоёрхон томонидан қайта қурилиб, атрофида боғ барпо қилинган. Бу қурилиш тарихи Қўқон тарихчиларидан Аваз Муҳаммад Аттор ва Ниёз Муҳаммадлар томонидан ёритилган.³²⁷

Эски Ўрда номини олган бу сарой сурати В.Верешагин чизмаси орқали этиб келган, холос.³²⁸

Хонликда Жоме (жума) ва Намозгоҳ (ҳайит намозларини ўқиш учун) ва маҳалла масжидлари (беш вақт намоз ўқиш учун) қурилишига алоҳида эътибор берилган. Жоме масжидлари шаҳарнинг марказида ўзининг салобатлилиги билан ажралиб турган. Улар баладд гумбазли ва текис шифтли бўлиб, ҳар иккала турдаги бинонинг ички кўринишида шифти ва ташқи кўринишида гумбаз беағига алоҳида эътибор берилган.

Масжидлар биносининг қурилиши ва уларнинг таъмири асосан вақфлар ҳисобидан амалга оширилган. Масалан, Умархон масжидининг таъмири 1850 – 1851 йилларда Худоёрхон томонидан амалга оширилган бўлса, Ийдгоҳ масжиди 1865 йилда ўзининг вақфлари ҳисобидан таъмирланган.³²⁹

Бугунги кўринишда жоме масжидининг тарҳи симметрик, кўндаланг ўқлар бўйича ривожлантирилган бўлиб, улкан хонақоҳ ҳамда 98 ёғоч устун қўйиб ишланган уч томонли кенг айвондан иборат. Бинонинг бош фасади шарқ томонга қараган, карниз қилиб нақшлар ишланган. Масжид ўзининг муҳташам ҳажми (97,5x25,5 м) ва безакларининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Ташқаридаги пишиқ гиштлар пардозсиз қолдирилган бўлса, бош фасад ва ички қисми безакларининг бойлиги билан ажралиб туради. Шифтнинг лампа ва тўсинлари ислимий ва геометрик шаклдаги турли нақшлар билан безатилган. Шифт билан деворларнинг туташган жойи муқарнас шарафалар билан «юмшатишган». Деворларга ганчкор безак ишланган, тўғри бурчакли паннолар кўзга ташланади. Деворларнинг пастки қисмидаги изоралар «часпак» билан безатилган. Безакнинг бу тури халқ анъаналарига хос бўлиб, рангдор ганчли нақш дейиш мумкин. Уни яшаш техникаси унча мураккаб эмас, аммо таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Айрим шакллар ганч қотишмасидан ўйиб олинади ва ўрни бошқа рангдаги ганч билан тўлдирилади. Кейин девор сирти силлиқланиб пардозланади. Бу услубда бино ичларига пардоз бериш Фарғона архитектурасидагина эмас, балки Ўрта Осиёнинг бошқа вилоятларида ҳам қўлланилган. Масжиднинг ўймакор ёғоч устунлари тепаси калла муқарнас билан, пасти мрамор курси билан тугалланган. Бу эса заминга ётқизилган шундай материал билан ўзаро мутаносиблик ҳосил қилади. Масжиднинг ёнида қад кўтарган минора афтидан масжид билан бир вақтда қурилган бўлса керак. Минора кесилган конус шаклида бўлиб, тепаси олти қиррали қафаса – туйнук ва гумбаз билан тугайди. Унинг ичига айланма зинапоя қилинган, 22 метрдан баландроқ миноранинг маҳобатли кўриниши безакдан холидир. Фарғона

меъморчилигининг безакларга бой ҳашаматли биноси бўлмиш жоме масжиди эндиликда давлат муҳофазасига олинган.³³⁰

Хонликда мақбаралар хонлар, сайид ва хўжалар қабрлари устида барпо қилинган ва уларнинг қурилиши ҳамда таъмири савобли ишлардан ҳисобланган. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, уларни қурдириш обрў ортириш воситаси ҳам бўлган.

1825 йилда Нодирабегим томонидан Умархон ва унинг авлодлари учун «Дахмаи Шоҳон» – «Шоҳлар дахмаси» мақбараси қурдирилган. Кейинчалик бу мажмуага Нодира, Муҳаммад Алихон ва бошқа хонлар дафн этилган. 1850 – 1851 йилларда бу мақбара Худоёрхон томонидан таъмирланган.

Тошкентнинг Шайхонтоҳур даҳасидаги Шайх Хованди Тоҳур мақбараси энг йирик мақбаралардан бири бўлиб, мақбара биноси Нормуҳаммад қўшбеги ҳокимлиги даврида пишиқ ғиштдан қурилган. Муҳаммад Солиҳхўжанинг ёзишича, мақбаранинг деворлари ва томи аввал ёғочдан бўлган. Унинг шимол тарафидан ариқ оқиб ўтган. Мақбара атрофи катта қабристон бўлиб, унинг ғарб томонида, яъни қабристоннинг ўртасида бир неча хоналар ва ичида гумбаздан иборат пишиқ ғиштдан қурилган чиллахона бўлган. Мазкур гумбазни Шайх Хованди Тоҳурнинг набираси Хўжа Аҳрор Валий қурдирган бўлиб, унинг ўртасида тош лавҳа ҳам ўрнатган.³³¹

Шунингдек, Наманган вилоятининг Чодак тоғ қишлоғида Бойи Ҳамдон мақбараси узунчоқ тузилишдаги қабрнинг бир-биридан кўтарилиб борган уч поғонали супадан ташкил топганлиги ва унинг тўридаги супада сағана ўрнатилганлиги ва уни зиёрат қилишга қулай этиб қурилганлиги билан ажралиб туради.³³²

Шу билан бирга Фарғона водийсида XVIII – XIX асрларда қурилган мақбараларнинг ички кўринишида XI – XII асрларга хос анъаналар кузатилади. Жумладан, Намангандаги Хўжамнинг (Хўжа Амин) қабри мақбараси бунга мисол бўла олади.³³³

Хонлик меъморчилиги тарихида жамоат бинолари сирасига кирувчи ҳаммомлар алоҳида ўрин эгаллайди. Шарқда ҳаммомлар шаҳарнинг жисмоний ва маънавий тарбия аҳамиятига эга бўлган биноларидан бири ҳисобланади. Тадқиқотчи олимлар ҳаммомларни тарҳи ва тузилиши жиҳатидан, асосан, икки гуруҳга, яъни тўлиқ ва тўлиқсиз кўринишдаги ҳаммомларга бўладилар. Биринчи гуруҳ ҳаммомларнинг умумий тузилиши тўғри тўртбурчакка яқин бўлиб, асосий хонаси – миёнсарой иморат марказини эгаллаган, иккинчи турдаги ҳаммомлар кам хонали, соддароқ, тузилиши жиҳатидан «Г» ҳарфи шаклида, асимметрик, оддий ва узунчоқ шаклда бўлган. Асосан, маҳалла ва қишлоқ ҳаммомлари тўлиқсиз кўринишдаги ҳаммомлар бўлган.³³⁴

XIX асрда қурилган ҳаммомлар бир неча, яъни «лунгихона», «иссиқ-хона», «хунукхона» ва «миёнсарой» (ўртасарой) ёки катта гумбаз каби хоналардан ташкил топган. Шулардан миёнсарой хонаси ўзининг жойлашиши, катталиги, тузилиши билан қолганларидан ажралиб туради.

Масалан, XIX асрга оид Тошкентдаги Чорсу ҳаммоми миёнсаройидан олтига эшик орқали тўққизта турли катталиқдаги хоналарга ўтилган. Миёнсаройнинг ҳамма томонида эшик бўлганлиги сабабли тўртбурчак тузилишдаги супа унинг марказида жойлашган. Миёнсаройнинг гумбазли саккизбурчак қанотларига ўрнатилган қалқонсимон равоқлар устида жойлашган. Гумбаз марказида кубба шаклидаги қисми бўлиб, унинг ён деворларида панжара билан тўсилган равоқлар қолдириш назарда тутилган. Улар орқали миёнсаройга ёруғлик тушиб турган.

Миёнсаройнинг ички кўриниши ўзига хос қурилиши туфайли киши диққатини тортадиган манзарага эга бўлган. Жумладан, гумбаз гардиши остидаги қалқонсимон равоқлари, миёнсарой марказий ўқлари тўғрисидаги деворларнинг тоқча шаклида ташқарига сурилиши, уларнинг катта равоқлар ичига олинishi ва панжаралардан тушаётган нурлар натижасида ёруғ ва сояли юзларнинг вужудга келиши унинг ички кўринишини жонлантириб юборади.

Ҳаммомлар пишиқ ғиштдан, бир неча гумбазли қилиб қурилган ва улар эгасининг номи билан аталган. Тарихчи олим Муҳаммад Солиҳхўжа Шайхонтоҳур даҳасининг Қиёт маҳалласида жойлашган Мусомуҳаммад Бекмуҳаммад ўғли ҳаммоми, Кўкалдош мадрасаси орқасидаги пастликда жойлашган Муҳаммад Каримхўжа халифани қозоқ ҳаммоми, Кўҳна Намозгоҳ кўчасидаги Ҳожи Отабой ва Мулла Бадалмуҳаммад ҳаммомлари ҳақида маълумот беради.³³⁵

А.П.Хорошхиннинг маълумотларига кўра, Тошкент Чорсу бозорининг ўзида олтига ҳаммом фаолият кўрсатган. Уларнинг ҳар бири бир вақтнинг ўзида 200 кишига хизмат кўрсата олган.³³⁶ Ҳафтанинг бир ёки икки кунда ҳаммомлар аёлларга хизмат кўрсатган. Шу кунларда ҳаммом хизматида ҳам аёллар бўлган.

XVIII – XIX асрларда мамлакатнинг турли бурчакларида барпо этилган мадраса, масжид ва бошқа меъморий иншоотлар қурилишининг асосини анъанавий меъморчилик услуби ташкил этган. Меъморчилик анъанасига кўра мадраса, масжид, ҳаммом ва тимларнинг гумбазлари:

- чархий – бўйи ва эни бир хил тўртбурчак, томи айлана;
- балхий – бўйи энидан узун, пастқам;
- мирзойи – гумбаз баландлиги эни кенглигининг ярмидан ортиқ;
- чортарк – томи пастак, тўрт қиррали, тўрт чоқли ва яна қовурғали, бешикчи, чоркунжа, гажакдор шаклларда қурилган.³³⁷

Ёғоч, темир, пишиқ ёки хом ғишт, юққа сопол ғишт, ганч, мрамар, харсангтош, соз тупроқ ва оҳақ асосий қурилиш материаллари бўлган. Темир ва ёғоч кам бўлганлиги учун қурилишда кўпроқ пишиқ ёки хом ғишт, ганч, тош, лой ва оҳақ ишлатилган. Бино пойдеворига харсангтош ёки мрамартош ётқизилган. Қурилишда терак, тол, тут, ёнғоқ, қайроғоч ва арча ёғочларидан кенг фойдаланилган. Пишиқ ғишт, ганч, юққа сопол ғиштлир махсус хумдонларда пишириб тайёрланган.³³⁸

Хонликнинг хўжалик ҳаёти суғорма деҳқончиликка асосланганлиги боис суғориш иншоотлари қурилишига алоҳида аҳамият берилган. Улар аҳоли, хонлар, алоҳида амалдорларнинг ташаббуси ёки раҳбарлигида ҳашар йўли билан қурилган. Масалан, 1822 – 1842 йилларда Тошкент вилоятида Хонариқ канали, 1868 – 1871 йилларда Фарғонада Улуғнор (Улуғнаҳр) канали қазилганлигини айтиб ўтиш мумкин. Улуғнор каналини қазилганда ҳар йили 4 мингдан кўпроқ деҳқон қатнашган. Худоёрхон уларга шу канал суви билан суғориладиган ерларни беришга ваъда қилган. Лекин канал қазиб битказилгандан кейин ундан фақат йирик ер эгаларигина фойдаланганлар. Каналнинг суви деҳқонлар ерларига бориб етмаган.³³⁹ Бу ариқнинг қурилиши ҳақида Муҳаммад Азиз Марғилоний қуйидагиларни ёзади: «Худоёрхон Улуғнаҳрни қазилган вақтида сувни кўтариш учун Асакада чархпалак ҳам қурди. У Асака атрофидаги чўлларга сув чиқариб, уни обод этиб, ўрда ва бозорлар қурмоқчи бўлди. Бунинг учун эски қабристонни ҳам бузиб ташлашни буюрди. Атрофдаги қишлоқларга мардикор солиғини солиб, уларни ишлатди. Кўп мусулмонлар шунда ҳалок бўлдилар».³⁴⁰

Хонликдаги шаҳарсозлик, уларнинг жойлашуви, тозаллиги, суғориш тизими, умуман олганда, ижобий экологик ҳолат ҳақида А.П.Хорошхин: «Кўқон кўчалари жуда тоза, тўғри, масжид ва мадрасалари баҳайбат, кўприклари мустаҳкам ва катта. Кўприкларидан бири – Мадалихон кўприги тошдан қурилган бўлиб, арклар устида жойлашган ва Каттасой устида қурилган, унинг икки томонида дўконлар жойлашган. Бу унинг қурувчиси Хўжа додхоҳнинг моҳир уста эканлигини билдиради», – деб ёзган эди.³⁴¹

Шаҳарлар мамлакат мудофааси учун ҳам хизмат қилган. Улар мустаҳкам деворлар билан ўралган ва кўчалар баъзи жойларда тош ва ғишт билан қопланган. Хонликдаги марказий йўллар, уларнинг шаҳобчалари доимо назоратда бўлиб, қўриқланган. Хонлик ҳудудларида (Дашти Қипчоқдан ташқари) карвонлар, тижоратчилар ва уларнинг моллари хавфсизлиги тўла таъминланган.

XIX асрда хонликда меъморчиликнинг ривожланиши савдо-сотиқ муносабатлари билан боғлиқ бўлган иншоотлар қурилишида ҳам кузатила-

ди. Хонлик ҳудудларида марказий йўллар бўйлаб работ ва карвонсаройлар фаолияти давом этган. Жумладан, XIX асрнинг иккинчи ярмида Тошкентда Чорсу бозори саккизта кўчани бирлаштирган. Бу бозор ўнга яқин савдо майдонлари ва қирққа яқин савдо-ҳунармандчилик расталарини ўз ичига олган. Бозорда тўрт ярим мингта дўкон бўлган. Расталар кўчанинг икки томони бўйлаб жойлашган. Расталарни кўча ўртасини эгаллаган баланд тим бирлаштирган. Тим ёғоч тиркагич ва тўсиқлардан ташкил топган³⁴². Бундай бино ва иншоотлар ҳукмдорлар, алоҳида амалдор ва шахслар томонидан қурдирилган.

Хонликдаги аҳоли уй-жой қурилиши ҳам ўзига хос эди. Улар асосан синч (қўшсинч ва яккасинч) услубда, яъни бино қовурғалари ёғочдан қурилиб, ораси хом гишт билан тўлдирилган. Баъзи биноларнинг ташқариси кейин пишиқ гишт билан ёпилган. Фасадлари турли шаклларда бўртма тарзда безатилган уйлар ҳам бор. Икки хона ўртасига даҳлиз жойлаштирилганлиги ва уларнинг ҳовли томондан узун айвон билан бирлаштирилганлиги Фарғона шаҳарлари уй-жой қурилишининг ўзига хос хусусияти³⁴³ бўлиб, Фарғонада ҳовлиларнинг уй билан туташган қисмини ёзги хона шаклига келтириш одати мавжуд бўлган. Марғилон шаҳрида хонанинг марказий қисмида тўртта устун бўлиб, уларнинг устида шифтдан анча кўтарилган ва тўрт томони ойнаванд туйнук мавжуд бўлган. Ерда эса кичкина ҳовуз қуриш назарда тутилган.

Фарғонанинг тоғли ҳудудлари уйларида хона сатҳи хона тўри – пешгоҳ ва оёқ ости – пойгоҳ қисмларга бўлинган. Улар бир-биридан сатҳининг кўтарилиши билан ажратилган. Хона тўрининг девори тоқчали ишланган. Киравериш қисмидаги девор мағзига мўри ўрнатилган. Фарғона турар жой меъморчилигида ранг-баранг нақш ишлаш одати бўлган. Айрим хонадонларда оддий сувоқ устида, ҳўллигида панжа билан турли хил нақшлар ишланган.

Тошкент тураржой меъморчилигида даҳлиз ёки айвон бир хона билан ёнма-ён ёки икки хона ораллигида, икки ёки уч хона бурчагида бўлган. Шунингдек, Тошкент меъморчилигида қашғарча айвонга алоҳида эътибор берилган. Тошкентда дарвозахона устида ҳам айвон ва уй қуриш расм бўлган. Меҳмонхона эса, кўпинча, ташқи ҳовлининг иккинчи қаватида бўлган. Тошкент тоғли ҳудудларида тураржойлар тарҳида томонлари тенг катта хона ва чуқур айвонлар кўп учрайди.³⁴⁴

XIX асрда аҳоли томонидан, одатда, гиштли, пахсали, шўр босган ва ер ости сувлари ер юзига яқин бўлган жойларда синчли уй-жойлар қурилган. Синчли иморатлар (бир синчли ва қўш синчли) бир қаватли (баъзан икки қаватли) уйлар бўлиб, у дарвозахона, болохона, отхона, омборхона,

ошхона, молхона, ички ва ташқи ҳовлиларни ўз ичига олган. Қўқон, Марғилон, Тошкент, Хўжанд, Ўратепа шаҳарларида маҳаллий шароитга мос икки қаватли уйлар ҳам қурилган. Шаҳар қурилишида уйлар зич, бири-бирига яқин, кўчалар жуда тор бўлган.

Шаҳар ва қишлоқларда уйларни иситиш усуллари жуда хилма-хил эди. Масалан, Тошкентда уйларни иситиш учун танча энг кўп қўлланилган. Фарғона водийсида танча кам ишлатилган. Аҳолининг бир қисми уйларни мўри билан иситган. Мўри уй девори олдида қурилган ўчоқ (тошўчоқ) бўлиб, ўчоқнинг тутуни уй тоmidан (равза орқали) чиқариб юборилган.³⁴⁵

XIX асрда хонликда қурилган биноларнинг умумий тузилиши ва режалаштирилишида анъанавийлик сақланиб қолган бўлса-да, Қўқон меъморчилигида ташқи алоқаларнинг ҳам таъсири сезилади. Биноларнинг безакларида ранг-баранг гиштлар кўп ишлатилган, шипларга солинган гуллар Ўрта Осиёдаги қадимий ёдгорликлардан ўзининг жимжимадорлиги, бўёгининг ёрқинлиги, уларнинг баъзан кўзни қамаштирадиган даражада аралаш-қуралаш бўлиб кетганлиги билан фарқ қилади.

Қўқон хонлигида қурилиш ва меъморчилик билан бир қаторда амалий санъат ҳам ривож топган. Жумладан, амалий санъатнинг наққошлик, ёғоч ва ганч ўймакорлиги йўналишлари юксак даражада тараққий этган бўлиб, улардан меъморчиликда кенг фойдаланилган. Хонликда амалий санъатнинг юқори даражада ривожланганлиги Худоёрхон саройида кўзга яққол ташланади. Саройни қуриш ва безашда Абдулла уста, Марасул уста, Масолиҳ уста, Ҳакимбой уста ва Сўфи Йўлдош каби моҳир наққош усталар фаол қатнашиб, халқ амалий санъатининг юксак намунасини яратганлар.

Бундан ташқари қўқонлик меъмор ва наққош Ёқуб уста раҳбарлигида қад кўтарган Олтиариқдаги Дўсти Худо масжиди айвонига ишланган ислимий нақшлар санъаткорона бажарилганки, унда наққош турунж³⁴⁶ ни тўртбурчакли нақшга айлантиришга муваффақ бўлган.

Андижон атрофидаги Отақўзи мадрасаси³⁴⁷ безакларида Сайдулло устанинг истеъдоди ўз аксини топган. Унда гириҳлар ислимий нақшлар ва Қуръон оятлари билан моҳирона чатиштирилиб, уйғунлаштирилганлиги билан ажралиб турса, Чодаксой қирғоғида, тоғлар билан ўралган жойда барпо этилган, тўртбурчакли хонақоҳ ва уч томонидан очиқ айвондан иборат Чодак масжиди ўзининг ёғоч ва ганч ўймакорлиги билан юксак бадиий қиммат касб этади. Эшонхон уста ва Норибой усталар томонидан қурилган ва безатилган Риштондаги Хўжа Илғор масжидининг шифт безаклари ўзининг аниқлиги, суратлар ва шаклларнинг тиниқлиги, услубларга бойлиги билан ажралиб туради.

Қўқон хонлиги меъморчилиги ва амалий санъатида бутун Ўрта Осиё учун

хос бўлган анъанавий услублар билан бир қаторда маҳаллий хусусиятлар ҳам мавжуд. Қўқон, Тошкент меъморчилик мактабларининг вакиллари жамоат биноларини қуриш ва уларни безашда, нақшлар танлашда ўз мактабларининг анъаналарига содифлик билан ёндашиб келганлар. Қўқон ва Тошкент маҳаллий меъморчилик мактаби ўзининг кенг режали, ҳажмли манзаралари, безак ва жиҳозларнинг ғоят нафислиги, ранглارнинг шўхчанлиги ҳамда ёғоч, ганч ўймакорлиги билан ажралиб туради. Бу мактабларнинг композиция услуби ва ранг танлашдаги фарқини англаш учун Қўқон хонлиги ва Бухоро ҳамда Хива меъморий обидалари, уларнинг нақшу нигорларини таққослаш етарлидир. Хонлик меъморчилигида чиройли қилиб айлантириб ургу берилган, ичига ислимий нақшлар туширилган, кўпроқ қизил ҳамда яшил бўёқлар билан жилланган турунжлар афзал туради.³⁴⁸

Қўқон ва Тошкент меъморчилик мактаби намуналаридан бўлган, Фарғона диний мактабларининг умумий хусусиятларини ўзида мужассам этган асакалик уста Исахон ўз ўғиллари билан бирга бунёд этган Мирзақул бўлиш мадрасаси эркин тарҳ асосида бунёд этилган бўлиб, ҳажмий тузилишга кўра ҳеч бир қатъий тартибга бўйсундирилмаганлиги билан ажралиб туради. Унинг кенг, боғ-роғли ҳовлисининг гир атрофида тураржой учун мўлжалланган ҳужралар ва масжид хонақоси, нақшлар билан безатилган айвон жойлашган.

Қўқондаги томонлари мутаносиб қилиб тикланган катта хона ва кунчиқш томонга қараган айвонни ўз ичига олган Хиштин масжиди биносининг ёзлик қисмидаги безак намуналари диққатга сазовордир. Унда оч яшил юзага туширилган турли гуллар тасвири баҳорда барқ уриб гуллаган боғ манзараси билан қўшилиб кетган.

Фарғона қадамжой меъморчилигининг энг ёрқин намунаси бўлган Жоме масжиди, Марғилондаги ширмойпаз новвойлар буюртмаси билан Отажон уста ва Якубжон усталар қурган Ширмойпазлик масжиди ва Шўлдирама³⁴⁹ масжидлари ўзининг нозик жимжимадор нақшлари ва уларни айлантириб ўраган ҳолда чизилган печакгул тасвирларининг гириҳлар ила қоришиб кетганлиги билан ажралиб туради. Чақар масжидининг³⁵⁰ шифтида эса ҳаёт абадийлигининг тимсоли сифатида ранг-баранг гуллар солинган гулдонлар ва ислимий услубдаги нақшлар чизилган. Бағдоддаги Оқил мингбоши, Мулла Вали масжидларининг шифти хушвақтлик рамзи сифатида ноанъанавий, яъни алвон рангда безатилганлиги билан диққатни ўзига тортади.

Марғилондаги Сайидахмадхўжа мадрасаси, Торонбозор³⁵¹, Иброҳим Эғоз, Чустдаги Мавлоно Лутфуллоҳ Чустий³⁵², Шаҳрихондаги Понсод, Қўштегирмон қишлоғидаги Чорбоғ, Эшонбой ва Қирқволди³⁵³ каби масжидлар биносида ажойиб нақшлар мавжуд бўлиб, наққошлар ёрқин ранг-

ларда жилоланган асосларга ислимий нақшлар чекиш билан ўз ҳаёлот оламларининг жуда ҳам бепоён эканлигини яна бир карра исбот этганлар. Богдоддаги катта анҳор бўйида қурилган Чувринди масжиди меҳробининг устида Ўрта Осиё меъморчилигига хос бўлмаган манзара – пейзаж тасвирларининг борлиги билан бадий қимматга эга.

Бадий безаклари Тошлон уста, Исахон уста ҳамда тошкентлик уста Яҳёлар томонидан бажарилган Аҳмадбек ҳожи уйини, Қувадаги Зоидинбой уйини маҳаллий уй-жой меъморчилигининг намунаси сифатида кўрсатиш мумкин. Нақшларнинг безаклар ва ислимий услублар асосида бажарилиши меҳмонхонага ўзига хос салобат ва кўркамлик бағишлаган. Анвойи гуллар нақши туширилган гулдон тасвири, ёрқин, тиниқ бўёқлар уй ичида серзавқ ва оромбахш кайфият ҳукмрон бўлишини таъминлаган.

Бу бинолар меъморчилик ва амалий санъатнинг юксак намуналари бўлиш билан бир қаторда ҳукмрон табақа вакиллариининг шон-шухратини ошириш, аҳолига ўз таъсирини ўтказиш, уларни ҳайратлантириш ва ўзига тобе қилиш мақсадларини ҳам амалга оширишга хизмат қилган.³⁵⁴

Барча меъморчилик иншоотлари халқ, шаҳар ва қишлоқлардан йиғилган мардикорлар меҳнати эвазига қурилган. Айрим ҳолларда улар аёвсиз зулм остида қолган. Жумладан, Муҳаммад Азиз Марғилоний Худоёрхон тамонидан Модарихон мадрасасини қуриш ва Улуғнаҳр ариғини қозишда хон саркори Отақул баҳодирбоши кўрсатган зулми батафсил баён қилиб берган.³⁵⁵

XIX асрда Қўқон, Хўжанд, Ўратепа, Тошкентда қурилган кўп уйлар бу шаҳарларнинг эски маҳаллаларида сақланиб қолган. Улар аجدодларимизнинг меъморчилик ва қурилиш санъатлари намунаси сифатида хизмат қилади.

II.4.2. Мадраса ва мактабларда таълим

XIX асрнинг ўрталарида Қўқон хонлигида 350 дан ортиқ мадраса ва шунчага яқин мактаб бор эди. Мадрасалар ижтимоий ҳаётда катта ўрин эгаллаб, мураккаб бир услубда идора қилинарди. Мадрасаларнинг қаторида кутубхона, қироятхоналар ҳам бўлиб, ҳар хил гуруҳларнинг илмга бўлган қизиқишларига жавоб берарди. Мадрасаларда талаба (толиб аллим)лар ўқиб, уларга мударрислар (домулла, охунд) дарс берардилар. Мударрислар, домла ва охундларнинг ҳар хил мартабалари бўлган. «Банораспўш» мансабли мударрислар хон қабулида бўлиш ҳуқуқига эга эдилар.

Мадраса ўз вақфларининг даромадига қараб муъидлар, мукаррир, ки-

тобдор, фаррош, имом, сўфи, мужовир, сартарош, посбон, ошпазларни ишга олиб, уларга маош берарди. Мадраса ишларига мутаваккил бошчилик қиларди. Вақф ишлари судур кўлида эди.

Россия империясининг босқини арафасида Ўрта Осиёда таълим ва маориф анъанавий тарзда давом этгани маълум. Туркистон босиб олингач, Россия империясининг янги маъмурияти таълим ва маориф соҳасида ҳам баъзи ўзгаришларни амалга оширмоқчи бўлган. Бироқ ижтимоий муносабатлардаги қолоқлик, хурфот ва диний мутаассиблик бу соҳада катта ўзгаришлар қилишга йўл бермаган.

Туркистондаги маданият, маориф ва халқ таълимининг мустамлака даври тарихи илмий адабиёт³⁵⁶ ва тадқиқотларда³⁵⁷ кенг ўрганилган бўлсада, хонлик давридаги таълим, тарбия ва маориф масалалари жиддий ўрганилмаган³⁵⁸ ва, бизнингча, у алоҳида илмий тадқиқот мавзуси бўла олади.

Қўқон хонлигида таълим тизими, яъни маориф ўрта аср анъаналари бўйича давом этган. Бошланғич таълим 6 – 7 ёшдан бошланиб, ўғил болалар мактабларда, қизлар эса отинойиларнинг уйларида таълим олганлар.

Аксарият мактаблар маҳалла масжидлари қошида очилган бўлиб, алоҳида хусусий мактаблар ҳам мавжуд бўлган. XIX аср ўрталарида Қўқон хонлигида 350 тага яқин мактаблар фаолият кўрсатган. Мактаблар шаҳар ва қишлоқлардаги масжидлар ёнида фаолият юритиб, уларнинг асосий вазифаси болаларга бошланғич билимлар беришдан иборат эди.

Мактабларда етти йил давомида болаларга, уларнинг тушуниш-тушунмаслигидан қатъи назар, алифбе, Қуръон, абжад³⁵⁹, фарзи айн³⁶⁰, Чаҳоркитоб³⁶¹, Хўжа Ҳофиз, Саъдий Шерозий шеърлари, Сўфи Оллоҳёр³⁶² ва Мирзо Бедил асарларидан савод ўргатилиши лозим эди.

Ўзбек болалари кўпроқ бўлган мактабларда яна беш китоб – «Фузулий китоби», «Лисон ут-тайр», «Алишер Навоий девони», «Фузулий», Машрабнинг ижоди ўтилган. Ўғил болалар биринчи кун мактабга борганда нон, ширинлик, домлага сарупо ёки унинг матоси (сурп ёки чит) олиб борганлар. Таълим жараёнида таълим бераётган домлага ҳар пайшанба кунларида, байрам ёки боланинг муайян китобни ўқиб битиргани муносабати билан ҳадялар, сарпо ва пул (20 танга) берилган. Толибнинг бир босқичдан (бир китоб хатмидан сўнг) кейинги босқичга ўтгани муносабати билан махсус зиёфат бериш одат тусига кирган.³⁶³

Хонликнинг маънавий ва маданий ҳаётида мадрасаларнинг аҳамияти катта бўлган. XIX аср ўрталарида Қўқон хонлигида 350 дан ортиқ мадраса бўлган. Жумладан, Қўқонда – 52, Тошкентда – 17 та, Хўжандда – 49 та мадраса фаолият олиб борган. Қўқондаги Олий мадрасаси, Модарихон

мадрасаси, Тошкентдаги Кўкалдош, Бароқхон ва Абулқосим Шайх мадрасалари, Хўжанддаги Муслиҳиддин мадрасаси, Марғилондаги Сайидахмадхўжа мадрасалари, юқорида таъкидланганидек, хонликдаги энг машҳур мадрасалардан ҳисобланган. Хонликда аёлларнинг мадрасаларда ўқиши мумкин бўлмаган ва улар отиноийлардан хусусий таҳсил олганлар.³⁶⁴

Ўсмирлар 13 – 15 ёшдан бошлаб мадрасада ўқий бошлаганлар. Мадрасаларда ўқиш муддати 15 – 20 йил бўлиб, мадраса таълими аниқ бир йўналиш ва режа асосида олиб борилмаган. Мадрасада 15 – 20 йил давомида талабаларга 137 дан ортиқ ўқув фани ёки китоблар ўқитилган. Фанлардан Қуръон қироати илми (ретитация, тажвид), «Калом илми», «Ҳадис илми», «Фиқҳ илми», «Пайғамбарлар тарихи», фалсафа, араб тили грамматикаси, мантиқ, нотиклик илми (риторика), ислом ақоиди, мерос ва бойлик тақсимооти, савдо-сотик муносабатлари учун «Фароиз илми» (математиканинг 4 амали ҳажмида) ва юқоридаги илмларга оид китоблар, назм ва насрда битилган асарлар ўқитилган.³⁶⁵

Мадрасаларда, биринчи навбатда, «Қуръон» ва унинг турли тафсирилари, «Ҳадис»лар тўпламлари, Имом ат-Термизийнинг «Шамойил ан-набавий», Сўфи Оллоҳёрнинг «Одоб ас-солиҳин», «Маслак ал-муттақин», «Сабот ал-ожизин», Ғаззолийнинг «Кимён саодат», «Маориж ан-нубувват фи мадориж ал-футувват» (Сияри шариф), Хиёлийнинг «Ҳикмат ал-айн», «Ал-виқоя» каби асарлари ва шарҳлар ўргатилган.³⁶⁶

Мадрасаларда дунёвий билимлар деярли ўқитилмаган³⁶⁷ бўлса-да, унда аниқ фанлардан риёзиёт, табиий фанлардан нужум илми, география, ижтимоий фанлардан тарих, фалсафа, мантиқ илмлари, гуманитар фанлардан араб тили, баён ўтилган. Бундан ташқари шеър ва ҳуснихатдан таълим берилган, Саъдий, Ҳофиз, Бедил, Жалолоддин Румий, Жомий, Навоий ва бошқа Шарқ маънавиятининг илғор вакиллари асарлари ўргатилган.

Мадрасанинг сарф-харажатлари, унинг таъмири, вақфдан тушадиган маблағнинг тақсимооти, яъни барча харажат ишларига мутаваккил бошчилик қилган. Мутаваккилни мутаваллий³⁶⁸ тайинлаган. Мадрасаларда мударрислар дарс берган. Улар мадраса вақфи ҳисобидан маош олганлар. Мударрислар ҳам турли мавқеда бўлганлар ва фақат «Банорас тўнли» мударрислар хон қабулида бўла олганлар. Мударрисларнинг мавқеи асосан, уларнинг билим даражалари ва талабалар орасидаги обрўларига қараб белгиланган.

Мадрасалар ўз таъминоти учун зарур бўлган моддий маблағларни ўз вақфларидан олганлар. Мутаваллий вақфлардан келадиган даромад ҳисо-

бидан муъид³⁶⁹, мукаррир³⁷⁰, китобдор, фаррош, имом, сўфи, мужовир³⁷¹, сартарош, посбон, ошпазларни ишга олиб, уларни маош билан таъминлаб турган.

II.4.3. Илм-фан, адабий муҳит

Ўрта Осиё давлатлари каби Қўқон хонлигида ҳам ислом дини жамиятнинг таянч мафкураси эди. Илк ва ўрта асрларда ислом дини доирасида мавжуд бўлган ҳурфикрлик тафаккурни табиий фанлар ва дунёвий фалсафага йўллаган ва бу ўз ўрнида аниқ, табиий, ижтимоий ва гуманитар фанлар ривожини таъминлаб берган бўлса, сўнгги ўрта асрларга келиб анъанавий ислом, ақидаларастликнинг таъсири кучайди. Илм-фан, таълим ва маърифат соҳаларида диний таълимотлар ҳукмронлик қила бошлади. Руҳонийлар ўз манфаатларидан келиб чиқиб, маънавий ҳаётнинг барча соҳаларини ислом ақидаларига тобе қилишга, дин ва шариат тамойилларини янада чуқурроқ сингдиришга интилар эдилар. Маданий ҳаётда юзага келган бундай вазият XIX асрда Қўқон хонлигида илм-фаннинг аҳволига, айниқса, бу соҳа ривожининг бирёқламалилик хусусиятига сабаб бўлди.

Хонликда илм-фаннинг шу даврдаги ҳолати бутун Ўрта Осиёда бўлганидек Европада эришилган даражадан анча орқада бўлиб, омма фанларнинг барча соҳаларида қўлга киритилган янгилик ва кашфиётлардан беҳабар эди. Аниқ ва табиий фанларда мутаассиблик ва жаҳолат ҳукмрон бўлган. Масалан, 1873 йилда Мавлавий Риштоний (у Мавлавий чўбин номи билан машҳур эди) арқда қуёш соатини ясаганида оломон уни сеҳргарлик ва жодугарликда айблаган ва галаён даврида уни уриб ўлдирган. Мирза Олим Махдум ҳожини «Тарихи Туркистон» асарида илмий муҳит ҳақида: «Илму маорифда бўлса, Туркистонда ўтган Ибн Сино, Форобий, Улуғбек, Али Қушчи ўрнига ўлтурғон олим, файласуфи замон деганларимиз иззату нафс ва риёкорликка табдил бўлуб, жаҳл балосига мубтало бўлган эдилар... илми динсиз охират йўли топилмагандек, маориф ва камолотсиз дунё йўллари ҳам топилмас», деб ёзади.³⁷²

Бу даврда аниқ ва табиий фанларнинг хўжалик ва маиший ҳаётда, яъни амалиётда қўлланиладиган соҳаларигагина эътибор қаратилган. Кундалик турмушда тиббиёт, меъморчиликда математика ва ҳандаса, суғорма деҳқончиликда ўсимликшунослик, гидрология ва муҳандислик илмидан фойдаланилган. Шунга кўра хонликда аниқ ва табиий фанлардан фақат тиббиёт, география, табиатшунослик фанлари билан шуғулланган олимларнигина кўрсатиш мумкин.

Улардан тошкентлик олим Муҳаммад Солиҳ ибн Раҳматхўжа Раҳим Қорахўжа ўғли (Қорахўжа эшон домла) (1830 – 1890) ўлкашунос – географ, табиатшунос – зоолог олим сифатида фаолият юритган. У ўзининг «Тарихи жадидаи Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи») асарида Тошкент шаҳри ва воҳасининг географияси, топонимикаси, ўсимлик ва ҳайвонот оламини ёритганлиги фикримизнинг далилидир.³⁷³

Табобат ва хаттотлик билан шуғулланган Мулло Авазмуҳаммад ибн Мулло Рўзи Муҳаммад сўфи ўғли (вафоти 1871 йилдан кейин) тиббиётта оид «Муфарриҳ ал-қулуб» («Қалблар сурури») номли асар муаллифидир. У аттор-табиб сифатида беморларни ўтлар ёрдамида даволаш билан ҳам машғур бўлган.³⁷⁴

Астроном ва географ олим Ҳожи Юсуф Ҳайъатий 1842 йилда Хўжанд шаҳрида туғилган бўлиб, у дастлаб эски мактабда таҳсил олган. Унинг ўзи мустақил равишда астрономия, табиат, география фанларини ўрганган. 13 ёшида илк саёҳатга чиқиб, кўпгина давлатларда бўлган. Етти йил давомида Арабистонда яшаб, кейинчалик Сурия, Миср ва Грецияга борган. Унинг иккинчи саёҳати 1875 йилга тўғри келади. Бунда Ҳожи Юсуф Россиянинг Москва, Петербург, Одесса шаҳарларига, Туркия, Сурия, Миср, Арабистон, Жазоир, Марокаш, Испания, Франция, Италия, Греция каби давлатларга саёҳат қилган ва Эрон орқали уйига қайтган.

Алломанинг баъзи илмий қарашлари руҳонийларга ёқмаган. Шунинг учун унга бир неча маротаба суиқасд уюштирилган. Лекин шунга қарамаддан илмий фаолиятини давом эттирган Ҳожи Юсуф глобус ясаш билан халқ орасида машғур бўлган. Олимнинг кўп йиллик меҳнати ўлароқ ёзган «Фалакиёт» асари айрим сабабларга кўра бизнинг давримизгача етиб келмаган. Шунингдек, Ҳожи Юсуф табиблик билан ҳам шуғулланган.³⁷⁵

Ҳожи Муҳаммад Ҳакимхон тўранинг «Мунтахаб ат-таворих» асарининг охириги қисмида муаллифнинг узоқ саёҳати ва саргузаштлари ҳақида баён қилинган маълумотлари географик нуқтаи назардан диққатга сазовордир. Унинг ўз саёҳати давомида яратган географик тасвирлари фан учун муҳим аҳамият касб этади. Ҳожи Муҳаммад Ҳакимхон тўра «Мунтахаб ат-таворих» асарида Волга дарёсидан кечиб, Аштархон ва Шимодий Кавказ орқали Қора денгизга (уни дарёи шўр деб атаган) борганини баён қилар экан, Рум (Туркия) султонларидан бири Қора денгизнинг чуқурлигини ўлчатиб кўрганлиги ҳақида маълумот беради. «Мунтахаб ат-таворих» асарида Туркистонга оид географик ва сейсмологик маълумотлар ҳам берилган. Жумладан, у 1823 йилда Фарғонада юз берган zilзила ҳақида батафсил тўхталган. Унинг географияга оид маълумотлари эса

Ўрта Осиё географик адабиётининг саргузашт – саёҳат, мемуар жанри бўла олади.³⁷⁶

Умуман олганда, хонликда аниқ ва табиий фанлар ўз ривожига давр талабларидан орқада қолиб кетган бўлса-да, ижтимоий-гуманитар фанлардан тарих ва тарихнавислик, адабиёт кўпроқ ривож топди. Тарихнавислик Умархон даврида шаклланган илмий муҳитда алоҳида ўринни эгаллайди. Қўқон тарихнавислик мактабига мансуб асарлар шеърини ёки қисман шеърини йўлда ёзилганлиги билан ажралиб туради. Бундай ҳолат қўқонлик тарихчиларнинг адабиётни яхши билганликлари ва ҳаттоки ўзлари ҳам шеърятда қалам тебратганликларининг натижасидир.

Умархон (1810 – 1822) даврида Қўқон хонлигининг Қўқон шаҳри фақат хонлик пойтахти эмас, балки XIX асрда мамлакатнинг маданий маркази бўлиб, унда ўзига хос адабий муҳит шаклланди. Хон шоир, ёзувчи ва санъат усталарига ҳомийлик қилди, мадраса, масжид, мактаблар қуришга кўплаб маблағлар ажратди ҳамда ўзи ҳам шеърятда қалам тебратди. Умархон даврида араб, форс тилларида ёзилган асарлар ўзбек тилига таржима қилинди. Ўз даврида унинг саройи адабиёт аҳли, илм-маърифат кишилари учун доимо очиқ бўлиб, «Умархон асри Фарғонанинг энг обод, илм ва фазл тараққий этган, атроф жонибдаги вилоят ва мамлакатлардин Умархоннинг авсофи ҳамидасини эшитган уламо ва фузало ва шуаролар жамъ бўлуб, илм ва фазл ривож топган эди».³⁷⁷

Муҳаммад Алихон даврига келиб адабий муҳит Умархон даврига қараганда бир маромга кирган бўлса-да, у буюк ва машҳур ижодкорлардан анча холи эди. Саройдаги адабий муҳитга шоира Нодирабегим ҳомийлик қилган бўлса-да, Муҳаммад Алихон ҳукмронлигининг охирларига келиб у тарқалиб кетди. Кўпгина ижодкорлар хон ва унинг амалдорларидан мадад кўрмаганларидан пойтахтдан вилоят марказлари бўлган Тошкент, Хўжанд, Ўратепа, Шаҳрисабз каби шаҳарлар ва Бухоро амирлиги ҳамда Шарқий Туркистонга кўчиб кетишди.

Истеъдодли шоир ва шоиралар, ёзувчилар, яъни ўз илмининг усталари юзага келтирган Қўқон адабий муҳитининг ўзига хос хусусияти унинг вакиллари икки йўналишда ижод қилганликларидадир. Биринчи йўналишга мансуб ижодкорлар сарой шоирлари бўлиб, уларнинг асарларида бой табақа вакиллари мадҳ этилган. Иккинчи йўналиш вакиллари уларнинг асарларида эса халқнинг орзу-умидлари, интилишлари ўз ифодасини топган. Ҳар иккала йўналиш вакиллари умумий жиҳати ҳам мавжуд бўлиб, бу уларнинг асарларида Ватан тимсоли, унга муҳаббат ҳиссининг илгари сурилганлигидир.

Қўқон адабий муҳитида биринчи гуруҳ вакиллари Умархон, Фаз-

лий, Мушрифлар бўлсалар, иккинчи йўналишга мансуб ижодкорлар сифатида Гулханий, Маъдан, Зорий, Муҳий ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Қўқон адабий муҳитининг вакилларидаан Амирий, Фазлий, Боқихонгўра, Гулханий, Ёрий, Хўқандий, Зорий, Маҳжуб, Махмур, Муҳтазиб, Мушриф, Муҳаммад Юнус Тоиб, Муҳий, Муҳсиний, Насимий, Низомий, Хўқандий, Нодир, Нозил, Писандий, Рожий, Садоий, Анбар отин, Баҳри отин, Дилшод, Зебуннисо, Зиннат, Кароматой, Нодирабегим, Саидабону, Тўти қиз, Увайсий, Фазилатбону, Фидойиа, Ҳафиза отин, Хайринисо каби бир қатор шоир ва шоираларни тилга олиш мумкин.

XIX аср Қўқон адабий муҳитининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим ўрин эгаллаган, Амирий таҳаллуси билан шеърлар ёзган шоир ва ҳукмдор Умархон (1787 – 1822) ижодининг бошқалардан ажралиб турадиган томони унинг фалсафий ва лирик ғазаллар муаллифи эканлигидир. Муаллиф замондошлари юқори баҳо берган ғазалларини ўзбек ва форс тилларида ёзган.

Амирий шеърларидан девон тузилган бўлиб, айримлари бир қатор баёзларга кирган. Унинг девони 1882 йилда Истанбулда ва 1905 йилда Тошкентда нашр қилинган.

Бундан ташқари Умархоннинг топшириғи билан Фазлий ва Мушрифлар томонидан «Мажмуъат аш-шуаро» («Шоирлар тўплами») мажмуаси ҳам тузилган.

«... Умархон «Мажмуъат аш-шуаро» барпо қилиб, – деб ёзади Мирзо Олим Маҳдум ҳожи, – закий ва зариф шуаролардин жамъ айлаб, ҳамма шуароларнинг айтган қасоид ва ғазалиёт ва ашъоротларини жамлаб девон қилгандур... Хусусан, Умархон ўзи шоири ширинсухан эди. Айтган шеърлари Фарғона ва бошқа вилоятларда машҳурдур».³⁷⁸

Шуни унутмаслик лозимки, бу амир ва шоир ўз шеърлари ҳамда атрофига йиғилган шоир, адиблар қалами орқали ўзининг ҳукмдорлик фаолиятини улуғлашни ҳам мақсад қилган. Инсонпарварликда ва ижодий баркамолликда Умархонни Махмур ва Гулханийлар билан тенглаштириш мумкин бўлмаса ҳам Амирий барибир XIX аср Қўқон адабий муҳитининг кўзга кўринган вакили, шоирлар ҳомийси эди.

1821 йилда тузилган «Мажмуъат уш-шуаро» тўплами (антологияси)нинг муаллифи шоир ва муаррих Фазлий Фарғоний Қўқон сарой шоирларидан бўлиб, у «Умарнома» номидаги маснавийсида, қасидалари ва ғазалларида ҳам Амир Умархонни улуғлаган, мақтаган ва сарой ҳамда хон манфаатларини ҳимоя қилган ижодкор эди. Шунинг учун ҳам Умархон «Мажмуъат аш-шуаро»ни тузишни Фазлийга топширган.

Тўпламда кўп фактик материаллар йиғилган ва XIX асрнинг биринчи чорагидаги адабий оқимлар ўртасидаги курашга доир маълумотлар берилган.

Бу асарда асосий ўрин ва эътибор Умархон, унинг вазири Қосим бекларбеги, Шайхулислом Султонхонтўра Аҳрорий (Адо), Бухоро амирзодаси Хусайнбек (Мир Мирий), Сайид Ғозихонтўра (Нола), Хўжакалон (Ринд) каби йирик шахсларга ажратилган. Бу шоирлар ижодида Қўқон хонлиги, унинг амири Умархон кўкларга кўтариб мақталган, уни ҳатто Хусайн Бойқаро ва Бобурдан ҳам «устун» қўйганлар. Албатта, бундай баҳолар ҳақиқий бўлмай, улар адабиётдаги «фаҳрия» жанри асосида вужудга келган. Шу орқали мазкур даврдаги адабиёт мавқеини юқори поғонада кўрсатиш ва шеърятни тарғиб этиш мақсади кўзланиб, сарой шоирлари ҳам ўзларини «Аср Низомийси», «Замон Жомийси», «Сўз майдонининг Навоийси» деб аташган.

Тўпламда шоирларнинг Амирий ғазалига боғлаган назиралари кўпроқ ўрин олган. Мажмуада маснавий, баҳри тавил, қасида, ғазал, рубоий, мухаммас, мусаддас, мутассаъ, мустазол, муфрадот, муаммо, мушоира жанрларида ва тарихий мавзуларда ёзилган ижод намуналари келтирилган бўлиб, бу бизга мазкур даврда шоирлар анъанавий адабиётнинг қайси жанр, тур ва услубларида ижод қилгани ҳақида маълумот беради. Шунингдек, Фазлийнинг бу тўпламидаги 1302 мисрали маснавийида шоирлар ҳаёти, ижоди ҳақида маълумотлар ва уларга таҳлиллар ёзилган бўлиб, унинг кириш қисмида 75 шоирнинг номи тилга олинган. Асарнинг яна бир хусусиятларидан бири шоирлар ҳақидаги биографик маълумотларнинг шеърый шаклда, арузнинг мутақороби мусаммани мақсур баҳрида ёзилганлигидир. Бундай ёндашув Ўрта Осиё ҳудудларида бундан олдин тузилган тўпламларда учрамайди.

Келтирилган шеърый парчалар ва намуналарнинг таҳлили шуни кўрсатадики, ўша давр сарой адабиётида ҳам қадимий маснуъ усули (шаклбозлик) давом эттирилиб, ҳатто мавзу ва мазмун доираси сусайиб қолгани ҳам аниқланади. Мансабдорларни мақтаб, мадҳ этиш ва беҳуда олқиш каби сафсаталар шоирлар ижодидаги мезонлардан бирига айланиб бораётган экан, Мирзо Шариф Дабир Самарқандий бу масалага ўз муносабатини билдириб: «Бу замонда мақтовга тушиб кетган сўз айтувчилар – шоирлар фозил ҳам, олим ҳам ва инсофли кишилар ҳам эмаслар», – деб таъкидлаган эди.³⁷⁹

Аммо Қўқон адабиёти вакиллари ичида ўша давр воқеа-ҳодисаларини диққат билан кузатиб борган, турмуш ва тирикчилик муаммоларини ҳал қилиш ҳақида бош қотирган, халқнинг орзу-умидларини ифодалаган, ўзи-

нинг инсонпарварлиги билан алоҳида ажралиб турган Гулханий, Махмур, Маъдан, Ҳозиқ каби шоирлар ижодида муҳим ғоявий-бадий янгликлар ҳам кўринар эди.

Уларнинг ноиложликдан вақти-вақти билан Умархон ғазалларига боғлаган назиралари «Мажмуъат уш-шуаро»га киритилган ва шу назиралари учун мақтаб тилга олинганлар. Лекин бу ижодкорларнинг диний мутаассиблик муҳитини танқид қилувчи асарлари тўпلامга киритилиши у ёқда турсин, балки шундай асарлар ёзганликлари учун Фазлий ва бошқа шоирлар томонидан камситилиб, ҳақорат қилиндилар. Шундай муносабат ва танқидга қарамай, бу шоирлар ҳақиқатни куйлашга интилдилар ва мавжуд шарт-шароитда диққатга сазовор асарлар ижод эта олдилар.

«Мажмуъат аш-шуаро»нинг ғоявий йўналиши панегирик³⁸⁰ қоидаларга асосланганлиги асарнинг қимматини бир оз туширади. Чунки асарда номлари тилга олинган 80 га яқин (академик В.В.Бартольднинг ҳисобига кўра, китобда 101 шоирнинг шеъри бор)³⁸¹ шоирлардан Амирий, Адо, Фазлий, Ҳотиф, Мир ва бошқалар каби саройга яқин қаламкашлар кўкларга кўтариб мақталса, оддий халқ қайғу-ташвишига яқин, ҳукмрон доираларга маъқул бўлмаган асарларни ижод этган Гулханий, Махмур, Ҳозиқ, Туробий, Кошиф, Маъдан каби ижодкорлар турли баҳона ва сабаблар билан қораланган ва ғаразли танқид қилинган.

XIX асрда яшаб ижод этган, кўпроқ қасида ва тарихий мавзуларда ижод қилган Боқихонтўра ҳақида етарлича маълумот йўқ. Бу шоирнинг тарихий асарларидан намуналар «Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-хавоқин» («Султонлар насаблари ва хоқонлар тарихлари») китобида келтирилади.³⁸²

XVIII аср охири - XIX асрнинг бошларида яшаб ижод қилган ўзбек шоири ва масалчаси Муҳаммадшариф Гулханий Қўқон хонлиги адабиётининг энг йирик вакиллари билан бирдир. Кўплаб мумтоз асарларни ўрганган ва ижод билан мустақил равишда шуғулланган шоир ўзининг юксак истеъдоди туфайли Умархон ҳукмронлиги даврида сарой шоирлари даврасига кириб келди. Маълум муддат саройда фаолият юритган Гулханий бу ердаги мунофиқликларга чидай олмади. Ўзи яратган асарларида меҳнаткаш омманинг руҳиятини ифодалаб, уларнинг ҳукмрон табақалар жабрзулми остида азоб чекаётганлигини кўрсатиб берди. Шунинг учун Гулханий тахаллуси ёнига Журъат тахаллуси ҳам қўшилди.

Фазлий тузган тўпلامда Гулханийнинг ҳаёти, ижоди, шоирнинг 12 ғазали ва бир қасидаси ўрин олган бўлиб, булар «Ангуштам» (бармоғим), «Аз чашми ман» (кўзимдан), «Эй тўти», «Ангушт» (бармоқ) рафидли ҳамда «Лола кўксидек бағрим таҳбагаҳ қаро қонлар» ва «Термалиш май тоби-

дан гулбарги рухсорим кўрнинг» байти билан бошланган ғазалларидир. Гулханий ғазалларида лирик қаҳрамонлар асосий ўрин олади. Уларнинг айримлари Умархон шеърларига қасидадир.

Возеҳ Бухорийнинг «Гуҳфат ал-аҳбоб фи тазкират ал-асҳоб» («Саҳобалар зикри ҳабиблар учун туҳфа») асарида Гулханийнинг ижоди ҳақида маълумотлар учрайди. Унинг таъкидлашича, Гулханийнинг шеър ва қасидалар девони бўлган³⁸³, лекин у ҳозиргача топилган эмас. Муаллифнинг бизгача етиб келган ғазал ва қасидалари билан бирга унинг ҳажвиялари ҳам бўлиб, унинг насрий «Зарбулмасал» (Япалоққуш ҳикояси) асари машҳурдир.

Шоирнинг ҳаёти оғир, турмуши қалшпоқликда ўтган. Унинг отаси хон қўшинида юзбoshi бўлиб хизмат қилган. Муҳаммадшариф ҳам вояга етгач Олимхон саройида (1798 – 1810) навкарлик қилган. Бир неча урушларда ўзини кўрсатганлигига қарамадан хон унинг хизматларини тақдирламаган. Шоирнинг Гулханий³⁸⁴ тахаллусини олишига сабаб ҳам шу бўлиб, у ўзи яшаган Қўқон ва Наманган шаҳарларида ҳаммомда ўт ёқувчилик билан кун кечирган. Гулханий «бидеҳ» (бергил, бер менга) ралифли ғазалда ўз ҳаёт йўлини, яъни навкарлик давридаги аянчли аҳволи, машаққатли турмуши, моддий ночорлигини ёритиб берган. Бу шоирнинг воқеа-ҳодисаларга ҳаққоний ва холис ёндаша олишини кўрсатади. Гулханий ижодининг шу жиҳати клерикал оқим намояндаларига ёқмади ва улар шоир шеърларини камситдилар. Гулханий бундай танқидларга қарамай ҳаётни севган ва сермахсул ижод қилган.

Умархон қўшинининг сипоҳи бўлган Махмур (XVIII аср охири – 1844) ёшлигидан шеърятга ҳавас қўйган, Навоий, Жомий каби етук адибларнинг ижодий меросини чуқур ўрганган ва Қўқон адабий муҳитининг шаклланишига катта ҳисса қўшган шоирлардандир.

Унинг отаси Шермуҳаммад Акмал ўз даврининг етук шоири бўлиб, ўғли Махмурнинг истеъдодидан хабар топгач, унга Мир мадрасасида таҳсил олиш учун шароит яратиб беради. Замонасининг билимларини чуқур эгаллаган Махмур халқпарвар йўналишдаги шоир бўлиб етишди. У ўзининг илғор қарашларини ифодалашда классик шеърлий услублар, ғазал, қасида, мухаммаслардан унумли фойдаланди. Ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган шоир бадий жиҳатдан етук асарлар яратди ва ўз даврининг таниқли ижодкорлари ғазалларига мухаммаслар битди.

Иқтисодий муҳтожликда кун кечиравётган шоир аксарият асарларида эътиборини халқнинг аянчли турмушини ёритишга, замонасидаги зиддиятлар ва сарой маддоҳларини фош этишга, мамлакатдаги тенгсизлик ва адолатсизликни кўрсатиб беришга қаратди.

Муаллиф ўзининг «Ҳапалак», «Таърифи вилояти Қурама» каби шеър-

ларида замонасидаги адолатсизликларни қораласа, лирик шеърларида эса инсоний муҳаббат, ҳаёт гўзалликларини мадҳ этади.

Махмурнинг ҳажвий йўналишдаги шеърлар девони мавжуд. Унда 69 асар тўпланган бўлиб, лирик асарлари эса баёзларда учрайди.³⁸⁵

Қўқон адабий муҳитининг вакилларида бири Нодир ҳақида маълумотлар жуда кам бўлиб, шоир тўғрисидаги айрим маълумотлар Фазлийнинг «Мажмуъат аш-шуаро» тўпламида учрайди. Бу маълумотларга асосланиб Нодирни нафис шеърлар муаллифи ва моҳир хаттот дейиш мумкин. У форс ва араб тилларини мукамал билган. Амир Умархон ва Муҳаммадалихонлар ҳукмронлиги даврида саройда хизмат қилган бўлса-да, унинг «Ҳафт гулшан» («Етти гулшан») достонидаги маълумотларга қараганда, шоир фақирона ҳаёт кечирган.

Достон аслида Нодирага бағишланган бўлиб, 7 мустақил шеърини ҳикоядан ташкил топган. Бу асар бадиий жиҳатдан пишиқ ва унда сурилган гоъларнинг инсонпарварлиги, адолат, муҳаббат ҳамда садоқатга қаратилганлиги Нодирнинг илғор фикрли ижодкор эканлигини кўрсатади.

Умархон саройида фаолият кўрсатган, кейинчалик фақирона ҳаёт кечирган шоирлардан яна бири Нозил Аваз Муҳаммад (1788, Хўжанд – 1876, Қўқон) бўлиб, унинг ижоди ҳақидаги баъзи маълумотлар XIX асрда Қўқонда тузилган тўплам ва баёзларда учрайди. Бизгача Нозилнинг ҳажми ўн минг мисрага яқин 480 саҳифалик девони етиб келган бўлиб, унинг ижоди мазмун-моҳияти Махмур ва Гулханий каби шоирларнинг шеърлятига ҳамоҳанг. Нозилнинг асарларида ҳам замон иллатлари ва ҳукмрон табақалар устидан шикоят ифодаланади.

Қўқон адабий муҳитида ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган шоир Одинамуҳаммад (1761 – 1838) Маъдан (шунингдек, «Каминя» тахаллуси билан ҳам шеърлар ёзган) нинг ҳам ўрни юқоридир. Унинг ижоди хон ва сарой аҳли томонидан ижобий қабул қилинмаган эса-да, халқ орасида жуда машҳур бўлган. Шоирнинг адабий мероси ғазал, мухаммас, мусаддас, рубоий, чистон, муаммо, таърих, қитъа, марсия каби жанрларда ёзилган асарлардан иборатдир. Маъдан ўз шеърларида хон, амалдорлар ва маҳаллий бойларни очикдан-очик танқид қилган³⁸⁶. Шунинг учун амалдорлар уни ҳатто калтаклашган ва у фалаж бўлиб қолган.³⁸⁷ Аммо шоир замонанинг долзарб мавзуларига атаб шеърлар ёзишни давом эттираверган. Унинг ижодида адолат, садоқат, мардлик, саховат, меҳнатсеварлик, ҳалоллик каби ижобий фазилатлар куйланган ва хушомадгўйлик, порахўрлик, манманлик, кибру ҳаво қаттиқ қораланган.

Қўқон адабий муҳитида шоирларнинг адабий фаолияти алоҳида ўрин эгаллайди. Маърифатпарварлиги билан танилган, ўз ижодида «Комила»,

«Макнуна» тахаллуслари билан ҳам шеърлар ёзган ўзбек шоираси Нодирабегим (Моҳларойим) (1792 – 1842) Андижон ҳокими Раҳмонқулибийнинг қизи эди. Қўқон хони Олимхон ўз укаси Умархонни Марғилонга ҳоким қилиб тайинлаганидан сўнг уни Нодирабегимга (1808) унаштирди.³⁸⁸

Шоира 1822 йилда Умархон вафотидан кейин тушқунликка тушиб қолмади. Балки 14 ёшли ўғли Муҳаммадалихон тахтга ўтиргач барча имкониятлардан фойдаланиб, маданият ва санъатни ривожлантиришга ҳаракат қилди. Унинг замондоши бўлган сарой шоири Ҳожир шундай ёзади: «Умархон вафотидан кейин бу ифбат садафининг инжуси Фарғона, Тошкент, Хўжаид, Андижон ва бошқа шаҳарлардан фозиллар, олимлар, хатотлар, наққошларни ўз хизматига чақириб келди».³⁸⁹

Нодира ўз ҳаёти давомида илм ва адабиёт аҳлини ижод қилишга ундади ва уларга шароит яратиб берди. У яхши ишлаган котибларга тилла қалам, кумуш қаламдон бериб, уларни «Заррин қалам»лик мансабига кўтарди.³⁹⁰

Нодира адабий меросининг таҳлили шуни кўрсатадики, у мумтоз шеърятнинг барча жабҳаларида қалам тебратган ва унинг ўзбекча ҳамда тожикча ғазаллари 5,7,9,13, ҳатто 18 байтгли ҳажм ва арузнинг турли вазнларида яратилган.³⁹¹ Мумтоз адабиёт анъаналарини давом эттирган шоира Навоий, Фузулий, Бедил ғазалларига мухаммаслар боғлаган, ўз ғазалларида кўпроқ «мукаррар»³⁹² ва «қўш мукаррар» усулларини қўллаганлиги билан ажралиб турган.

Асосини лирика ташкил этган Нодиранинг шеъриятида муҳаббат, садоқат ва вафо куйланади. Шоира гўзаллик ва садоқатни, Шарқ хотинқизларининг дард-аламлари ва оҳу фиғонларини куйлайди. Лирик ғазаллари чуқур мазмундорлиги ва инсонпарварлик мавзулари билан ўша даврдаги илғор ғояларни тараннум этади.

Шу билан бирга у ўз асарларида хонликлар ўртасидаги ўзаро урушларга норозилик билан қарайди, даврнинг инсонийликка зид бўлган мудҳиш қонунлари ва урф-одатларига қарши норозилик туйғуларини ифодалайди. Жоҳил амалдорлар, рибкорларни қоралайди ва ҳокимлардан адолат талаб қилади.³⁹³

Хонлик адабий муҳитининг йирик вакилаларидан яна бири Увайсий акаси Оҳорижон Ҳофиздан шеърятни ўрганиб, аруз санъатини чуқур ўзлаштиради. У Қўқон адабий муҳитига кириб борар экан, мушоираларда фаол қатнашади ва саройда Нодира ҳамда бошқа шоираларга устозлик қилади.

Дилшод ўз асарларида Увайсийнинг Нодирабегим билан хонликнинг кўпгина шаҳарларига борганлигини, лекин давр сиёсий танглиги туфайли умрининг охирини Марғилонда ўтказганлигини ёзади.

Шоиранинг 4 девони борлиги ҳақида маълумотлар бўлса-да, лекин бу девонларининг асл нусхалари ҳозиргача топилмаган. Увайсий ҳам Нодирабегим сингари мумтоз ўзбек шеърятининг деярли барча жанрларида ижод қилган. Унинг асарлари ғоявий-тематик доираси ва кўнқирралилиги билан ажралиб туради. Айниқса, шоиранинг «Анор» чистонида даврнинг ижтимоий воқеалари, аёллар тутқунлиги моҳирона баён этилган.

Дилшоди Барно маърифатларвар тожик шоираси бўлиб, унинг бизгача етиб келган кўллаб ўзбек тилида ёзган ғазаллари борки, муаллифни ўзбек шоираси деб ҳам аташ мумкин.³⁹⁴

17 ёшида асир тушган, Ўратепадан Қўқонга келтирилади ва шу ерда бир ўзбек йигитига турмушга чиқади. Шоира умрининг охиригача Қўқонда яшаб ижод қилади. Дилшод шоиралик билан бир қаторда мактабдорлик ҳам қилган ва кўплаб шоираларни тарбиялаб етиштирган.

Шоира яратган ғазал, мухаммас, мусаддас, бадий хотираномалар, дostonлар («Тарихи муҳосара», «Хатти мунтахаб ал-ашъор», «Замонадин шикоят», «Ҳаёт мадҳи» ва бошқалар)да реал тарихий ҳодисалар, халқ ҳаёти ва турмуши ҳақида фикр юритилади. Унинг асарлари тарихий манбаларга бойлиги, ижтимоий мазмундорлиги, ҳаққонийлиги, халқпарвар ғоялар билан суғорилганлиги учун ҳам ўзбек ва тожик мумтоз адабиётининг муҳим намунаси ҳисобланади.³⁹⁵

XIX асрда яшаб ижод қилган Қўқон шоираларидан бири Зебуннисо-дир. «Ашъори нисвон» (Аёлларнинг шеърлари) тазкирасида ёзилишича, Зебуннисо ўз даврининг билимли ва оқила аёлларидан бири бўлиб, шу тўшламда шоиранинг ижодидан намуналар келтирилади. Унинг шеърларида, асосан, эрк ва адолат туйғулари тараннум этилади.

Қўқон хонлигида яшаб ижод этган яна бир ўзбек шоираси Маҳзуна бўлиб, шоиранинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида тўла маълумот йўқ. Лекин у ҳақидаги айрим маълумотлар Фазлийнинг «Мажмуъат аш-шуаро» («Шоирлар тўшлами») ва «Тазкираи Қаюмий» («Қаюмий тўшлами») асарларида учрайди.³⁹⁶ Маҳзунанинг девони хусусида айрим маълумотлар учраса-да, лекин бу девони ҳали топилмаган.³⁹⁷

Юқорида номлари айтиб ўтилган Қўқон адабий муҳити вакиллариининг ижодидан кўриниб турибдики, XIX асрда хонликда адабиёт кенг ривожланган ва кўплаб истеъдодли шоир ва шоиралар етишиб чиққан.

Умуман айтганда, XIX асрда Қўқон хонлигида мамлакатнинг аввалги ҳукмдорларидан фарқли ўлароқ маданий ҳаёт ва адабий муҳитни шакллантиришда теурийлар даврига тақлид яққол намоён бўлади. Буни ҳукмдор Умархон даврида шаклланган, унинг бошчилигида фаолият кўрсатган адабий муҳит ва адабиёт намоёндаларининг мероси мисолида, яратил-

ган асарларнинг шакли ва жанрларида кўриш мумкин. Маданий ҳаёт ва адабий муҳитда ҳам минг сулоласини маданий легитимлашга интилиш устунлик қилди.

Шундай қилиб, Қўқон хонлиги адабиёти вакиллари асарларининг мазмунига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга панегрик йўналишда қалам тебратувчи, иккинчи гуруҳга халқнинг орзу-умидлари, интилишларини куйловчи ижодкорлар мансуб бўлган.

Хонлик маданий ҳаётининг бошқа ўзбек давлатларидан фарқли жиҳати унда шоирларнинг фаол иштирок этганлигидир.

II.4.4. Хаттотлик ва китобат санъати

XIX асрда хонликда хаттотлик ва китобат иши ҳам ривож топган эди. Умархон ва Муҳаммадалихон даврларида хаттотлик санъатига алоҳида эътибор берилган, Қуръон, диний ва мумтоз асарлар моҳир хаттотлар томонидан безатилиб, кўчирилган. Жумладан, Навойнинг кўпшаб девонлари кўчирилган. Лутфий, Навой, Амир Умархонларнинг девонларидан иборат «Муҳаббатнома» мажмуаси тузилиб, махсус безаклар билан безатилиб, Умархон томонидан турк султониغا совға қилиб юборилган. Бедилнинг худди шу тарзда тузилган девони ҳам шу давлатга совға тарзида жўнатилгани маълум.³⁹⁸

Қўқонда анъанавий тарздаги китобат санъатидан фойдаланишган. Энг аввал Қўқон ва унинг вилоятларида қоғоз ишлаб чиқариш йўлга қўйилган эди. Қўқонда асосан абрешимий, нимабрешимий, катоний (мағз – муқовалар учун) ишлаб чиқарилган. Бундан ташқари фабрика қоғозлари (Россия ва Европа давлатларида ишлаб чиқарилган) ҳам хонлик ҳудудларида тарқалиб кетган эди. Хонликда ишлаб чиқарилган қоғоз кулранг (иккинчи қайта ишлангани боис), оқ қоғози эса ипакдан қилинган. Муқовалар икки нав «рехта» (қуйма) ва «сохта» (ясама) бўлган, лакланган муқовалар «жилди равғани» дейилган. Кўпинча, муқовалар тери билан рўқач қилинарди ва чарм алоҳида безаклар ҳамда нақшлар билан безатилган. Муқовада кўп ҳолларда саҳҳофнинг номи, сана, баъзан дуо ва истаклар ёзилган. XIX асрнинг ўрталарида хонлик ҳудудларида «кашмирий» услубдаги қўлёзма китоблар кенг тарқала бошлади. Маҳаллий хаттотлар ва саҳҳофлар шу услубда ҳам китобларга тартиб бера бошладилар. Шу даврнинг ўзида хонлик ҳудудларида тошбосма китоблар кўп миқдорда тарқалгани боис қўлёзма китоб бозори ҳамда хаттотлик, муқовасозлик (саҳҳофлик), рассомчилик, музаҳҳиблик, умуман олганда, китобат санъати билан боғлиқ кўпгина касб-ҳунар намояндалари касод бўлдилар.

Қўқон хаттотлик мактаби ривожига Муҳаммад Алихоннинг ўзи ҳам салмоқли ҳисса қўшган. Мазкур Қўқон хони (1822 – 1842) қалами билан кўчирилган китоб ва қитъалар бизгача етиб келган. Бундан ташқари Мадалихоннинг хаттот шогирдлари ҳам бўлган. Улардан бири Муҳаммадкомил Ҳисорий бўлиб, хон ҳузурида нафақат хаттотлик, балки курол-аслаҳа яшаш, наққошлик, муҳр яшаш ва заргарликни ҳам икки йил давомида ўрганган экан.³⁹⁹

Қўқон хонлигининг ўз хаттотлик мактаби бўлиб, мамлакатда кўплаб истеъдодли хаттотлар яшаб ижод қилганлар. Хонлик хаттотлари ўз услублари билан бошқа мактаб вакилларида ажралиб турган. Яъни хаттотларнинг аксарияти шоир, тарихчи бўлган ёки миниатюра санъати билан шуғулланган.

Хусусан, Муҳаммад Латиф Қўқоннинг машҳур хаттотларидан бири бўлиб, у настаълиқ хати билан Навоийнинг девонини, китобат қилувчи хаттот Мирзо Шариф Дабир Фузулийнинг девонини настаълиқ ёзувида кўчирган. Мир Афзал Хўқандий насх, шикаста, настаълиқ каби ёзув усуллари билан кўплаб китобларни кўчирган. Шунингдек, Абулғози Хўжа Хўқандий (Навоий «Хамса»сини кўчирган), Мирзо Бобокалон Хўқандий («Газкиран Султоний» китобини кўчирган), Мирзо Мир Муҳаммадий Хўқандий Мирзо Муҳаммад ўғли (асли бухоролик, 1855 йил Қўқонга кўчиб келган, арк пештоқидаги ёзувларнинг муаллифи), Мир Афзал Хўқандий («Нисоб ас-сибён» изоҳли лугатини кўчирган), Муҳаммад Ниёз Хўқандий Ашур Муҳаммад ўғли («Ибрат ал-хавоқин» асарини ёзган ва настаълиқда кўчирган), Аҳмаджон котиб (аслида касби пўстиндўз бўлган), Абдуғафур хаттот («Зафарномаи Худоёрхон» асарини кўчирган), Мулла Муҳаммад Содиқ ибн Мулла Жумақул Хўқандий («Гулшани роз» асарини, Жомийнинг «Ҳафт авранг»ини кўчирган), хаттот Мулла Саримсоқ Хўқандий (Алишер Навоий девонини кўчирган), хаттот Мирзо Шариф Дабир («Девони Фузулий»ни кўчирган), Муҳаммад Ниёз Хўқандий («Қуръон»дан нусхалар кўчирган) каби хаттотлар ижод қилган.⁴⁰⁰

Тошкентлик хаттотлардан Муҳаммад Юнус Тоиб Тошқандий тарихчи ва шоир сифатида ижод қилган. У насх, настаълиқ, шикаста ёзув усуллари пухта эгаллаган. Ундан ташқари эшон Абдулваҳобхўжа муҳркан ва эшон Абдусамийхўжа хатиб ўғли ҳам кўзга кўринган хаттолардан бўлган.⁴⁰¹

Улар Шарқ алломаларининг кўп асарларини, диний китобларни кўчириб, хат ва китобат анъаналарини давом эттирганлар. Хаттотлар ва котибларнинг асарлари Қўқон, Тошкент, Душанбе, Москва, Санкт-Петербург ва бошқа шаҳарларнинг музей, қўлёзма хазиналарида сақланаё-

тир. Шу хаттотлик мактабининг етук вакиллари маънавий ва моддий маданиятимиз ривожига улкан ҳисса қўшган ижодкорлар ҳисобланади. Хаттотлардан Абдулғозийхон ибн Тўрахўжа Истаравшаний Алишер Навоийнинг «Чор девон»и ва «Хамса»сини (1848), Абдулқаҳҳор ибн Уста Хўқандий-Самарқандий Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб»ини, Абдураҳмон ибн Муҳаммадбой – Мирёқуб хаттотнинг шогирди Мавлоно Шоҳмуҳаммад Саломатуллоҳ Кашфий Минавий девонини кўчириб, бизга ёдгор қолдирганлари маълум. Аброр хаттот араб хатлари (куфий, таълиқ, насх, сулс, райҳон, риқоъ, настаълиқ)да устоди комил эди. Аваз Муҳаммад ибн Ҳожи Муҳаммад Лисоний Хўжандий мулаққаб ба Мусаввир Бухоронинг Кўкалдош мадрасасида таҳсил олиб, Хўжандга қайтади ва Намозгоҳ мадрасасида дарс берарди. У ҳам араб хатида моҳир бўлиб, Нозилнинг иккита девонини ҳамда Ғаний Кашмирийнинг девонини кўчирган. Бу асарлар ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг хазинасида сақланмоқда. Ўратепалик Авлиёхон эса 7 хатда устод бўлиб, шикаста хатини чиройли ёзган. Унинг шу хатда кўчирган Нозим Ҳиравий қаламига мансуб «Юсуф ва Зулайхо» асари қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган.

Аҳмаджон Хўқандий (1828 – 1912) сулс ва настаълиқда битишда шуҳрат қозонган бўлиб, асли касби пўстиндўзлик эди. У томонидан кўчирилган қитъалар Қўқон адабий музейида сақланади. Баҳжат Мирза Аюб ибн Мушриф Исфарағий Қўқоннинг Хон мадрасасини тамомлаган фозил, шоир ва хаттот сифатида машҳур эди. Фазлий Намангоний у ҳақида шундай ёзади:

*Гарат ҳусни маънист мадди назар,
Зи таҳқиқи Баҳжат машав беҳабар.*

Таржимаси:

*Агар мақсадинг сўз маъноларини яхши англаш бўлса,
Баҳжат яратган мазмун-маънолардан хабарсиз қолма.*

Возеҳ ўз асари «Тухфат ал-аҳбоб фи тазкират ил-асҳоб»да Баҳжатнинг зуккотаъб шоир ва моҳир хаттотлигини мақтаб тилга олган (Энциклопедия... II, 259).

Бобокалон Мирзо Ризо Бобошариф Дабирнинг шогирди эди. Истаравшан ва Қўқонда ижод қилиб, сулс, насх ва настаълиқда битувчи уста хаттот бўлган. Абдулвасеъ Манзурнинг «Тарихи султоний» номли маснавийсини 1870 йили настаълиқ хатида кўчирган. Асар Худоёрхонга бағишланган бўлиб, 142 варақдан иборатдир ва ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номи-

даги Шарқшунослик институти фондида инв.№9293 рақам остида сақланади.

Боқи Муҳаммад Ҷратепагий Тўрахўжа хаттотнинг шоғирди. Кўп асарлари китобат қилган. У кўчирган «Нигористон» китоби инв. №3494 рақами остида Шарқшунослик институтида маҳфуздир. У китоб таъмирловчи ҳам бўлиб, кўп қадимий ва ноёб китобларнинг қўлёзма нусхаларини қайтадан яроқли ҳолга келтирган.

Мирзо Баҳром эса настаълиқ ёзувининг моҳир устаси бўлган. У китобат қилган асарлар «Юсуф ва Зулайхо», «Силсилат аз-заҳаб» (Жомийники), «Тарихи Роқимий» (Мир Саййид Шариф Роқимники), «Қасидаи Бурда» (Бусайрий) №№5017, 2460, 5645 рақамлари билан ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Саййидфозил Хўжандий (1764 – 1838) Бухорода таҳсил олган бўлиб, у шоир, олим, буюк хаттот сифатида ном чиқарган. Ундан ёдгор қолган китобат ва хаттотлик намуналари кўп.

Мир Маҳмуд (Қори ибн Шамсуддин) 1832 йили Қўқон шаҳрида туғилиб, 1902 йили вафот этган. У ҳам настаълиқ хатини битишда ўта маҳоратли бўлган. Қўқон адабий музейида у кўчирган бир қанча қўлёзма нусхалар мавжуд. Қорининг ўзи кўчирган шеърлар девони ҳам бўлиб, 1313 рақами остида Шарқшунослик институтида сақланади.

Мирсиддиқ Истаравшаний. Бу хаттот томонидан кўчирилган «Муҳити аъзам» (1849), Бедил девони (1853), «Юсуф ва Зулайхо» (Нозим Ҳиравийники, 1851) настаълиқ хатида ёзилган бўлиб, мусаввара ва жадваллар билан безатилган бу нусхалар ҳам бизгача етиб келган.

Муҳаммад Ёқуб Тошкандий настаълиқнинг шикаста ёзувида битиш ҳамда муҳр ясаш, китоб безатишда ном чиқарган. Муҳаммад Ёқуб Бедилнинг «Муҳити аъзам», Жомийнинг «Ваҳдати вуҷуд», Фаттоҳийнинг «Шабистон» асарларини настаълиқнинг шикаста ёзувида кўчирган бўлиб, мазкур қўлёзмалар ҳам Шарқшунослик институтида сақланади.

Кейинчалик қўқонлик хаттотларнинг кўп шоғирдлари Туркистон шаҳарларида очилган тошбосмаҳоналарда, матбаалар ва нашриёт ишларида хизмат қилганлар. Бу ажойиб санъат ва илм ҳозирги кунда қайта тикланмоқда.

* * *

Россия таркибига киргандан сўнг Ўрта Осиё ҳудудида, асосан, рус маъмурияти қўл остига ўтган вилоятларга капиталистик муносабатлар, яъни пул-товар муносабатлари ҳам кириб келди. Савдо-сотиқ билан машғул бўлган компрадор буржуазияси шакллана бошлади. Мануфактура, уй са-

ноати, меҳнатнинг цех шаклида ташкил этилиш тартиби, ишлаб чиқариш корхоналари, XIX асрнинг охирларида эса қайта ишлаш корхоналари (мой ва пахта заводлари) пайдо бўлади. XIX асрнинг охирларида Ўрта Осиё бутунлай Россия капитализмининг мустамлакасига айланди. Шу сабабли Ўрта Осиёдаги хўжалик 1865 – 1890 йилларгача рус капиталистлари учун хомашё манбаи бўлди. Бу даврда Ўрта Осиё Россия саноатчилари учун ички бозор ўрнини ҳам бажарарди. Саноатнинг арзон моллари Ўрта Осиёга олиб келинарди. Натижада анъанавий ишлаб чиқариш усуллари ҳамда касбларга қаттиқ зарба берилди. Рақобатга дош бермаган маҳаллий кочиб ва ҳунармандлар касод бўлиб, шаҳарлардаги камбағаллар табақаси сафига қўшилдилар.

Сув хўжалиги ва қишлоқ хўжалигига ҳам капиталистик муносабатлар кириб боради. Катта ер эгалари камбағал бўлган ерсиз деҳқонларни мулкларига ёллантириб, қўшимча меҳнат ҳақини ўзлаштирадilar.

Майда хўжаликлар ҳам янгича пул-товар муносабатларига дош бермай хароб ва касод бўладилар. Деҳқонлар қарзлари эвазига ҳамда Чоризмнинг колониал сиёсати натижасида ерсиз қолиб, улар ҳам шаҳарларга келиб ўша люмпенлар сафига кирадилар. Кўплари мавсумий ишлар билан шугулланадилар.

XIX асрнинг охирларига келиб Туркистон вилоятининг иқтисодиёти молия капитали қўлига ўтади. Россия банклари ҳамда маҳаллий сармоядорларнинг молия қудратлари саноат буржуазияси билан бирлашган ҳолда молия олигархиясини ташкил қилдилар. Туркистонда биринчи конторалар ва банк бўлимлари, хусусий кредит ташкилотлари очилади. Энди миллий буржуазия ҳам муайян иқтисодий куч-қудратга эга бўлади.

Россия иқтисодиёти учун зарур бўлган пахта толаси, асосан, Туркистонда ишлаб чиқарилган. 1889 йилдан бошлаб бу ўлкада Америка узун толали пахта нави татбиқ эга бошлайди.⁴⁰² Натижада XX асрнинг бошларида Туркистон пахтаси Русиянинг 50 фоиз пахтага бўлган эҳтиёжини қондира бошлайди.

Туркистонни талон-торож қилиш осон бўлиши учун темир йўл ва коммуникациянинг янги воситалари (телефон, телеграф, напшрия ва матбаа фаолиятлари) ҳам рус ҳукуматига яқиндан ёрдам беради.

Туркистон халқларининг тарихи XIX асрнинг 60-йилларидан бошлаб бир томондан мустамлакачилик ва иккинчи томондан мустамлака юкига гирифтор бўлган халқларнинг муносабатларидан иборат. Рус ҳукумати темир йўл ишларига, почта ва ҳарбий, маъмурий ишларга Русиядан амалдорларни олиб келар эди. Маҳаллий халқ намояндалари эса, асосан, қора ишларга, иккинчи даражали амалларга жалб қилинарди. «Чоризм босиб

олган Туркистон халқларининг ҳар қандай ҳақ-ҳуқуқларини йўқ қилиб, уларни ижтимоий-сиёсий, маданий, иқтисодий ва ҳарбий нуқтаи назардан қолоқликда сақлаб туриш учун ўзининг бюрократик маъмуруна тизимига асосланган бошқарув усулини жорий қилдики, бунда энг паст мансабдан энг юқори мансабгача бўлган ҳамма лавозимлар фақат рус тўралари орқали тайинланадиган бўлди. Ўлкада эса ҳарбий феодал бошқарув тартиби ҳукм сурадди. Мустамлакачиларга ерли халқдан чиққан ҳақиқий раҳбар, ўзлари билан бир сафда турадиган тенг ҳуқуқли оғайни керак эмас эди. Улар (рус)га тилмочлар ва ижрочи миршаблар зарур эди, холос», – деб ёзган эди Т.Сафаров.⁴⁰³

“Русия... бу ерга ерли миллат бўлмоқ ва нуфуз жиҳатидан ҳам кўпчиликни ташкил қилмоқ мақсади билан келганлиги учун ўзининг мужики, аравакашини, этикдўзини, кўча супирувчисини, ҳожатхона тозаловчисини ҳам бирга келтирди”.⁴⁰⁴

Натижада Фарғона ҳамда ҳозирги Қирғизистон туманларида аҳоли зич жойлашиб қолди. Демократик муаммолар, ўз навбатида, бошқа ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва миллий чигалликлар пайдо бўлди. Ирқий ва миллий зулм кучайиб кетди. Маҳаллий халққа икки томонлама зулм асорати ва тазйиқига қолиш қийин бўлди. Агарда бир томондан маҳаллий бой ва амалдорлар халққа жабр қилса, иккинчи томондан чоризм олиб келган миллий ва ирқий зулм халқни эзарди. Миллий хусумат асосида энг яхши ерлар Русия мужикларига, шаҳарларнинг марказий жойлари шу колонизаторларга берилиб, маҳаллий халқ хорликда қолди. Кўчиб келганлар муайян имтиёзларга эга бўлдилар-у, шу заминнинг соҳиби бўлганлар «туземец», «абориген» ва «дикий азиат» номини олдилар. Туркистонликларнинг миллий-диний гурурлари, урф-одатлари ҳамда шаъни ерга урилди.⁴⁰⁵

Бундай муносабатларга қарши халқ ҳам мустамлакачиларга ишончсизлик ва газаб билан (В.В.Бартольд) муносабат қилар эди.

«Тарихи жадидаи Тошканд», «Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин», «Ғарибнома», «Тарихи Азизий» ва бошқа асарларда маҳаллий тарихчилар бошқинчиларга бўлган халқ нафратини тасвирлаганлар. Баъзи асарларда эса ўтмиш тарихи ва Туркистон хонликларининг юқори тараққиёти махсус қайд этилиб, рус маъмурияти даврига қарши қўйилган эди. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Россия ҳамда Туркистон матбуотида Русиянинг Туркистонга нисбатан маданий сиёсати, бу ерга маданиятни олиб келиши ҳақида кўп сўзлайдиган бўлдилар.

1915 йили эса Тошкентнинг босиб олинишининг 50 йиллиги қайд этилди. Лекин бу байрамга Туркистоннинг маҳаллий халқи қўшилмади. Биринчи жаҳон урушига кирган чоризм жанг баҳонаси билан миллий ва ир-

кий зулми кучайтириб, ўз жиноятларига туркистонликларни ҳам шерик қилмоқчи бўлди. Лекин 1916 йили Жиззах ва Хўжандда чоризм сиёсатига қарши халқ бош кўтариб, яна бир бор ўзининг истиқлолга бўлган иштиёқини кўрсатди.

Хонлик ҳудудига кирган ерларнинг аҳолиси янги маъмурият остида қолган бўлсалар ҳам, истилочиларга қарши чиқишларини давом эттираверган. Янги маъмурият узоқ йиллар халқни тинчйтиш ва янги тузумни барқарорлаштириш учун ҳаракат қилди, турли чора-тадбирлар қўллади. Қўқонликларнинг озодликка бўлган интилишлари «Қўқон автономия»си даврида, 20-йилларнинг халқ чиқишларида яққол кўзга кўринган бўлса ҳам, фақат советлар тузуми даврида бу ҳаракат сусайиб кетди. Ҳозирги мустақиллик давримизда шу она юртнинг тарихи, маданияти, ўтмишига бўлган қизиқиш ватанпарварлик ҳиссиётимизнинг ошиб бораётганидан нишонадир.

III. ХОНЛИК ТАРИХИНИНГ ТАРИХНАВИСЛИГИ

(адабиётлар кўрсаткичи сифатида)

Биринчи «қўқоншунос» олимларимиз Қўқон тарихи ва маданиятига доир асарлар ёзган маҳаллий тарихчилар ҳисобланади. Бу асарлар турли манбалардан, воқеа ва ҳодисалар иштирокчилари тилидан фойдаланиб яратилганлиги учун ҳам муҳим ёзма манбалар ҳисобланади.

Кейинчалик туркистонлик ва россиялик олимлардан Г.Потанин, Д.Н.Романовский, П.И.Небольсин, А.Н.Тетеревников, В.Ханыков, Л.Ф.Костенко, А.Макшеев, В.Вельяминов-Зернов, В.В.Григорьев, А.П.Хорошхин, Н.Пантусов, А.Нурекин, Н.О.Петровский, М.А.Терентьев, А.Ф.Мидендорф, А.Федченко, А.Кун, А.К.Гейнс, (Дм.Д-ой), В.В.Наливкин, М.Наливкина, С.Абдулғафоров, Н.Веселовский, Н.Энгельгард, М.Михайлов, Л.Соболев, Н.Г.Малицкий, А.Бряннов, В.В.Бартольд, Н.Г.Павлов, В.Ласточкин, А.Г.Серебрянников, Ч.Валихонов, А.З.Валиди, Л.А.Зимин, П.О.Кузнецов, Н.Я.Бичурин, А.И.Добромислов, М.В.Лавров, М.Алибеков, М.С.Андреев⁴⁰⁶ ҳамда хорижлик олимларнинг⁴⁰⁷ баъзилари маҳаллий муаллифлар асарларидан ҳам фойдаланиб, ўз тадқиқотларида хонлик тарихининг турли соҳалари бўйича баъзи фикр ва мулоҳазаларни берганлар. Сўнгра А. А. Семенов⁴⁰⁸, Е.В.Бунаков⁴⁰⁹, Р.Н.Набиев⁴¹⁰, А.П.Қаюмов⁴¹¹, А.Ўринбоев⁴¹², П.П.Иванов⁴¹³, В.С.Кузнецов⁴¹⁴, В.А.Ромодин⁴¹⁵, В.М.Плоских⁴¹⁶, Н.Д.Миклухо-Маклай⁴¹⁷, «Собрания Восточных Рукописей АН Узбекистана» (I – XI тт.)нинг муаллифлари⁴¹⁸, Б.В.Лунин⁴¹⁹, Ю.А.Со-

колов⁴²⁰, Б.П.Гуревич⁴²¹, Ч.А.Стори⁴²², Ф.А.Озодаев⁴²³, Ҳ.Н.Бобобек-ков⁴²⁴, Р.К.Бекмаханов⁴²⁵, С.С.Губаева⁴²⁶, А.Х.Жувонмардиев⁴²⁷, М.Қутлугов⁴²⁸, Е.А.Маджи⁴²⁹, А.А.Мухторов⁴³⁰, Е.А.Полякова⁴³¹, Ҳ.Содиқов⁴³², Э.Хуршут⁴³³, А.Т.Тагиржанов⁴³⁴, Т.И.Султанов⁴³⁵, А.Л.Троицкая⁴³⁶, А.Саъдиев⁴³⁷, Т.К.Бейсембиев⁴³⁸, Т.Саидқулов⁴³⁹, Х.Ф.Ғуломов⁴⁴⁰, диссертация муаллифларидан Б.Турсунов⁴⁴¹, Т.М.Бобоматов⁴⁴², Н.И.Алимова⁴⁴³, Ш.Маҳмудов⁴⁴⁴, О.Г.Пуговкина⁴⁴⁵, Ш.Т.Кулдашев⁴⁴⁶, З.Ш.Мадраҳимов⁴⁴⁷ ва оммавий услубдаги ишлардан Муҳаммад Яҳёхон⁴⁴⁸, Ш.Юсупов⁴⁴⁹ асарларини тилга олиш мумкин. Охириги муаллифнинг асарларида Қўқон хонлиги тарихига оид баъзи воқеалар баёни ва таҳлили, хулосалари илмийликдан анча узоқдир.

Яқин ва узоқ хорижий мамлакат олимларидан С.С.Сооданбеков⁴⁵⁰, Ю.Лунёв⁴⁵¹, Н.Терлетски⁴⁵², Скотт С.Ливай⁴⁵³ ҳамда асарлари чет элларда чоп этилган бошқа олимлар⁴⁵⁴, россиялик тадқиқотчилардан Д.В.Васильев⁴⁵⁵, С.Н.Абашин⁴⁵⁶, С.Н.Брежнева⁴⁵⁷, А.И.Яковлев ва С.А.Панарин⁴⁵⁸, В.В.Корнеев⁴⁵⁹, Н.И.Дубинина⁴⁶⁰ ўз асарларида хонлиқнинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётини, унинг мустахлак даврини ёритганлар.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, юқоридаги олимлардан бирортаси ҳам бевосита Қўқон тарихчилари асарлари билан махсус шуғулланмаган. Қўқон тарихчилари асарларидан олинган маълумотларни иккиламчи асарлардан олганлар. Қўқон тарихчилари мактабининг шаклланиши, унинг намояндалари ва асарларининг мазмунини ёритиб берувчи тадқиқотлардан А.Ўринбоев ва О.Бўриев, Т.К.Бейсембиев, Э.Хуршут, Ш.Воҳидов⁴⁶¹ ва Д.Сангирова⁴⁶², Ў.Султонов⁴⁶³ ва С.Йўлдошев⁴⁶⁴ асарларини тилга олиш мумкин.

Бугунги кунда Қўқон тарихчилари мактаби намояндалари асарларидан саналмиш Муҳаммад Ҳакимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асари (факсимиле, Душанбе, 1984, 1985; Токио, 2006, II жилди)⁴⁶⁵, Тожир Хўжандийнинг «Ғаройиби сипоҳ» (Хўжанд, 1991), Мирзо Олим Махдум ҳожининг «Тарихи Туркистон» (Қарши, 1992; Тошкент, 2007), Мирзо Олим Мушрифнинг «Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин» («Қўқон хонлиги тарихи» номи билан нашр этилган. Тошкент, 1995; рус тилида Солижон Йўлдошевнинг илмий нашри. Тошкент, 2007), Муҳаммаднурс Тоибнинг «Тарихи Алиқули амирлашкар» (Шарқ юлдузи. 1996. №1 – 2; Лондон, 2003⁴⁶⁶) ва «Тухфаи Тоиб» (Тошкент-Токио, 2002), Муҳаммадазиз Марғилонийнинг «Тарихи Азизий» (Тошкент, 1999) номли асарлари чоп қилинган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Қўқон тарихшунослиги ва манбашу-

нослиги масалаларида муаммолар, ўрганилиши зарур бўлган истиқболли мавзулар талайгина. Уларни ўрганиш ва таҳлил этишда, албатта, фортожик тилини яхши билиш, қўлёмалардан фойдаланиш илмидан хабардор бўлиш шарт. Бундан ташқари Қўқон хонлиги тарихи ва маданий ҳаёти, ундаги этно-маданий жараёнларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганишда вақф ҳужжатлари, маноқиблар, Ўзбекистон, Россия, Қозоғистон ва Тожикистон архивларида сақланаётган ҳужжатлар ва маълумотлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Акс ҳолда, янги асар ва тадқиқотлар олдинги муаллифлар берган маълумотлар асосида юзага келиш ҳолати давом этади. Бундан ташқари Қўқон хонлиги тарихи XIX аср – XX асрнинг бошларида Шарқий Туркистонда ёзилган турли жанрдаги асарларда, Бухоро ва Хива тарихнавислигида ҳам кенг ёритилган. Айни шу маълумотларни ҳам тадқиқотларга жалб этиб, хонлик тарихини яхлит ва ҳар томонлама ўрганиш зарур. Ўз навбатида, тилга олинган ҳудудларнинг тарихи Қўқон тарихчилари асарларида кенг ёритилганини ҳам таъкидлаш зарур. Қўқон, Бухоро, Хоразм тарихнавислик мактаби вакилларининг асарлари бир-бирини тўлдирадиган бир манбалар туркумини ташкил қилиши исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

IV. ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ҲУДУДЛАРИДА ТАРИХНАВИСЛИК: ҒОЯВИЙ АСОСЛАРИ, НАМОЯНДАЛАРИ, АСАРЛАРИ

IV.1. ҒОЯВИЙ АСОСЛАРИ

Мусулмон шарқ тарихий асарлари бизнинг ҳозирги тушунчамиздаги тарихий асарлар бўлмай, балки адабий-тарихий ҳамда тарихий-бадиий жанрга тааллуқли асарлардир. Анъанага биноан Шарқ мусулмон тарихчиси тарихий-хронологик ҳақиқатни бой адабий тасвир тили билан ташбиҳ, муболага, истиора ва мавжуд бўлган барча тасвир ва баён воситалари орқали бериши лозим эди. Акс ҳолда, юқори савияли Шарқ ўқувчиси бундай асарни тан олмасди. Ўқувчи бу асарни мутолаа қилиб, ўзининг эстетик, ғоявий талабларини ҳам қондириши лозим бўлган.⁴⁶⁷

Буюк санъаткор, олим, ёзувчи ва муаррих оддий оригинал ижодкорлардан шу жиҳати билан ҳам фарқ қиладики, у нафақат замонасининг руҳини, балки ўз халқи ва миллатини ҳам вақт ўлчовлари ичида кўрсатади.⁴⁶⁸ Шундай экан, тарихий асарнинг манба сифатидаги аҳамияти ҳеч қачон пасаймайди. Унинг имкониятлари ва информатив ҳудудлари ҳар хил илм соҳаларига тегишли бўлган олимлар учун материал беради. Бунинг сабаби шундаки, ҳар бир тадқиқотчи ва олим у ёки бу манба аҳамиятини ўзи олиб бораётган изланишлари учун белгилайди. Бундай ҳолатда манба ва сарчашманинг аҳамияти ва қиммати доимий бўлмай, ўзгарадиган ўлчовга эгадир. У ҳам субъектив, ҳам хусусийлик касб этади.⁴⁶⁹

Шуни ҳам қайд қилиш керакки, тарихий манбаларнинг информатив ва замонасининг коммуникатив тимсоли сифатидаги аҳамияти ҳам илм, ҳам амалиёт учун зарурдир. Шу маълумотларни олиш услуб ва воситаларини такомиллаштириш учун ҳам керакдир. Тарихий асарлар муайян вақт ва замоннинг ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаётини акс эттирувчи манбадир. Тарихий асарлар замонасининг маънавий муҳитини тўғридан-тўғри, бевосита ўзида мужассам этади. Шунинг учун улар ўзларида муайян ижтимоий ва интеллектуал гуруҳ ва табақаларнинг тафаккурлари, дунёқарашларини акс эттирган.

Қўқон тарихнавислик мактаби асарлари ўзбек, тожик ҳамда араб тилларида яратилган. Улар назм ва насрда ёзилиб, турли жанрларда дoston, қисса, тарихий-адабий асар, мемуар-тарихий ва биографик-тарихий асар сифатида юзага келган. Шарқ анъанасига мувофиқ келувчи соф тарихий асарлар ҳам Қўқон хонлигида кам эмас.

Тарихий асарлар: 1) ситуатив-эпизодик мавзуларга (Мутриб ва Андалиб достонлари, «Алимқули амирлашкар тарихи» ва бошқалар); 2) дои-

мий (динамик) ва муттасил мавзуларга бағишланган бўлади. Қўқон тарихнавислик мактабида бундайлар «Мунтахаб ат-таворих» асари, «Тарихи жаҳоннамои», «Тарихи Азизий», «Тарихи жадидаи Тошканд» ҳисобланади. Бу асарлар муаллифлари олам яралишидан то ўз замоналаригача бўлган тарихни биргаликда муфассал баён қилишга ҳаракат интиланлар.

Олмон олими Зигмунд фон Беркин – Нюрнберг поэтик ордени раҳбари тарихий асарларни (1696 йили) қуйидагича тасниф қилган: I) Аналлар ва хроника (солнома)лар. Бу энг оддий тарихий асарларнинг тури. Уларда тарих ўзининг табиий тартиби билан келиб, шахсларнинг, жойларнинг ва ҳодисаларнинг вақти айтиб ўтилади. II) Поэтик тарихлар – улар ҳақиқий тарихни унинг асосий воқеалари билан сақлайдилар. Лекин кўп ҳолатларда воқеаларнинг содир бўлган тартибини бузиб берадилар. III) Тарихий поэмалар – булар ҳақиқий тарихни тўқилган номлар остида баён этиб, воқеалар тартибини ҳам бошқача низомда бериб, уни янги тахминий воқеалар билан тўлдирдилар (ёки умуман, тарихий воқеаларни тўқиб чиқадилар).

Бу назария устида тадқиқот олиб борган А.В.Михайлов, З.Беркин томонидан икки охири жанрларга берилган тавсиф фарқини қуйидагича кўрсатади: «иккала жанрнинг фарқи шундаки, ҳақиқий тарих ва тўқиманинг фарқи уларда аксинча ўзгаради: бир ҳолатда «эҳтимолият» тасодиф кирган лаҳза (момент) бўлиб, тарихий воқеликни исботлаб, «эҳтимолият» эса тарихий фактларни торайтиради».⁴⁷⁰

XX асрнинг бошларида эса америкалик олим Э.М.Форстер Кембриж университетиди ўқиган лекцияларида (1927 йил) тарихий асарларни иккига бўлган. Унинг таъбирича: *Story* (тарихий) – бу хронологик тартиби билан воқеаларни баён қилиш бўлиб, *poet* – сабаблар алоқасига урғу бериб, ҳодисалар баён этилган асардир.

Қўқон тарихчиларининг асарларида шу услубларга хос бўлган асарлар учрайди. Бу эса муаррихларимиз ижодида фантазиянинг бойлиги, фикрлар эркинлиги, ижодкор сифатида ҳар бирларининг бетакрор эканликларидан дарак беради.

Ҳозирги ўзбек манбашунослик илмида қуйидаги тамойиллар мавжуд:

- манбаларни топиш;
- манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил ёки илмий танқид;
- манба маълумотларидан фойдаланиш учун янги услуб ва воситаларни, қўлланмалар, методик тавсиялар, хрестоматия ва бошқа хилдаги асарларни яратиш.

Шу асосда манбашунослик таҳлили ва изланишлари давомида тари-

хий манбалар матнини ўқиш ва талқин (интерпретация) қилиш муҳим ўрин эгаллайди.

Баъзи олимлар⁴⁷¹ шундай таҳқиқотни ташқи – филологик танқид ва ички – тарихий танқиддан иборат деб биладилар. Ҳақиқатдан ҳам вақт ўтиши билан манбаларни ўрганишда янги аспектилар пайдо бўлаверади. Тарихий манбалар матни талқинида энг асосий ўринни матннинг ўқилиши ва унинг мазмунини тушунтириб бериш эгаллайди. Бу вазифани бажариш учун асар муаллифининг ижодий лабораториясига кириб бориш, уни тушунишга ҳаракат қилиш, асар даврини, тили, лексикаси, морфология ва синтаксиси, истилоҳлар ва бошқа хусусиятларини тадқиқотчи билиши лозим.

Ўзбекистон манбапунослик илмининг яна бир асосий вазифаси ёзма манбаларни илмий тавсиф қилишдан ташқари ҳар бир тарихий давр учун энг муҳим ва зарур бўлган манбаларни аниқлаб, уларга тавсиф бериб, уларда тарихий ҳақиқат қай даражада акс этганини кўрсатиш ҳамдир. Шундан келиб чиқиб айтиш керакки, Қўқон хонлиги тарихини акс эттирган Қўқон тарихчилари мактабининг асарларини ўрганиш муҳим илмий йўналишни ташкил қилади.

Шу тадқиқотлар доирасида терминологик изланишлар олиб бориш ҳам муҳим вазифалардандир. Терминологик лексика таҳлили манбаларни ўрганишда муҳим шартлардан ҳисобланади. Биз муайян бир атамадан қанча кўп маълумот олсак, таҳлил ва талқинимиз шунчалик илмий нуқтаи назардан жиддийроқ бўлади.

Тарихий манбалардаги терминологик системани яратиш учун қуйидаги мазмундаги атамаларга аҳамият бериш лозим бўлади:

- тарих ва тарихнависликни акс эттирган терминлар;
- ҳукмдорларнинг легитимация масалалари, уларнинг сакраль (диний), фиктив (сохта) насабларига доир истилоҳлар;
- шоҳ ва зодагонлар мартаба ва унвонларини ҳамда шоҳона атрибутика (рамзлари, лавозим)ларни кўрсатадиган сўзлар;
- асар давридаги табақаланиш жараёнини акс эттирган терминлар;
- асар ва унинг муаллифи замонасидаги ижтимоий муносабатларни кўрсатувчи истилоҳлар;
- ҳарбий, дипломатик, хўжалик, иқтисодий ва сиёсий терминология;
- ҳарбий-диний, маҳкама ва қозихонадаги унвон, мансаб ва мартабалар;
- библиопсихология ва шу жараёнда иштирок этган шахсларнинг ҳиссий-психик ҳолатларини акс эттирган атамалар;
- бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар ва кўчирмалар;
- услуб элементлари;
- матн хусусиятлари;

– тарихий шахсларнинг персонификацион (ташхис) таҳлиliga оид сўзлар.

Тарихий манбаларни ўрганишда тегишли асар муаллифининг ўзи ҳам асаридан ажратилган ҳолда ўрганилмайди, чунки тарихнавис-муаррих биринчидан, ижодкор шахедир; иккинчидан, у муаррих сифатида муайян тарихнавислик концепция ва назариясининг эгаси бўлиб, муайян тарихий-маданий анъаналар ворисидир. Учинчидан, муаррихнинг фаолияти социал жамоа аъзоси сифатида, жамоанинг бошқа аъзолари билан бўлган унинг муносабати орқали ҳам аниқланади. Муаллифнинг бу муносабати эса унинг асаридаги ғоявий ва сиёсий концепциясига таъсирини ўтказди.

Т.И. Султонов XV – XIX асрларда Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонда ёзилган тарихий адабиётларни ўрганиб, қуйидаги хулосага келади. «Муаллиф томонидан яратилган тарихий асар, энг аввало, муайян шаклдаги бадний асар бўла туриб, ижтимоий ғояларни акс эттирувчидир, лекин бу асарнинг конкрет хусусиятлари у ёки бу ижтимоий буюртманинг натижаси бўлади». ⁴⁷² Тарихий асарнинг ўқувчиси эса адабий жараённинг фаол қатнашчиси бўлиб чиқади.

Шундай қилиб, тарихий манбаларнинг талқини шу учлик: воқеа (ҳақиқат) – муаллиф – асар ва тўртлик: ҳақиқат – муаллиф – асар – ўқувчи (шарҳловчи)ларнинг ўзаро муносабатлари асосида амалга оширилади,

Ҳозирги давр ўқувчиси (манбашунос олимлар ҳам) баъзан тарихий асардан янги ғояларни қидиради. Ваҳоланки, Шарқ тарихнавислигида «стандарт» хусусиятлар жуда ҳам кучли. Улардаги анъанавий историософияларидан янгича новаторлик принциплар, ғоя ва воситаларни излаб топиш жуда ҳам қийиндир. Бошқа томондан Қўқон тарихнавислик мактаби намояндalари асарларида ўз аксини топган ғоялар концепция ва назарий жиҳатлар (Россия босқинчиларига қарши ғоялар, ватанпарварлик ва Ватанни ҳимоя қилиш даъволари, янги рус маъмуриятига итоат қилмаслик фикрлари, «ғазот» ва «жиҳод»га чақирувчи тарғибот ва ташвиқот, кейинчалик жадидлар ғоялари айнан талқинчи (интерпретатор) ўқувчилар – шўро олимлари томонидан назардан четда қолдирилди. Шундай мазмундаги асарларнинг қиммати ва аҳамияти пастга урилди. Улар ўрганилмади ва илмий изланишлар доирасидан четга чиқиб қолди.

Ҳозирги даврда эса тарихий манбалар фактологик жиҳатларини сақлаган ҳолда ўзларининг эмоционал-психологик ва эстетик сифатлари билан замонамизнинг баъзи талабларини қондирадилар ва ҳозирги кун муаммоларини ҳал қилишга мадад берадилар.

Муаллиф – ўз замонаси фарзанди. Тарихчи эса асрлараро Фазо ва Вақт ичидаги ҳодисаларни ўрганиб, қиёслаб асар яратади. Унинг субъектив образлари реал ҳақиқатнинг акс этиши учун ҳам хизмат қилади. Охири

муаллифнинг шахсий тажрибаси, маълумоти, дунёқараши, замонасининг эмоционал-психологик ҳолати, буюртмачи (лар)нинг талаблари⁴⁷³ ҳам асарда ўз аксини топади.

Муаллиф замонасида мавжуд бўлган муаммо ва масалалар, уларни ҳал қиладиган ҳар хил йўллар ва воситалар ҳам тарихий асарларда ўз аксини топган. Масалан, Ўрта Осиёнинг Русия империяси томонидан босиб олинганидан сўнг ватанпарварлик, миллатпарварлик руҳида пайдо бўлган асарлар билан бир қаторда мавжуд шароит билан мурса қилишга даъват этадиган асарлар ҳам пайдо бўлган. Ана шундай яширин тамойиллар баёнининг ёзма манбалардан топилиши ҳам манбашуносликнинг асосий вазифаларига киради.⁴⁷⁴ Тарих тарихчи билан чамбарчас боғлиқ. «Тарихий тадқиқот бу санъат асаридир» – деган эди А. И. Марру.⁴⁷⁵ Шундай экан, тарихчи-манбашунос олдида жуда оғир, лекин шарафли вазифа туради. Манбалар тарих ва ўтмишнинг шоҳидидир (Коллингтон ва Лурье). Бу ҳақиқат. Тарихчининг вазифаси манбани ҳимоя этиш ёки уни айбдор қилишдан иборат бўлмай, балки, энг аввало, унинг қиммати ва қандай масалаларни ёритишга ёрдам беради деган вазифани ҳал қилиши даркор. Тадқиқотчи манбани ўрганар экан, ҳар қандай «презумпция»дан воз кечиб, фақат ҳақиқатни қарор топтириши лозим. Бу фикрларни В. О. Ключевский «И. С. Лурье о так называемой «презумпции невинности источника» номли мақоласида келтирган.⁴⁷⁶

Бундай вазифаларни бажариш учун манбашунос, авваламбор, «манбани тозалаш услуги»дан фойдаланади. Бу услуб матни қайта тиклаш ва талқин қилишдан, яъни филологик танқиддан ҳамда манбанинг вақти, муаллифини, асар ёритишга асос бўлган сарчашмаларни аниқлашдан иборатдир. Бу вазифаларни ҳал этишда энг аввал текстологик услубдан фойдаланадилар⁴⁷⁷. Кейинчалик манба тавсифи, матн талқини, муқоясаси, транслитерация ёки таржимаси ва нашри билан изоҳлар ҳамда кўрсаткичлар бериш ишлари бошланади. Бу ишлар чегараси ҳар хил илмий изланиш ва танқид ракурслари билан кенгайиши ёки торайиши мумкин. Чунки тарихий асар яна тилшунослар, адабий жанрларни ўрганаётган олимлар, табиий фан намояндалари, палеографлар ва бошқа соҳа кишилари тарафидан ҳам тадқиқот объектига айланиши мумкин. Бизнинг тадқиқотимиз ҳам тарихий манбаларни нашр ва чоп этишдан олдин бўладиган жараённинг ўргасидан жой олган босқичлардан ҳисобланади.

Мусулмон тарихнависи (историографияси) ва тарихий тафаккури (историософияси) ўзига хос анъаналар ва қолишлар чегарасида ривожланган. Мусулмон тарихий тафаккури ислом динининг келиб чиқишидан, «Қуръон»нинг нозил бўлиб, китоб шаклига келтирилиши, унинг тафсири

(экзогетикаси) ва таъвиллари (эзотерик талқини)дан шакллана бошлаган. Шунинг учун ҳам бу тафаккурнинг асосий қатламларини ислом космогонияси, космологияси, социология ва эсхаталогияси ташкил қилади, яъни ислом тафаккури абадий баҳс объектига айланган мавзулар: оламнинг яратилиши, унинг ривож, инсоннинг келиб чиқиши, жамиятдаги ўрни, табиат билан муносабати, ҳукмрон шахслар, давлат ва сиёсат (ва шулар билан машғул бўлганлар), қиёмат мавзулари ҳақида сўз юритади.

Қуръон таъвили ва тафсири жараёнида пайғамбарлар сийратлари (ҳаёт ва фаолиятлари), мазҳабларнинг келиб чиқишига бағишланган асарларда, ҳадислар, агиография (маноқиб) жанридаги асарларда биз тарихий тафаккуримизнинг шаклланиши ва ривожини кузатишимиз мумкин. Кейинчалик шу мавзуларнинг ёритилиши жараёнида соф тарихий асарлар ҳам юзага келадик, улар адабий-эстетик жиҳатдан бадий асарларга ҳам тегишлидир. Ислом дини тарқалган ҳудудларда эса маҳаллий халқ, бизнинг мисолимизда (араб бўлмаган) «ажамийлар» (ўзининг баъзи урф-одатлари, ибтидоий дунёқараши ва эътиқодларининг баъзи ғояларини сақлаган ҳолда) тарихий тафаккурларини ислом дини асосида ривожлантирганлар. Энди тарихчилар маҳаллий тарихий воқеаларни, маҳаллий сулолалар тарихини, ватанлари тарихини ёритишдан олдин умумжаҳон тарихини ёзиб, кейин ўз мақсадларига ўтганлар. Шундай қилиб, ҳар бир тарихчи ўз халқининг тарихини фақат Вақт ўлчовида эмас, балки Фазо миқёсида ҳам кўрсатар эди. Ўрта Осиё ҳудудларида кейинчалик содир бўлган тарихий ўзгаришлар (мўғуллар истилоси, шайбонийлар ва аштархонийлар, Нодиршоҳ даври ва Россия империяси истилоси) тарихий воқеаларнинг мураккаблашиши, шу билан бирга тарихий тафаккурнинг бойиши ва кенгайишига ҳам сабаб бўлди.

Форсий-исломий тарихнавислик (историографияси) жиддий ва ҳар томонлама умумий шарҳ бериб ўрганилиши зарур ва шунга лойиқдир. Бироқ бугунги кунгача тарихий асарларнинг алоҳида нусхалари ёки унга хос бўлган жиҳатлари ўрганилган, холос. Бу ерда Ш.Андо⁴⁷⁸, П.Харди⁴⁷⁹, Ж.Калассо⁴⁸⁰, А.Лембтон⁴⁸¹, Б.Шпулер⁴⁸², Ф.Тауэр⁴⁸³, Ю.Пауль⁴⁸⁴, Анке фон Кюгельген⁴⁸⁵, Д.С.Мейсамини⁴⁸⁶ тилга олиш мумкин.

Мусулмон тарихий тафаккурига биноан тарихчилар жаҳон тарихини анъанавий муқаддимадан сўнг (тамҳид, тасанно, наът, салом, салтанят, васф ва феҳристи китобдан кейин) қуйидаги тартибда баён қиладилар:

- Оламнинг яратилиши;
- Одам Ато ва Момо Ҳаво тарихлари;
- Биринчи пайғамбарлар;

- Муҳаммад расулulloҳ ва халифаи рошидин тарихлари;
- Уммавийлар;
- Аббосийлар;
- Ҳиндистон ва Хитой тарихи;
- Қадимий Эрон шоҳлари (Пешдодийлар ва Каёнӣлар);
- Аршакӣ ва Луҳроспийлар;
- Сосонийлар тарихи;
- Саффорийлар, сомонийлар, газнавийлар, дайлабийлар, салжукӣлар, гурийлар, хоразмшоҳлар ва исмоилийларнинг даври;
- Араб халқлари тарихи;
- Чингиз ва чингизийлар тарихи;
- Темур ва темурийлар тарихи;
- Шайбонийлар тарихи;
- Аштархонийлар даври.

Бугунги кундаги манбашунослар асарларида бир сулола тарихига бағишлаган тарихнавислик, бир ёки бир қанча ҳудудларни қамраган асарлар тавсифи, жанри, баъзи қўлёзмаларнинг тавсифи алоҳида берилиб, уларнинг жанр ривожига аспектда изчилик билан қиёслаш ишлари жуда камдир.

Айни замонда даврлаштириш жараёнида – одатда, шу сулола (ҳукмронлиги даври) мезон бўлади. Европада муайян давр манбалари (историографияси)нинг классификациясидан кейин, албатта, уни синтез қилиш имкони мавжуд, бироқ ислом оламига нисбатан алоҳида қўлёзмалар фақат ўрганилиб, солиштирилади, холос.

Араб тарихнависилиги билан яқин алоқада бўлган форсий-исломий историографияни ўргана туриб Жулия Скотт Мейсами шундай хулосага келган: «Бизнинг ҳар бир муаррихимизга пропагандистик гоёа хосдир, чунки уларнинг ишлари ўз ҳукмдорларининг легитимациялари (ҳозирги замонда ёки келажакда бўлса ҳам) ёки уларнинг ўлкалари (регион) ва аҳолиси билан яқиндан боғлиқдир».⁴⁸⁷

XVIII аср давомида – XIX асрнинг бошларида Ўрта Осиёда шаклланган барча давлатларда ҳокимиятнинг чингизий қабилалари қўлидан Чингизхон авлодидан бўлмаган ўзбек уруғлари бошлиқлари қўлига ўтишини кўрамиз. Давлат тўнтаришининг раҳбарлари дастлаб чингизий ҳукмдорлар ҳузуридаги бош мушовирлар (оталиқ, иноқ) бўлишган. Масалан, Бухорода 1756 йили Муҳаммад Раҳим оталиқ манғит ўзини хон тахтига муносиб кўриб, уни эгаллашдан ҳайиқмади. Қўқонда амир Олимхон 1798 йили хутба ва тангани ўз номи билан «безаш»ни буюрди. Унинг вориси Умархон (1810 – 1822) эса ўзини «амир ал-мўминин ва-л-муслимин» деб

эълон қилди, Чингиз ва Амир Темурга бориб тақаладиган насабномасини ҳам туздирди. Хивада эса Элтузар иноқ 1804 йили ўзини хон дея эълон қилди. Бундан ташқари янги сулолага асос солганлар ўз ҳукмронликларини исломий жиҳатдан ҳам қонунийлаштириш ва асослашга ҳаракат қилдилар. Бухоро ва Қўқон ҳукмдорлари «сайид» номини олгач, бири «амир ал-мўминин, халифат ар-раҳмон», Умархон эса юқорида айтганимиздек «амир/имом ал-муслимин» унвонини олади, Элтузар эса «халифалик тожи»ни бошига қўйиб, халифат тузади.

XVIII асрга келиб Ўрта Осиёда Қўқон тарихнавислик мактаби, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги тарихнавислик ва таржимонлик мактаблари шаклланадигани, бу минг, *мангит* ва *қўнғирот* сулоларининг ҳукмронлик даврларига тегшли. XV асрдан бошлаб Хуросон ва Ҳиндистон, Туркия, Кавказолди, Волгабўйи ва Қрим ҳудудларида мусулмон тарихчилари локал маҳаллий воқеаларни баён қиладиган тарихий асарларни яратганлар. Бу асарлар ҳам, ўз навбатида, ислом тарихий тафаккурини баҳолашда катта аҳамиятга эгадир.

Шундай қилиб, бу ҳукмдорларнинг даврида Ўрта Осиё уч давлат шаклланиши жараёнини бошдан кечирарди. Айни замонда бу давлатларнинг ҳар бирида ўзбек ҳукмдорлари ўзларини Чингизхон ворислари эканликларига даъво қилиб, бир вақтнинг ўзида ҳақиқий ислом ҳомийси сифатида кўринишни истардилар.⁴⁸⁸

Макс Вебер «Ҳокимият – бу қайси бир ижтимоий алоқа орасида, унга қаршилиқ кўрсатилганда ва у нимага асосланганидан қатъи назар, ўз продасини амалга оширишдаги омад (шанс)дир. Ҳукмронлик – бу мўайян мазмунга эга бўлган буйруқни зикр этилган шахслар томонидан бажарилиши демакдир. Ҳукмронлик шу маънода «тасдиқланган ҳокимият», «авторитет»га таянади», деган.⁴⁸⁹

М. Вебер ҳокимият легитимлигини учта типик кўринишга бўлади: легал/рационал тури, анъанавий ва харизматик тури.⁴⁹⁰

Шундай қилиб:

1. Муаян илоҳий легитимацияга барча ҳукмдорлар эга бўлганлар, зеро, уларнинг ҳар бири ўзини Аллоҳ томонидан тан олинганини уқтиришган. Бироқ уларнинг исбот даражалари аслида жуда заиф эди, чунки унга кейинроқ яратилган бошқа бир легитимация қарши туриб, уни самовий ёки илоҳий рамз сифатида талқин қиларди. Шунинг учун ҳам легитимациянинг бу тури махсус ёки алоҳида тарзда таъкидланмасди. Бироқ у ҳукмдорнинг ҳокимиятга бўлган ишончини мустаҳкамлашда шундагина аҳамият касб этардики, уни муқаддас деб билган шахслар ёки Қуръон оятлари, тарихнинг янгича талқини шундай ҳукмдор келишини башорат қилсалар (ҳатто бу кей-

инчалик қилинса ҳам). Кўпинча ҳукмдорнинг ўзи унга шундай ҳуқуқ юқоридан, Аллоҳдан берилгани уқтирарди. Кучга таяниб ҳокимият тепасига келган ҳукмдорлар доимо ўзларининг илоҳий башорат туфайли ҳукуматга эришганини асослашга уринганлар. Чингизхон (Теб Тангри орқали), Амир Темур (Сайид Барака башорати билан), Муҳаммад Шайбонийхон (ўзини халифа деб эълон қилган) ана шундай ҳукмдорлар бўлишган.

2. Генеалогик легитимация, яъни ҳокимият мерос сифатида ворисларга ўтади. Ўрта Осиё хонликларидаги барча ҳукмдорлар турли йўл билан ўзларининг наслини буюк ҳукмдор ёки муқаддас шахсларга тақашган.

3. Электорал легитимация. Ҳокимият тепасига расмий равишда келиш (байъат). Валиаҳдни тан олиш, катта ўғил ҳуқуқини тан олиш ва тожу тахт учун курашда голиб чиққанни тан олиш.

Қуйидаги легитимация турлари ҳукмдорнинг ўзи ёки унинг фаолияти, қилмишлари билан боғлиқ. Булар:

4. Ибрат учун тан олинган тарихий шахсга тақлид қилиш. Бундан кўпинча генеалогик легитимациялари бўлмаган ёки заиф бўлган ҳукмдорлар фойдаланганлар.

5. Кучи жиҳатидан устунликка эга бўлган легитимация. Муваффақиятли юришлар, уруш ва муҳорабалар, ўз мулкнинг кенгайтирилиши, янги ҳудудларни босиб олиш ҳукмдорга катта обрў ва ҳурмат келтирарди. Улар голибнинг маҳорати, шижоати, мардлигидан дарак бериб, унинг Аллоҳ томонидан сайланганининг исботи сифатида талқин қилинарди.

6. Нормаларни сақлаш воситасида ҳокимиятнинг легитимацияси. Ҳукмдор ўз фуқаролари томонидан тўғри деб қабул қилинган нормаларга риоя этиши ва сиёсий жиҳатдан таъминланиши лозим эди. Бироқ қайси нормалар тўғри экани устида мўғуллар анъаналари ва ислом нормалари тарафдорлари орасида доим низолар бўлиб турган. Хонлар бу тарафқашликларни бир маромда ушлаш учун кўп ҳаракат қилганлар. Шундай қилиб, нормаларга риоя қилиш принципи ҳукмдор учун асосий синов эди. Шунга қараб унинг қўл остидагилари ўз ҳукмдорларини тавсифлаб, унга ахлоқий баҳо берардилар. Бу принцип ҳукмдорнинг турли фаолиятида кўзга ташланиши мумкин эди. Чингизийларнинг ҳарбий тизимини сақлашда, дин душманларига қарши курашда, шайху суфийлар билан бўлган муносабатида, унинг зоҳидлиги ва диндорлигида, ахлоқий-ҳуқуқий асарлар ярата олиши, унга аталган ёки махсус адабиётда унинг тилга олинмишида, жамоа бинолари (масжид, мадраса, мақбара ва ҳ.) бино этишдаги фаолиятида кўзга ташланиши лозим эди.⁴⁹¹

7. Россия босқини ва Ўрта Осиёда унга тобе/вассал давлатларнинг пайдо бўлиши легитимациянинг янги тури, яъни голиб соясида ўз ҳукума-

тини сақлаш тартиби пайдо бўлди. Бухорода манғитлар, Хивада қўнғиротлар Россия подшоҳига итбат қилиш воситасида ўз ҳукмронликларини сақлаб, ҳатто уни мустақамлашга эришдилар.

IV.2. НАМОЯНДАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ АСАРЛАРИ

IV.2.1. Шер Муҳаммад Акмал Хўқандийнинг «Амирнома» асари

Қўқон хонлигида ёзилган энг биринчи тарихий асар Шер Муҳаммад Акмал Хўқандийнинг «Амирнома»сидир. Муаллифнинг мазкур асарни 1801-1802 йилда ёзгани тахмин қилинади, чунки ундаги энг охириги сана ҳижрий1216 йил тарзида тилга олинган. Шер Муҳаммад Акмал Хўқандийнинг таржиман ҳоли А.П.Қаюмовнинг «Қўқон адабий муҳити» китобида, Пўлодjon Қаюмийнинг «Қўқон тарихи ва адабиёти» ҳамда «Газкираи Қаюмий»сида ёритилган. Тарихнавис Авазмуҳаммад Аттор Хўқандий эса ўз асари «Тарихи жаҳоннамойи»да Акмал Шернинг «Насабномаи тарихи хавонини Фарғона» номли асари ҳақида ҳам сўз юритади.

«Амирнома»нинг ягона нусхаси ЎзРФА ШИ фондида сақланади. Унинг форзацлистдаги V^a варағида «Умарнома» «Акмал» тахаллусли Шер Муҳаммад Акмал Хўқандийнинг асари» – деб ёзилган. Бу қайдга баъзи аниқликлар киритиш лозим. Биринчидан асар 1214 – 1216 ҳижрий йиллар орасида ёзилган. Амир Умархон эса милодий 1810 йили февралда хонлик тахтини қўлга киритди. 1818 йилга келиб у ўзини амир ал-мўминин деб эълон қилади. Иккинчидан, асарда Умархон даврига доир бирор бир тарихий воқеа баён қилинмаган.

«Амирнома»нинг мазмуни жуда мураккаб бўлиб, жанри хусусида сўз юритиш ҳам айрим чигалликларни вужудга келтиради. Асар Олимхон даврида ёзилганига қарамасдан бу хоннинг номи ҳеч бир ўринда эсланмайди. Аниқроғи, муаллиф унинг Тўрақўрғон, Исфара ва Хўжандга қилган юришларини баён қиларкан, номини «соҳиби қирон» шаклида тилга олади. Асар охирида Акмал Шер Тошкент ҳокими Юнусхожанинг Қўқонга юриш қилиб, Ашт мавзесигача келганини қайд этган.

Китоб форс-тожик тилида назм ва насрда ёзилган. Унинг шеърий қисми 3250 байтдан иборат. Ҳар бир саҳифада 13 сатр ёзув жойлашган. Қўлёзма 133 варақдан иборат. Хати настаълиқ. Қора ва қизил сиеҳда ёзилган. Котиби номаълум. Нусха автограф бўлиши ҳам мумкин. Асарнинг мазмуни куйидагича:

– Асар ёзилишининг сабаблари;

- Пайгамбар наъти ва хулафан рошидин мадҳи;
- Яхши ва ёмон, қалам ва қиличнинг фазилати, қаламнинг қиличдан афзаллиги;
- Амир, маликлар, илм ва қалам арбобларига мурожаат;
- Бир неча бобда турли мазмундаги ҳадислар шарҳи келтирилади;
- Олтин бешик даври;
- Амири соҳиб қирон (Олимхон)нинг Андижон, Исфара ва Хўжандга юришлари зикри;
- Юнусхожанинг Ашт мавзесига (1216 йили раби ал-охир ойининг охири, яқшанба куни/1801 йил 6 сентябрь⁴⁹²) келгани.

Мазкур асарнинг бошқа нусхалари борлиги, унинг буюртмачи таъбига маъқул бўлган ёки бўлмагани маълум эмас. Умархон даврида Акмал Шер сарой шоирлари қаторидан жой олган бўлиб, Қўқон адабий муҳитида муносиб ўрин эгаллаган. Унинг тарихчи сифатидаги иқтидори ҳам юқори бўлган. Бироқ Умархон ўз даври тарихини ёзишни Абдулкарим (Фазлий) Намангонийга буюрган.

IV.2.2. «Умарнома» асари

«Умарнома» асарининг муаллифи Фазлий Фарғоний (Абдулкарим Намангоний) – Қўқон адабий муҳитида шоир сифатида шуҳрат топган адибдир. Фазлий Умархон саройида «малик уш-шуаро» унвонига эга бўлиб, ўз шеърларидан девон тартиб берган йирик шоир ва машҳур «Мажмуъат уш-шуаро» тазкирасининг тузувчи-муаллифидир. Унинг шеърий ижоди А.Қаюмов томонидан қисман ўрганилиб, ҳаёти ва ижоди таърифи ўзбек адабиёти тарихининг тўртинчи жилдида қисқача ёритилган.⁴⁹³

Фазлий Фарғонийнинг «Умарнома» номли тарихий асари Қўқон историографиясида ҳозиргача бизга маълум бўлган биринчи асарлардан ҳисобланади. Бу қўлёзма асар ягона нусхада етиб келган бўлиб, ҳозир Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида С 2467 рақами остида сақланади. Бу асар ҳақидаги биринчи маълумотни Мирзо Қаландар Мушриф ижодий фаолияти ва Авазмуҳаммад Аттор қайдлари орқали қўлга киритамиз.

Зеро, Мирзо Қаландар Мушриф Фазлийнинг мазкур асарини назмдан насрга ўгириб, ундаги тарихий воқеаларни кенгроқ баён қилган. Мушриф «Умарнома» ҳақида шундай ёзади: «Кечаларнинг бирида Умархон ҳузурда тарихий китоблардан ва Темурга бағишланган асарлардан парчалар ўқиларди. Умархон фақирга қараб Фазлий Фарғонийнинг назмда би-

тилган «Шоҳнома» асарини наср тилига таржима қилишни буюрди. Олий ҳазратлари амири оламгир ўзининг сеҳрли ва ёрқин диққатларини бу фақри бебизотга қаратиб деди: «Назм тили яхши ва хуш бўлса ҳам, лекин насрнинг камоли уламо диққатларига ширин садо билан тегади, чунки наср фазоси кенгдир... Назм насрсиз бўлолмайди. Бизнинг илтимосимиз асосида ёзилган «Шоҳнома» (-и нусратпаём) асари истагимизга қарши бўлиб чиқди... Шунинг учун уни ислоҳ қилиб, ўзгартириб бизнинг марҳаматимиз диққатига ҳавола этгил» (ҳар.: «ШН». 27^а, 31^а).

Фазлий Фарғонийнинг асари нима учун хонга манзур бўлмади ва кенг тарқалмади? Унинг мазмуни, гоյлари ва умумий йўналиши қандай? Бу асарнинг насрий баёни оригиналидан қайси жиҳатлари билан фарқ қилади? Фазлийнинг асари Қўқон тарихий асарлари ичида қандай ўрин эгаллайди, қиммати ва аҳамияти нимада?

Фарғоний асари ягона нусхада бўлиб, 1962 йили Москвадан Русия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимига берилди. Бу асар фақат бир нусхадан иборат, қисқа тавсиф билан «Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии» номли каталогнинг «илова» қисмида (1964. I. №58) ҳамда Стори Чарльз Амбраузнинг «Персидская литература» асарининг учинчи жилдида қисқача тавсиф этилган.⁴⁹⁴

Фазлий Фарғонийнинг «Умарнома» асари (ҳар.: 17^а, 18^а, 19^а) тожик тилида ёзилган манзума дoston бўлиб, асосан, Умархон даврига бағишланган. Умархондан олдин хон бўлган Қўқон хонларининг даврлари жуда қисқа баён этилган. Асар матни Қўқон қоғозига ёзилган бўлиб, рангли рамка ичига олинган. Асарнинг биринчи бети чиройли «сарлавҳа» билан безатилган. Хати настаълиқ. Матн қора рангда, бобларнинг номлари қизил рангда битилган. «Умарнома»ни ёзишда Фазлий Абдуллоҳ Хотифий (Жомий)нинг «Темурнома» асарини намуна сифатида танлаган.⁴⁹⁵ «Умарнома» ёзилиши сабабларини Мушриф ўз асари «Шоҳномаи нусратпаём»да қуйидагича изоҳлайди:

«... Жумладан, Мавлоно Фазлий Намангонийким, аср малик уш-шуароси ва даҳр фузалоларининг афзали бўлиб, шеърят майдонида сўз чавғони билан сабақат гўйини яқинлари ва ҳамкасбларидан тортиб олган эди. Алҳақ, у замонанинг забардасти ва сўз лашкарининг сипоҳсолоридирким, камоли жавҳари гаронбаҳо ва тожомули ели руҳбахшир. Унинг соф назми олдида зилол сув ҳам дурданнўш ва нозук қалами олдида ҳилол ҳам қулоғига қулликдан ҳалқа оғандир. Назм фасоҳатида назир ва наср баҳолатида адил иўқдир. «Шоҳнома»сини ҳазрати амири кабир (Умархон) номлари ва карами унвонлари билан безаб, уни нусратосор сафарлар во-

қеати ва рустамдорлар лашкари юришлари билан шоҳона (қизил) лола ва обдор гавҳардек оро берган.

... Машороалайҳ (Фазлий) аввали ҳолда илму донишдан сармоясн бор эди. Лекин аҳволининг қиссаси зар ва молу бойликдан ва иқбол кафи ривож диноридан бўш эди. Шундайки, у ҳақида, дунё арусн парда орқали ҳам унга назар солмаган ва ақлу ҳуши унинг жамоли васфини эпитмаган ва золнм фалак чархидан унга кўп жафолар, шоҳнинг инъому тухфа дарахтидан бирор мева унга тегмаган, таманно гулзоридан мурод гулини термай ва орзуларининг қўли мақсад этагидан ушламаган ва сўз бозорининг расталарида унинг чаманига харидор йўқ эди. Шунинг учун ҳар бир киши олдида бу байтни такрорлаб юарди:

*Ҳунарим матоини олиб борсам Ноҳид бозорига,
Харидор нозидан қачонгача миннат тортаман?*

Лекин Хусрав лутфу карамларининг қуёши чарақлаганда унинг ухлаган бахти уйғонди ва султон бахшишларининг бир қатрасидан унинг хиради гафлат ва эътиборсизликда ҳушёр бўлди. Бу рангин манзума ва дилнишин мақула силаси жиҳатидан Шаҳриёрнй эҳсонининг майхонасидан шундай сероб бўлдики, ахийри замонанинг муттамавули (молу бойлик соҳибн) ва машҳур кишисига айланди. Ўша «Шогномаи манзума»нинг фасиҳ иборати Хусрав маҳфили ва мажлисида ёқмай қолди ва султон базмининг бир иштирокчиси фурсатдан фойдаланиб Ҳумоюн (Умархон)га гўшрас этилди» («ШН». 27^а, 28^б). Ҳақиқатан ҳам Фазлий икки марта Қўқондан сургун қилинган экан. Асарида у иши эвазига бирон нарсага эга бўлишни кутгани ҳам ёзилган.

Фазлий Фарғоний ўз асарини шахсий ташаббуси билан ҳам ёзиб, катта инъом ва илтифотлар кутиши мумкин эди. Шу даврда Умархон ҳомийлиги остида саройда кўп шоирлар, уламо ва адаб аҳли йиғилган бўлиб, улар моддий ёрдам олардилар. Асар ёзилиши даврида, яъни 1820 йилларда Фазлий катта заминдор ва моддий жиҳатдан таъминланган давлат арбоби эди. Унинг ушбу мартабаси ҳам асарда баён этилган.

«Умарнома» муаллифининг эслашича, олдинлари ҳам шоирлар маддоҳлик қилиб, катта бойликларга эга бўлганлар. Марҳаматлар кўрганлар. У мисол тариқасида Фирдавсийнинг «Шоҳнома» ва Ҳотифийнинг «Темурнома» асарларини тилга олади.

«Умарнома» асари анъанавий муқаддима ва 42 бобдан иборат асосий қисми ўз ичига олади. Қўлёзмада асарнинг хотима қисми йўқ ва охириги боб баёни 158^б рақамли варақдан сўнг узилган.

Асар қуйидаги тартибда тузилган:

Добоча: муножот (4^а – 6^а). Фи наъти Набий салаллоҳу алайҳи вассалам, (6^а – 8^а), дар сифати мерож, (8^а – 11^а), хитоб ба нафси худ (11^а – 14^а), эътироф ба нуқсони худ (14^а – 16^а).

– Муқаддима (19^б – 20^а).

– Хони соҳибқироннинг насли ва Темур авлодидан бўлганининг баёни (20^а – 20^б).

– Норбўтахоннинг жаннатмакон ҳукумати баёни (20^б – 24^б).

– Амир ал-муслимнинг болалигидаги журъати ва шижоати ҳақида (24^б – 26^б).

– Марҳум Амир Олимнинг жаннатмакон ҳукуматининг сифоти (26^б – 31^а).

– Амир ал-муслимин Султон Умар Баҳодурхон салтанатининг баёни (31^а).

– Амири соҳибқироннинг Тошкентга азимат қилгани ва Қобили ноқобилни қўлга олиб, ўша мамлакат остонасида сиёсат қилгани ҳақида (31^а – 37^б).

– Амир ал-муслимин салтанати ва унинг ҳукуматига Бухоро амири Ҳайдарнинг ҳасад қилгани ҳақида сўз (37^б – 39^б).

– Мир Ҳайдарнинг наслу насаби ва унинг шоҳликка беҳуда даъво қилгани (39^б – 41^а).

– Маҳмудхоннинг амир ал-муслиминга итоат қилиб, амир Ҳайдардан юз ўгиргани ҳақида (41^а – 43^б).

– Маҳмудхоннинг амир ал-муслиминга арза ёзгани ва аҳду паймон учун киши жўнатгани.

– Мир Ҳайдарнинг ғазаб билан Маҳмудхон устига отлангани ва амири соҳибқирон лашкарининг қорасини кўриб, Истаравшан (Ўратепа)дан қочиб кетгани (44^б – 46^а).

– Амир ал-муслимнинг ҳиммат юзасидан амир Ҳайдарга қарши отлангани (46^а – 50^б).

– Амири жаҳонгирнинг ғайрат ва шижоат билан Мир Ҳайдар олдига келиб, уни топмагани (50^б – 51^а).

– Маҳмудхоннинг Ери ва Панжакентни забт қилиш учун амир рухсати билан чиқиб отлангани ва қўшиннинг мағлуб бўлиши (51^а – 52^а).

– Маҳмудхон лашкари ўша ҳудудга ҳужум қилиб, Пешоғар қалъасини олгани ва кечаси душман қўшинининг етиб келишлари.

– Бундан сўнг амири соҳибқироннинг Кеш шаҳри устига бориши ва Ниёзали парвоначини Каттабек билан ўша чегарада ўзига тобе қилгани (54^б – 58^а).

– Ниёзали парвоначининг итоат қилиб, амир ал-муслимин хизматига келгани (58^а – 61^б).

– Амири диловарнинг Дашти Қипчоққа сайли лолазор учун отлангани (61^б – 64^а).

– Ҳазрати амири Хўжа Аҳмад Ясавий зиёрати учун таважжуҳ қилгани ва унинг савоби учун Туркистонга боргани ва шу ўлкани фатҳ қилгани (64^б – 72^б).

– Амири диловарнинг шу ўлкадан Фарғонага қайтиши (75^б – 77^а).

– Ҳазрати амир ал-муслимин ахлоқининг сифоти ва давлати яқинлари ва дуоғўйлари ҳақида (79^а – 81^а).

– Қозилари ва жами мулозимларининг васфлари ҳақида сўз (79^а – 81^а).

– Одилтўра қозоқ сифоти ва ҳазратга итоат рамзи учун ўғлини юборгани ҳақида (84^б – 92^а).

– Тўқай тўра қозоқнинг хусумат кўрсатиб, Туркистонни қамалга олгани ва Бозор баҳодурнинг Тошкентдан етиб бориб, Тўқай тўра лашкарига шикаст бергани ҳақида.

– Ҳазрат Баҳодур парвоначи қирғиз фасодчиларини жазо бериш учун юборгани (Сотти қирғизга қарши унинг отлангани) (97^а – 102^а).

– Ҳазратнинг боғ қуриш учун режа тузиб, тўпчибошига бергани (102^а – 108^а).

– Ҳазрати амир ал-муслиминнинг Чин хоқони лашкарларидан хафа бўлиб, уруш олотларини тайёрлаш учун аслаҳасоз усталарга буйруқ бергани (108^а – 13^а).

а) зарробхона тавсифи;

б) заргарлар тавсифи;

в) жабдуқчилар васфи;

г) жибачилар васфи;

д) шампирсозлар васфи;

е) камонгар (ёйчи)лар васфи;

ё) тиртарош (ўқчи) васфи;

ж) синонгар ва пайконгар (найзачилар) васфи;

з) милтиқсозлар сифоти ҳақида;

и) Хўжа Яҳё камонгар сифоти ҳақида;

к) Хўжа Қосим оҳангар (темирчи) ҳақида;

л) Хўжа Иброҳим оҳангар васфи;

м) Уста Жамшид (яроқчи) васфи;

н) Уста Дониёр (яроқчи) васфи;

Ҳазрати Амир ал-муслиминнинг амир Ҳайдарнинг отлангани хабарини эшитгани ҳақида (114 – 117^а).

– Мир Ҳайдар омади келмагани ва ўз манзилида қолиб, ҳийлага қўл ургани ҳақида (117^a – 121^a).

– Амири диловарга Пешоғар қалъасининг манзур бўлмагани ва шу ҳудуд хизматини Маҳмудхонга бергани.

– Тўқайхоннинг иккинчи марта қозоқия қабиласидан қўшин йиғгани ва унинг изига амир ал-муслиминнинг тушгани (124^a– 128^a).

– Ҳазратнинг бекларбегига буюриб, ўша муфсидларга қарши урушга юборгани (128^b–134^a).

– Ҳазратнинг Қутлуғ Сайид қабиласига қирғизларга қарши боришга буйруқ бергани (134^a– 136^a).

Амир соҳибқироннинг амир Ҳайдарга қарши Самарқандга отлангани (136^a – 143^a).

– Ҳазрати амир қайтганидан сўнг Атолиқбек лашкарининг Маҳмудхондан мағлуб бўлгани (143^a – 146^a).

– Амир ал-муслиминнинг ахлоқи ҳамидалари ва адлу инсофининг хосяти ва барокати ҳақида (146^a – 148^a).

– Ҳикоят, бар сабили тамсил (148^b – 152^b).

– Ҳазрати Амирнинг Баҳодур парвоначини қирғизлар ва йўлтўсарлар қабиласини жазолаш учун юборгани (132^a-155^b).

– Ҳазрат амир ал-муслиминнинг Маҳмудхонга панд бериб, уни фасод ишларидан манъ қилгани (155^b – 158^b).

«Умарнома» асарида тарихий воқеаларнинг тафсилоти 20-варақдан бошланади ва унда Кўқон хонлигининг бошланғич даври Фарғонанинг биринчи ҳокимлари ҳақида сўз юритилади. Шунини таъкидлаш керакки, бу асарда Олтин бешик қиссаси йўқ, ваҳоланки, у Кўқон тарихнавислик анъаналарига кўра минг қабиласининг аждоди ҳисобланади. Фазлийдан кейинги тарихчилар Мушрифдан бошлаб ўз асарларида шу қиссани келтирганлар. Бу қисса эса минг қабиласидан чиққан хонларнинг тахтга бўлган ҳуқуқларини ғоявий жиҳатдан асослаб беради. Бу қиссага Фазлийнинг эътиборсизлик билан қарашни унинг асари хонга манзур бўлмаслигига сабаб бўлган.

Норбўтахон ҳукмронлиги даври баёни 20^b – 24^b-варақларда акс этган. 26^b – 31^a-варақларда Олимхон даври баён этилган. 31^b-варақда Умархон воқеотлари бошланади. Шу боблардан Олимхон даврини Фазлий талқинида таҳлил қилишимиз керак бўлади. Амир Олимхон ибн Норбўтахон (1798 – 1810) суиқасд натижасида ўлдирилади ва унинг ўлимида укасининг ҳам қўли борлиги бошқа манбалардан маълумдир. 1798 йили Кўқон тахтига ўтирган Олимхон Фарғона водийсини Кўқон итоатига киргизиб, бир неча марта Ўратепага қўшин тортиб, уни 1806 йили забт этади.

1809 йили у Тошкентни ўз тобелигига киритиб 1810 йили Сайрам ва Чимкентга ҳам лашкар юборади.

Олимхон кўҳистонликлардан кўшин тузиб, уларга ҳомийлик қиларди, унинг таянч кучлари ҳам шулар ҳамда қуллардан ташкил топган лашкар эди. Уларнинг кўп вакилларига мансаб ва амаллар берди. Натижада, Кўҳистондан чиққан аскарлар билан шаҳар аҳолиси ва руҳонийлар ўрталарида қарама-қаршилик пайдо бўлди. Олимхон сохта суфилар, шайх ва тариқат пирларига ҳам қарши чиқиб, уларни ўзига рақиб қилиб қўйди. Кўчманчи қабилаларнинг бийлари, руҳонийлари вазиятдан фойдаланиб, Олимхон ўрнига Умархонни лойиқ номзод деб биладилар. Сайрам ва Чимкент юришидан сўнг Олимхон ҳамма ўлжани ўзига олади ва йиғма қўшин норозилиги охиригига нўқтага етади. Олимхон 12 йиллик хонликдан сўнг, 36 ёшида Сарой мавзеида ўлдирилади. Амирхон хонлик тахтига ўтириб, Туркистонни Қўқон тобелигига киритганидан сўнг (1818 йили) ўзини амир деб эълон қилади. Асарда Олимхон қораланиб, золим, ситамкор сифатида келтирилган ва табиатида касаллик ҳам мавжуд бўлган савдойи киши ўрнида талқин қилинган.

«Умарнома»да хонликнинг Бухоро амирлиги, Кўҳистон, Шарқий Туркистон ва Жанубий Қозоғистондаги элатлар билан бўлган ўзаро муносабатлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учрайди.

Асарнинг Қўқон хонлигидаги касибчилик ва касиб-ҳунармандлар ҳақидаги маълумотлари ҳам катта аҳамиятга эга. Унда Умархоннинг яқинлари ҳақида ҳам хабар бор. Фазлий Фарғоний Юсуф хаттот, Кўкалдош иноқ меъмор ҳамда замонасининг машҳур касиб-ҳунармандлари заргар ва яроқсоз (Уста Хўжа Яҳё камонгар ёйчи), Хўжа Қосим оҳангар (темирчи), Хўжа Иброҳим, Уста Жамшид, Уста Дониёрларни тилга олади.

Шундай қилиб, Фазлий Фарғонийнинг асари Қўқон историографиясида биринчи нодир асарлардан бўлиб, Қўқон тарихчилик мактабида ўзининг хос ўрнига эгадир. Асарнинг тугалланмаган ҳолат ва ягона нусхада етиб келиши олимларимиз орасидаги баҳсу мунозараларга сабаб бўлarkan, бу, айтиш лозимки, мазкур асар мазмунининг ҳоким табақа, хусусан, амир Умархонга ёқмагани ва шу сабабли уни насрда қайтадан ёзиш учун Мушрифга топширгани билан изоҳланади. Шу сабабли унинг қўлёзма нусхалари кўчириб кўпайтирилмаган ва асар чала қолиб, Умархон топширигини бажарган Мушрифнинг янги асари шўҳрат топган.

«Умарнома» асари Фазлий Фарғоний (Абдулкарими Намангоний) ижодини ўрганишда бошқа асарлари билан бир қаторда асосий манба саналади. Уни таржима қилиб, нашрдан чиқариш эса, шубҳасиз, Қўқон тарихи ва маданиятини ўрганишда катта аҳамият касб этувчи омиллардан бири бўлажак.

IV.2.3. Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагийнинг «Шоҳномаи нусратпаём» асари

Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагийнинг «Шоҳномаи нусратпаём» (Ғалабадан дарак берувчи шоҳ китоб) номли тарихий асари форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, ҳозирги кунда бу асарнинг иккита қўлёзма нусхаси мавжуд. Улардан бир нусхаси Россия ФА ШИ Санкт-Петербург бўлимида С471 рақам остида, иккинчиси эса Тожикистон Шарқшунослик институтининг қўлёзмалари фондида (қўлёзма 10088, 73 вар.) сақланади. Биз ўз ишимизда асарнинг Санкт-Петербургдаги қўлёзма нусхасидан фойдаландик.⁴⁹⁶

Мирзо Қаландарнинг таржимаи ҳоли борасида кўп маълумотга эга эмасмиз. Ўз номига «мушриф» унвонини қўйгани муаллифнинг мирзолиги ва саройда амалдор бўлиб хон аҳли доирасига кирганидан дарак беради. Исфарагий ёки Исфаройиний нисбаси эса унинг Исфарадан бўлганлигини билдиради.

«Мунтахаб ат-таворих» муаллифи Муҳаммад Ҳакимхон маълумотиغا қараганда, Умархон 1818 йили Мирзо Қаландарни қози аскар этиб тайинлаган. («МТ». II, 453). Маълумки, қози аскар қўшинда хизмат қилиб шарият қонун-қоидалари, тартиблари устидан назорат олиб борарди. Бу лавозимга, албатта, ўқимишли ва саводи чиққан фақиҳ-олим тайинланиши аниқ.

Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагий бу асарни, юқорида айтганимиздек, Қўқон хони амир Умархоннинг бевосита буйруғига биноан Фазлий Фарғонийнинг «Умарнома» асари асосида ёзган («Шоҳномаи нусратпаём», 24^б, 29^а). Муаллиф Умархон саройида ва қўшинида хизмат қилган шоир, тарихчи олим бўлиб, унинг бу асари кейинроқ ёзилган манбаларда бошқа ном остида ҳам тилга олинади. Масалан, «Тухфат ат-таворихи хоний»да у «Шоҳномаи Умархоний» номи билан тилга олинган («ТТХ». 167^а).

Амир Умархон 1822 йили Фазлий Фарғоний томонидан ёзилган «Умарнома» асарини маъқулламайди ва Мушрифга уни бошқатдан ишлаб, наср тилига ўгиришини буюради:

«Бир куни бу остонанинг мушрифи ва бу хонадоннинг эски бандаси, бу сулоланинг санохони, бахт юлдузимни бу анжуман ва давлат адлидан ёритиб, неъмат ва марҳамат кутаётганлар қаторида, ҳуш-ёдимни эпителишга бериб, қўлдан қўйилган китобга ўхшаб (Умархон) мажлисида турар эдим. Шу аснода жаҳонпаноҳнинг олий диққатларига «Равзат ус-сафо» муқаддимаси ва «Зафарномаи Темурий» ва бошқалардан сўзлар ўқиб эшитилардиким, улар шаҳриёр мажлисининг каромат бозорига манзур бўларди.

Қазодан шу вақтда султон базмининг истеҳкоми шерозасидан менинг паршон ҳавасим осмонида саъди акбар буржидан зиёбахш нур сочилиб, умидим тунини ёритди. Ҳазрати амири Жаҳонгир бу ҳақир бандага хотири мунавварларининг кимё асар назарини қаратиб буюрди: «Гарчанд назм фасоҳати хушдур, лекин наср балоҳати арбоби дониш қулоғига дилкашроқ ва ёқимлироқ етади, зероки, наср майдонининг фазоси кенгдир. Агарда бу фасоҳатшоир биёбони барқрафтор саманд жавлони билан босиб ўтилса, аниқ, муддао манзилларининг бирортаси четлаб ўтилмайди ва мозий воқеаларининг бирор нуқтаси хуфия пардаси орқасида қолмайди. Лекин эътибор оламида бирор нарса зиддиятсиз бўлмаганидек, назм ва насрсиз бўлмайди. «Қуръони мажид»даги ҳазрати Юсуфининг аҳсан ал-қиссаси, «Шоҳномаи мулки аҷам» ва шунга ўхшаган асарлардек, олий фармонимиз шундай бу «Шоҳномаи номи» (Умарнома – Ш.В.)никим, бизнинг савоб ишларимизни акс этган, фикримизга қарши бино бўлди... хусравоний марҳаматимиз ва султоний лутфларимиз мадади билан сиёмушқин хомангни барқдек, сўз бобида жавлон бериб, бу чегарасиз «Шоҳномаи манзума» биёбонига кириб, унинг таҳрир ишига тортиб бизнинг марҳаматимиз саройига ҳада этгин. Агарда сўзларнинг жавоҳирлари қабул хазинасининг дарёсига тушса, «офарин» деймиз! Бахт камоли сеники бўлади.

Хусравнинг руҳафзо лутфу марҳаматининг елидан хотирим гунчаси чаман-чаман очилиб, бу ҳукм билан рамазони муборак ойининг бошларида, сана 1237 ҳижрий йили (милодий 1822 йили май ойининг охирилари) сўз биёбонига журъат оёғимни қўйдим» («ШН». 27^а – 31^б).

Бу асарда Қўқон тарихчилик мактабида биринчи маротаба минг қабиласининг келиб чиқиши Олтин бешик қиссаси асосида баён қилинган. Умархоннинг сайидлик насаби «исбот» этилиб, ҳагто онасининг ҳам пайғамбар авлодига мансуб эканлиги қуйидагича берилган:

«Умархоннинг онаси Сайид Имомқулихоннинг қизи, унинг онаси Оғашоҳ хонум бинти шоҳ Рустам ибн Рустикхўжа ибн Шоҳкўчак ибн Муҳаммадалихўжа ибн Хўжа Муҳаммад Бобо ибн Хўжа Юсуфали ибн Хўжа Юнусали ибн Юнусхон ибн Абдуқуддусхонхўжа Дарवेशали ибн Сайидкарим ибн Хўжа Олим ибн Сайид Амин Ҳусайн ибн Қутбиддин ибн Хўжа Нуриддин ибн Хўжа Хатибуддин ибн Шайх Кабир Муҳаммадхўжа ибн Хўжаали Ҳаким ибн Хўжа Тоҳир ибн Хўжа Ҳоди ибн Хўжа Сайид Зоҳир ибн Имом Али Тақий⁴⁹⁷ ибн Имом Муҳаммад Нақий⁴⁹⁸ ибн Имом Али Мусо ибн Ризо⁴⁹⁹ ибн Имом Али Мусо Козим⁵⁰⁰ ибн Имом Жаъфари Содиқ⁵⁰¹ ибн Имом Муҳаммад Боқир⁵⁰² ибн Муҳаммад Зайн ал-обидин⁵⁰³ ибн Сайид уш-шаҳид имом Ҳусайн⁵⁰⁴ ибн Фотима Розияллоҳу анҳу» («ШН». 54^а).

Асар муаллиф битган дастхат қўлёзма орқали етиб келган бўлиб, қу-

йидаги боблардан иборат: муаллифнинг дебочаси (17^б – 29^а), муқаддима (31^а – 56^а), минг қабиласининг насабномаси, биринчи хонлар, Муҳаммад Умархоннинг шажараси, унинг тарихи болалигидан ўлимигача ҳикоя қилинади (56^а – 144^а). Муҳаммад Алихоннинг тахтга чиқиши баёни (144^б – 149^а).

Маълумки, Сайид атамаси Арабистонда қадимдан қabila ашрафлари ва зодагонлари ҳамда қabila бошлиғига берилади ва «дохий», «хўжайин», «раҳбар» деган маънони англатади. Қуръони Каримда ҳам салбий (12, 25), ҳам ижобий маънода эслатишган.

Кейинчалик бу сўз олий мартаба даражаси билан Пайғамбар авлодларига мансуб бўлиб қолди. Кўпинча, у Муҳаммаднинг невараси ал-Ҳусайн уруғига тегишли бўлганларга бериладиган бўлди. Мусулмонлар жамоасида улар энг обрўли ва эътиборли доирага кирардилар. Мусулмон ҳокимлари ва хону подшоҳлари бу ном билан ўзларини пайғамбар авлодига мансуб қилиб «сайид» деган номни отларига қўшганлар.

Шундай маънода Қўқон хонларининг насабномаларида «хўжа» номи ҳам қўшилди. Бу фаҳрий унвон «хулафои рошидин, тўрт энг улуг халифалар» – Абу Бакр (634 йил 23 августда ўлган), Умар (644 йили вафот этди), Усмон (656 йили ўлдирилди) ва Али бин Аби Толиб (661 йил 21 январда ўлган) авлодларига берилган (Ҳазрат Алининг пайғамбар қизи Фотимадан бўлган авлоди бунга кирмайди – Ш.В.).

Шундай қилиб, «хўжалар» ҳам мусулмон Шарқ ижтимоий иерархиясида катта ўрин эгаллаганлар. XVII – XIX асрларда Ўрта Осиё ҳамда Шарқий Туркистон тарихида хўжалар катта ва муҳим роль ўйнаганлар. Қўқон хонлигининг илк ташкил топиш жараёни айнан хўжалар (Чодак хўжалари) фаолияти билан боғлиқдир.⁵⁰³ Асарда, айтганимиздек, бу каби айрим масалалар унинг манбаси «Умарнома»дан кўра кўпроқ ва кенгроқ ёритилган. Умархоннинг юриш ва жанглари ҳам муфассалроқ баён қилинган.

Асар таркибига кирмаган, лекин шу даврга мансуб бўлган бир воқеанима учундир қўлэманинг бошидан ўрин олган (1^б – 16^б). Булар Қўқонга Хива хони Муҳаммад Раҳим (1806 – 1825) олдидан келган элчилар хусусидаги ва Қўқон – Бухоро муносабатларига оид маълумотлардир.

Асарнинг матни кўп жойларда таҳрир қилинган, ҳошияларида ишовалар келтирилган. Баъзи жойларда матн ўчирилган. Бу тузатишларни ҳам муаллиф ўз қўли билан таҳрир киритганига шубҳа йўқ. Демак, муаллиф бу асар устида узоқ муддат иш олиб борган. Бироқ асар ниҳояланмаган, унинг хотимаси йўқ, баъзи саҳифалар эса бўш ҳам қолган.

Қўлэзма ҳажми 15x14, 149 вар. 15 – 17 сатр. Матн ҳажми 17x8. Қўқон

қоғози, хати настаълиқ. Матн қора рангда, боблар номи ҳамда ажратилган сўзлар қизил рангда ёзилган. Баъзи сатрларда матн рангли чизиқлар ичига олинган. Муқоваси қаттиқ қоғоздан безатилган бўлиб, чарм билан қопланган.

IV.2.4. Дилшод Барнонинг тарихий асарлари

Шоира Дилшод Барно тожик ва ўзбек адабиётида ўзининг бетакрор истеъдоди билан ажралиб туради. Унинг адабий асарлари билан бирга тарихий асарлари ҳам бизгача етиб келган.

«Тарихи муҳожирон» (Муҳожирлар тарихи) Дилшод Барно қаламига мансуб ана шундай тарихий асарлардан биридир.

Дилшоднинг таржимаи ҳолига тегшли маълумотлар унинг асарларида ҳамда илмий рисоаларда келтирилган. Шоиранинг ҳаёти ва адабий мероси олималаримиздан А.Мухторов⁵⁰⁶ ва М.Қодирова⁵⁰⁷ томонидан илмий тадқиқ этилган.

Дилшод ҳижрий 1215, милодий 1800 йил Ўратепа шаҳрининг Мири Мушон маҳалласида, шу маҳалла масжидининг муаззини шоиртабиат Раҳимқули додхоҳ оиласида дунёга келган. Дилшод 13 яшарлигида отаси Ўратепа мудофаасида қатнашиб, ҳалок бўлади. Онаси ҳам отасидан уч йил олдин вафот этган эди. Шоира 90 ёшга кирган момоси Каттабиби қўлида қолиб, «ип йигириб кун кечиради» («ТМ», 13⁶).

Ҳижрий 1232, милодий 1814 йили Умархон Ўратепага қўшин тортиб, уни қамал қилади ва узоқ муддат давом этган муҳосирадан кейин шаҳарни босиб олиб, вилоят ҳокимларини ўлдиради. Шаҳар аҳолисида 13400 нафарини асир қилиб, 400 кишини дорга осиб, қолган 13000 нафарини Қўқонга олиб кетади. Асирлар ичида Дилшод ҳам бор эди. 17 яшар қизнинг бувиси фироқ дардида оламдан ўтади.

Қўқонга келган Дилшод яна иккита қиз билан Умархон ҳарамига тортиқ этилади. Лекин Дилшоднинг шаддодлиги сабаб қиз амирга манзур бўлмайди ва уни зиндонга ташлатади. Зиндонбон ходим шоиранинг ҳамшаҳари бўлиб чиқади ва унинг қочишига ёрдам беради. Дилшод анча сарсон-саргардонликдан сўнг гўлахий суфилар ёрдами билан бўлғуси эри Мулло Тош имом оиласига тушади. Мулло Тош Ҳожи калон маҳалласининг имоми эди. Дилшод унинг онаси қўлида тарбия топиб, ундан ўзбек тилини ўрганади. Қайнонаси вафотидан сўнг Дилшод мактаб очиб, қизларга таълим беради. Мулло Тош 1857 йили 90 ёшида вафот этади. Шоиранинг ўзи юз йилдан кўп умр кўрган. Академик Аҳрор Мухторов тахминича Дилшод 1905-1906 йили вафот этган.⁵⁰⁸ Дилшод ўздан кейин ажойиб мерос қолдирди. Шоира сифатида у ўзига «Барно» тахаллусини олади. Дилшод шеърларининг қўлёзма нусха-

лари, «Тарихи муҳожирон» (Муҳожирлар тарихи) асари тожик ва ўзбек тилида бизгача етиб келган. Биз бу ерда шоиранинг фақат тарихий-биографик мазмундаги «Тарихи муҳожирон» асари ва бу асарнинг Қўқон тарихнавислик мактабида тутган ўрни ҳақида сўз юритамиз.

Дилшод Барно дастлаб форс-тожик тилида битган бу асарини ўзи ўзбек тилига таржима қилган. Тожик тилидаги нусха ҳозир Тожикистон Жумҳурияти Аҳмад Дониш номидаги Тарих, археология ва этнография институти фондида, ўзбек тилидаги нусхаси эса Ўзбекистон Республикаси ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида (инв. №1207) сақланади. Бу нусхалар Тожикистонда А.Мухторов⁵⁰⁹ ва Ўзбекистонда М.Қодирова⁵¹⁰ томонидан нашр этилган.

Ҳар иккала қўлёзма нусханнинг ҳам бош қисмлари йўқ. Шунингдек, бу қўлёзмалар бир-бирини тўлдиришга ҳам хизмат қиладиган фарқларга эга нусхалар саналади. «Тарихи муҳожирон» биографик-тарихий асарлар қаторига киради. Асарнинг қисқача мазмуни қуйидагилардан иборат:

1816 йилдаги Ғратепа қамали бу воқеанинг Дилшод каби зукко шоҳиди томонидан ёзилган. Дилшоднинг таъкидлашича, ундаги айрим тафсилотлар ҳатто «Тазкирани исломия (?)», «Тазкирани муҳориба», «Тазкирани Истаравшан», шоир Шаҳдий достони, Хўжа Калоннинг «Жангнома»сида ҳам йўқ экан (6-бет).

Муаллиф ҳикоя қилишича, қамал ҳижрий 1232 йили бошланади. Узоқ давом этган муҳосирадан сўнг Ғратепа босиб олиниб, аҳолиси асирга тушади. «Фарғона амири Умархон ўзи олим ва катта шоир бўла туриб, бу мазлум шаҳарнинг бирорта олим ва шоирига раҳм қилмади» (13-бет). Чорсу мавзеида 400 киши ўлдирилади. Шаҳар ҳокимларидан Саримсоқбек ва Каттабек ҳам асирга олиниб ўлдирилади. 13 минг киши Навканд, Бекат, Куркат ва Махрам орқали Қўқонга олиб келинади. Дилшод яна икки қиз – Иззатой ва Хурматой деганлар билан амир ҳарамига ажратиб олинадилар, қолган аҳоли эса Ғтгиз адир деган мавзегга оқ уйлув (сурғун) этилади («ТМ». – Б.23 – 28).

Дилшод ва амир Умархон ораларида содир бўлган қуйидаги психологик-эмоционал ҳолат диққатга сазовордир.

«Мен билан амир ўртасида бир қора хонтахта, унинг устида бир коса сув, пичоқ ва бир анор бор эди. Амир баланд қоматли, бароқ қошли, кўз ва соқоли қора, очиқ юзли киши эди. Саломимга алик олгандан кейин менга хушмуомалалик билан сўзлар эди. Амир қанча хушмуомала бўлмасин, менинг назаримда майдондаги қон тўкувчи зolim жаллоддек намоён бўларди. У менга шундай деди: «Кел, эй тожикнинг ғазалхон қизи...»

Шундан кейин савол-жавоб бошланиб, ном ва насабимни суриштиргандан сўнг амир анор васфида бир ғазал айтишимни талаб қилди. Шу вақт бу ғазални бошладим:

*Буни бир гумбази афлок кўрдим,
Ичини лик тўла гамнок кўрдим.
Юзига нарда тортиглиқ ҳарирдан,
Дилини қон, кўзини намнок кўрдим.
Умархон тиғининг зотим тиғидин
Гўзалларнинг дилини чок кўрдим.*

Ғазал тожик тилида шундай келган:

*Дир ин дун гунбази афлок дидам,
Дарунаш нур ҳамма гамнок дидам.
Ба рўшон аз ҳарири нарда доранд,
Ба дил хун, дидаҳо намнок дидам.
Зи теги зотим ҳукми Умархон
Дили ҳар нозаниро чок дидам. («ТМ». 37⁶).*

Шеър бу байтга етган замон амир икки қарсак урган эди, маҳрам кирди. Амир унга «Бу гесўбуридани зиндонга олиб боринг», – деди ва у маҳрамга кўз билан ишора қилди, мен бу ишорада қандай маъно борлигини пайқамадим...»

Маҳрам Дилшоднинг юртдоши бўлиб чиқди ва унинг қочилишига ёрдам беради. Дилшод ҳаммом оловхонасида гўлаҳий сўфилар билан учрашади. Уларга Дилшод аҳволини баён қилиб «Омадам» (Келдим) радифли ғазалини ўқиб беради (қар.: «ТМ». 41 – 42⁶). Шу суфиларнинг шайхи қарори билан Дилшод Тош Маҳдум уйига олиб борилади. Шоира шу имомга эрга чиқиб, қирқ йилдан кўпроқ у билан оила қуради.

Дилшод 51 йил мактабдорлик қилиб, 881 нафар қизнинг саводини чиқарган. «Улардан яқин тўртдан бир қисми таъби назми бор шоира, оқила қизлар эди», – деб ёзади Дилшод («ТМ». 49 – 50⁶).

Дилшод Барно шу шоира шогирдлари ижодларининг умумий мавзуларини ҳам аниқлаганки, у тарихий шароитга боғлиқ: «... умрининг охириги дамларида, шарият ҳукми йўлларида сафо ва адолат Фарғона ўлкасининг амирлиги ҳукмидан турли-туман ҳодисалар, жанг ва жанжалларга дучор бўлиб, рус ҳокими қўлига ўтди. Натижада бир қанча зеҳн ва идрок эгалари иккиёқлама зулм: мутлақ ҳокимлик ва ислом уламоларининг иккиюзламачилигидан ўзларига махсус мавзулар олиб, назмлар айтиб ижод қила

бошладилар. Ижод йўлида аксар аҳли таъб эгалари буюк амир ва адабиёт шоҳи Навоий (худо раҳмат қилсин) ғазалларини ўргандилар. Низомий, Умар Хайём, Ҳофиз, Бедил ва Фузулийларни ўзларига устоз деб билдилар» («ТМ». 52⁶).

Кейинги байтларда Дилшод Барно шогирдлари шоира ва шоирлар ҳақида баъзи маълумотларни келтирадими, улар Қўқон адабий муҳитини ёритишда катта аҳамиятга эга. Булар Хайринисо, Баҳринисо, Акбарий, Нодира, Тўтиқиз, Саидабону, Мастураой, Фазилатбону, Кароматой, Олимхўжанинг хотини (?), Фидоия, Маҳинбону, Ҳофиза отин, Баҳри отинча, Анбар отинча, шоирлар Маҳжуб, Мунтазир, Гулханий, Эшон Шаҳдий, Зуфархонтўрача, Махзаний, Туробий, Баҳорий, Бағдод эшон Низомий, Сабуқий, Садоний, Девона қориларни тилга олиб, баъзиларининг ҳаёти ва ижодларига боғлиқ қимматли маълумотларни беради.⁵¹¹ Дилшод Барно яна «Тарихи муҳосира» (Қамал тарихи) ва «Ўратепага хати муштоқона» номли шеърӣ асарларида ҳам тарихий воқеаларга ўз муносабатини билдирган.

«Тарихи муҳосира» асари ўзбек тилида бўлиб, ҳар бети 16 сатрда, Қўқон қоғозига ёзилган. Ўлчови 15x26,5, икки устунда, 8 сатрдан. Шеър остида «Дилшоҳи Барно. Сана 1232 Хўқанд» деган ёзув бор. Шу йили 1816 йили Дилшод Қўқонга асир этиб олиб келинган эди. Бу сана шеърнинг ёзилиш вақтини кўрсатмайди, зероки 17 ёшли Дилшод ҳали ўзбек тилини билмас эди.⁵¹²

«Ўратепага хати муштоқона» – Шеърӣ мактуб ўзбек тилида бўлиб, Қўқон қоғозига битилган. Ўлчови 15x26,5 16 сатр, икки устунда. Матн ўлчови 7,5x8.5. Матн тагида «ар-роқим Дилшод Барно сана 1243» (ёзгучи Дилшод Барно 1243 (1827) 28 йили деган ёзув бор. Бу асарда Дилшод-Барно Қўқон хонлиги барҳам топгандан сўнг содир бўлган баъзи воқеаларни эслайди.

Хулоса қилиб айтганда, Дилшод Барно ўзининг биографик-тарихий мазмундаги асарида тарихий воқеалар билан бир қаторда Қўқон хонлигининг маданий-адабий ҳаётига тегишли қимматли маълумотларни беради. Дилшод Қўқон тарихчилари ичида шу билан фарқ қиладими, у ўз асарини икки тилда ёзган ва унинг «Тарихи муҳожирон» асари икки тилда ҳам равон ва бир-бирини тўлдирадиган даражада ёзилган. Шоиранинг шеърӣ яти ҳам иккала тил – ўзбек ва тожик тилларида жуда ҳам табиий чиққанки, бу шоиранинг иккала маданиятга тегишли эканини исботлайди.

IV.2.5. Увайсийнинг «Воқióти Муҳаммад Алихон» асари

Увайсий – Жаҳон отин асли Марғилоннинг Чилдухтарон маҳалласидан, 1780 йили таваллуд топган. Увайсий ўз замонасининг машҳур шоираларидан бўлиб, Нодира-Моҳларойим ҳомийлигида Қўқонга махсус ёрлик билан келган эди. Увайсийнинг Қўқон адабий муҳитида кўрсатган хизмати ва ўрни адабиётчиларимиз томонидан ўрганилган ҳамда таҳлил этилган. Увайсий 1845 йили 68 ёшида Марғилон шаҳрида оламдан ўтган⁵¹³.

Увайсийнинг тарихий достони «Воқióти Муҳаммад Алихон (Муҳаммад Алихон воқеалари)» деб аталади. Бу асарнинг нусхаси шоиранинг «Девони» ва «Карбаланома» достони билан бирга кўчирилган бўлиб, нусхаси ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида, қўлёзма 1837 рақам остида сақланади. Достон кўчирилиши тугалланмай қолган. Менимча, муаллиф томонидан ҳам бу асар охиригача ёзилмаган. Мавжуд асарнинг қисми шуни кўрсатадики, Увайсий Муҳаммад Алихон даврини тўлиқ ёзмоқчи бўлган. Маълумки, 1842 йил воқеасидан, яъни Муҳаммад Алихон амир Насруллоҳ томонидан қати этилганидан сўнг шу достонга яқин руҳда ёзилган Андалиб ва Мутрибнинг асарлари ҳам юзага келган эди. Ҳар ҳолда 1845 йилгача умр кечирган шоира бу воқеани баён қилмасдан, асарини «Воқióти Муҳаммад Алихон» деб атаб, шу вақтда ҳалок бўлган ҳомийси Нодира ва Умархон ҳақида қуйидагича самимий сўзларни ёзмасди:

*Эр шоҳлар орасинда ул Умархон,
Бир неча кун сурди даврон.
Моҳпора эди они заифи
«Макнун»дур тақаллуби латифи.
У Юсуф эди, будур Зулайхо,
Ул Вомиқ эди, у эрди Узро.
Бириси эди Лайло, бириси Мажнун,
Бир-бирини муҳаббатига мамнун! («ВМА». 233 ^{а-б}).*

Асарнинг ёзилган қисми Чин ғазотига бағишланган. Қўқон тарихидан маълумки, Умархон вафотидан сўнг (1822 йили), Кошғар ҳокимларининг ворисларидан бўлмиш Жаҳонгирхўжа Шарқий Туркистон – Кошғарга 1824 йили қочиб бориб, хитойликларга қарши қўзғолон кўтаради ва Шарқий Туркистон тахтига чиқади. Қўқонликлар бу урушларда фаол қатнашган эдилар. 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошларида Муҳаммад Алихон Қўқон лашкари билан Кошғарга келади ва хитойликларнинг

Гулбоғ номли қалъаси қамалида қатнашади. Кошғарга хитойликларга қарши уюштирилган икки юришдан сўнг Муҳаммад Алихон «Ғозий» исмини олади. Шу юриш тафсилотини Увайсий назмда баён этган. Асар мазмунидан шу нарса маълум бўладики, Муҳаммад Алихон юришдан олдин онаси Моҳларойимнинг маслаҳати ва розилигини олар экан.

14x26,5. Матни 11 сатр. Настаълиқда, Қўқон қоғозига кўчирилган. Котиби Муҳаммад Юнусхон. Шоиранинг девони ва «Карбаломнома»си билан бирга ҳижрий 1214 (милодий 1859) йили кўчирилган. Муқоваси кўк, таяки ва лабакийлари чармдан. Учта тамғаси бор. Иккитасида «Абдулқаҳҳор саҳҳоннинг амали, 1265» деган муҳр бор. Муқова ўлчови 27x16,7. 151 байт. 7 вар (233^a – 246^b).

IV.2.6. Мутрибнинг «Шоҳномаи девона Мутриб» асари

Бу асар Азиз Қаюмовнинг «Қўқон адабий муҳити» китобида ҳам таҳлил этилган.⁵¹⁴

«Шоҳномаи девона Мутриб» асарининг уч нусхаси бизгача етиб келган. Улардан Россия ФА ШИ Санкт-Петербург бўлимидаги Т рақам остидаги 2412 қўлёзма тўлиқдир. Тошкентдаги икки нусхаси эса ноқис ва тўла эмас.

Асар 1842 йили Қўқонда содир бўлган воқеалар, яъни Фарғонанинг Бухоро амири Насруллоҳ томонидан босиб олинishi ва Қўқон шоираси Нодири-Моҳларойимнинг ваҳшиёна қатл этилишини баён қилади. Асар дoston шаклида жуда содда ва равон тил билан ёзилган бўлиб, оддий ўқувчи учун мўлжалланган. Қисқача мазмуни Азиз Қаюмов китобида қуйидагича келтирилган:

«Қўқон хони Муҳаммадалихон баъзи ёмон ниятли вазирларининг сўзига ишониб, укаси Султон Маҳмудхоннинг тахтга даъвоси бор деб шубҳа қилади ва уни Шаҳрисабзга жўнатади. Уларнинг онаси Моҳларойим кичик ўғлидан ажралиб, унинг фироқида зор-зор йиғлаб қолади.

Орадан бир оз вақт ўтгач, Бухоро амири Насруллоҳ Қўқонга бостириб кела бошлайди. У Ўратепа, Қўқон, Қароқчиқумни босиб олиб, Султон Муҳаммад ҳукмига ўтказди. Шундан сўнг Муҳаммад Алихон ўз укаси билан келишади ва Тошкентни ҳам унинг ихтиёрига ўтказди. Биродарларининг ўзаро келишиб, иттифоқ тузганидан хабар топган Насруллоҳ яна Қўқонга ҳужум бошлайди.

Султон Маҳмудхон Тошкентдан Қўқонга қайтиб, акаси ва онаси билан учрашиб, ҳокимиятни ўз қўлига олади. Аммо бу пайтда Бухоро лашкари Қўқонга кириб келган эди. Муҳаммад Алихон Марғилонга қочади.

Аммо одамлар уни тутиб, Насруллоҳга топширадилар. Муҳаммад Алихонни Қўқонга амир Насруллоҳнинг олдига олиб келадилар. Улар ўрта-сида қисқача баҳдан сўнг амирнинг буйруғи билан Муҳаммад Алихон қатл этилади. Шундан кейин қамалиб ётган Султон Маҳмуд ва Муҳаммад Алихоннинг 12 яшар ўғли Муҳаммад Аминхон ҳам қатл этилади. Болаларнинг ўлимига чидай олмай амирга қаттиқ сўз айтиб, уни лаънатлаган Моҳларойим ҳам амир Насруллоҳнинг буйруғи билан қатл этилади».

Бу асарнинг қиммати шундаки, асосий қаҳрамонлар хону хонзодалар ва уларнинг оналари оддий инсон мақомида тасвирланган. Уларнинг бошларига тушган фожа ашрафларнинг инсонга хос бўлган ожизлиги, хорлиги, амирнинг эса золимлиги ва бойлигу мансаб, манфаат учун кўрсатган разолати очиб беришган.

Муҳаммад Алихон одамларга мурожаат қилиб, улардан худо марҳаматига лойиқ бўлиб, дўзах азобига гирифтор бўлмаслиги учун дуо тилайди. Улардан узрхоҳлик қилиб, кечирим сўрайди, қилган ишларидан, етказган жабру ситамларидан пушаймон ейди. У ўлимга маҳкум бўлганини тушуниб, амирдан шафоат тилайди. Энди у зулму золимлик жазосиз қолмаслигини тушунади. Золим киши халқ қаҳрига мубтало бўлади. Асарда Моҳларойим образи марказий сиймо қилиб олинган. Бу малика ҳам бир жабрдийда она, кулфатзада, фарзанд доғига мубтало бўлиб, болаларининг ўлимини кўраётган инсон сифатида тасвирланган. Моҳларойимнинг шу ҳис-туйғулари, дарду аламлари, психологик руҳияти асарда жуда ҳам жозибали ва ҳаққоний тарзда баён этилади. Муаллиф ўзини ҳам воқеанинг бир иштирокчиси сифатида кўрсатади.

«Шоҳномаи девона Мутриб»да воқеалар тасвири орқали оддий халқ руҳияти, унинг психологик ҳолатлари кўрсатилади. Асар шуни исбот қиладики, халқ хонларининг айбу гуноҳларини билса ҳам унинг шундай йўл билан амир тарафидан жазоланишига қарши эди. Қатл қилиш бу Аллоҳ бандасининг иши эмас. Инсонга жон ато этган Аллоҳнинг ўзи бандасига хўжайиндир. Бунга қўшимча Муҳаммад Алихон баҳонаси билан укаси, ўғли, онаси ҳам қатл этилди.

Халқ уларнинг ўлимига афсусланди. Амир томонидан ҳоким этиб танланган Иброҳимбек хаёл жабрига гирифтор бўлади. Икки ойдан сўнг бу манғит ҳокими Қўқондан ҳайдалади. Аммо бу истило Қўқон хонлигидаги узоқ муддат қоз берган ўзаро низолар, қонли урушлар натижасида Русияга ет бўлиб қолишимизнинг бошланиши эди, ҳолос.

27x16,5 матн 15 сатрдан. Настаълиқ. Қўқон қоғозига қора ва қизил рангларда кўчирилган. Муқоваси чарм билан рўкач қилинган. 3 та тамғаси бор. Иккитасида Амали Тўрахўжа саҳҳоф 1256 (1841-1842) деб ёзилган.

IV.2.7. Андалибнинг «Шоҳномаи девона Андалиб» асари

Андалиб бу асарини Қўқонда 1842 йили юз берган воқеалардан сўнг ўзбек тилида ёзган. Шу йили Бухоро амири Насруллоҳ Қўқонни босиб олиб, Муҳаммадалихоннинг ўғли Муҳаммадамин, онаси Моҳларойим ва укаси Султон Муродхонни ўлдиради. Андалиб назмда шу воқеани лирик бир руҳда баён қилади. Асарда насрий парчалар ҳам бор. Андалиб Бухоро амирининг ваҳшийлиги, душман қўшинининг қатлу ғоратлари ва зулмлари қоралайди. Бу асарнинг бадий таҳлили А.П.Қаюмовнинг «Қўқон адабий муҳити» асарида (324 – 232 б) келтирилган. Биз фойдаланган нусхалар ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади. Инвентар рақамлари №696, 596. II. Тавсиф биринчи нусха асосида берилди.

Асар таркиби қуйидагилардан иборат:

– Сўзбоши.

– Шералихон диловар подшоҳи золим (амир Музаффарнинг) Хўқандни олиб, хонларни бошини кесиб, ҳамма халойиқни паймол қилиб, уйлари-ни торож қилиб кетганини эшитиб тоқат қила туролмай хуруж қилиб, вилоятни яна манғит элидан олганлари (2^б – 5^а).

– Подшоҳи Бухоро ўрдасида давлат шаробидин маст ва ишрат майидан аласт эрди, кунлардин бир кун аркони давлати бирла базм ораста қилиб ўлтуриб эрди, эшикдан бир қосид кириб салом қилди, таъзим ва тавозеъ қилиб заминни убудият бўса қилиб айтдиким: Бир ой бўлдики, машриқ тарафидан бир амири диловар хуруж қилиб, Хўқанд вилоятини мусаххар қилибдур. Иброҳим парвоначини шаҳардан бадарға қилиб, ҳукумат тахтига миниб, Хўқанд вилоятини атрофига қалъа бино қилибдур деб, Ўзини тамом қилди. Бу хабари жонсўзни эшитиб, маст эрди ҳушёр бўлди, уйқуда эрди, бедор бўлди. Ғазаб бирла лашкар йиғиб, Хўқанд вилоятини аввалгидан баттарроқ вайрон қилиб, ба хоки даҳр яксон қилай деб равона бўлгани (5^а – 9^б).

– Подшоҳ лашкари бирла Саритол даштида кўп ётиб, нажосатга ботиб, лашкария ул саҳронинг бадбўйлигидан тоқат қилолмай, подшоҳга арза бериб, Тўқайтефага бориб тушгани, анда ҳайрон-саросима бўлгани (9^б – 11^б).

– Бухоро амирини сулҳу салтоҳ учун Шералихон ҳузурига яна элчи юборгани (11^б – 21^б).

Қўлёзма нусха ўлчови 27x16. Матн. 15 сатрдан, икки устунда, 512 байтдан иборат. Настаълиқ хати билан Қўқон қоғозига қора ва қизил рангларда кўчирилган. Муқовасига чарм тортилган ва 3 тамғаси бор. Иккитасида «Амали Тўраҳўжа саҳҳоф» 1256 (1842 йил) деб ёзилган, 22 вар.

IV.2.8. Муҳаммад Ҳақимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асари

Муҳаммад Ҳақимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асари ва муаллифи Муҳаммад Ҳақимхон ҳақидаги маълумотлар, асосан, унинг шу асарида келган бўлиб, бу маълумотлар А.А.Семёнов, А.Қаюмов, А.Мухторов, Б.Аҳмедов, Ю.Хуршут каби олимларимиз тарафидан умумлашган ҳолда ўрганилган.

Юқоридаги олимлардан академик Азиз Қаюмов камина қатнашган суҳбатларда бир неча бор Муҳаммад Ҳақимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асарини «Бобурнома» билан тенглаштирган эди.

«Мунтахаб ат-таворих» Ўзбекистонда манбашунос олим Энвар Хуршут томонидан махсус ўрганилди. Э.Хуршут ўз тадқиқотларида асарнинг нусхалари, унинг манбалари, тарихий ва адабий манба сифатидаги аҳамияти, мемуар жанридаги нодир асар экани ва Ҳақимхоннинг саёҳатларини кенг таҳлил қилган.⁵¹⁵

«Мунтахаб ат-таворих» асарини Муҳаммад Ҳақимхон форс-тожик тилида Китоб шаҳрида 1259/1843 йилнинг ёз ойларида ёзиб тугатган. Иловаси 1844 йилнинг охири – 1845 йилда ёзилганини айтиш мумкин. Муаллиф нусхасидан шу 1843 йили яна ўнта нусха кўчирилгани маълум. Муҳаммад Ҳақимхон асарининг хонлик ҳудудларида кенг тарқалишига ўзи ҳам манфаатдор бўлгани учун ундан нусхалар кўчиришга анча саъй-ҳаракат қилган.⁵¹⁶ «Мунтахаб ат-таворих»нинг ўзбек тилидаги қисқартирилган таржимаси ҳам мавжуд.⁵¹⁷ Бироқ мазкур нусхани Э.Хуршут П.П.Ивановга ўхшаб асарнинг ўзбек тилидаги варианты деб қабул қилишни тавсия этади. Э.Хуршутнинг тадқиқоти натижасидан маълум бўладики, ўзбек тилидаги «Мунтахаб ат-таворих»нинг нусхаси асл форс-тожик тилидаги матндан анча йироқлашиб кетган. Унда кўп хатолар, воқеа ва саналарнинг чалкашлиги, муаллиф услубини соддалаштириш ёки матнга даҳолат қилиш ҳоллари кўзга ташланади.⁵¹⁸

Бугунги кунда «Мунтахаб ат-таворих»нинг Ўзбекистон, Тожикистон ва Россия хазиналарида 11 та нусхаси сақланади. Улардан №С 470 (Россия), №63 (Тожикистон) ва №592 (Ўзбекистон)даги нусхалари энг тўла ва яхши қўлёзмалар саналади.

Асарнинг Шаҳрисабзда Муҳаммадамин котиб томонидан кўчирилган бир нусхасининг факсимилеси икки жилдада 1984 йили Душанбеда чоп этилди.⁵¹⁹ 2006 йили Муҳаммад Ҳақимхон асарининг иккинчи жилди араб-форс ёзувида Токиода ҳам босилиб чиқди.⁵²⁰ Асарнинг тузилиши (боб номлари эркин таржимادا):

I боб. Пайгамбарлар.

II боб. Қадимий Эрон сулолалари.

III боб. Чин ва Фаранг шоҳлари.

IV боб. Чаҳор ёрлар, уммавий ва аббосий халифалар ҳақида.

V боб. 1-тоифа) Саффорийлар. 2) Сомонийлар сулоласи. 3) Ол Бўя ҳукмронлиги. 4) Ғазнавийлар. 5) Салжуқийлар. 6) Хоразмшоҳлар салтанати. 7) Чингиз ва чингизийлар хонадони. 8) Темурийлар. 9) Шайбонийлар. 10) Аштархонийлар. 11) Манғития салтанати. 12) Мингия тоифаси.

Манғития салтанати даврига оид қисмининг боблари:

- Манғит хонадонининг давлати ва насаби;
- Раҳимхоннинг Ўратепа томон лашкар тортгани зикри;
- [Раҳимхоннинг Ҳисор вилояти устига юриб, Муҳаммадамин бийни асир олгани ва уни қатлга етказгани зикри];
- Шоҳмуродбий валинаъмининг Худоёрбий валинаъми билан Қароболғ мавзеида урушгани зикри;
- Шоҳмуродбий валинаъмининг Худоёрбий валинаъми билан Қароболғ мавзеида урушгани зикри;
- Бобо парвоначининг акаси Худоёрбий валинаъмининг амирлик ўрнига ўтириши;
- Шоҳмуродбий валинаъмининг Хўжанд вилояти томон йўналгани зикри;
- Амир Ҳайдар подшоҳнинг Ҳисор вилоятига йўналгани зикри;
- Мир Ҳайдар подшоҳнинг Шаҳрисабз вилоятига лашкар тортгани;
- Амир Ҳайдарнинг Ўратепа томонга лашкар тортгани;
- Элтузархоннинг Бухоройн шариф томонга лашкар тортгани ва унинг дарё наҳанги оғзига кетгани зикри;
- Мир Ҳайдар подшоҳнинг Ўратепа томонга лашкар тортиб боргани;
- Амир Ҳайдар подшоҳнинг Пешоғар қалъаси сари қўшин тортгани зикри;
- Амир Ҳайдар подшоҳ давлати тугашининг бошланиши зикри;
- Умархоннинг ҳеч сабабсиз Кармина томондан Бухоро сари қочгани зикри;
- Амир Умархоннинг Бухоро ҳукуматидан туширилгани зикри;
- Дониёл девонбегининг Чироқчини қўлга киритгани зикри;
- Амир Насруллоҳнинг Чироқчи устига лашкар тортгани зикри;
- Муҳаммадраҳим девонбеги давлатининг инқирози бошланиши зикри;
- Кажрафтор фалакнинг Муҳаммад Раҳим девонбеги бошига ўйинлар солгани;
- Амир Насруллоҳнинг Жиззах вилояти томонга қўшин тортгани зикри;

- Оғам амирлик паноҳи Муҳаммад Раҳим девонбегининг шаҳидлик топгани зикри;
- Амир Насруллоҳнинг Шаҳрисабзга лашкар тортгани зикри;
- Амир Насруллоҳнинг Шаҳрисабз томонга лашкар тортгани зикри;
- Амир Насруллоҳнинг Самарқанд вилоятида касал бўлгани зикри;
- Амир Насруллоҳнинг катта қўшин билан Шаҳрисабзга юриш қилгани зикри;
- Амир Насруллоҳнинг Шаҳрисабзга лашкар тортгани зикри;
- Амир Насруллоҳнинг қўшин билан ўз қаромоғидаги Балх вилоятига бориб қайтгани зикри;
- Дўст Муҳаммадхон баракзайнинг ҳукумат тепасидан тушгани зикри;
- Амир Дўст Муҳаммадхоннинг Бухородан Шаҳрисабз томонга қочгани зикри;
- Амир Дўст Муҳаммадхоннинг Шаҳрисабз вилоятдан Кобул томонга кетгани зикри;
- Шоҳзода Акбархон ва Султон Аҳмадхонларнинг Бухородан Шаҳрисабз сари ва у ердан эса Кобулга кетганлари зикри;
- Муҳаммадалихоннинг амир Насруллоҳ билан адоватлашгани зикри;
- Султон Маҳмудхоннинг Урметан қалъасида амирлик қилгани зикри;
- Дониёл оталиқ вафотининг зикри ва Хўжақули парвоначининг ҳукумат тепасига чиққани баёни;
- Амир Насруллоҳнинг биринчи марта Хўқанд тарафга лашкар тортгани зикри;
- Султон Маҳмудхоннинг Хўжанд вилоятидаги амирлиги зикри;
- Амир Насруллоҳнинг Хўқанд томонга иккинчи марта қўшин тортгани ва ул ўлкани забт этгач, Муҳаммадалихон мода ва Султон Маҳмудхон ва Муҳаммадаминхон ҳамда барча бошқа яқинларини ўлдиргани зикри;
- Султон Маҳмудхоннинг Тошканд шаҳридан салтанат пойтахти Хўқандга боргани ва у жаҳон кўрмаган хоннинг шаҳидлик топгани зикри;
- Шералихоннинг тахт даъвоси билан чиқиши ва унинг бутун Фарғона мамлакатларини эгаллагани;
- Амир Насруллоҳнинг учинчи бор Хўқанд тарафга қўшин тортгани ва у ердан мақсадга етмасдан қайтгани зикри;
- Хўжақули парвоначининг Шаҳрисабз вилоятини улуғ тангри сийлови билан эгаллагани зикри;
- Амир Насруллоҳнинг Хоразм мамлакати сари қўшин тортгани ва у ердан мурод-мақсадига етмай неча бир қийинчиликда қайтгани зикри;

Охирги қисм 12-чи тоифа даври, яъни минг сулоласи тарихи қуйидаги асосий мавзуларни ўз ичига олган:

- Қўқон давлатининг биринчи хонлари Раҳимхон давридан бошлаб;
- Раҳимхоннинг Самарқанд ва Миёнкол томонга лашкар тортиши ва ул вилоятни фатҳ қилганининг зикри (377 – 378);
- Эрдонабий даври (378 – 386);
- Норбўтабий даври ва унинг Чуст ва Хўжандга лашкар тортгани зикрида (386 – 391);
- Худоёр валинёнматининг Ўратепа вилоятини мусаххар қилгани зикрида (391 – 393);
- Норбўтабийни Тўрақўрғонга қўшин тортиб, уни мусаххар қилгани ҳақида;
- Андижон вилоятининг Норбўтахон тарафидан тасхир бўлиши (394 – 395);
- Норбўтабийни Шоҳмуродбий билан сулҳ тузганини зикри (396-б.дан бошланади);
- Олимхон (401 – 445) даври;
- Олимхоннинг Бойбўта устига қўшин тортиб, Зумрадшоҳ қалъасини (Исфарада) фатҳ қилгани зикрида (402 – 403);
- Хонхўжа саодатпаноҳнинг Тошкент мулкига лашкар тортгани ва унинг Юнусхўжа қўлидан шаҳид бўлгани ҳақида(403 – 405);
- Амир Олимхоннинг Тўрақўрғон ва Чуст мамлакатларини фатҳ қилгани зикрида;
- Амир Олимхоннинг иккинчи марта Чустга Бузрукхўжа устига лашкар тортгани (406 – 407) баёнида;
- Юнусхўжанинг Қўқон тарафига лашкар тортгани ва шу ўлкадан қочиб кетиши, унинг Амир Олимхон билан жанг қилиши ва мағлуб бўлиши (407 – 410) баёнида;
- Амир Олимхоннинг Ўратепа мамлакатини фатҳ қилгани (410 – 414) баёнида;
- Шаҳзода Умархоннинг Тошкент тарафига лашкар тортгани (415 – 417) баёнида;
- Олимхоннинг 12 марта Ўратепага лашкар тортгани (419 – 425) баёнида;
- Амир Олимхонга бир девонанинг пичоқ ургани (425 – 428) баёнида;
- Амир Олимхоннинг сабабсиз Тошкентга лашкар тортгани ва лашкар амирлари Умархон билан тил бириктириб, макру ҳийла ишлатиб, амирга офир жароҳат етказиб шаҳидат даражасига етказгани зикрида (432 – 445);
- Шоҳрух ибн Олимхоннинг Умархон буйруғи билан ўлдирилиб, Тошкентда шаҳид бўлиши (445 – 446) баёнида;

- Умархоннинг тахтга ўтириши (446 – 448) баёнида;
- Умархоннинг Жиззах устига лашкар тортиши (448 ҳижрий 1816 й.) баёнида;
- Умархоннинг Туркистонни фатҳ қилгани зикрида (450 – 452);
- Амир Умархоннинг Самарқандга лашкар тортгани (458 ва қолгани) баёнида (452 – 453).
- «Умархон амир ал-мўъминин номини олиб, ўз номига хутба ўқиттириб, васиқа ургани. Шоҳлик тожини кийиб, салтанат тахтига ўтиргани ва Чингизхоннинг амалини ўз умароларига номзод қилгани (458).
- Амир Умархоннинг Ўратепага лашкар тортгани (416);
- Амир Умархоннинг Сайид Ғозийхон қизига уйлангани зикрида (489 – 494);
- Саёдатпаноҳий Жаҳонгирхўжа ва Ҳаққулибекнинг Кошғар вилоятига қочганлари зикрида (494);
- Амир Умархонни ўғли Абдуллоҳхонни Тошкентда тўй қилиши (497 – 509) баёнида;
- Амир Умархоннинг сайидлар авлодидан бўлмиш қизга уйланиши ва бу иш номуборак бўлиб чиқишининг зикрида (512 – 517);
- Миёнколотда хитой-қипчоқларнинг кўзғолони (521 – 526);
- Амир Умархоннинг вафоти ва Муҳаммад Алихоннинг тахтга чиқиши (546 – 552);
- Ҳакимхоннинг бошидан кечирган ҳодисалари зикрида (553 – 568);
- Саёдатпаноҳий Жаҳонгирхўжа аҳволоти ҳамда Кошғар вилоятида унинг салтанати зикрида (568 – 577);
- Жаҳонгирхўжани Кошғар вилоятидаги Хитой умаролари тадбири билан маъзул бўлиб қўлга тушиб, шаҳид бўлгани зикрида (577 – 580);
- Муҳаммад Алихонни амир Ҳайдар билан ярашгани (580 – 582);
- Фақирнинг Маккаи муаззама ва Мадинаи мунавварада ҳаж учун эҳром кийиши ва шу йўлда дунё ажойиботларини кўрганлигининг зикри (582 – 584);
- Фақирнинг губернатор, яъни Русия вазири аъзами билан суҳбат қилгани (584 – 593);
- Фақирнинг Русия подшоҳи билан мулоқот қилганининг зикрида (599 – 605);
- Фақирнинг қанча азоб ва машаққат билан Аштархон вилоятига келгани (605 – 609) баёнида;
- Фақирнинг вазир қўлига гирифбор бўлганлиги (611 – 619) баёнида;
- Фақирнинг Шўр дарёдан ўтиши баёнида (621 – 623);
- Ҳаж сафари ва қайтиш тафсилотлари (623) баёнида;

- Ҳакимхоннинг Бухорога келиши баёнида (692 – 696);
- Муҳаммад Алихоннинг Ўратепа устига лашкар тортиб, уни мусахар қилгани (696 – 700);
- Хўқанд умароларининг Кошғарга қўшин тортганлари (700) баёнида;
- Муҳаммад Алихон томонидан шаҳзода Султон Маҳмудхоннинг Шаҳ-рисабз тарафига сургун этилиши ва Муҳаммадалихон ножўя ишларининг баёни (701 – 705);
- Хўқанд умароларининг Қаротегинга лашкар тортиб, уни фатҳ қилганлари (705 – 710) баёнида;
- Муҳаммадалихоннинг Хонпошшага уйланиши (710 – 713) баёнида;
- Султон Маҳмудхоннинг Ҳазрати Эшон амри билан амир Насруллоҳга хат ёзиши зикрида (713 – 714);
- Муҳаммад Алихоннинг Жиззах ва Пешоғар устига лашкар тортгани (714 – 718);
- Қўқон умароларининг Муҳаммадалихонга қарши кўтарган исёнлари ва Амир Насруллоҳнинг Қўқонга лашкар тортиб, уни босиб олиши зикрида (718 – 732);
- Эзид таоло лутфи билан Шералихон томонидан Хўқанди латиф салтанати, балки ҳамма Фарғона мамоликиннинг фатҳ қилгани зикрида (732-742);

«Мунтахаб ат-таворих» нусхаларидан Санкт-Петербург нусхасида (С 470) яна илова ҳам бор. Бу илова ҳам Муҳаммадҳакимхон қаламига мансуб бўлиб, унда Шералихон даври (1842 – 1845) ҳамда Худоёрхоннинг тахтга чиқиши баён этилгани (689 – 707).

«Мунтахаб ат-таворих»нинг манбалари жуда ҳам кўпдир. Асар умумжаҳон тарихига бағишлангани боис тарихни олам ва одам яратилишидан бошлаб, XIX асрнинг ўрталаригача муаллиф баён қилган. Шунинг учун тақдим этилаётган манбаларининг бошланғич қисми кўп тарихий ва адабий асарлар асосида ёзилган. Бу ерда Муҳаммад Ҳакимхон жаҳон тарихига оид ва олимларга маълум асарлардан фойдаланиши мумкин эди. Асарнинг қолган қисми учта мавзуга, яъни Бухоро манғитлари тарихи, Қўқонда ҳукм сурган минглар сулоласи ҳамда муаллифининг саёҳатлари баёнидан иборат.

Асарнинг мана шу охириги уч мавзуга бағишланган бўлимлари жуда оригинал ва катта аҳамиятга эга қисмидир. Э.Хуршутнинг аниқлашича, Муҳаммад Ҳакимхон ўз асарининг манғитлар қисмини ёзишда Муҳаммадвафо Карминагий ва Олимбек ибн Ниёзкулибек қаламларига мансуб «Тухфат ал-хоний», Муҳаммадшариф ибн Муҳаммаднақийнинг «Тож ат-таворих» ва бошқа муаллифларнинг асарларидан фойдаланган. Бундан

ташқари муаллиф ўша давр воқеаларининг иштирокчиларидан кўпгина маълумотларни кўлга киритиб, улардан унумли фойдаланган.

Минглар ҳукмронлиги, яъни Қўқон хонлиги тарихига оид маълумотлар ўта муҳим ва бирламчи манба сифатида биз учун қимматлидир. Шунинг учун ҳам мазкур манба Қўқон тарихнавислик мактабида ўзининг оригиналлиги билан ажралиб туради.

Асар муаллифининг саёҳатлари тафсилоти ва эсдаликлари, шубҳасиз, жуда ҳам қимматли. Асарнинг бу қисмлари бадиий бир асар, саргузаштларга бой бир роман сифатида ҳам китобхонни қизиқтириб кўяди. Манбанинг бу қисмида ўша даврдаги кўпгина тарихий шахслар, волий ва ҳукмдорлар муаллифга маълумот берган ёки ўзлари воқеаларнинг иштирокчиси сифатида қатнашадилар. Улар орасида афғонистонлик Дўст Муҳаммадхон ва унинг ўғиллари Акбархон, Султонхон каби машҳур кишилар ҳамда Султон Маҳмудхон ва турли амалдор, мансабдор шахслар тилга олинади. «Мунтахаб ат-таворих»да муаллиф ўзи ва бошқа тарихий шахсларнинг ёзишма-мақтублари мазмунини (Дўстмуҳаммадхоннинг Ҳиндистон генерал-губернатори В.Макнотеннинг котиби Лотга мактуби; Султон Маҳмудхоннинг амир Насруллоҳга хати; амир Насруллоҳнинг Қўқон хони Муҳаммадалихонга хати ва б.) келтирган.

Бундан ташқари муаллиф Шарқ шоир ва адибларидан Ибн Сино, Фирдавсий, Умар Хайём, Саъдий, Низомий, Алишер Навоий, Бедил, Хусрав Деҳлавий, Иноятуллоҳ Канбу, Аҳмад ибн Юсуф, қўқонлик шоирлар Фазлий, Акмал Шер Хўқандий, Нусрат, Беҳжат, Амирий (амир Умархон) шеърятидан намуналар келтиради. Асарда баъзи воқеалар иштирокчилари ва гувоҳларининг шеърлари берилган.

Асарнинг бадиий безаклари сифатида ўзбек, форс-тожик, араб халқларининг мақол ва масалларидан кенг фойдаланилган. Э.Хуришутнинг аниқлашича, муаллиф ҳатто битта хитой халқ мақолини ҳам келтирган.⁵²¹

Ҳакимхон таниқли сайидлар ва хонлар авлодига мансуб оилада 1217/1802-1803 таваллуд топган. У она томонидан Қўқон ҳокими Норбўтабийга (1770—1798) неvara ва унинг вориси Олимхонга (1798—1810) жиян эди. У ёшлигида Қўқоннинг бўлғуси ҳокими Муҳаммадалихон (1822—1842) билан бирга тарбияланади. Ҳакимхоннинг бобоси Ҳакимтўра ўша даврнинг таниқли шахсларидан ҳисобланар эди. Унга энг обрўли одамлар, ҳатто давлат бошлиқлари ҳам маслаҳат ва ёрдам сўраб мурожаат этишарди. Ҳакимтўранинг аралашуви билан бир неча жанжаллар, айниқса, Ўратепа билан Бухоро амирлиги ўртасидаги қонли низоларнинг олди олинган эди.

Ҳакимхоннинг отаси Маъсумхон тўра Олимхоннинг синглиси Офтобойимга уйланган. Олимхон уни Исфарага ҳоким этиб тайинлаганда

бу лавозимдан ўз ихтиёри билан воз кечган эди. Маъсумхон ўта юмшоқ кўнгилли бўлиб, унинг илтимоси билан бир неча минг кишилар ўлим жазосидан қутулиб қолган эдилар. Ҳақимхон яшаётган оила Қўқон хонлигида алоҳида мавқега эга бўлиб, ўз замонасига нисбатан прогрессив роль ўйнаган.

Лекин бу онланинг тинчлиги, орттирган мавқеи узоққа бормади. 1822 йилда Муҳаммадалихоннинг ҳокимият тепасига келиши билан ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетди. Ҳақимхонлар оиласи ҳам бошқа кўплаб кишилар каби янги ҳокимнинг қазабига учради. Бу даврларда Қўқон хонлиги энг кучли давлатлардан бирига айланган эди. Унинг қўшнилари ҳам бу хонлик билан ҳисоблашмасдан иложлари йўқ эди. Қўқон хонлигига 1709 йилдан бошлаб асос солинган. Бу пайтда хонлик Бухоро амирлигидан мустақил равишда шаклланиб, Норбўтабий ҳукмронлиги йилларида Фарғона водийси ва Хўжанд (ҳозир Тожикистондаги Суғд вилояти) ҳудудларини ўз ичига олар эди. Олимхон ҳукмронлиги йилларида хонлик чегаралари янада кенгайиб, Тошкент ва Чимкент шаҳарларини ҳам ўз мавқеи остида сақларди. Умархон хонлиги даврида эса Туркистон шаҳри, Еттисувдан то Или водийсигача Қўқон хонлиги ихтиёрига ўтди.

Муҳаммад Алихон ҳукмронлиги даврида Қўқон хонлигига қозоқ ва қирғизлар яшайдиган катта ҳудудлар ҳам бўйсундирилган эди. Унинг давлат чегаралари жанубда Жиззахгача, ғарбда Туркистон шаҳри атрофларигача, шимолда қирғизларнинг бутун ҳудуди бўйлаб, Балхаш кўли ва Или дарёсидан то Шарқдаги Кошғаргача чўзилган эди.

Муҳаммад Алининг давлат тепасига келиши кучли тазйиқ ва қувғинлар билан ажралиб турарди. У кўпгина кишилар, биринчи навбатда, Маъсумхон ва Ҳақимхоннинг ҳам ўз юртидан чиқиб кетишига сабаб бўлган эди. У ҳокимиятни эгаллаган дастлабки кунданоқ турли ичи қора шахслар Маъсумхон ва унинг ўғли Ҳақимхонни ёмонлаб, туҳмат тошларини ёғдирдилар. Бу зиёли кишиларни хонга қарши қўйиб, уларнинг бадарга этилишига эришдилар. Муҳаммад Ҳақимхон бундай ифволарга учган Муҳаммадалихоннинг қарори ҳақида шундай ёзади: «Сайид додхоҳ ва Самандарбийни жаноб қиблагаҳ отам ҳузурига юбориб, уларга «Амир Олимхон ва амир Умархон замонида эшон ҳазратлари бир неча бор байтуллоҳ томон отланмоқчи бўлгандилар, алар эса ҳажга кетиш учун рухсат бермагандилар. Ҳозирги айёмда, жаноб сайидлик паноҳи ҳақида дўсту душман бизга ҳар хил гапларни айтмоқда, биз эсақ улар сўзини бир пулга олмай, ҳурматимиз исботи сифатида шунини муносиб кўрдикки, лутф айлаб Маккайи муаззама сари ташриф буюрсалар» деган сўзларини етказишни буюрибди». Маълумки, бу оддий тузоқ бўлиб, ўзига ёқмаган кишилардан қутулишнинг осон йўли эди, чунки бундай узоқ ва машаққатли сафардан кўпчи-

лик тирик қайтмас эди. Лекин тирик қолганлар ҳам ўз юртига қайтишга ботина олмай, бирон қудай шароит туғилганда қайтиш умидида бошқа юртларда сарсон-саргардон кезишга мажбур бўлардилар.

Буни яхши тушунган Маъсумхон хон билан суҳбатлашиш учун унинг саройига келади. Лекин уни хоннинг олдига киритмайдилар. Хоннинг яқинлари тезроқ йўлга тушишини айтиб, шошилтирадилар. Уни шундай тезлик билан Қўқондан чиқариб юборадиларки, натижада у на ўғли, на яқин қариндошлари билан хайрлаша олади.

Қувғин қилинган Маъсумхон Тошкентга етиб келиб, шу ерда ўз ҳамроҳлари билан учрашади ва узоқ йўлга тайёргарлик кўра бошлайди. У Тошкентдан Ясси шаҳрига, ҳозирги Туркистонга етиб келади. Бу ерда у Хивага кетаётган карвонга қўшилиб олади.

Хоразм хони Муҳаммад Раҳимхон (1806 – 1825) уни кутиб олиш учун ўғли ва яқин кишиларини хўжанинг истиқболига жўнатади. Улар Маъсумхонни зўр ҳурмат билан кутиб оладилар.

Орадан уч йилга яқин вақт ўтгач, Муҳаммад Раҳимхон вафот этади. Маъсумхон унинг ўғли Оллоҳқулихон (1825 – 1842)дан рухсат олиб, Эроннинг шимоли-шарқидаги Машҳад шаҳри томон йўл олади. Ҳакимхон ўз асарида отасининг бошпана излаб ўн йилдан кўпроқ кезиб юрган юртларининг қисқача таърифини келтириб ўтади.

Аниқланишича, Машҳадда қисқа вақт бўлган Маъсумхон ҳеч қандай сабаб бўлмаган ҳолда Бухоро амири Ҳайдар (1800 – 1826) ҳузурига келиб қолади. Амир Ҳайдар вафот этгач, Маъсумхон Бухоро амирлигининг марказида жойлашган, ўзига мустақил Шаҳрисабз томон йўл олади. Чунки Шаҳрисабзда унинг қонуний мероси ҳисобланган жой бўлиб, бу ерда Дониёл оталиқ ҳукмрон эди. Дониёл оталиқ уни зўр ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олади.

У Шаҳрисабздан ўша пайтда мустақил ҳисобланган Ғратепага унинг ҳокими Муҳаммад Раҳим девонбегининг илтимоси билан келади. Амир Насруллоҳ (1826 – 1860) даврида яна Бухорога қайтади.

Маъсумхон 1833 йилда Амир Насруллоҳ рухсати билан яна саёҳатга отланади. Бухорони тарк этган Маъсумхон Шаҳрисабздаги ўз мероси ҳисобланмиш жойларга умид билан кириб боради. Бироқ Дониёл оталиқ унга унчалик илтифот кўрсатмайди ва жуда оз улуш ажратади. Шаҳрисабздан Макка томон отланган Маъсумхон йўлда Ҳисорга кириб, у ерда моддий ёрдам олади. Афғонистоннинг Ҳазрати имом деган жойига етиб келгандан сўнг шу ерда оғир касалликка чалиниб, ётиб қолади ва бир ҳафтадан сўнг 1834 йилда вафот этади.

Шундай қилиб, машҳур рус тарихчи олими В.Наливкиннинг таърифлашича, «ўз даврининг ёрқин фикр эгаси бўлган, ўша машъум тузумда

гуманистлиги билан ажралиб турувчи», юксак билим эгаси, юқори табақага мансуб бўлишидан қатъи назар, ўз умрини қувғинлик ва дарбадарликда ўтказган Маъсумхон ҳаёти ана шундай фожиали якунланади⁵²².

Хонликдан Маъсумхонни чиқариб юборган Муҳаммад Алихон энди Ҳақимхонни таъқиб ва тазйиқ остига олишга тушади. Аввал унга қимматли совға-саломлар тортиқ қилади. Сўнг уни Тўрақўрғон, Наманган ва Косон каби шаҳарларга ҳоким этиб тайинлайди. Бундай илтифотлар билан у Ҳақимхонни давлат марказидан узоқлаштириб, чеккароқ жойга юборишни кўзда тутган эди.

Ҳақимхон Қўқонни тарк этиб, Сирдарё орқали Тўрақўрғонга етиб келади ва ўз вазифасини бажаришга киришади. Бу ўлкада Ҳақимхон бирмунча тартиб ўрнатади. Элнинг осойишта-тинчликда яшashi учун қўлидан келганча ҳаракат қилади. Лекин оддий халқнинг Ҳақимхонга бўлган ҳурмати Муҳаммад Алихонга ёқмайди – унинг қонли панжалари Ҳақимхон томон чўзилади.

Қўқон хони Ҳақимхонни ўз вазифасидан озод қилиб, унинг ўрнига Эрназар девонбегини тайинлайди. Эрназар девонбеги Сирдарё орқали Тўрақўрғонга етиб келиб, йигирма киши қуршовида шаҳар чеккасида тўхтайдди ва Ҳақимхонга икки кишидан иборат элчи юбориб, бўлган воқеа – хон қарорини маълум қилади. Бу пайтга келиб Ҳақимхоннинг қўл остида яхши қуроолланган тўрт мингдан ортиқ навқари бор эди. Бу совуқ хабарни эшитган Ҳақимхонга содиқ амирлар Муҳаммад Алихонга қарши курашишни маслаҳат берадилар. Бунинг учун улар дастлаб Эрназарни асир олиши, сўнгра барча кемаларни ўз қирғоқлари томон ҳайдаб келишлари керак эди. Шундай қилинса, Муҳаммад Алихоннинг совуқда сув кечиб, улар томон етиб келиши амри маҳол эди. Ҳақимхон тарафини олаётган амирлар эса шаҳарлардан бирида истиқомат қилаётган Олимхоннинг Оталиқхон номи билан танилган ўғли Иброҳимхонни тахтга ўтқазишга ҳаракат қилмоқда эдилар. Ҳақимхон ўз амирларининг фикрини диққат билан тинглагач, уларга қараб шундай дейди: «Мен ҳеч кимга ёмонлик қилмадим ва худо хоҳласа ёмонлик қилмайман ҳам, ўз йўлимда тўғриман. Ким эгри бўлса, унинг жазосини вожиби таоло бергусидир. Бир ўзимнинг ҳаётим учун бутун оламни азоб ва қийинчиликка ташлашни ўзимга муносиб иш деб билмайман ва бу ёмон отни ҳам ўзимга ҳеч раво кўрмайман».

Шундан сўнг у ўз ҳузурига Эрназар девонбегини келтиришни буюрди ва унга Тўрақўрғон, Наманган ва Косон ҳокимликларини топширади, сўнг қирқ нафар навқари билан Қўқон томон йўл олади. Улар Сирдарёни кечиб, Қўқонга етгунларича вақт ярим кечадан ошади.

Бу воқеадан хабар топган Муҳаммадалихон ва унинг амирлари Ҳақим-

хоннинг бу олижаноблигидан таажжубга тунадилар ва тўрт минг навқари бўла туриб, ҳеч бир қаршиликсиз ҳокимликдан воз кечганига шубҳа қилишади. Муҳаммадалихон қирқта навқарини хўжазодани кутиб олиш учун юборади ва уларни Навбаҳор номли мулкига элтиб қўйишларини топширади.

Эрта тонгдан бошлаб Ҳақимхоннинг бу мулки атрофини икки юз навқар ўраб олади. Бу ҳол, яъни уй қамоғи тўрт ойча давом этади. Ҳақимхон ҳаётининг бундай машаққатли пайтида ҳар доим бўлганидек дўст-душманлар ҳам синовдан ўтади. Ёнидаги айрим кишилар ундан воз кечадилар.

Қирқта навқаридан тўрт кишигина қолади. Ўзгалари турли томонга тарқаб кетадилар ва ўз юмушлари билан шуғуллана бошлайдилар.

Ҳақимхоннинг афсус билан ёзишича, бу оғир кунларда унинг марҳаматидан баҳраманд бўлганларнинг баъзилари ундан хабар олиб турдилар, эзгулик нима эканлигини билмаган баъзи кўрнамаклар эса ундан юз ўтириб, бирор марта ҳам ҳол-аҳвол сўрамадилар, уни тақдир ҳукмига ҳавола қилдилар. Ҳақимхон асир олинган куннинг биринчи кечаси жуда даҳшатли ўтади. Вақт ярим кечадан ошгач, унинг хонасига ранги ўчган хизматкори кириб келиб: «Бир неча вақтдан бери ўнта қонхўр жаллод ўткир қиличлари билан кўшк олдига яқинлашиб, Сизни ўлдирмоқ ишини бир-бирига юклашганча эшик олдида туришибди. Аммо улардан ҳеч бири журъат қилиб, олдинга бир қадам ҳам отмаяпти» деб қолади.

Буни эшитган Ҳақимхон ҳаётдан бутунлай умидини узади. Ўрнидан туриб ювиниб, тоат-ибодат қилиб, ўлимни кутиб ўтиради. Шу орада яна хизматкори кириб келиб: «Уйга кирмоқчи бўлиб турган бояги ўн нафар киши ёнига Муҳаммад Алихоннинг бир неча маҳрами шошилганча келиб, уларни қайтариб олиб кетишди», – дейди.

Шундай қилиб, охири нима билан туташи номаълум бўлган дақиқалар, кунлар ана шундай хавотирли ўта бошлайди. Чунки Муҳаммадалихон ўз қарорини ҳар онда ўзгартириши мумкин эди. Ҳақимхон яшаётган жой доимо навқарлар қуршовида бўлиб, унинг ҳар бир хатти-ҳаракати бир дақиқа бўлсин назоратсиз қолмасди.

Қаттиқ ҳаяжон ва изтироблар Ҳақимхон соғлиғига салбий таъсир кўрса-та бошлади. У бир кунги ўз хизматкорини бозорга дори-дармон учун юборса, у соддалигидан бўлса керак, ични бўшаштирадиган ҳабдоридан икки юзтачасини олиб келади.

Бир кунги анча соғайиб қолган Ҳақимхон ҳовлига ювиниш учун чиқса, унинг қоровуллари ухлаб ётишган, катта қозонда эса шўрва қайнаётган экан. Шунда Ҳақимхон ўша ич сурадиган дориларни қозонга ташлаб, ҳеч

нарсa бўлмагандек ўз жойига келиб ўтирибди. «Алқисса, ул гумроҳлар гафлат уйқусидан уйғониб, ўта бир иштаҳа билан шўрвани паққос туширишди. Бир оз вақт ўтгач эса ҳар бири қорнини чангаллаб, иштонини қўлтиқлаганча чаҳорбоғ бурчагига югур-югур қила бошлади. Қаср эшиги олдида каминадан бошқа бирон киши қолмади. Бу аблаҳларнинг табиатида дору икки томондан шу даража амал қилган эдики, сўзлашга ҳам, ҳаракат қилишга ҳам кучлари етмасди. Ҳар қайсиниси бир бурчакка думалаб, не азобу машаққатда онгини билмай думалаб ётишарди. Натижада бир нечтаси хатарли касалга дучор бўлишди, бир нечтаси эса шу заҳотиёқ оламдан ўтишди. Мен эсам томоша қилганча ўзимни ҳеч нарсани билмайдиган киши каби тутиб ўтирардим. Ниҳоят бу хабар эртаси куни Муҳаммадалихон модагача етиб борди. Ул аблаҳ иккита маҳрамини юбориб, мендан бу воқеанинг келиб чиқиш сабабини суриштирди. Мен эсам уларга қараб «хон фақирни уларга топширган, уларни менга эмас, шунинг учун нега мен улардан хабардор бўлиб туришим керак экан?» дея қўрс жавоб бердим. Маҳрамлар мендан бу жавобни эшитгач, Муҳаммадалихон мода олдига бориб, мазкур жавобимни етказишди. Ул аблаҳ бирон нарсa демабди. Эртаси куни ул касал бўлган малъунлар ўрнига бошқа итлар келишди. Бу аблаҳлар бўлиб ўтган воқеани ўзича тушуниб, бошқа нарсaга йўйишган ва улар ўзидан қўрқиб⁵²³, фақирга яхши муомалада бўлишди.

Ўша воқеадан уч кун ўтиб, тунлардан бирида тонг отишига яқин қолган маҳал неча бир ғам-ғуссада эҳтиёж юзини улуг зот даргоҳи сари қаратиб ўтирарканман, тўсатдан чорбоғ ташқарисида одамлар овозининг кўпайганини эшитдим. Шунда қилич яланғочлаган бир гуруҳ одам жуда тезлик билан келиб, мен ўтирган девонхона эшиклари оғзида туришди. Фақир бу ҳолни кўриб, жонимдан бутунлай умид уздим. Муҳаммадалихон моданинг жуда бир яқин надими бўлиб, ногаҳон бу келганлар орасида ўшанга ҳам кўзим тушиб қолди. Унинг ҳам кўзи менга тушгач, югуриб олдимга келди ва жуда одобу эҳтиром ила «Муҳаммадалихон фақирни ўз номидан Сиз жанобнинг кўнглингизни тинчитиш учун юбордилар», деркан сўзининг тасдиғи учун анча қасамлар ичди. Сўнг «Сиз жанобларига ҳам ҳаж сари рухсат бердилар», дея қўшиб қўйди. Бу охириги сўзларини эшитгач, кўнглимга бир оз ишонч деган нарсa йўл топгандай бўлди. Посбонликда турган шайтон сифатлар Муҳаммадалихон моданинг энг яқин надимидан бундай ҳаракатларни кўргач, барчаси бирдек каминага ҳурмат кўрсатишга киришдилар».

Отлар келтирилиб, йўлга тушишади. Шаҳардан четга чиққан Ҳакимхон Тангриқул шиғовул, Азимбой додхоҳ ва ўзи каби қувғин қилинган Фозилбек билан учрашади: «Амирлар икки юз нафар жангчи билан бизни

кузатиб кетишаркан. Бошларимизни эгиб, эзилиб-сиқилганча уларнинг олдига тушиб, бегона юрт сари юзландик».

Дарёдан кечиб ўтиб, Шоҳидон деган жойга етиб келганларида уларнинг олдига икки хизматкори билан Муҳаммадюсуф етиб келади. У Муҳаммадалихон Ҳакимхонни Туркистон шаҳригача кузатиб қўйишни унга тошширганини айтади. Эртаси куни улар бу ердан чиқиб, бир неча манзилгоҳлардан ўтиб, Тошкентга кириб боришади. Бу вақтда Тошкент ҳам Қўқон хонлиги таркибига кирар эди. Тошкент ҳокими Лашкар қўшбеги Ҳакимхонни саёҳат учун керакли нарсалар билан таъминлайди. Улар энди Арис томон йўл оладилар. Йўлда Ҳакимхон Муҳаммад Юсуфнинг ҳам хонликдан қувғин қилинганини эшитади.

Туркистонга етиб келгач, Ҳакимхонни Фозилбек ва Муҳаммадюсуфдан ажратадилар. Уларни Хоразм томон йўл оладилар дея алдаб, сўнгра иккаласининг ҳам бошини танидан жудо қиладилар.

Ҳакимхон карвон билан узоқ йўлга отланади. Қўқонлик юз нафар кишидан иборат ҳарбий даста уни Чу (ҳозир Қозоғистонда) шаҳригача кузатиб қўяди ва шу ердан Тошкентга қайтиб кетади.

Қўриқчилар таъқибидан қутулган Ҳакимхон энди ўзини бир оз эркинроқ ҳис эта бошлайди. Таласга етиб келгач, шу ерда бир неча кун дам олишга қарор қилади.

Кейинги йўл – Бадбахт чўлидан ўтиш эди. Бу Ҳакимхон босиб ўтган йўлларнинг энг машаққатлиси ҳисобланарди. «Ҳақиқатдан ҳам исми жисмига монанд бадбахт бир ер бўлиб, ҳеч бир биебонда йўқ мувилон тиканларига тўла эди», – деб ёзади Ҳакимхон. У ўз асаарида бу чўл ва ундан ўтишнинг машаққатлари ҳақида муфассал баён қилган.

Йўловчилар бу жазирама чўлдан умр бўйи ҳам чиқиб кетолмасликларини ўйлаб келишаётганда бирдан кўм-кўк ўтлоқли, муздек сувли булоқлари жўш уриб турган ажойиб жойдан чиқиб қолишади. Чўл даҳшатини, сувсизлик офатини кўрган йўловчилар учун бу бурчак ер юзининг жаннатидек туюлади.

Бу ерда улар уч кунча бўлиб, куч-қувват тўплашгач, яна йўлга тушадилар ва узоқ юргач, Россия тасарруфидаги ўлкалардан бири Шамай шаҳрига келиб қоладилар.

Ҳакимхоннинг Россия тасарруфидаги ўлкаларга саёҳати илк бор Шамай шаҳридан бошланди. Ҳакимхоннинг ёзишича, Шамайдан Омсккача тўрт кунлик йўл эди. Бу ерда гап Семипалатинск ҳақида бормоқда. Семипалатинск қалъаси 1718 йилда полковник Стулин томонидан қурилган эди. Бироқ бу қалъа дарё қирғоғида жойлашганидан тез-тез сув тошқинига дучор бўлар, шунинг учун борган сари Иртиш бўйидан нарироққа кўчири-

либ турар эди. 1745 йилдан бошлаб Семипалатинск қалъаси Сибирь губерниясига қарашли бўлади. 1782 йилдан бошлаб эса қалъа уезд шаҳарчаси даражасига кўтарилди. 1797 йилдан Тобольск губернияси, кейинроқ, 1804 йилдан бошлаб эса қалъа Томск губернияси ихтиёрига берилди. Қалъада божхона ва айирбошлаш билан боғлиқ саройлар Иртиш дарёсининг икки томонида жойлашган эди. Бу ерда ўрта осиелик савдогарлар ва қирғизлар билан савдо-сотик олиб борилар эди. 1822 йилда Семипалатинск шаҳар даражасида янги ташкил этилган Омск губерниясига киритилди.⁵²⁴

Ўрта осиеликларни бу шаҳарнинг ажойиб тузилиши, кенг йўллари, унда ўрнатилган тартиб ҳайратга соларди. «Шамай шаҳри жуда гўзал ва латиф бир жой бўлиб, бу ерга Чин томондан азим бир дарё оқиб келиб, шу шаҳар олдидан оқиб ўтади. Халқ ундан кемаларда кечиб ўтишади. Бу дарёнинг охири Хазар денгизига бориб қуяди. Шаҳардаги уйларнинг бариси ёғочдан қурилган. Уйлар сафоли ва эшикларга катта-катта ойна-шишалар ўрнатиб, умумий кўча томонга қаратиб деразалар очинган. Шаҳар тарҳи саккизга-саккиз шаклида бино қилинган. Катта кўча йўлининг ҳеч ерида эгри-бугри жой йўқ. Агар кимдир шу қондани бузиб уй қурса, подшоҳ томондан одам келади-да, у ерни буздириб, уй эгасини жазолайди. Бинобарин, бирон киши Урусия мамлакатидagi юзта шаҳарни кезиб чиқса ҳам бирон ерда бузилган уй, эгри кўчани кўриши амри маҳол. Шамай турли ўлкалардан кўплаб савдогарлар келиб йиғиладиган тижорат шаҳри бўлиб, савдо расталарига бой ва арзончилик туфайли фаровон ерз, – деб ёзади Ҳақимхон.

Ўз юртидан қувилган Ҳақимхон чет ўлканинг турмуш ва урф-одатига жуда қизиқиб қарайди. Ҳамма нарсани кўриш ва билишга бўлган қизиқиш уни ҳатто черковга ҳам етаклайди.

«Алқисса, савмаа эшигига етишдим ва катта дайр ичига кириб, жуда кенг ва баланд ҳамда ўта дид билан безатилган салобатли саройни кўрдим. Унинг деворларида ҳаддан зиёд кўп сонли тилло гардишли расмлар осилиб турарди. Айниқса, ҳазрати Исо алайҳиссалом ва ҳазрати Марям ва тўртта муқарриб фаришталарнинг суратини чунонам олтин ва жавоҳир билан худди ўзларига ўхшатиб чизган эдиларки, гўё бу тасвирлар одам назарида тилга кириб, гапириб тургандай тасаввур ҳосил қиларди. Талайгина роҳиблар эгнига ҳар хил қимматбаҳо либослар кийиб, овоз чиқарганча бир нималарни ўқишмоқда эди. Вилоят амирларининг хотин ва қизлари бир томонда саф тортишганди. Амирлар ва саркардаларнинг ўзлари эса яна бир томонда саф чекиб туришарди. Юзга яқин ўн икки яшарлик болакайлар ўз тилида баланд ва ёқимли товуш билан бир хил мақомда худди тошлар сувдек эриб кетадиган даражада Инжил ўқишар-

ди. Гоҳ-гоҳ улар бошини саждага қўяр, қўллари билан аллақандай ишоралар ҳам қилишарди».

Муаллиф черков тузилиши ва турли миллатларнинг худога сифинишининг турлича йўлларини кўрсатар экан, асло бирор мамлакатнинг динини мақтаб, иккинчисини камситмоқчи эмас, аксинча, ўша пайтларда ҳукм сурган хиима-хил диний урф-одагларни санаб ўтмоқчи, холос.

Ҳақимхон гарчи «Уларнинг расмича, ислом аҳли бутхонага киритилмайди», деб ёзса-да, ўзи черков кўринишининг тўла тасвирини беришга муваффақ бўлган. Ўз зийраклиги билан бошқа ўлка халқларининг ҳаётини чуқур ўрганиб, уларни тушунишга ҳаракат қилган.

Шамай Россиянинг Ўрта Осиё билан савдо-сотик ишларида муҳим ўрин тутган шаҳар эди. Бу ерга турли мамлакатлардан савдогарлар келишарди. Шамай Фарғона ва Ўрта Осиёнинг кўпгина шаҳарларидаги савдогарларни ўзига жалб қиларди, уларнинг кўплари бу ерда оила қуришиб, баъзилари умрбод шу ерда яшаб қолардилар.

Сайёҳ Шамайда етти кунча бўлади, бу вақт ичида Фарбий Сибирь генерал-губернатори билан ҳам бир неча бор учрашади. Ўз асарида унинг исми-шарифини тўла келтирмай «рус подшосининг вазири» деб атайтиди. Ҳақимхон тилга олган бу «вазир» номи Э.Хуршут аниқлашича, П.М.Капцевич бўлиб, у 1822 йилда бу ўлкага генерал-губернатор этиб тайинланади.

Губернатор Ҳақимхонга ўзининг извоши ва яқин одамларини юборади: «Эртасига кутилмаганда ул йигит ёнидаги заррин либослар кийган тўртта ой юзли, анбар сочли гуломлар ҳамроҳлигида ҳаммаёғи бутун оламини ёритиб турган тилло тангалар билан безатилган ва саккизта тоғ сағрили бир хил рангдаги тулпор отлар қўшилган аравага ўтирганча неча бир дабада билан келиб қолди», – деб ёзади Ҳақимхон бу ҳақда ва саройга етиб келганидан кейинги манзарани қуйидагича тасвирлайди: «Губернатор бошини яланғочлаб, битта ўзи айвон зинасидан тушди ва каминанинг қўлидан олди. Ўзи билан бирга каминани ҳам ўша зиналар бўйлаб айвонга олиб чиқаркан, жуда меҳрибонлик билан ҳол-аҳволимни сўради ва «Сиз жаноблари ҳам қасримиз тепасига чиқиб, қўшинимизга таълим бериш жараёнимизни томоша қилсангиз», дея қўшиб қўйди. Фақир икки хизматкорим ва губернатурнинг бир маҳрами билан қаср тепасига чиқиб, майдонни кўздан кечирिशга тушдим. Бу томошани кўриш учун йиғилган халқ менинг губернатор билан бу қадар яқин танишлигимни кўриб, барчаси ҳайрат бармоғини тишлашди».

Муаллифнинг йўлидаги навбатдаги шаҳар – Омск эди. Ҳақимхон таърифича, бу вилоят жуда бепоён ва қулай шароитга эга экан. Бу ерда ўрта-

ча эллик мингдан ортиқ уй-хонадонлар бўлиб, уларда асосан руслар яшарди. Бир-иккита ўрта осиеликлар савдо ишлари бўйича бу ерга келиб қолган.

Ҳақимхоннинг Россия тасарруфидаги ерларга келганлиги ҳақидаги хабар рус подшоҳига Фарбий Сибирь губернатори орқали ҳам етган эди.

Буни эшитган Александр I Ҳақимхонни Петербургга олиб келишни буюрган ва бу ҳақда губернатор Ҳақимхонга: – Подшоҳимиздан бизга хат келди. Унда агар Ҳақимхон бизни ва бу томон вилоятларини кўришни истаса, жуда иззат-икром билан бу тарафга юбор деб ёзилган. Агар маъқул кўрсангиз, подшоҳ Сиз ҳақингизда кўп меҳрибонликлар адо этиш учун тайёрдирлар, – дейди. Аммо сайёҳнинг режасида бундай учрашув кўзда тутилмагани, аниқроғи афтидан бундай учрашувнинг нима мақсадда амалга ошиши режаланаётгани масаласини яхши англаган Ҳақимхон ўзини билмаганга солиб, рад жавобини беради.

Шундан сўнг губернатор бошқача қатъийроқ йўл тутади – у Ҳақимхонга паспортини беришдан воз кечиб, уни Омскка жўнатади. Ҳақимхон паспортини олиш учун кўп овора бўлади. У генерал-губернаторнинг Александр I га Сибирь бўйлаб сафарида ҳамроҳлик қилиб юрганидан фойдаланиб, унинг хотини ҳузурда бўлиб, ўзининг етук ақли ва муомала маҳоратини ишга солиб, паспортини олишга ҳаракат қилади. Ҳақимхон генерал-губернаторнинг хотини билан бир учрашувини қуйидагича тасвирлайди: «Етиб боргач, бир неча эшиклардан ўтиб, малика ўтирган жойга кириб бордим. У ўтирган хона жуда улкан бўлиб, ҳаммаёғига тилла суви югуртилган, шифтлари фарангий ойналар билан қопланган, бир нечта кофурий ва мум шамлар воситасида ёритилган хонадан оламга нур таралар эди. Ой юзли канизлар маликанинг икки томони бўйлаб саф тортган ва ул гулрухлар бошлиғи ўзининг бир нечта надими қуршовида хона ўртасидаги заррин курси устида ўтирганча қип-қизил май ичмоқда эди. Бир нечта мутриблар соз чалиб, урус тилида нималарнидир хиргойи қилишарди. Маликанинг кўзи менга тушгач, оловга тушган исиріқ каби сакраб ўрнидан туриб, истиқболимга келди. Қўлимдан ушлаб, яна ўзи ёнидан жой берди ва кўп мушфиқона сўзлар айтди. Сўнг май ичишни таклиф қилди...

...Мажлисимиз эса барибир қизигандан-қизиб, ҳар тўғрида сўзлашиб ўтирдик. Ҳар қалай маликанинг дилини шод қилдим. Чунки бундай ҳаракатлардан умидим қандай қилиб бўлса ҳам рухсатнома хатини қўлга киритиш эди. Бу даврга келиб урус тилида гаплашиш бўйича ҳам анча маҳоратим ортган ва бу ҳам кўп фойда бермоқда эди. Малика менга қараб «Ҳақимхон, тўғрисини айт, сенингча неча яшар аёллар яхши», деди. Мен: «Агар нафси бир-икки бор шаҳват лаззатини татиган ёш аёл бўлса, улар билан яқинлашув заифлик ва сустлик келтиради... Ўн ёшдан то йигирма

ёшгача қизлар хавфсизлик макони ва умид маҳали турурлар. Йигирмадан ўттизгача толиблар дилининг ороми ва роғиблар жонига лаззатдирлар. Ўттиздан то қирқгача мол ва фарзанд эгаси, баланд ҳиммат соҳибидирлар. Қирқдан эликкача ному номус бандида, ризқу иккиюзламачилик ҳузурида, эликдан олтмишгача қора бало, молу мансаб офати, хазон кўрган гулшани, ёмғирда қолган уй, тўлиб оққан чашма, экилмаган ер, ганжсиз аждаҳо, меҳнат ва ранж кони эрурлар», – дедим.

Малика бу сўзларни эшитгач, чунонам кулгиси қистадик, ўзини хоҳлаб кулишдан зўрға сақлаб турди. Сўнг «айтганларингнинг ҳаммаси рост», деди ва булардан кўнгли кўтарилиб, тила тилаганингни дея лутф кўрсатди. Мен ҳам фурсатдан фойдаланиб қолиш илинжида «фақирга паспорт, яъни рухсатнома беринг», дедим. Малика яна нозу карашма қилди. Бир оз вақт ўтгач, ул санамнинг ўта мастлик даражасига етганини кўриб, мен яна олдинги сўзимга қайтиб, кўп ялиниш билан рухсатномани сўрайвердим. Бу гал ширакайф хоним рухсатномамга муҳр босиб, қўлимга тутқазди ва кетишимга ижозат берди».

Паспортини олган Ҳақимхон Омскни тезроқ тарк этишга ҳаракат қилиб, Ирбит томон йўл олади. Бу пайтга келиб у иқтисодий томондан анча қийналиб қолган эди, шунинг учун савдо-сотих билан шуғулланишга мажбур бўлади, бундан ташқари унга бир савдогар Ирбит бозорида беш юз тилла қарз бермоқчи эди ва «шунинг учун мен хоҳласам-хоҳламасам ҳам Ирбит томон саёҳат қилишга мажбур эдим», – деб ёзади Ҳақимхон бу ҳақда.

«Ирбит азим ва обод шаҳар бўлиб, унда ҳар иқлимдан келган тожирлар бор эди. Хусусан, Мовароуннаҳрдан келган савдогарлар кўп экан. Уларни кўриб, қувончим ичимга сиғмай кетди. Анча ахтаргач, ҳалиги кетиб қолган йўлдошларимни топдим. Олий бир қасрга тушдик. Ўша кечаси шукрлар айтганча дам олиб, йўл азобидан қутулдик. Эртаси куни сайр қилиш учун ташқарига чиқдим. Кўз олдимда ниҳоятда катта ва гўзалликда тенгсиз шаҳар турар, унда олий иморатлар қад кўтарган, шаҳар ўртасида бир бозор барпо қилинган бўлиб, жуда ораста ва икки қаторасига қурилган расталари батартиб, баланд-баланд дўконларининг ҳар бири турли-туман матолар билан лиқ тўлган эди».

Ирбит шаҳри Ирбит дарёси қирғоқларида жойлашганди. Бу шаҳар ўз ярмаркалари билан машҳур бўлиб, бу ярмаркалар 1 февралдан то 1 мартгача – бир ой давом этарди. Ана шу Ирбит ярмаркасида Шарқ ва Фарб томон жўнатилаётган Европа товарлари Ўрта Осиё товарлари билан учрашарди. Бу вақтларда Ирбит Россия, Бухоро ва Хитой товарлари билан савдо қилувчи муҳим савдо пунктига айланган эди.⁵²⁵

Ҳақимхон ўз асарида бу ярмарканинг бутун кўринишини муфассал тас-

вирлайди, ҳар бир дўқон, ҳар бир товар ва уларнинг қаердан келтирилиши, савдогарларнинг қайси шаҳардан экани, ҳар бир товарнинг нархиға аҳамият беради.

Унинг ёзишича, «ҳеч бир иқлимда бунга ўхшаши ва тенг келадигани йўқ. Урус вилоятда ҳар йили иккита жойда бир мартадан жаҳон бозори бўлади – бири Ирбитда, иккинчиси Макарёда. Бу бозорларға дунёнинг етти иқлимидан савдогарлар йиғилишади. Шу сабабли бир ойгача ул бозорларда чунонам мол тўпланадикки, бунақаси ҳеч бир иқлимда бўлмаса керак. Масалан, ўша Ирбит бозорида келишган бир фаранги боланинг турли матолар сотаётганини айтай – ўйлашимча, Мовароуннаҳр бозорларидаги барча молу матоҳларни бир ерга йиғсалар ҳам унинг ўша биттагина дўқонидаги молиға тенг кела олмаслиги аниқ гап... Туркистоннинг барча вилоятларидан савдогарлар олиб келадиган ёғ ва пилик иплари шу ерда ишлатилади».

Россия Ўрта Осиё билан савдо-сотиқ олиб боришдан манфаатдор эди, шунинг учун ўрта осиелик савдогарларни бу ерга келишга жалб этиш мақсадида барча имкониятлар ишга солинарди, ўрта осиелик савдогарлар ҳам бундан катта фойда кўрар эдилар. Шунинг учун Ҳакимхон билдирган фикрлар ҳақиқат бўлиб, тажрибада синалган ҳол эди, чунки ерли савдогарлар ҳам ўзларини қизиқтирган хабарларни улардан билиб олар эдилар.⁵²⁶

Ҳакимхон Ирбитда ўн етти кун бўлиб, таниш савдогардан беш юз тилога мол олади ва тўрт кун йўл босиб, Троицкка, ўтмишда Оренбург губерниясига қарашли Уе дарёсининг чўл зонасида жойлашган уезд шаҳарчага етиб келади.

Сибирь савдо йўлида жойлашган Троицк гуркираб ривожланиб, 1745 йилда бу шаҳар кўчманчилар билан айирбошлаш савдосини амалга оширувчи жойга айланганди.

Нарсаларини сотиб бўлган Ҳакимхон Троицкдан Оренбург томон йўл олади, унинг тасвирича, «Ўринбург жуда бир катта ва обод, бой ва гўзал шаҳар. У анча тепалик бир ерда жойлашган бўлиб, шаҳар қуйисидан катта дарё оқиб ўтарди. Шаҳарнинг яна бир чеккасиға эса ўша катта дарёға кема солиб ўтилади. Ўринбург ҳам губернатур ўтирадиган шаҳардир. Бу шаҳарда Мовароуннаҳр савдогарларидан жуда кўп киши муқим яшаб қолишган».

Ҳакимхон Оренбургда бир неча кун тўхтади. Ҳакимхоннинг шаҳарға келганини эшитган губернатор уни ўз саройиға таклиф этади. Сайёҳ губернатор одамларига дастлаб «Ватанидан жудо бўлган, айём шапалоғини еган, фалакнинг кўплаб азобларини чеккан, юл-

дузи куйган ва толеси вайрон, неча бор уқубатларга дуч келган, толе ёр бўлмаган бахти сабаб хору зорликда қолган, неча бир ўлимлардан омон чиқиб, саёҳат ихтиёр этганча бу диёрга етишган одамман. Шу ҳолимда менинг ҳокимлар билан ўтириб-туришга не ҳаддим сифсин, ахир», дея жавоб беради ва губернатор билан учрашмасликка астойдил интилади. Губернатор бу таклифдан олдин ҳам ўзининг яқин кишилари орқали уни учрашишга ундаган эди. Лекин Ҳақимхон бунга ҳам рози бўлмаганди. Икки таклифининг жавобсиз қолганигами ёки бошқа бирор сабабданми губернатор П.К.Эсен унинг паспортини олиб қўйишни буюради. Ҳақимхон паспортига белги қўйишга борганида бир амалдор уни олиб губернаторга топширади. Шундай қилиб, истар-истамас «эртаси кун фақирингиз ноилож эзилган кўйи губернатур қасри сари юзландим», – деб ёзади муаллиф.

Губернатор Ҳақимхонга қанчалик ҳурмат билан муомала қилмасин, охирида шундай дейди: «Сизнинг ўз вилоятингиздан чиққан кундан бошлаб бошингиздан кечган воқеалардан тўла хабардормиз. Менинг муддаойим шуким, Сиз жаноблари Петербург шаҳрига бориб, подшоҳимиз билан учрашсангиз, чунки подшоҳимиз Сиз билан ана шундай мулоқотни орзиқиб кутмоқдалар. Аммо бизнинг расму қондамизда бирор кишини зўрлик билан подшоҳ ҳузурига юбориш деган гап йўқ. Бизнинг қонуларимиз, одоб ва расму русумимиз сизларники кабидир. Йўқса, то шу кунгача Сиз жанобларини аллақачон подшоҳ олдига жўнатган бўлардик», – деди. Мен унинг сўзларига жавобан: – Ҳа, албатта, юртингизнинг қонунлари мақбуллигидан камина мана бир неча вақтдан бери бу ерларда бемалол яшаб юрибман. Агар вилоятингиз бизнинг Мовароуннаҳр сингари бўлганда эди, бир кун муқим туриш ҳам амри маҳол бўларди дея, ушбу байтни ўқидим:

Бишт он жо ки озоре набошад.

Касеро бо касе коре набошад.

Мазмуни:

Озор етмайдиган, бировнинг биров ила

Иши йўқ жойда муқим тургину, яша».

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, Ҳақимхоннинг губернатор билан учрашувга рози бўлмаслигининг сабаби ҳам унинг Петербург сафари ҳақидаги ёқимсиз суҳбатини эшитмаслик бўлса керак. Ҳақимхоннинг Оренбургга келиши ўша вақтларда Сибирь бўйлаб саёҳат

қилиб юрган Александр I нинг бу шаҳарга ташрифи вақтига тўғри келган эди. Александр I ни кутиб олишга катта тайёргарлик кўрилади. Ҳакимхоннинг ёзишичи, бу дабдабаларга ўн икки минг тилла сарфланади.

Подшонинг буйруғига мувофиқ Ҳакимхонни ярим кечада ётоғидан турғазиб, унинг ҳузурига олиб келадилар. Сайёҳ Александр I да яхши таассурот қолдиради. «Хона эшигидан кирганим заҳоти подшоҳнинг назари менга тушди ва дарров ўрнидан туриб, бир неча қадам мен томон олдинга босди. Ёнимга келиб, қўлимдан тутганча етаклаб бориб, ўз ёнидан жой берди. Уларнинг қондасича бирор киши келса ўрнидан туриб кутиб оладилар, айниқса, улугзода бўлса, яна ҳам ана шундай эҳтиром билан иззат кўрсатадилар. Подшоҳ ўрус тилида яхши тилакларни изҳор этганча сўзлашга киришди. Камина ҳам ўрисча тилда тўлақонли жавоблар бердим. Бу вақтга келиб ўрис тилини ҳам яхшигина ўрганиб олгандим, буни кўрган подшоҳ менинг тил билиш қобилиятимдан жуда хурсанд бўлди. Подшоҳ олдида тўрт вазир ўтирганди. Тўққизта хушқомат маҳрам жавоҳирга фарқ бўлиб, қадларини фоз тутганча тик туришарди. Даврада Чингизхон авлодидан бўлмиш икки нафар қозоқ хони ҳам ўтиришарди. Лекин улар зеҳнининг ёзув тахтаси билим нақшидан холи ва вужудлари ҳунар усулидан йироқ бўлиб, суҳбатлашув илмидан бирон нарса ўқимаганлари учун даврадаги гаплардан бошлари қотиб, гаранг ҳолда ўтирар эдилар. Шунингдек, подшоҳ билан суҳбатлари асносида айрим ноўрин ҳаракатлар ва қўпол жавоблар ҳам улардан содир бўлган экан. Подшоҳ шу сабабли уларни масхаралаб, ўз вазирларига кўз қири билан айрим имоларни қилиб ўтирарди. Қозоқ хонлари эса нос чекиш каби ўз ишлари билан овора эдилар. Мажлисада нима гаплар бўлиб ўтаётганидан беҳабар ўтирардилар. Бу ҳолни кузатиб, уларнинг суҳбатидан подшоҳнинг нечуқдир кўнгли қолганини сездим. Подшоҳ менга боқиб, «нега булар сўзга тушунмайдилар», деди. Фақир дарҳол ушбу байтни ўқидим:

*Аз фазлу ҳунар агар битурси,
Сарпанжа гирифтан аст ва ён бош.*

Мазмуни:

*Илму ҳунардан сўрасанг, ишлари
Елка қашламоғу ёнбош олмоқ.*

Подшоҳ бу форсча байтни ўрисчага таржима қилинг, биз ҳам билиб қўяйлик, деди. Фақир дарҳол ўрисчага таржима қилдим. Бу байт маъноси-ни тушунтирганим ҳамон подшоҳ шундай кулги кўтардики, хоҳолаб кулишдан ўзини зўрға тутди. Бир оздан сўнг қозоқ хонларига кетишлари учун

рухсат берди. Мен билан подшоҳ ўртамиздаги суҳбат жуда ҳам қизиқ, авжига минганидан ўша кечаси бошқа ҳеч кимсани ҳузурига таклиф қилмади. Мен билан ҳар тўғрида сўзлашди. Айниқса, Мовароуннаҳр аҳволи борасида кўп сўраб-суриштирди.

Саҳарга яқингина каминага кетиш учун ижозат берди. Яна ўша маҳрамлар мени ётоғимга олиб келиб қўйиб, ўзлари қаср сари қайтиб кетишди. Эртаси куни подшоҳ шаҳарни сайру томоша қилиш мақсадида неча бир дабдаба билан ташқари чиқди. Шаҳарни сайр этгач, карвонсарой, лашкаргоҳ, суратхона ва афлотунсифат табиблар беморларни даволайдиган касалхоналар ҳамда ҳаромзода болалар уйини бориб кўрди. Ҳаромзода болалар уйи деганимиз, бу ерда бир расм бўлиб, унга кўра қаерда ҳаромзода бола туғилса, онаси кечаси келтириб, ўша тарбия уйининг белгилари жойига туққан боласини қўйиб кетади, уй мутасаддис ҳаромзода болани олиб, тарбиялаш учун расмийлаштиради. Ўрусиянинг ҳар бир шаҳрида ноқонуний туғилган болаларни асраб, парваришлаш учун бир неча жойда ана шундай уйлар қурилган. Уларнинг кийим-кечаги ва овқати ҳам подшоҳ таъминоти ҳисобидан берилади. Бундай болаларни ўқитиш учун ўқитувчилар тайин қилинган. Ҳар бир шаҳарда бир неча минг ноқонуний туғилган болалар ана шу тарзда тарбияланиб, улар вояга етиб улғайгач, билимга қараб подшоҳлик ишлари билан машғул бўладилар. Уларни «подшоҳ фарзандлари» деб аташади. Хуллас, подшоҳ сайру томошадан бўшагач, шаҳар қамоқхонаси сари йўналди. Шаҳар халқи йиғилиб, қамоқхона дарвозаси олдини оломон босганди. Иттифоқан, фақир ҳам ўша томошачилар орасида томоша билан машғул бўлиб, подшоҳ қамоқхона эшиги олдига келиб, аравасидан тушди. Қамоқхонага кирмоқчи бўлиб турганида, ногоҳон, кўзи менга тушиб қолди. Дарҳол олдига чорлаб, қўлимдан ушлаганча қамоқхона томон йўналди. Томоша учун келган одамлар бу воқеани кўриб, подшоҳ бунчалар марҳамат ва илтифотлар кўрсатаётган бу киши ким бўлди тагин дея ўй денгизига фарқ бўлдилар. Байт:

Мажнун ба кўҳу дашту биёбон гариб нест,

Ҳар жо ки рафт хайма заду боргоҳ сохт.

Мазмуни:

Мажнун тоғу даштуда ёлғиз, бегона эмас,

Қайга борса чодир тикиб, сарой қурди.

Подшоҳ ва унинг тўрт вазири ҳамда ўн нафар маҳрам ҳаммамиз биргалашиб, бир неча эшиклардан ўтгач, қамоқхона ичига кирдик. Қарасам, катта бир сарой ва хоналари ҳам кенг ва темир панжаралардан ясалган. Хоналарнинг катта кўпчилиги темирдан. Дев келбатли ва

шайтон сифатли посбонлар бу хоналарни кўриқлаб туришарди. Ҳавоси ёмонлигидан бу жой олдида дўзах оташи ҳеч гап эмасди. Бундай жойни кўриб, ҳушим бошимдан учди ва вужудимни изтироб эгаллади. Танимга титроқ тушиб, шамолдаги тол каби қалтирай бошладим ва кўрқувдан юзимдан челақ-челақ тер оқа бошлади. Оғир жиноят қилган маҳбусларни гуруҳ-гуруҳ қилиб жойлаштиришган ва бу қийноқ хоналарида уларни турли-туман азобларга дучор қилишарди. Гапнинг қисқаси шуки, подшоҳ хоналарнинг барчасига бир-бир бош суқиб кўриб чиққач, менга юзланиб, Сизнинг вилоятда ҳам шунақа маҳбусхоналар борми деб сўради. Фақир эсам йўқ, бўлмайди ҳам дея жавоб бердим. Бир оздан сўнг ташқари чиқдик. Подшоҳ ўз аравасига ўтирди. Менинг эса губернатур аравасига ўтиришимни имо қилиб билдирди. Биргалашиб қасрга кетдик. Подшоҳ манзилига етгач, зиёфат ўтиришини ташкил қилди. Ўйинчию кўз бойлағичлар бу ўтиришда рақс ва кўз бойлаш санъатларини намойиш қилишди. Уларнинг ўйинлари ҳеч ақлга сиғмасди. Қора мағияси ҳам, оқ мағияси ҳам бунақасини тушида кўрган эмаслар. Агар буларнинг ҳар бирини китобат қайдига киритмоқчи бўлсак, сўз узоққа чўзилади. Хулласи калом, ўтириш тугагач, подшоҳ каминга юзланиб: – Муҳаммад Ҳакимхон, биз билан бирга пойтахт Петербург шаҳрига боришингиз керак, – деди. Фақир: – Подшоҳ соҳиби ихтиёрдирлар, – дея жавоб бердим.

– Илгарироқ таклиф этганимизда нега бормадингиз? – сўради подшоҳ.

– Муҳаммад Алихон моданинг қамоғида пайтим «агар шу ҳибсдан эсон-омон қутулсам, то байтуллоҳ зиёратига бормагунимча ҳеч бир ерга бориш орзусини қилмасмен», дея аҳд қилган эдим. Шунинг учун бирор жойга бора олмайман, – дея жавоб қайтардим.

– Сизларнинг қиблангиз жуда узоқ ва йўллари ҳам хатарли, – деди подшоҳ. Мен эсам куйидаги байтни ўқидим:

*Дар биёбон чун ба шавқи каъба хоҳи зад қадам,
Сарзанишҳо гар кунад хори мугилон гам махўр.*

Мазмуни:

*Саҳрода каъба шавқи билан қадам ташлангани учун
Мугилон тиканларидан озор етса, гам ема.*

Сўнг бу қасамимга содиқман, агар ҳар бир сочим толаси бошимга тиг бўлиб санчилса ҳам бу йўлдан қайтмайман, агар ҳар бир кипригим кўзимга қилич бўлиб санчилса ҳам бошқа ишни устун қўймайман, мисра: Ҳар ки майли ганж дорад ранж мебояд кашид (Кимки ганжга эга бўлмоқчи эса,

раңж ҳам тортиши лозим), – дедим. Подшоҳ бу сўзимни эшитгач, ихтиёрингиз, аммо қайтишда албатта олдимизга келинг, иззат-ҳурмат билан кутиб олиб, вақтингизнинг хуш ўтишига ҳаракат қиламиз деди. Мен «жуда яхши, жоним билан», дедим. Мисра: Агар умр бувад ба хизмат бирасам (Агар умр вафо қилса, ҳузурингизга етишаман).

Подшоҳ битта носдон ва ўзининг олмос узугини уч юз бижоқи олтин танга билан бирга инъом қилди ва «Ушбу Муҳаммад Ҳақимхон Урусиянинг қайси мамлакатига борса, иззат-ҳурмати жойига қўйилсин» деган хат берди. Бу воқеа 1240/1824-1825 йили рўй берганди. Подшоҳ эртаси кунни ўз давлатининг пойтахти Петербург сари қайтиб кетди».

Ҳақимхон император хатини қўлга олгач, Оренбургдан Астрахан тамонга йўл олади. Кўп қийинчиликларни бошдан кечириб, 16-кун кемада бу шаҳарга етиб келади. Йўлда орттирган касаллик сабабли бу шаҳарда саккиз ой чамаси қолиб кетади. Бу ерда Ҳақимхон ҳаждан қайтаётган Мўминхон шайхулислом ва унинг қувғинига сабабчи бўлган Юсуф парвоначини учратади. «Ўша айёмда бу бизга нисбатан қилинган қабиҳ ишлар ва каминанинг ватандан бадарга қилиниши ташаббускори бўлмиш Юсуф парвоначи ҳам эътибордан қолган ҳолда обрўсини бутунлай йўқотганча олдимга келди ва уятсизларча йиғи-сиғи аралаш тавба-тазарру қилгандек бўлиб ҳол-аҳволимни суриштирди. Мен эсам ҳеч нарсани юзига солмадим, ахир демишлар, мисра: Мардий набувад фитодаро пой задан (Йиқилганни тепмоқ марднинг иши эмас). Парвоначи олдимдан чиқиб, байтуллоҳ сари юзланди».

Ҳақимхон Астраханда Малик Қосим номли бир черкас йигити билан танишиб қолади. Ҳақимхон бу ҳақда: «Ўша пайтларда юриши доимо эгрлик бўлган фалакнинг гардиши билан Черкас вилояти хонзодаларидан бири бўлмиш Малик Қосим исмли хушсурат ва сарвқомаг бир шоҳзода Ўрус урушида қўлга тушиб, бу шаҳарга сургун қилинган экан. Иттифоқо, мен билан бу шоҳзода ўртасида ошнолик пайдо бўлди. Бир-биримиз билан қалин дўст тутидик. Бора-бора бу ғарибликда бирор соат ҳам ажралмайдиган бўлиб қолдик», – деб ёзади.

Губернатор билан танишлигидан фойдаланган Ҳақимхон Малик Қосимга паспорт олиб беради. Малик Қосим бу шаҳардан қочиб, ўз юртига қайтиб кетишга муяссар бўлади.

Баҳор кириши билан Ҳақимхоннинг саломатлиги яхшиланиб, яна сафарга отланади. Энди унинг режаси Эрон мамлакати эди. Лекин у Мозандарондан нарига ўтолмайди. Чунки ўша кезлари Эрон билан Россия ўртасидаги уруш давом этарди. Ҳақимхон орқага қайтишга мажбур бўлади.

Ҳақимхон Кубань қирғоқлари бўйлаб юриб тўхтаган бир шаҳарни

шундай тасвирлайди: «Ўшанда, иттифоқан, қирғоқ бўйлаб юраётиб, йўлимиз фаранг шаҳарларидан бири саналмиш Душинкаска, яъни ўрусчасига «маъшукобод» орқали тушиб қолди. Жуда гўзал ва обод шаҳар экан. Иморатларининг барчаси тошдан қурилган. Усталар тошларни жуда теп-текис, силлиқ ва соф қилиб йўнишган бўлиб, бир-бири устига терилган бўлсада, улар ўта шаффофлиги туфайли одамда худди яхлит бир тошдан тарашилангандек тасаввур туғдирарди. Шаҳарнинг баланд бир қалъаси ҳам бўлиб, зангори осмону фалак билан тиллашарди. Халқининг ҳаммаси фаранги савдогарларидан иборат эди. Улар бу мавзени ниҳоятда яхши бир жой эканлигидан ўзларининг яшаш маскани сифатида танлашган. Дўқон, ҳаммом ва карвонсаройларни кишининг ақли етмай, лол бўлиб қоладиган даражада чиройли қилиб қуришган ва ажойиб безаклар беришган».

Ҳақимхон шаҳарда уч кун дам олгач, одат бўйича паспортига белги қўйдириш учун шаҳар амалдорлари ҳузурига боради. У ерда сайёҳни совуққонлик билан кутиб олишади. «Бу ким ўзи? Қандай одам? Қаердан?» деган саволлар кўнглидан ўтган майда амалдорга Ҳақимхон императорнинг хатини кўрсатади. «Амалдорнинг кўзи хатга тушгач, ўтга тушган исриқ каби сапчиб ўрнидан турди ва ўта одоб билан келиб, қўлимни ўпди. Узрлар сўраб, ўз ўрнига ўтқазди ва «таърифингизни бундан олдин эшитган эдим, аммо Рум томонга қайси тарафдан ўтишингизни билмасдим. Бу вилоят ҳокими ҳисобланмиш вазир жанобини албатта кўришингиз лозим» деди. Фақир эса «кўпам бошимни оғритмай, хатимга қўл қўй», дедим. Кўп илтимос қилиб, ўтинди, аммо гапини тингламадим. Ноилож хатимга қўл қўйди ва фақирни то маҳкамахона ташқарисигача кузатиб қолди», деб ёзганди бу ҳақда Ҳақимхон.

Бу чиновник Ҳақимхонни губернатор билан учрашишга ундайди. Лекин сайёҳ бу таклифни қатъиян рад этади. Бироқ ўзи тўхтаган карвонсаройга етиб келиши биланоқ икки ёш йигит уни губернатор кутаётганини, агар бормаса, унинг ўзи бу ерга келишини маълум қилади. Ҳақимхон истар-истамас губернатор ҳузурига жўнайди. У губернатор билан Оренбургда Александр I ҳузурида бўлганида танишган эди. «Дарров эсимга тушди – бу ўша куни подшоҳ ёнида турган тўрт вазирдан биттаси. Биз у билан суҳбатлашган ҳам эдик. Ёнидаги киши эса шу вилоят ҳокимлигига тайинланган амалдор бўлиб, у ҳам ўта тавозе билан қўлимдан ушлаганча ҳолаҳвол сўрашди ва хурсандчилик изҳор қилди».

Туркиядаги сиёсий вазият ҳақида бу шаҳарга етиб келган хабар сабабли Ҳақимхон шаҳарда мўлжалидан ортиқроқ туриб қолишга мажбур бўлади, чунки у ўз сайёҳати давомида Туркия марказидан ўтиши лозим эди. У губернатор билан хайрлашмоқчи бўлиб борганида у: «Ҳозиргина хабар

олдик, Рум султони қўшинидаги ҳарбийлар ёппасига исён кўтаришибди. Бунинг сабабини била олмадик. Шу жиҳатдан ҳозир барча йўллар беркилган эмиш. Бир неча кун сабр қилишингизга тўғри келади. Йўллар очилсин. Сўнггина у тарафларга юзлансангиз ёмон бўлмайди», дейди.

Шаҳар губернатори Ҳақимхонни ўз саройида туришга таклиф этади ва сайёҳ бу таклифни рад эта олмай кўнишга мажбур бўлади. Бироқ саройда Ҳақимхон бошига кулфат тушади. Гап шундаки, унга губернаторнинг қизи ошиқ бўлиб қолади. Лекин бу жиловсиз муҳаббат Ҳақимхон қалбини эрита олмайди. Ўз мақсадига етолмаган қиз аламига чидолмай Ҳақимхондан ўч олиш мақсадида номусимга қасд қилди деган тухмат билан отасига шикоят қилади. Натижада Ҳақимхонни қамоққа ташлайдилар. Буни сайёҳ шундай тасвирлайди: «Икки маҳрам олдига тушганча қоп-қоронғу тунда неча бир хорлик ва зорлик билан шаҳардан ташқари чиқиб, қамоқхонага етишдик. Бир неча эшиклар орқали ўтиб, дўзахнинг ҳам ўтакаси ёриладиган қўрқинчли мавзегга етиб келдик. Шу ерда ҳаммаёғи темир панжаралардан ясалган бир хонага киргизишди. Жуда тор ва кафтига тўшалган майда-майда шағал тошдан бўлак ҳеч жиҳози йўқ хона эди. Маҳрамлар мени девсифат, шайтон кўринишли посбонларга топширишди, улар эса фақирни ҳалиги хона ичига итариб юбориб, эшигини қулфлашди ва қулфи тешигига эриган қўрғошин ҳам қуйиб, «ҳеч кимса бу шахс билан гаплашмасин», дея тайинлашди. Гапнинг қисқаси, мени олиб келган маҳрамлар шул дўзахда ўзимни ёлғиз қолдирганча шаҳарга қайтиб кетишди.

... Иттифоқан, ўша кезларда ўрусларнинг катта байрами етиб келган эди. Фақир уч кечаю кундуз ўша хонада нималарни бошимдан кечирган бўлсам кечирдим. Албатта, ҳар кун бир киши дераза ташқарисидан туриб, бир дона қора нон ва бир коса бугдой бўтқасини келтириб, дераза тешигидан қўлини чўзиб, қўлимга берганча қайтиб кетарди. Аммо сира сўзламасди ва мен ҳам уни кўра олмас эдим. Ўша пайтда чўнтагимда эллик тилло бижоқий пул бор эди. Биринчи куни ҳалиги нотаниш одамнинг косасига бир тилло ташлаб қайтардим. Иккинчи куни икки тилло ташладим, учинчи куни уч тилло ташладим, тўртинчи куни косасига тўрт тилло ташлаб қўйдим. Ниҳоят ул киши секин-аста тилга кирди ва «Сиз қандай одамсиз, қаерликсиз ва не қилиб, бу балога йўлиқдингиз», деб сўради. Мен эсам: – Эй азиз, меҳрибон дўст. Нимасини сўрайсан. Кўриб турганингдек, бир яхши, лекин овор ва сарсон одамман. Ҳолимга раҳм эт, – дедим. Нотаниш киши эса: – Жуда бир нотавон одамман. Кўриб турганингдек, ушбу қамоқхонада маҳбуслар хизмати учун тайинланганман. Бу сени тикишган жойдан одам зоти кутулиб чиқа олмайди. Аммо мана уч кундан бери сенинг инъому эҳсонинг-

га сазовор бўлиб турибман ва қандай юмушинг бўлса, марҳамат, айтавер. Қўлимдан келса хизматимни сира дариг тутмайман, – деди. Мен унга: – Бир хат бераман, олиб бориб бир кишига топширасан, – дедим. Нотаниш ғамхўрим: – Жоним билан, – дея жавоб қайтарди.

– Унда менга бир парча қоғоз ва қалам келтириб берсанг, – дедим мен.

– Бу иш қўлимдан келмайди. Агар хат бўлса олиб бориб бераман. Бўлмаса, бошқа ишни эплай олмайман, – деди у ва ташқарига чиқиб кетди.

Фақир эса қаттиқ ўйга толдим. Анча ўйлангач, тилло ўраган бир парча қоғозим борлиги эсимга тушди. Ўшани олдим ва бир фарангий пичоқчам бўлиб, у билан бармоғимни тилиб, қонини чиқардим. Ўша қонли пичоқча учи воситасида неча бир меҳнат билан ҳалиги қоғозга бўлиб ўтган воқеани бир неча сатр орқали биродарим шоҳзода Малик Қосим номига битдим ва унда куфр аҳлининг байрами яқин бўлиб, шу сабабли ўн кундан сўнг бир кеча-кундуз турма бўш қолишни ҳам баён қилдим. Мазкур қоғознинг бир парчасига хизматкорим учун хат ёздим. Хатни тутатиб, не азобда бир байт ҳам илова қилдим. Эртасига ҳалиги кофир бечора ҳар кунги одатига кўра келди. Мен ҳам одатга кўра беш тилло ва ёзган хатимни косага ташлаб, унга узатдим. Сўнг: – Карвонсаройга бор. Фалон ҳужрада мана бу шаклдаги киши бор. Бу хатни ўша одам қўлига бер ва ўзинг тез орқанга қайт, – дедим. Ул бечора неча бир кўрқув ва ҳадик билан бу балохонадан косани ташқарига олиб чиқишга эришибди. Эртасига келиб, қуйидагиларни билдирди: – Хатни эсон-омон олиб бориб, эгасига топширдим. Одамнинг жуда хурсанд бўлди ва севинганидан у ҳам менга беш тилло бериб, «бориб, менинг йўлга тушганимни айт», деди.

Фақир неча бир қийинчиликда илоҳий лутфдан умидвор бўлиб, мазкур байрамни интиқлик билан кутдим.

Алқисса, хизматкоримга хатим етишган заҳоти ҳеч тўхтовсиз Черкас томон юзланиб, дарёдан кечиб ўтибди ва жуда тез юрганча бир кеча-кундуз деганда биродарим шоҳзода Малик Қосим ҳузурига етиб борибди. Хатни ул биродарга топширибди. Биродаримнинг кўзи хатга тушгач, йиғлабди ва вақтни ўтказмай, ён-атрофга одам юбориб, бир кунда теварагига йиғирма нафар қасоскор жангчини йиғибди. Уларга кўпгина нарсалар инъом қилиб, яна анча нарсаларни ваъда берибди. Сўнг фақирни қутқариш учун уларга рухсат ва фотиҳа берибди. Ул мубориз йигитлар биродарим шоҳзода Малик Қосим ҳузуридан топшириқ билан чиққач, зудлик билан дарё қирғоғига келишибди. Иккита кема топиб, ваъдалашганимиз учинчи кечаси тунни ярмидан ўтказгач, ул муборизлар елдек дарёдан сузиб ўтиб, кемаларни ўтган ерда қолдирганча қиличларини белларига ўнгу тескари боғлашибди ва ўта эпчиллик ва чаққонлик билан қамоқхона сари

юришибди. Қамоқхона дарвозасига етишгач, қаровуликда турган тўртта посбонни жаҳаннамга равона қилишибди ва калитларни олиб, қамоқхона эшикларини бир-бир очганча мен ўтирган хонага етиб келишди. Ўша вақтда фақир неча бир ғаму ғуссада ишларни осон қилувчи, бандаларини сийловчи даргоҳидан ўзимнинг қутулиб кетишимни тилаб, шу тун келишини интизорлик билан кутиб ўтирган эдим... Бирдан машъал шуъласи ул зулматхонани кундуз кунни каби чароғон қилиб ёритиб юборди. Кимлардир черкасий тилда қаттиқ товуш ва баланд овоз билан бир нималар дейишар, уларнинг ўз тилида айтаётган гапларидан бирон нарсани англаб ва тушуниб бўлмасди. Яхшилаб диққат қилсам, менинг исмимни тилга олишаяпти. Дарҳол қичқирганча жавоб бердим. Улар менинг қаерда ўтирганимни билиб, хона эшигини не бир қийинчилик ва азобда пўлат болталар билан бўлак-бўлак қилиб синдирганча ичкари киришди. Фақирнинг қўлини ўпиб, алланималар дейишди. Камина уларнинг бирон сўзини ҳам тушунмадим. Ниҳоят жуда чаққонлик билан ул шайтонхонадан ташқари чиқдим. Халоскорларим турмадаги бошқа уч юз маҳбусни ҳам озод қилганча ташқарига олиб чиқишди. Қутулган маҳбусларнинг ҳар бири бир тарафга қараб қочишди. Бир оздан сўнг шаҳарни қўриқловчи қаровуллар ҳамда шаҳар аҳли бу воқеадан хабар топиб, байрамларини бузганча қўлларида машъаллар билан тинимсиз айтилаётган «тут-ушла» бақирлиқлари остида қамоқхона томон югуриб кетишди. Фақир бу воқеани кўриб, муборизлар ҳамроҳлигида тез-тез юрганча келиб кемага чиқиб олдик. Ўша чоқда дарё қирғоғи қаровуллари ҳам бизнинг ишимиздан хабар топиб, устимизга ўқ ёмғирини ёғдира бошлашди. Хуллас, муборизлар билан яшиндек дарёдан кечиб ўтдик ва қутулганим шукронаси учун икки ракъат шукр намозини адо этдим. Айни чоғда, дарё қирғоғининг ҳаммаёғини чуновам машъал босиб кетган эдики, гўё, тоқорида айтганимдек, подшоҳ иштирокида ёритилган Ўринбург кечаси бу ерда ҳам қайта такрорланган эди. Алқисса, фақир ул ғарқоб қаъридан жонимни эсон-омон қутултирдим. Кофирлар овлари тузоқдан қутулиб чиққанини кўргач, неча бир ғаму андуҳ билан шаҳар томон қайтиб кетишди. Фақир ўша ерда бир лаҳза дам олдим. Сўнг отланиб, аста-секин юрганча уч кун деганда биродарим шоҳзода Малик Қосим қароргоҳи жойлашган ерга яқинлашдик. Ул биродар бу хабарни эшитиб, кутиб олгани олдимга чиқди. Кўзимиз бир-биримизга тушгач, йиғлашганча қучоқлашиб кўришдик. Икки соатча гапиришга ҳеч мажолим бўлмади. Сўнг суҳбатлашган кўйи биродарим ҳамроҳлигида унинг уйига келиб тушдик. Бир неча кун давомида қамоқ азоблари ва йўл чарчоқларидан қутулиб, дам олдим. Биродарим дўстлик йўсинини керагидан ҳам ортиқ қилиб адо этди. Фақирингизга бир каниз ва бир гулом ҳамда учта энг сара

от тортиқ қилди. Бир ойдан сўнг ул жонажон дўстдан кетишга рухсат тилаб, ўзимнинг ўша Абдуллоҳ ва Иброҳим исмли хизматкорларим билан бирга Ҳанифа қалъаси сари юзландим ва дўстим билан хайрлашдим. Анча масофани босиб ўтгач, Ҳанифа шаҳрига кириб бордик».

Шундай қилиб, Ҳакимхон Россия чегараларини тарк этиб, Туркия ҳудудига қадам қўяди. Унинг эсдаликларида бир оз узилиш бўлиб, Ҳакимхон бу ерларга қандай қилиб келиб қолганлигини ёзмайди. Афтидан, у бирор кемага ўтириб Ҳанифа қалъасига келган бўлса керак, лекин бу ҳақда бирор аниқ фикр билдириш қийин.

Муаллифнинг ёзишича, «Ҳанифа шаҳри турклар «Қора денгиз» деб атайдиган Шўр денгиз соҳилида жойлашган бўлиб, бу ер мазкур денгизнинг энг катта бандаргоҳи ҳисобланади. Катта бир тижорат маскани ва ҳар мамлакатдан жуда кўп савдогарлар келишади. Бир неча кундан сўнг у ернинг ҳокими Абдуллоҳ подшоҳ фақир ҳақида эшитиб, ўз ҳузурига чақиртирди. Жуда яхши қабул қилиб, эъзоз-икромлар кўрсатди. Шу орада Синоб ҳокими Хўжа Ҳасан подшоҳ ҳам бу шаҳарга ташриф буюрди. Ул зот икки марта амири ҳож бўлганлар. У ҳам фақирни олдига чорлатди. Ҳузурига бордим. Қарасам, олий бир чодирда ўтирган экан. Икки томонида маҳрамлар саф тортиб туришибди. Анча кексайган киши экан. Кўзи менга тушгач, ўрнидан турди ва қўлимдан ушлаб, ўз ёнига ўтқазди. Оталарча ғамхўрликлар кўрсатди ва иккаламиз жуда тез бир-биримиз билан тил топишиб, яхши улфат бўлиб олдик. Фақир ул зотдан дор ус-салтанана Румга боришим учун «тазкира» хати⁵²⁸ ёзиб беришларини сўрадим. Ул марҳаматли қария эса: – Афандим, ҳозир Истанбулдаги вазият анча қалтис, у тарафлардан ҳалигача биронта ҳам кема келмади. Фақат Синобдан кема қатнаб турибди. Султон Маҳмуд афандим, яъни Рум султони Янги черик жамоаси ва бектошийлардан ғазабланиб, бир кунда улардан етмиш минг кишини қатлга етказибди. Айни пайтда Румга боришдан яхшилик чиқмайди. Афандим бир неча кун сабр қилсинлар, яқин орада йўл ҳам очилиб қолар. Кейин борсалар яхши бўлажак, – деди. Аммо менинг байтуллоҳга бориш иштиёқим жуда зўр бўлиб, шу ондаёқ Истанбул сайри баҳридан ўта қолдим...

Шу сабабли Синоб йўли учун тазкира, яъни «йўлланма» олдим ва қария билан хайрлашдим. Ул улуғ амирлик паноҳи эса дарҳол кема дарғасини чақиртирди ва фақирингизни унинг қўлига тайинлаб топширгачгина ҳузурдан чиқишимга рухсат берди».

Ҳакимхон кема билан Туркиянинг Анатолия қирғоқларида жойлашган бир шаҳарга келиб тушади.

«Бу вилоят Онадул мамлакатининг биринчи бошланиш ноҳияси сана-

лади. У шариф Шомга бориб уланади. Ўша маҳалда камина жуда хасталанган бўлиб, ўн кун шу жаннатмонанд манзилда денгиз сафари азобидан қутулиб, дам олдим. Сўнг иккита елдек юрар хачирни кира қилиб, жаннатга менгзир Шом мамлакаги сари юзландик».

Йўлда у Язид мазҳабиغا мансуб курдларни учратади ва улар ҳақида қизиқарли маълумотлар келтиради. Язидлар жуда ҳам сирли диний мазҳабга сифнардилар. Улар ҳар доим қувғин остига олиниб, жазоланганликларидан яширин ҳаёт кечирардилар. Бундан ташқари язидлар қуёш ва тўрт унсур: ер, сув, ҳаво ва оловни илоҳий деб ҳисоблардилар.

Ҳақимхоннинг ҳам бу мазҳаб ҳақидаги маълумотлари оригиналлиги жиҳатидан бошқа маълум бўлган адабиётларда учрамайди.

Ҳақимхон Ангордаги Тупроқ қалъасидан ўтиб, Дамашққа, у ердан Фаластиндаги Қанъон, Табария ва Ғаззо орқали ўн кеча ва кундуз Синай чўлини босиб ўтиб, Мисрга етиб келишади. Мисрда бу пайтда Муҳаммадали пошшо (1805 – 1849) ҳукмрон эди.

Ҳақимхон ҳам Муҳаммадали пошшо билан шахсан учрашади. «Фақир ҳам подшоҳлар билан қилинадиган муомала одобини ўрнига қўйиб, ул зот буюклигига яраша сўзладим, қайси борада сўз борса, ўпанга муносиб жўяли жавоблар бердим. Сўхбатимиз жуда қизиқ кетиб, ўтиришимиз тўрт соат давом этди. Ниҳоят «Муҳаммад Ҳақимхон, Сиздан илтимосим шуки, ушбу вилоятда яшаб қолсангиз, нима керак бўлса, айниқса, дунёвий неъматлардан нима лозим бўлса, ҳаммасини муҳайё қиламан. Ҳозир эса бизга йўлдош бўлиб, Искандарияга ташриф буюринг», деди.

– Айни кунларда каминангиз Қасри айнда сулс хатини ўрганиш билан машғулмен. Бир неча кундан сўнг дарсларим ниҳоясига етади. Агар руҳсат берсалар шундан кейин хизматларида бўлсам, – дея жавоб бердим. Аслида бундан менинг мақсадим ҳозирча паризодхонани тарк этмаслик эди. Подшоҳ гапимга қулоқ осиб, ризолик берди ва дарҳол мусофир сифатида давлатнинг ойлик нафақасини тайин қилди ва устига уч юз адлия инъом қилиб, кетишимга руҳсат берди. Фақир подшоҳдан жавоб олгач, манзилим сари қайтдим ва ишларим билан машғул бўлдим. Бир куниси Муҳаммадали подшоҳдан «вазирлик паноҳининг ўғли Муҳрдор афанди қирқ нафар билимдон ғулом болани олиб, илми ҳандаса ва бошқа шу каби ғариба илмларини ўрганиш учун Фарангистонга борсин. Уларнинг ўқиши етти йил давом этиб, сўнг ватанга қайтадилар» деган мазмунда фармон келди. Улар бу буйруқни эшитгач, тайёргарлик ишлари билан машғул бўлишди. Бу савдо орзуси фақир кўнглига ҳам тушиб, Фарангистонга кетиш ҳозирлигини кўра бошладим. Вазирлик паноҳи Ҳабиб афанди ҳам фикримни маъқуллади».

Муҳаммадали подшоҳ ислоҳотлари орасида маданий қайта қуриш муҳим ўрин тутган. Чунки янги давлат аппарати билимли кишиларга муҳтож эди. Шунинг учун Миср тарихида биринчи дунёвий фанларни ўқитувчи мактаблар очилади. Муаллиф бундай мактабнинг тузилиши ҳақида батафсил маълумот беради, унинг жойлашган ери, синфларнинг сони, ўқувчиларни танлаш тартиби, кун тартиби, ўқитиладиган предметлар рўйхати, мактабни битирувчиларнинг ишга жойлашиши ҳақида фикр юритади: «Муҳаммадали подшоҳнинг одоб ва расми шунақа эканки, ҳар йили тева-рак-атроф ерлардан тўп-тўп гуломбаччаларни сотиб олиб келтирар ва, шунингдек, ой юзли турк баччалар билан қора кўз араб баччаларни гуломлар билан ширу шакардек қориштириб, шу тенгсиз қасрда қўяр экан. Ҳар куни икки маҳал ҳар хил тотли овқатлардан ва лазиз ичимликлардан улар олдида муҳайё, либосларининг барчаси гулнор мовутдан ва амалдорлар кийган шу рангдаги мовутлар зардўзи ҳам эди. Шуни айтиб ўтиш лозимки, болалар кўзида айби бўлса ёки ёши ўндан паст ёки йигирмадан юқори бўлса, бу «паризодхона»га киритмас эканлар. Чунки болаларга бу ерда турли фанлардан таълим берилар, боланинг соғлиги ва ёши шунга мос бўлиши керак эди. Бу ерда ҳар соҳадаги муаллим ва хушнавис котиблар фаолият кўрсатарди. Бир гуруҳ устозлар илмларни арабча ўқитса, бошқа бир жамоа эса форсча ўргатади ва баъзилари туркийдан таълим беришадди. Бир нечтаси эса фарангий тилларини ўқитадилар. Болаларнинг айримлари хушхат котибларда насх ва таълиқ хатини машқ қилишадди, бир нечалари сулс хатини ёзишадди. Болалар бир қатор илмларни маълум давра мобайнида ўқиб ўзлаштиргач, имтиҳон топширишадди ва яхши истеъдод пайдо қилишгандан сўнг нозирлар текшируви асосида қобилият пайдо қилгани ва тарбият асар этганини ажратиб олишадди. Шунақалардан ҳар ойда қанча бўлса, Муҳаммадали подшоҳ ҳузурига элтишадди ва уларнинг қайси бир илмдаги истеъдодига қараб, топшириқ беришадди. Масалан, баъзисини тиб илмидан малака ва маҳорати ошиши юзасидан касалхоналарга юборишадди. Айримларини Фарангистонга ҳандасага ўхшаш гариб илмларини ўрганиш учун жўнатишадди. Бир бўлагини девонга ишлаш учун тайинлашадди ва ҳоказо. Берилган илмларни ўзлаштирмаган ва тарбият асар қилмаган болаларни эса ажратиб олиб, жиҳодияга юборишадди. Сардорлар уларни олиб кетиб, қўшинга қўшиб қўйишадди. Ҳар уч ойда иш шундай. Бу томондан бир гуруҳ учирма қилинади, у томондан эса кириб келаверади».

Қоҳирада ҳам Муҳаммад Ҳакимхон бошдан бир қанча воқеаларни ўтказгач, Макка ва Мадинани зиёрат қилиб, Шом орқали Бағдод, у ердан Ҳамадон, Рашт ва Техронга, кейин Машҳадга келади. Муҳаммад Ҳаким-

хон бу йўл сафарларини ҳам жуда ажойиб бир алфозда баён қилади. Унинг саёҳати турии можаро ва саргузаштларга тўла кечган.

Машҳадга етиб келгач, Ҳақимхон беморлиги сабабли бу шаҳарда бир оз тўхтади.

Йўлнинг кейинги тасвирини Ҳақимхон қисқа ва лўнда ёзиб кетади. Бир неча савдогарлар билан у Сараҳсга келади. Кейинги йўл чўлдан ўтади. Тажан дарёсидан кечиб, Маймана, Андхўй шаҳарларидан ўтиб, ўттиз кундан сўнг Амударё қирғоқларига етиб келади.

Муаллифнинг ёзишича, «мазкур манзилда йўлдошларимиздан биттаси бизга билдирмай карвондан ажралиб, Бухоро сари йўл солибди. Шаҳарга кириб боргач, вазирлик паноҳи Ҳақим қўшбеги уни ҳузурига чақиртириб, Эрон вилоятидаги вазиятни сўраб билмоқчи бўлибди. Суҳбат орасида ул киши менинг келаётганимни ҳам тилга олибди. Вазирлик паноҳи амир Насруллоҳ ҳузурига кириб, бу ҳақда амирга гапириб берибди ва амир ул кишини жаноб сайидлик паноҳи эшон Султонхон ҳузурига жўнатибди. Эшон жаноблари бу хабарни эшитган заҳоти ниҳоятда севиниб, барча қариндош ва хизматкорларга мени кутиб олишни буюрибдилар.

... Ўша вақтда фақир карвон аҳли билан мақсад сари юзланган эканмиз. Карвоннинг секин юриши жонимга тегиб, икки савдогар билан бирга карвондан ажралганча шаҳар сари юзландик. Бир неча масофани босиб ўтгач, бир қудуққа етдик. Бу чексиз даштда биз тўрт нафар кишидан бошқа биронта жонли зот кўринмасди. Очиғи, жуда қўрқдик ва юрагимиз ваҳимадан сиқила бошлади. Ўзимизни бу каби туйғудан алаҳситиш учун овқат пишириб емоққа тутиниб, шундан сўнг йўлга отланмоқчи бўлдик. Шунга кўра йўлдошларим таом тайёрлашга тушишди. Фақирнинг фикрига эса «умримда Бухоро шаҳрини кўрмаган бўлсам, биронта танишим ҳам йўқ бўлса, қаерга борарканман ёки тўппа-тўғри карвонсаройга туша қолсаммикин» каби ўйлар келиб турган маҳал бирдан узоқдан иккита отлиқ кўриниб қолди. Уларга кўзимиз тушгач, мана энди тамом, қароқчилар келишяпти деган гумонда жонимиздан умидимизни узиб, келиб-келиб шу ерга етганда ўларканмиз деганча шунга рози бўлиб ўтирдик. Чунки биз келишимиздан бурунроқ айни мана шу ерда қароқчилар бир нечта мусофирнинг мол-мулкини талаб, ўзларини ўлдиришган ва шу сабабли бу биз келган йўл бекилиб, бу ҳақда карвондагилардан сўрамай, карвондан ажралиб келаётган ва бу сўзларни сўнг билган эдик. Алқисса, отлиқлар яқин келишди, бизнинг эса қочадиган еримиз ҳам йўқ эди. Ноилож, тақдирга тан бериб, қароқчилар талашини кутиб ўтирган эдик, шунда улардан биттаси олдинроқ етиб келди ва ёнидаги тилло жабдуқли отни етаклаганча ўга савлат билан қудуқдан сув тортиб турган хизматкорим олдида

тўхтаб, ниманидир сўради ва отдан тушди. Сўнг мен томонга юзланиб, шиддат билан югуриб келганча қўлимдан тутди ва йиғлаган кўйи қўллари-римни ўпа кетди. Бир оздан сўнг ҳовридан тушиб, «Эшон шайхулислом жаноблари дуо демоқдалар ва қадамларингизни интизорлик билан кутиб ўтирибдилар, олдингизга эса қариндош ва хизматкорлар чиқишган», деди. Фақир бу сўзларни ул кишидан эшитгач, ҳайратга тушдим ва «эшонингиз ким», деб сўрадим. У эса «Хўқанддан кўчиб, Бухорога келган сайидлик паноҳи Султонхон бўлади. Амир Насруллоҳ Бухоро шайхулисломлиги амалини у кишига берганлар. Ҳозир у кишидан обрўлироқ киши йўқ бу ерларда», деди. Бу гапларни эшитгач, йўқлик оламидан вужуд оламига яна қайта келгандек бўлдим. Шу гаплар устида турарканмиз, илгаридан менга таниш ва қадрдон бўлган хизматкорлар ҳам бирин-кетин кела бошлашди. Бир оздан сўнг эшоннинг ўғли биродарим Саъдуллахон ҳам етиб келди. Бир-биримизни бағримизга босиб, тўйиб-тўйиб йиғлаганча қучоқлашиб кўришдик. Менга атаб тилло жабдуқли от ва олий сарупо олиб келишган экан. Аммо фақирингиз кийимларга қўл ҳам текизмай, ўзимнинг қаландарлик либосимда келганлар билан кун ботган маҳал ул манзилдан отланиб, шаҳар сари юзландим. Алқисса, ўша оқшомиси жуда тез юрган кўйи тонг отмасдан бурун шаҳар яқинига келиб тушдик. Тонг оқаргач, у ердан отланиб, чошгоҳда Бухорога кириб келдик ва жаноб эшоннинг ҳовлисига тушдик».

Шу тариқа Ҳакимхоннинг узоқ йил давом этган сайру саёҳати, жаҳонгашталик саргузаштлари ниҳоясига етади. У Россия, Туркия, Сурия, Фаластин, Миср, Арабистон, Эрон, Афғонистон мамлакатларида бўлади. Унинг қадами етган юртлар, шаҳарлар рўйхатида Қўқон, Тошкент, Туркистон, Шамай (Семипалатинск), Омск, Ирбит, Царицин, Астрахань, Мозандарон, Кавказорти, Синоп, Қайсария, Латакия, Дамашқ, Ғазо, Қоҳира, Сувайш, Янбо, Жидда, Макка, Мадина, Қусайр, Арабистон чўли, яна Қоҳира, Ғазо, Қуддус, Ҳаврон, Наблус, Дамашқ, Бағдод, Ҳамдон, Рашт, Нишопур, Машҳад, Маймана, Андхўй, Бухоро, Самарқанд, Ўратена, Шаҳрисабз, Китоб ва бошқа жойларни кўриш мумкин.

1828 йили Бухорога қайтгач, Муҳаммад Ҳакимхон Султонхон Аҳрорий «Адо» ва бошқа дўстлари билан учрашади. Бухоро амири Насруллоҳ билан унинг саройида учрашиб, февраль ойининг охирларида Ўратенага келади. Ярим мустақиллигини сақлаётган Шаҳрисабз беклигидан паноҳ топган Муҳаммад Ҳакимхон 1831-1832 йилларда отаси билан ҳам учрашгани тахмин қилинади.⁵²⁹

Бухоро амири унинг кўнглини овлаш ва уни ўз хизматига ёллаш мақсадида кўнглини кўтарган киши бўлиб, Ҳакимхонга турли совға-саломлар

юборади. Амирнинг бу қимматли совғаларидан хижолат тортган Ҳакимхон шундай ёзади: «Лекин бу марҳаматлар фақир учун жуда кўнгилсиз воқеа эди. Мен бу бахтсизликдан қандай қутулиш йўлини билмас эдим. Истар-истамас ўзимни гоҳ яхши, гоҳ ёмон сезардим. Лекин мен шуни аниқ сезардимки, султонлар хизматида бўлмоқ бу – энг хавфли ва энг қалтис иш. Шунинг учун ҳам донолар ақли киши уч нарсадан ўзини тийиши керак дейдилар. Биринчи нарса – султонлар хизматидан, иккинчи нарса – заҳарни синаб кўришдан, учинчи нарса – хотинлар сўзига хириб, сир бой беришдан».

Бухоро амири тазйиқидан зўрға қутулган Ҳакимхон Қаршига, ундан Шаҳрисабзга ўтиб, у ердан бошпана топиб яшаётган афғон амири Дўст Муҳаммадхон билан учрашиб қолади. Маълумки, бахтсизлик кишиларни янада яқинлаштиради. Уларнинг аччиқ тақдиридаги ўхшашлик дўст бўлиб қолишларига сабаб бўлади. Ҳакимхон Дўст Муҳаммадхон Афғонистонга қайтиб, ўз тахтига ўтирғач ва инглизларга қарши озодлик кураши олиб бораётган пайтида ҳам ундан хат олиб туради.

1844 йилда амир Насрулло тазйиқидан қочиб келиб, Шаҳрисабздан паноҳ топган шоир Ҳозик, эшон Шофий ўлдирилади.

Ҳакимхоннинг вафоти йили номаълум. Бироқ Ўзбекистон ва Тожикистонда Муҳаммад Ҳакимхоннинг уруғ-қариндошларидан кўпчилиги бугунги кунда ҳам яшаб турибдилар.⁵³⁰

IV.2.9. Абдулғаффорбойнинг «Зафарномаи Худоёрхон» асари

Назда битилган яна бир тарихий асар муаллифи Абдулғаффорбой бўлиб, у Худоёрхон саройининг мушйиларидан саналган. Унинг «Зафарномаи Худоёрхон» асари тахминан 1853 – 1854 йиллари тожик тилида ёзилган ва мадҳия тарзида яратилган расмий тарихий ёдгорликдир. Асар муайян бир давр, яъни қирғиз-қипчоқ низолари, Мусулмонкул даври ва Худоёрхоннинг унинг таъсиридан озод бўлиши ва унинг қипчоқларга қирғин йўли билан шикаст етказишига бағишланган. Бу асарни Абдулғаффор хон томонидан моддий таъминотга етишиб, аҳволини ўнглаб олиш ниятида таълиф қилган деган фикрдамиз ёки асарни яратиш учун саройдаги амалдорлардан бирортаси, балки бевосита хоннинг ўзидан топшириқ берилган бўлиши ҳам мумкин. Бу тахминимизга асарнинг мазмуни ҳам далил бўла олади. Асарнинг умумий мазмуни қуйидаги бобларда акс топган:

– Дебоча, у тарихнавислик анъаналарига биноан тавҳид, наът, васф ҳамда ҳасби ҳол ва тавсифи салтанатдан иборат;

- «Зафарномаи Худоёрхоний» дostonининг ибтидоси, бу олийшон насабнинг амири кабири оламгир Темур Кўрагондан бошлаб баён этилади;
- Нормуҳаммад, Каримқули ва Қулбобо қипчоқларнинг дарё бўйидан қочиб, Тошканд боришларининг баёни;
- Мусулмонқулнинг биринчи марта Тошканд устига Нормуҳаммад, Каримқули ва Қулбобо қипчоққа жазо бериш учун қўшин тортгани, Ўтамбий ва Мингбойнинг қочишлари ва маънос бўлиб қайтгани; Мусулмонқулнинг иккинчи марта Тошкандга, Нормуҳаммад ва Утамбий устига азм қилгани ва Ўтамбийнинг Нормуҳаммад ва Тошканд аскарисяси билан сирлашишлари ва қипчоқлар сафларини бузиб, уларни қочирганлари ҳақида;
- Каримқули ва Қулбобонинг Тошканддан Хўқандга келишлари ва Абдуллобекни ўлдиришлари ҳақида;
- Мусулмонқулнинг Чимкентдан қайтиб Тошканд устига келиши, Тошканд диловарларининг қипчоқ лашкарига қарши муқобил турганлари ва қипчоқ лашкари Чирчиқ дарёси бўйида мағлуб бўлиб чекинишлари ва Мусулмонқулнинг Кетмонтепага қочиши ҳақида;
- Шаҳриёри комроннинг Тошканддан Хўқандга қайтиши ҳақида;
- Жаноби шаҳриёрн комроннинг қипчоқ жамоасини қатл қилиб, йўқ қилиш учун Тошканд улуглари билан иттифоқ тузиши ва уларнинг ўша фурсатда келганликлари ҳақида;
- Нормуҳаммад ва Ўтамбийни харифлари айблаганда бегуноҳ бўлиб чиқиб, омон қолишлари ҳақида;
- Шаҳардаги қипчоқларнинг қатлидан сўнг жаноби шаҳриёрннинг ўз давлатхоҳлари ва жонфидо қилганлари учун хизмат ва ақидаларига мувофиқ мансаб ва вилоят бергани ҳақида;
- Қолган қипчоқларнинг Балқаллама мавзеида йиғилиб, Мусулмонқулга хат юборганлари ва уни шул фалокатзадалар олдига келиши ва унинг саводсиз маслаҳати билан бу нобакор тоифанинг фитна ва фасод кўтарганлари ҳақида;
- Шаҳриёри хайрихоҳ сипоҳи билан Дуобга, фитначи тоифа устига отланганининг дostonи;
- Жаноби шаҳриёрннинг Балқаллама мавзеига бориб, у ерда яшириниб музаффар ва мансур бўлгани ҳақида;
- Икки лашкарнинг кетма-кет бўлиши, душманнинг мағлуб бўлиб, Балқаллама мавзеида яшириниб олиши ва соҳибқироннинг Балқаллама атрофини мухосара қилиши ҳақида;
- Лашкар бошлиқларининг биринчи жангдан сўнг оламнинг тўрт томонига; баъзилари Хўжанд ва Тошканд билодига (вилоятига), баъзиларининг Дарвоз ва Кошгарга жаноби шаҳриёри зоти бобаракотнинг ҳаёти

қатъ бўлди деб қочиб кетганлари ва ул жаноб соғлигини билиб, хижолатдан уялиб қолишларининг воқеаси;

– Шаҳзода Сўфибек ва Султон Муроднинг биринчи тарқалишдан сўнг Наманган билодига борганлари, у ерда юз берган воқеаларнинг ва қайта келишларининг баёни;

– Лашқардан шаҳарга ваҳимали хабар келиши, шаҳар, қишлоқ ва атрофдаги аҳолининг безовта бўлиб шошилиб қолишлари, Чуст волийси Каримқулнинг етмиш нафар сипоҳи билан Олмалиқ давонида қипчоқлар қўлидан ўлдирилишининг мусибатанжом хабари келиши ҳақида;

– Фарғона мулкининг бузгунчиси, яъни ўша Мусулмонқул харомзоданинг қўлга тушиши ва унинг хони соҳибқирон хизматига қипчоқларни туҳфа тариқасида олиб келиши ҳақида;

– Соҳибқироннинг шаҳар аҳолиси ва вилоят улуғлари кўнглига қараб, Мусулмонқулни Хўқандга юбориши ва уни аробада Йўлчибек додхоҳ олиб келиб, дорга ошиши ҳақида;

– Худоёрхоннинг Марғилон ва Шаҳрихонга қайтиши ҳақида;

– Шаҳриёрнинг Қаровултепада кўнгани ва Иноқ додхоҳнинг унинг хизматида туриши ҳақида;

– Шаҳриёр лутфу карамига умид қилиб, муаллифнинг ўз аҳволини изҳор қилиши баёни;

– Урушдан сўнг хон фармони билан қипчоқ асирларининг ҳар бир шаҳар, бозор ва қишлоғу диёрда қатл қилишларининг қиссаси;

– Худоёрхоннинг Халифа Олтмиш хизматига бориши ҳақида;

– Шаҳриёр фармони билан Намозгоҳи ид манзилининг обод қилиниши;

– Абдулғаффорбек юзнинг мазамматидаким у итоат бошини тобеият ҳалқасидан чиқарганлиги ҳақида;

– Маллабекнинг муҳолифат ва қаршилиқ бошлаши ва бу куфронкасофатидан бахту давлат ва ҳукуматдан маънос ва маҳрум бўлиб, ғариб диёрга бориб, ранжу азобга гирифтор бўлиши ва мусофират меҳнатига дуч келиб, ёру диёрдан айрилиши ҳақида;

– Жаноби шаҳриёр ҳақида Исобекнинг ношоиста ишларни раво кўриб, фосид андишаларга борганининг мазаммати ҳақида (Унинг қатл этилиши тарихи ҳам келтирилади);

– Соҳибқироннинг ул мулк ишларини саранжом этиб, Хўқандга қайтиши ҳақида;

– Кофир тарсолар хуружларининг бошланиши қиссаси ва ўша тарсо тоифасининг Дашти Қипчоқ қалъасини босиб олиб, Оқмасжидни Муҳаммад Вали қўлидан олишлари ва шу воқеаларнинг кайфияти ва юз берганларнинг аҳволи ҳақида;

– Шодмонхўжа мағлуб бўлгандан кейин Қосим мингбошининг бирлашган дор ас-салтанат лашкари билан (Оқмасжид) боргани ва воқеалар кайфиятининг қанақалиги ҳақида;

– Хотима.

Бу асар маснавий шаклида ёзилган, ҳажми 3000 мисрадан ортиқдир. Асарнинг тўрт қўлёзма нусхаси маълум бўлиб, биз тавсиф қилган нусха 1859 йили кўчирилган ва 65 варақдан иборат. Асардаги боблар номи қизил ранг билан матни қора сиеҳ рангда ёзилган. Бу асарни илмий муомалага киритган олим А.Қаюмов «Зафарномаи Худоёрхоний»нинг бадний ва ғоявий жиҳатларини илмий таҳлил қилган.⁵³¹ Асарнинг қўлёзма нусхалари СВРда ҳам тавсиф қилинган.⁵³²

Асар ўзининг маддоҳона мазмунига қарамай, Қўқон тарихининг баъзи масалаларини ёритишга муҳим маълумот ва фактлар беради. Улардан энг асосийси, айтганимиздек, Худоёрхон тимсолида марказий ҳукуматнинг қипчоқ-қирғиз кучлари билан олиб борган курашларига бағишланган. Асарда яна қипчоқларнинг ўзлари икки гуруҳга бўлиниб, ўзаро олиб борган қаршиликлари ҳақида ҳам маълумот берилган. Бу гуруҳнинг бир тоифасига Мукулмонқул бош бўлса, иккинчи гуруҳ намояндлари Нормухаммад, Қулбобо (рисолачи) ва Каримқули, Ўтамбийлар бош эди (7^б – 9^а). Асарда Мукулмонқул мингбоши ва оталиқлик мансабидан фойдаланиб, муҳолиф гуруҳ билан олиб борган уруши ҳам баён этилади. У икки марта Тошкент устига қўшин тортиб, охири натижасиз мағлуб бўлиб, Кетмонтепага қочиб боради. Худоёрхон Тошкентга келиб, Тошкент улуғлари билан бирлашиб, қипчоқларга зарба беради, уларни давлат бошқарувидан олиб ташлаш учун аҳду паймон қилади. Бу ишни қирғин йўли билан ҳал этиш учун Худоёрхоннинг ўзи ташаббус кўрсатади (12^б – 14^б). Қўқон шаҳрида қипчоқларнинг қирғини зул-ҳижжа ойининг 28-куни (милодий 1853 йили ноябрь ойининг бошларида) сешанба куни юз берган экан.

«Зафарномаи Худоёрхоний» Қўқон хонлигида жорий бўлган баъзи унвон, мансаб ва мартабаларни ёритиб бериш учун ҳам қўшимча муҳим маълумот беради. Абдулғаффор мунший маълумотларидан шундай хулосага келиш мумкинки, Қўқон хонлигида парвоначи унвони энг олий унвонлардан ҳисобланар экан. Масалан, Худоёрхон Мукулмонқул ва қипчоқлар таъсиридан озод бўлиб, ўзига садоқатларини исбот қилган мингбоши ва қўшбеги мансабида бўлганлар Қосим мингбоши, Муҳаммаднийёз қўшбеги, Муҳаммадназар, Каримқули дастурхончиларга парвоначи унвонини бериб, биринчисини Тошкентга, кейингисини Хўжандга, Каримқулини Чустга волий-ҳоким этиб тайинлайди. Парвоначи Бу-

хоро амирлигидагидек Қўқонда ҳам энг юқори унвонлардан ҳисобланган экан (15⁶ – 16^а).

Дуоб мавзеида (Икки сув ораси) Балқалама атрофида йиғилиб қолган қипчоқлар қўшинининг сонини Абдулғаффор 6 минг нафар деб беради. Бу қўшинга қарши хон лашкари билан борган дасталар бошлиқларининг номлари «Зафарномаи Худоёрхоний»да келтирилган. Қипчоқларга қарши Худоёрхоннинг ака-укалари Маллабек, Сўфибек (Эшон Зоҳид хўжа калон), Муҳаммадназар парвоначи, Қосим мингбоши, Муҳаммадниёз парвоначи, Ёқуббек шиғовул, Шерали понсод, Мирзо Афаёз додхоҳ (18⁶), Йўлчибек додхоҳ мўлгоний, Тилобий ва турклар дастасининг бошлиғи Муҳаммад Мусо иштирок қилган. Шу икки лашкар ўртасида бўлган биринчи жангда Худоёрхон қўшини мағлуб бўлиб, ўзи қуршовга олинади. Шаҳарликлар дасталари тор-мор этилади. Шунда хонни ҳалок бўлган деб гумон қилишади ва аввал Тошкент дастаси, кейин Хўжа Мўмин, Муҳаммадназар, Сайфиддин, ҳатто Сўфибек ва Султон Муродлар ҳам қочиб кетишади. Қипчоқлар бу вазиятдан фойдаланиб, Хўқанд шаҳрига ҳужум қилмоқчи бўладилар. Шаҳарнинг қозиси Муҳаммадназар, Иноқ додхоҳ, саркори «қул» Холиқули, мушриф Мирзо Носирлар биргаликда шаҳар ҳимоясини ташкил қиладилар, чунки хон лашкарининг мағлуб бўлгани ҳақидаги хабарни эшитиб, миршаб Муҳаммад Ражаб ҳам қочиб кетган экан (27⁶ – 30^а).

Абдулғаффор ўз асарида «хон инояти билан қипчоқларнинг қатл этилиши»ни баён қилади. Маҳаллий ҳокимлар Исобек (Андижонда), Муҳаммад Мусо (Шаҳрихонда), Абдуқаҳҳор (Овлиқда) кўп беғуноҳ қипчоқларни ўлдирган эканлар.

1850 йилнинг яна бири тарихий воқеаси – Русия қўшини томонидан Оқмасжиднинг қамалга олиниши ва забт этилиши ҳам «Зафарномаи Худоёрхоний»да акс этган. Аммо бу воқеаларнинг тавсифи жуда саёз, юзаки ва иккиламчи маънода баён қилинган. Асар муаллифи Оқмасжид истилосининг Туркистон тарихида янги саҳифа очгани моҳиятини англаб етмаган.

IV.2.10. Шавқий Намангоний асарлари

Шавқий Намангоний (Мулла Шамси Мулла Хусан ўғли Шавқий, 1804 – 1889) – ўзбек тарихчиси ва шоири. Наманганнинг Калвак қишлоғидандир. Шоҳанддаги мадрасада ўқиган. Қишлоқда мирзалик қилган. Бўз тўқиш орқали кун кечирган. Ибрат, Сўфизода, Нодим каби шоирлар ҳамда Россиядан келган рус олимлари билан яқин муносабатда бўлган. У ўз ғазал, мустазод, мусаддас, мувашшаҳларидан иборат девон тузган.

«Бор бўлса сендак дилбари», «Паришонлар», «Бир гули раъно», «Зебо», «Ишқ сайқали» каби шеърларида муҳаббат, инсоний ҳис-туйғулар ва кечинмалар, орзу-интилишлар ифодаланган. Унинг қаламига мансуб «Жоме ал-ҳаводис», «Жангномаи Худоёрхон», «Тарихи Хўқанд», «Пандномаи Худоёрхон» каби тарихий дostonлари (улардан баъзилари бизгача етиб келмаган) Худоёрхон давридаги ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг ўзаро муносабатларини ўрганишда улкан аҳамиятга молик асарлар ҳисобланади.

Мулло Шамсий (Шавқий)нинг «Жангномаи Худоёрхон» асари. Назмда битилган «Жангномаи Худоёрхоний» қипчоқлар низолари ва Худоёрхоннинг улар устидан қозонган биринчи ғалабасига, уларнинг 1852-1853 йиллари қирғин қилинганига бағишланган бўлиб, беш боб (ҳодиса)дан иборат. Мулло Шамсий бу асарида Шералихоннинг хон бўлиши, қипчоқлар хуружи, Мусулмонқул даврида ҳамда Худоёрхоннинг қипчоқлар таъсиридан чиқиши учун қилган ҳаракатларини баён этади. Асарнинг асосий ғояси қипчоқларга зид бир руҳда битилган бўлиб, муқаддима ва қуйидаги беш бобдан иборат:

«Аввалги ҳодиса. Шералихон ... беш ўғиллари бирла бу мулкка панжа узатиб ва бу панжа зўридан мамлакатни тасхир қилғони, андин сўнг, қипчоқ жамоалари хиёнат отига миниб, ҳукуматни олгани (5^б – 9^б)».

«Иккинчи ҳодиса. Мирзо Хоннинг хомхаёллик жомин ичиб ва хомтама отига миниб, Хўқанд ичра келиб, тўққуз кундан сўнг тахти салтанати тобутига мубаддал бўлгани (9^б – 12^б)».

«Учинчи ҳодиса. Тарихнинг 1261 балиқ йили Худоёрхон давлат маснадида барқарор бўлгонидан сўнг қипчоқ аҳли насими давлат доманига тушгани бирла ҳукумат тизгинини илкига олуб, афъоли қабонҳ ва кирдори ношоиста бирла раият аҳлига равиш тушгани (12^б – 15^б)».

«Тўртинчи ҳодиса. Тарихнинг 1268 сичқон йили раҳўини суруб, мансаб талошида низолар тузуб, бир-бирисининг бошини кесиб, қон тўкиш-фонларининг баёни (15^б – 20^б)».

«Бешинчи ҳодиса. Тарихнинг 1268 сичқон йили, қурбон ойини 27-си, сешанба кuni қипчоқ қабиласи хон ҳазрати қасдларида ўрдага югуриб, улар қирилгонининг баёни (20^б – 26^б)».

Бу асарнинг аҳамияти шундаки, Мулло Шавқий қипчоқларнинг бир неча уруғга бўлиниб кетишларини, шу уруғларнинг баъзи номларини ҳамда уруғларнинг улуғ намояндалари ҳақида баён қилади.

Шералихон даврида ўзаро низоларга қўшилиб кетган уруғлардан у қулон уруғи, ўлмас, элатон, яшиқ, етти қашқа уруғларини тилга олади. Мусулмонқул қулон уруғидан, Хотамқули ўлмас, Ўтамбий элатон, Мир-

зод яшиқ уруғидан ва Кўрўғли етти қашқа қавмидан эканлиги баён этилган («ЖХ». 5⁶ – 7⁶)⁵³³.

Асарда Мукулмонқул бошчилигида содир бўлган воқеалар унга қарши руҳда ўз аксини топган:

*Бўлди мингбоши Мукулмонқул,
Кўп киши қўлидан бўлиб маъзул.
Ҳар амал бўлса ани олдилар,
Хон қуруқ хонлик била қолдилар.
Бермайин хонга ҳеч ҳукуматни,
Балки ҳар дам қилиб хусуматни...*

Асар воқеалари баёни қипчоқларга қарши амалга оширилган қирғин тасвири билан тугайди. Бу воқеа 1268 йили ашур ойи 9-ида (милодий 1853 9 октябрь) амалга оширилган экан. Шу воқеадан 12 кун ўтгач, Шавқий бу асарни ёзган:

*Хўқанд ичра қатли ом айлаб,
То бугун ўн икки кун ўткан.
Ушбу кун аро эди шанбе,
Топти қипчоқ эли ажаб танбеҳ.
Ошур ойига ҳам эди тўққуз,
Эй кўнгул, сўзни жойига ўтқуз.
Торихин менга берди ул кун ёд,
«Од қавмин ҳалокин айтгин бод».*

Асар ўқиши қийин бўлган «мушю» хатида, Қўқон қоғозиде ёзилган бўлиб, 27 варақдан иборат. Котиби номаълум, муқоваси таъмирланган.

Чарльз Стори Шавқийнинг яна бир асари ҳақида маълумот беради. Ҳали топилмаган «Тарихи Шавқий» асари ҳижрий 1291, милодий 1874-1875 йили ёзилган бўлиб, Фарғона мулкининг руслар томонидан босиб олинган воқеаларига бағишланган. Бу асарнинг айнан шу Ч. Стори тавсифлаган қўлёзма нусхаси Заки Валидий қўлида бўлгани ҳам бизга маълум. Заки Валидий маълумотига қараганда, асар аввал тожик тилида битилган экан.⁵³⁴

IV.2.11. «Хулосат ал-аҳвол» асари

«Хулосат ал-аҳвол» асарининг муаллифи Абу Убайдуллоҳ Муҳаммад Султонхўжа ўғли XIX асрда Тошкентда яшаб ижод қилган муар-

рих ва олим бўлиб, уни мемуар ва биографик жанрида тожик тилида ёзган.

Бу тарихий асарнинг бизга маълум бўлган ягона қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида 2084 рақам остида сақланади. Бу асарни тарихий манба сифатида тадқиқ қилган А.Ўринбоев илк бор ўз фикрларини «Ўзбекистон Фанлар академиясининг хабарлари, ижтимоий фанлар серияси» журналида эълон қилди⁵³⁵. Асарнинг қиммати ва муаллифи ҳақида баъзи қайдлар Р.Набиевнинг «Қўқон хонлигининг тарихидан» (Худоёрхоннинг феодал хўжалиги)да ҳам келтирилган.⁵³⁶ Бу иккала олимнинг хулоса ва қайдларига таяниб, асарнинг қуйидаги тавсифи ва уларнинг тадқиқ доираларидан четда қолиб кетган баъзи томонларини таҳлил қилмоқчимиз.

«Хулосат ал-аҳвол» (Ҳаёт хулосалари) номли асарнинг муаллифи Абу Убайдуллоҳ Муҳаммад ибн Султонхўжа бўлиб, ўзини Эшонхўжа қори Тошкандий деган ном билан таништиради («Хулосат ал-аҳвол». 2^а). Асар, айтилганидек тожик тилида битилган ва унинг мавжуд қўлёзма нусхаси 148 varaқдан иборат.

Абу Убайдуллоҳ 1804-1805 йили Тошкентда туғилган. Бундай хулоса чиқаришимизга сабаб шуки, «Хулосат ал-аҳвол» муаллифи асарининг бир неча жойида (қар.: 2^б ва бошқа var.) маълум тарихий воқеаларга ўз муносабатини билдириб, ёшини ҳам қайд қилади. Масалан, Жаҳонгирхоннинг «фитна кўтариши» вақтида у 18 ёшга кирган экан. Маълумки, Жаҳонгирхўжа ибн Офоқхўжа 1823-1824 йили Қўқондан қочиб, Кошғарда қўзғолон кўтарган. Ёки Россия қўшини томонидан Тошкентни босиб олиш вақтида у умри 60 ёшдан ўтаётганини қайд қилади.

Абу Убайдуллоҳ диндор oilасида туғилиб, руҳонийлар табақасига мансуб эди. У улғайгандан кейин «замона тақозоси» билан ҳокимлар хизматига ўтиб, уларга мирзо ва закотчи бўлиб ишлаган.

Абу Убайдуллоҳ 6 – 7 ёшда бўлганида отаси оламдан ўтиб, онаси 25 ёшида бева қолиб, тўқувчилик билан ўғли ва бир қизини боқиб тарбия қилади. Улар Комолон дарвозасининг ташқарисида бир таноб келадиган боғга ҳам эга бўлишган. Абу Убайдуллоҳ ёшлигида мактабга берилди ва устози сифатида Эшонхонтўра Хўжа Аҳрорий Хўжандийни тилга олади. Улғайиб Абу Убайдуллоҳ амакисининг қизига уйланади (22^б – 24^а).

Абу Убайдуллоҳ 18 – 19 ёшида Мелибой Сўфибой Урганжий маслаҳати билан илм олиш учун Қўқонга йўл олади. У Пирмуҳаммад мадрасасидан бир ҳужра ижара қилиб, унда шериги билан туради. Унга домулло Миржалол Тошкандий ҳам ёрдам берган. Пирмуҳаммад мадрасаси Қўқон толиби илмлари олдида анча обрўси пастроқ дор ал-улумларидан саналар

экан. Шунинг учун ҳам ўша Мелибой Сўфибой ёрдамлари билан бир тиллою 14 тангага Мадрасаи Жомедан бир ҳужра олади. У Мулло Холмуҳаммад Курамағийдан дарс оладиган бўлади. Абу Убайдуллоҳ талабалик даврида қори Домулло Шер Ғозий Шермуҳаммаддан ҳам сабоқ олганини айтиб ўтган. Шу билан бир қаторда Абу Убайдуллоҳ Хиштин мадрасасининг имоми ва мутаваллиси Ҳожи Абдувалихон ҳамда Мадалихоннинг вазири Ҳожи Додожондан ҳам дарс ва сабоқлар олган. Шундан кейин Абу Убайдуллоҳ Тошкентга қайтиб, Ҳаким девонбеги хизматига мирзо бўлиб киради.

Абу Убайдуллоҳ ижтимоий фаолияти давомида катта мулкдорга айланади. У Тошкент ҳокимлари Лашкар қўшбеги (Фуломшоҳ бекларбеги Чатролий, Тошкент ва Дашти Қипчоқ мулкида 1810 йилдан 1841 йилгача танаффуслар билан волий бўлган ҳоким) девонида, Мулло Холбекка (1846), Азиз Парвоначига (1846 – 1847), Нормуҳаммадга (1847 – 1853), Мирзо Аҳмадга (1853 – 1857 йиллари волий) ва бошқаларга хизмат қилиб, Алиқули амир лашкар даврида (1863 – 1865) анча қийинчиликка дуч келган ва ундан «кўп ранжу азоб тортган» экан.

Тошкент истилосидан сўнггина у бу қувғинлардан қутулган. «Хулосат ал-аҳвол» асари муаллифининг вафот йили ва ҳаётининг охириги даври ҳозирча маълум эмас.

«Хулосат ал-аҳвол» асари муқаддима ва тўрт фаслдан иборат: Муқаддимада муаллиф ўз ота-онасининг ҳаётини баён қилади (2⁶ – 9⁶).

«Биринчи фасл. Ота-онамнинг мени болалигимдан балоғатга кирганликлари, тарбия қилиб улғайтирганликлари, каломуллоҳни ёдлаб, маълум дарс китобларини ўқишим ва илм талабида мусофир бўлишим».

«Иккинчи фасл. Замона зарурияти, балки Қодир Ягона қудрати ваโปรดаси билан билим йўлидан чиқиб, умаро мулозимлари ва мирзолари сафига кирганим ҳақида» (9⁶ – 66⁶).

«Учинчи фасл. Ўша вақтда бошлиқлар мулозимлари зумрасидан гаҳ бўлиб, гаҳ бўлмаб, замона тақозоси ва зарурат кучи билан хизмат қилиб, зарур бўлмаган вақтда ўша ишдан воз кечишларимнинг зикри (66⁶ – 91⁶).

«Тўртинчи фасл. Тошкент вилоятининг закотчилиги хизматига кириб, кейин маъзул бўлиб, яна шу вазифага насб бўлиш аҳволимнинг зикри ва шу ўртада юз берган ҳодиса ва воқеалар».

«Хотима. Бу банданинг ёши олтмишдан ўтиб, шундан сўнг кўрган ва билганларини ёзилиши».

Асар 148 варақдан иборат бўлиб, Қўқон абришам (ипак) қоғозида, ҳар бир саҳифада 16 сатрдан иборат матн билан ёзилган. Фаслларнинг номи қизил рангда (шингарф), матни қора рангда кўчирилган. Китобнинг муқо-

васи кўк рангда. Асар ҳижрий 1281 йили милодий 1864-1865 йили кўчирилган. Бизнинг тахминимизча, бу муаллифнинг автографидир.

Асар тарихий манба сифатида Қўқон хонлиги тарихи, хўжалик ва маданий ҳаётига оид бўлган далилларга эга. Абу Убайдуллоҳ маълумотлари хонликнинг этник тарихига доир ва халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳақида ҳам айрим маълумотлар беради. Бу маълумотлар тўғрилигига шубҳа бўлиши қийин, чунки бу далил ва маълумотлар ўз даврининг шоҳиди бўлган ва кўп воқеаларнинг бевосита иштирокчиси томонидан ёзилган.

Асар мазмуни Тошкент мулкда юз берган воқеаларни ўз ичига олиб, хонликнинг бошқа ҳудудлари ҳақида ҳам маълумот беради. Тошкент вилоятида Умархон давридан бошлаб, яъни 1810 йилдан 1841 йилгача Лашкар бекларбеги (қўшбеги) ҳоким бўлган. Абу Убайдуллоҳ бу ҳоким ҳақида катта самимият билан ёзади. Лашкар бекларбеги даврида Абу Убайдуллоҳ Ҳаким девонбегида закотчи бўлиб ишларди. Ҳаким девонбеги Тошканд, Туркистон, Чимкент ва Сайрам ноҳияларидан хирож ва закот оларди. Бошқа девонбеги Худойберди эса вилоятнинг қолган ерларидан хирож ва закот ишларига мутасадди бўлган.

Худойберди девонбеги хирож ва закот йиғадиган ҳудудларда XIX асрнинг 40-йиллари катта қўзғолон бўлади. Тошкент атрофида яшайдиган аҳоли хирож ва закотларнинг оғирлигидан бош кўтариб, Худойберди девонбегини 300 нафар қўшнини билан тутиб олиб, ўзини ўлдирадилар. Лашкар қўшбеги уларга қарши борганда қозоқлар тақир даштларга кўчиб кетадилар. А. Ҳуринбоев тахминича, улар Чу дарёсининг нариги қирғоғига ўтиб кетганлар.⁵³⁷

Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1822 – 1842) ҳукмронлигининг охириги йилида Лашкар қўшбегини Тошканд ва Дашти Қипчоқ волийлигидан олиб, ўрнига Каримкули меҳтарни ҳоким, Мулло Йўлдошни вилоят ботурбошиси этиб тайинлайди. Ун ойдан сўнг у Исобек деган кимсани бу мулкка волий этиб тайинлаган бўлса ҳам, аҳоли тинчимаydi. Шунда 1842 йилнинг бошларида Марғилонда ҳоким бўлган Лашкар қўшбеги қайта Тошканд мулкига ҳоким бўлиб келади. Абу Убайдуллоҳ ўз ҳомийси билан Марғилонда ҳам бирга бўлиб қайтади. Лашкар қўшбеги Қўқон итواتидан чиққан кўчманчи аҳолига қарши тўсатдан қўшин тортиб, кутилмаганда Пишпак қалъаси атрофида пайдо бўлади ва қалъа ҳокими Ёдгорбек билан тил бириктириб, элотиya оқсоқоллари билан битим тузади ва шу ўлкани қайта Тошканд итواتига киритади («Хулосат ал-аҳвол». 82^а – 87^а).

Абу Убайдуллоҳ шу даврдаги Тошкентнинг маданий ҳаётига оид, олим ва домуллолар Халифа Баҳодур шайх, Эшон Юсуфхон, Тўрахон Эшон,

Халифа Охунжон, шайх Али Қоратош ҳақида ҳам айрим қайдларини берадики, булар тадқиқотчиларга ўтган асрнинг маънавий муҳитини ёритишда қўл келадиган материаллар саналади. 1842 йили Бухоро амири Қўқон хонлигини босиб олганидан сўнг Тошкентга амир Насруллоҳ номидан Муҳаммадшариф оталиқ ҳоким этиб тайинланади. Абу Убайдуллоҳ эслатишича, бу оталиқнинг Лашкар қўшбегига нисбатан қаттиқ адовати бўлган. Муҳаммадшариф оталиқ Бухоро амири ҳомийлигидан фойдаланиб, Бухоро қарамлигидан озод бўлган Қўқонга қаршилик кўрсата бошлайди. Шунда у Хўжандни забт қилмоқчи бўлиб, қирқ кун қамалга олади. Абу Убайдуллоҳ ҳам унинг қўшини билан Хўжандга бориб қайтади. Муаллиф Хўжанд вилоятининг талон-торож қилинишини афсус ва надоматлар билан қайд этади. Муҳаммадшариф Топшканд ҳокимлигидан ҳайдалгандан сўнг Салимсоқхон ибн Шералихон волий, Шоди додҳоқ унинг олдида ботурбоши бўлиб келади. Аминжонбой деган киши унга закотчи бўлиб, ўз ўғли Зокиржонни закотхонага мутасадди қилиб тайинлайди. Кейинчалик Салимсоқбек Тошкентдан чақириб олиниб, ўлдирилади. Уч ойдан сўнг унинг ўрнига «Азиз бача деган баъзи авбошларнинг маҳрами Топшканд ва Дашти Қяпчоққа ҳоким бўлиб келади (103^а)», дея хабар беради муаллиф.

Абу Убайдуллоҳ ўз асарида берган ажойиб бир маълумот бор. Маълумки, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» номли тарихий романида Азиз парвоначи воқеаси ва Тошкентдаги 1847 йили содир бўлган қўзғолонни бадий тилда баён қилган. Бу романда тарихий бир муайян давр акс эттирилган бўлиб, у 1846 йилдан 1860 йилгача давом этади. 1846 йили Азиз парвоначининг Тошкентга волий бўлиб келиши, 1860 йил эса асарнинг қаҳрамони Отабекнинг дўсти уста Мўмин билан Авлиёота шаҳри ҳимоясида қурбон бўлишлари санасидир. «Хулосат ал-аҳвол» асаридаги маълумотлар «Ўткан кунлар» романининг типологизацияси ёки персонафикацияси учун баъзи муҳим далиллар бериб, асардаги тарихий шахслар таржимаи ҳолларини ёритиб, манбадаги маълумотларни ёзувчи талқини билан солиштириб, қиёсий ўрганиш учун ёрдам беради. Абдулла Қодирий талқинида берилган энг марказий персонажлардан бири Юсуфбек ҳожи образи экинчи бизга маълум. Унинг образи Абдулла Қодирий томонидан умумлаштирилган, ҳаёти ва тақдири адабий талқинда акс эттирилган. Абу Убайдуллоҳ маълумотига қараганда (103^а – 105^б, 107^а, 150^а – 153^б). Юсуфбек ҳожининг асл номи Муҳаммадйусуфбек бўлган, Авазмухаммад Аттор Хўқандий «Тарихи жаҳоннамои» асарида эса унинг номини «парчабофлардан» деб касбига ҳам ишора қилади.⁵³⁸ У «Ўткан кунлар» асарида тасвир этилганидек Азиз парвоначига эмас, балки ундан кейин Тошкентга ҳоким бўлиб келган Нормухаммад қўшбегига вазир ва дабир (котиб)

бўлган. Азиз парвоначи даврида унинг вазири ва маслаҳатчиси Муҳаммад-нонус ибн Азимжон «силлиқ» бўлган экан: «Бу Азимжон «силлиқ» дегани Муҳаммадалихон даврида Қўқон вилоятида мартаба-мансаб пайдо қилиб, мазкур вилоятда ёмон ишларга сабаб бўлди. Кейин уни мувоҳаза қилиб (амалидан олиб), охири Пишпақда ўлдирилди. Азимжон «силлиқ» ва Каримқули меҳтарким, унинг лақаби «жин урсин» эди, иккаласи бадкирдор эдилар. Бир шоир улар ҳақида деди:

*Бузди Фарғона элини қуто-ат-тариқ,
Бири ханнос жин урган, бири ва-н-нос силлиқ»* (113⁶).

Азизбек парвоначи Чуст вилоятдан («Тарихи жадидаи Тошканд» аса-рида Муҳаммадсолиҳ уни Аштий деб атайд) бўлиб, бир ярим йил Тошкентда ҳокимлик қилади. Абу Убайдуллоҳ Азиз парвоначини «бачча» ва «баъзи авбошларга маҳрам эди» деб унга нафратини баён қилади. Азиз парвоначи Тошкент қўзғолонидан сўнг мансаб ва вазифасидан олиниб, ўрнига Кировучи ҳокими Нормуҳаммад волий бўлади. Азиз парвоначи вазифасидан олинишида катта хизмат қилиб, халққа бош бўлган Муҳаммад-юсуф Нормуҳаммадга вазир ва дабир бўлади. Бу вазир Абу Убайдуллоҳни қайта закотхонага мирзо этиб тайинлайди. Абу Убайдуллоҳ эсдаликларига қараганда, Муҳаммад-юсуф Оқмасжид муҳосираси ва мудофасида (1853 йили) ҳам қатнашиб, Қосим мингбоши, Сўфибек додхоҳларга ҳам дабирлик қилган экан.

Шуни таъкидлаш керакки, Оқмасжид истилосидан олдин Абу Убайдуллоҳ давлат арконларига Шамайга рус маъмурияти олдига бир жиддий элчиларни юборишларини маслаҳат беради ва ўзи элчи сифатида Миён Халил Соҳибзода ибн шайх Аҳмад Форуқий – Нақшбанд Сарҳиндийни⁵³⁹ кўрсатади. Аммо унинг ўрнига Йўлдошбой карвонбоши Шамайга юборилади. Бу элчилик натижасиз тугайди. Россия империяси Қўқон хонлигининг ўзаро уруш ва низоларидан фойдаланиб, унинг ерларига бостириб киришни бошлайди. Шу ўринда Абу Убайдуллоҳнинг бир хулосасини келтиришни лозим топдик. Шералихон даврида (1842 – 1844) Қўқон хонлиги Бухоро амирлиги истилосидан ва ўзаро жангу жадаллар ҳамда низолар натижасида жуда ҳам заифлашиб кетади. Хўжалик ва маданий ҳаёт, савдо ишлари, ер-сув масалалари бузилиб кетиб, ички ва ташқи вазият оғирлашди. «Шералихон давридан бошлаб олдинги ҳокимлар томонидан тузилган давлатдорчилик тартиби бузилади. Ҳар бир киши бирор жойда ҳоким бўлса, хоҳишига қараб зулм ва ситамни ўзига касб қилиб оларди. Оғир воситалардан фойдаланиб, халқдан хоҳлаган нарсасини тортиб олар-

ди. Айниқса, ўзоқда жойлашган вилоятлар аҳволини ҳеч ким сўрамасди». Абу Убайдуллоҳнинг шундай тушкун ҳолатга тушиб, афсус билан ҳокимлар зулм-ситамлари ҳақида ёзган эсдалик ва маълумотларига А. Ўринбоев ҳам алоҳида диққат қаратган.

1853 йили Тошкент ва Дашти Қипчоқ мулкида Мирзо Аҳмад деган киши волий бўлади. Янги ҳоким 1857 йилгача бу ўлкада ҳокимлик қилиб, ундан сўнг ҳам Қўқон хонлиги тарихида катта ўрин эгаллаган. Мирзо Аҳмад ҳоким бўлиб олгач, энг аввал Нормуҳаммад даврида вазир ва дабир бўлган Муҳаммадйусуф («Ўткан кунларда» Отабекнинг отаси) қасдига тушиб, уни тутиб олиб ўлдиarmoқчи бўлади. Лекин Муҳаммадйусуф олдинроқ ўз жонидан хавфсираб Чимкентнинг Манкат қишлоғида яшириниб яшайди. Аммо унинг Абдулмўмин деган хизматкори Мирзо Аҳмадга Муҳаммадйусуфни тутиб беради. Мирзо Аҳмад уни Авлиёотага олиб бориб, дорга осадди (150^а – 153^б). Бу воқеа 1232, милодий 1865 йили содир бўлган экан. Абдулмўмин номли бу шахс анча йил олдин Муҳаммадйусуф уйига садақа сўраб келган экан. Муҳаммадйусуф ундан номи ва ҳол-аҳволини сўраб, ўз тарбиясига олади. Кейинчалик Абдулмўмин хиёнатига нима сабаб бўлганини Абу Убайдулло маълум қилмайди. Биз ҳам ортиқча таҳминлардан чекинамиз.

Абу Убайдуллоҳ «Хулосат ал-аҳвол» асарида солиқлар ҳамда хирож ва закот олишда ҳокимлар ва закотчиларнинг оддий халққа нисбатан зулм-ситама ва зўравонлик қилишларига мисоллар келтиради. Тошкент ҳокими Мирзо Аҳмаднинг бундай ишларда ҳийла-найранглари чегараси йўқлиги Абу Убайдуллоҳ тасвирида жуда объектив чиққан. Унинг бу сиёсатидан Дашти Қипчоқ аҳолиси норози бўлиб, қўзғолон кўтариб, ҳатто «бундай мусулмон ҳокимдан кофирлар яхши», деб ҳар йили русларни бир манзил ичкарига олиб келганларини таъкидлайди (166^а – 167^а).

Мирзо Аҳмад даврида закотлар тўрт баробар кўп олиннадиган бўлади. У найранг ишлатиб, кўчманчи аҳолини ҳар йили борадиган яйлов ва қишлоқларига қўймай, уларга бошқа ерларга боришни буюради. Масалан, Авлиёота атрофидаги қозоқлар жамоасига Чимкентга кўчиб боришлари учун фармон беради. Жамоа оқсоқоллари тўрт минг тилло йиғиб, Мирзо Аҳмад яқинларига бериб, бу фармонни бекор қилишни сўрадилар (162^б). Ёки Авлиёота бозорида у бирор жамоа бошлигини кўриб, тутиб олиб «сизларнинг жамоаларинг 5000 тилло қарздор, ҳозир шу маблағни топиб берасан», дер экан. Бермаса, жазо бериш билан кўрқитиб, унга шу бозордаги бирор дўкондордан қарз олиб тўлашни маслаҳат ҳам берар экан. Дўкон эгаси Мирзо Аҳмад олдиндан бериб қўйган пулни фоизи билан қарздорга беради. Бу маблағдан кунига 300 танга фойда тушар экан. Вақтида қарз

тўланмаса, ҳар куни ортиқча 100 танга олишларини талаб қилиб, буйруқ беради. Мирзо Аҳмад хонга деб аҳолининг яхши отларини ҳам тортиб оларди. (163⁶, 162^а). Бечора халқ солиқларни тўлай олмай ўз мол-ҳоллари, ҳатто фарзандларини ҳам сотиб, пулини закотчиларига берарди. Яна қарздор бўлган жамоа аҳли қарзини закотчилар жамоа аҳлига баробар тақсим қилиб берар экан ва уларни тўлашга мажбур қилар эканлар (162⁶, 163^а).

Мирзо Аҳмадга қарши халқ нафрати ва норозилиги ошиб борарди. Закотчилар халқдан қўрқиб, хирож ва солиқ олиш учун катта қўшин билан чиқадиган бўлдилар. 1857 йили Авлиёота атрофидаги аҳолидан закот олишга чиққанда «Хулосат ал-аҳвол» муаллифи ҳам 30 – 40 нафардан иборат даста билан Меркага боради. Улар қўйлардан закот оладиган вақтда Мирзо Аҳмад номидан тўрт нафар ясовул келиб, зўрлик билан ортиқча солиқ оладилар. Шунинг учун ҳам муайян бир кунда аҳоли кўзғолон кўтариб, ҳамма закотчиларни тутиб олиб, ҳар бирини алоҳида бир овулга гаров сифатида олиб борадилар. Бу кўзғолонга Худойберган ибн Бойит баҳодур бошчилик қилган эди (165^а). Кўзғалган халқ Мирзо Аҳмадни кўшини билан Авлиё ота қалъасига қамаб қўядилар. Уни халқ қамалидан Шодмонхўжа ва Маллахон бошчилигида Худоёрхон юборган қўшин қутқаради (262^а).

Шу даврда Қўқон хонлигининг ички ва ташқи вазияти янада оғирлашиб кетади. Фарғонада қирғиз ва қипчоқлар йўқолган мавқеларини қайта қўлларига олиш учун марказий ҳукуматга қарши низолар бошлайдилар. Бу воқеалар ҳам Абу Убайдуллоҳ диққатидан четда қолмаган. Маллахон ибн Шералихон Алимқули қирғиз ёрдамида тахтга даъво қилиб, хонлик тожига эга бўлади (1857 – 1862). Бу даврда Мирзо Аҳмад ва Дўст Муҳаммад дастурхончи Худоёрхонга яқин бўлиб қоладилар. Маллахон даврида Ўтаббий Тошкентда волий бўлиб, Қурбонбек номли акасининг қизига Маллахон уйланади. Ўтаббийдан кейин Тошкентда бир муддат Муҳаммад Мусо парвоначи ҳоким бўлади. 7 – 8 ойдан сўнг унинг ўрнига Рустамбек ибн Қозоқбий ибн Тулибий (Солиҳбек охунднинг акаси) ўтиради. Шу Рустамбек Абу Убайдуллоҳни закотхона мирзолигига даъват қилган экан. 10 ойдан сўнг у ҳам волийликдан бўшайди ва ўрнига Қаноатшоҳ (Калли Қаноат) ҳоким бўлади (172^а). Пишпак жангидан сўнг Қурбонбек Қозоқбий ўғли (Маллахоннинг қайнотаси) бир муддат Тошкентда ҳоким бўлади (175⁶). Маллахоннинг ўлимидан сўнг (1862 йили) Тошкент мулки Қўқон тобелигидан чиқмоқчи бўлади. Худоёрхон қайта тахтга ўтиргач, укаси Султон Муродбекни Тошкентга волий этиб тайинлайди. Аммо ўз ўрнига ботурбошиси Дўст Муҳаммадни юборади. Худоёрхон ҳомийси амир Музаффар эса ўз томонидан Йўлдошбек (бу ҳам Қозоқбий ўғли бўлган) де-

ганни Тошкент ҳокими қилиб тайинлаб, ёрлиғ юборади. Унинг тарафдорлари Холмуҳаммад закотчи-қорақалпоқ 200 нафар одам билан Дўст Муҳаммадни қамаб, зиндонбанд қилади. Бундан хабардор бўлиб Қўқон ҳукуматининг тарафдорлари Юсуф бий, Гадоё саркор, Норхўжа эшон ва Абдулқосимбой (1810 – 1892) эшон Миён Халил Соҳибзода олдиға келиб, ундан маслаҳат сўрайдилар. Унинг маслаҳати ва розилиғи билан 12 минглик оломон ўрдаға бориб, Дўст Муҳаммадни озод қиладилар. Чорсуда шу иккала гуруҳ орасида жанг бўлади. Домулло Солиҳбек, Холмуҳаммад ва Йўлдошбеклар уй-ҳовлиларини халқ талон-торож қилади, Қурбонбек ва Норхўжа эшон ҳалок бўладилар (198^а). Тошкент аҳолиси бу ишлар Домулло Солиҳбек иғвосидан деб билади ва хон олдида дастурхончи бўлган унинг укаси Рустамбекни қатл этишни Худоёрхондан талаб қиладилар. Аммо Худоёрхон уни амир ҳузуриға юборади. Абу Убайдуллоҳ маълумотиға қараганда, Худоёрхоннинг онаси ўзининг яқин қариндошларидан бўлмиш бир қизни амир ҳузуриға ҳадя тариқасида юбориб, ундан мадад беришини илтимос қилган экан.

«Хулосат ал-аҳвол» асарида шунга ўхшаш маълумотлар ҳамда юқорида келтирилган тафсилотлар кўп манбаларда учрамайди. Шунинг учун ҳам Абу Убайдуллоҳнинг бу асари жуда қимматлидир.

Асарнинг охириги варақларида Абу Убайдуллоҳ Тошкентнинг Россия империяси томонидан босиб олинishi, Алиқули амирлашқарнинг ҳалок бўлиши ҳақида маълумот беради. Тошкентға босқинчилар қўшини киришидан олдин, ҳижрий 1281 йил зу-л-ҳижжа ойининг 27-сида (милодий 1865 йил 23 май) Тошкент зодагонлари машваратға жам бўлиб, Бухоро тобелиғиға кирмоқчи бўладилар. Аммо улар яна икки гуруҳға бўлиниб кетадилар. Бир тоифа тарафдорлари Маллахоннинг ўғлини (Султон Сайидни) хон кўтарадилар. Аммо иккинчи гуруҳ бошлиғи Мулло Солиҳбек аввал русларға хат юбориб, уларға шаҳар дарвозаларини очиб беришни ваъда қилган экан, бироқ бу гуруҳ тез орада Бухоро амирини қўллаб-қувватлашға ўтганларини эса рус архив материаллари ва «Тарихи жаҳидан Тошканд» асарида келтирилган маълумотлар исботлайди. Қўқон лашқари чиқиб кетганидан сўнг Россия билан сулҳ тузилади. Абу Убайдуллоҳ бу музокара ва сулҳ шартларини ўз асарида берган. Бу маълумот ҳам аксар манбаларда йўқлиғи учун уни келтирамай.

«Алқисса, шаҳарнинг ҳамма аҳолиси тил бириктириб, иттифоқ туздилар. Мулло Солиҳбек ҳам бу маъноға тан берди. Вилоятнинг катталари ва оқсоқоллари уруснинг улуғларидан бўлмиш женерол деган ҳузуриға бирлашиб бордилар. Улар сулҳ эшиklarини очиб, мазкур шартларни муҳокама қилдилар. Ҳаммаси қабул бўлди ва женерол ўз тилидан ёзма битим ёзиб

берди. Урусиянинг ҳамма улуглари ўша аҳдномага қўл қўйиб имзо чекдилар. Ранслар бу мактубни шаҳарга олиб бориб, катта йўлларда аҳоли ва фуқарога ўқиб бердилар. Биринчи шарт шулки, (Урусия) ҳеч қачон мусулмонларнинг дини ва шариат ишларига дахл этиб, таарруз қилмайди ва шариатга зарар етказиб, уни оёқости айлайдиган ишни ҳам қилмайди. Мусулмонларни ўз ҳолларига қолдиришлари керак. Бошқа шарт шулки, мусулмонлар уйларига ижозатсиз ва рухсатсиз уруслар ҳамда саллотлар (аскарлар)нинг киришлари мумкин эмас. Бошқа шарт. Ҳеч қачон хоҳ бир йил, хоҳ йигирма йил, хоҳ юз йил ўтмасин, мусулмонлардан саллот олмасин. Бошқа шарт. Васиқалари бор, сотиб олган ёки оталаридан мерос қолган мусулмон ерларидан ва шунга ўхшаган ерлардан хирож ва таноб (пули) талаб қилмасин ва шаҳардан узоқда жойлашган ва ҳали олди-сотди жараёнига кирмаган ерлардан фақат ушр олиб, ундан зиёдасини талаб қилмасин. Ва бошқа шарт шулким, бозордан торозу ва миршаблар учун, қўй бозоридан, туя, от ва мол ва шунга ўхшаганлардан олдинги Қўқон ҳукумати золимларча оладиган закотдан ташқари нарса талаб қилмасин ва бир фулус (ортиқча) олмасин. Бошқа шарт. Нимаики, Муҳаммад салаллоҳу алайҳи вассалам шаръи шарифлари фуқаро зиммасига қўймаган бўлса шуни мусулмонлардан талаб қилмасин (234^{а-б}).

Шундан сўнг Абу Убайдуллоҳ Яъқуб бий тилидан Мулло Солиҳбекни Россия ҳукумати томонидан сургун қилинишини баён этади. Яъқуб бий сўзига қараганда, Мулло Солиҳбек янги маъмурият тарафидан хиёнатда айбланиб, Россияга олиб кетилган экан. Мулло Солиҳбекнинг «хиёнати» шундан иборат эдики, у Россия ҳукуматига ва унинг Туркистонни босиб олиш сиёсатига қарши чиқиб, босқинчиларга қаршилик кўрсатишни халқ орасида тарғиб қилган.⁵⁴⁰

Абу Убайдуллоҳ қаламига мансуб «Хулосат ал-аҳвол» номли асар маълумотларини архив ҳамда бошқа манбалар маълумотлари билан солиштириш, уни таржима қилиб, изоҳ ва кўрсаткичлар билан чоп этиш навбатдаги вазифаларимиздан бири бўлиб қолмоқда.

IV.2.12. Комий ва унинг «Таворихи манзума» асари

«Таворихи манзума» асарининг муаллифи Комий-Имомали ал-Кўҳандизий/Қундузий Афғонистоннинг Қундуз шаҳри қозиси оиласида дунёга келган. 1824-1825 йилли у Кошғарга боради. У ердан қайтгач, 1828 – 1830 йиллари Бухорода яшайди ва амир саройига яқинлашади. Шу йиллар давомида амир Насруллоҳ буйруғи билан «Дурраж ат-тож» («Тож дури») номли китобини ёзади. Кейинчалик Имомали Қори Қундузий Қўқон хон-

лигига келиб, Хўжандда яшайди. Сўнг хонлиқнинг пойтахти Қўқонга келиб, мударрис Мулло Абдулазиз Махсум Қози Ғаний олдида муаммо илмини ўрганади. Қўқонда Имомали косиблик қилиб кун кечирган. 1842 йили май ойида Қўқон амири Насруллоҳ томонидан босиб олинганида Комий бу воқеага бағишлаб амирнинг шаънига бир неча мақтовли таърихлар битади. Лекин икки ойдан сўнг хонлик Бухоро зулмидан озод бўлгандан кейин Комий мажбур бўлиб, иккинчи маротаба Кошғарга боради. Комий фақат Худоёрхон даврида Кошғардан қайтиб келади. 1850 йилдан кейин у «Таворихи манзума» («Шеърда битилган тарихлар») номли асарини ёзади. «Таворихи манзума»да Қўқон хонлиги Кошғар ҳамда Бухорода юз берган тарихий воқеалар тарихий моддалар орқали ёзилиб, уларнинг йиллари кўрсатилади.

Асарнинг қўлёзма нусхалари жуда ҳам кўп учрайди. «Тарихи манзума» мавжуд каталогларда ҳамда олимлар А. Мухторов ва Е. А. Маджий томонидан таҳлил этиб ўрганилган.⁵⁴¹

IV.2.13. Тожирнинг «Ғаройиби сипоҳ» асари

Қўқон адабий муҳитида яратилган тарихий асарлар орасида муҳим ўрин эгаллаган асарлардан бири тожик тилида ёзилган «Ғаройиби сипоҳ» («Қўшин ажойиботлари») ҳисобланади. Бу асардан фақат бир нусха бор бўлиб, у ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида, қўлёзма рақами 5408 остида сақланади. Асарнинг китобати чала қолган бўлса ҳам, Қўқон тарихига оид муҳим маълумотларни беради. «Ғаройиби сипоҳ» Тожир деган кишига нисбат берилади. «Тожир» тақаллуси асарда келтирилган бир маснавийнинг мақтаида учрайди (8⁶). Тожирнинг таржимай ҳоли маълум эмас. Унинг савдо-сотик ишлари билан машғул бўлганини тахмин қилиш мумкин. Тожир ўз асарининг ёзилиш йилини қуйидаги байтда келтиради:

*Жустам з-исм торихи таснифи китоб,
Гуфто худ, ки торихи исмаиш «Ғаройиби сипоҳ».*

Таржимаси:

*Бу китоб ёзилиш йилини китоб номидан қидирдим,
Хирад дедими, унинг таърихи номидадир «Ғаройиби сипоҳ».*

Абжад ҳисоби билан «Ғаройиби сипоҳ» санаси 1281 йилни беради. Бу сана милодий 1864-1865 йилга тўғри келади.

«Ғаройиби сипоҳ» асари настаълиқ хати билан Қўқон қоғозидан 16

қатордан кўчирилган. Ҳаммаси бўлиб 38 варақдан иборат. Асар охирига-ча кўчирилмаган (СВР. VII, 41).

Бизнинг фикримизча, асар муаллифи қўшин ва аскарлик ишларига яқин бўлган. Тожир сарой ишлари ва ташқи сиёсатга алоқаси бўлган баъзи маълумотларни келтирадими, бу муаллифнинг ёки ровийларнинг сарой ва давлат ишларига аралашиб юрганликларидан дарак беради. Шунинг учун ҳам «Ғаройиби сипоҳ» асарининг баъзи маълумотлари ишонарлидир.

Асарнинг мундарижаси қуйидагича:

- Хўқанднинг бунёд бўлиши ҳақидаги фасл;
- Фарғона шоҳларининг насаблари ҳақидаги фасл;
- Умархоннинг тахтга ўтиргани ҳақидаги фасл;
- Достони жулуси Муҳаммадалихон;
- Хони шижоатнишон (Муҳаммадалихон)нинг Ғозий бўлгани ҳақидаги достон.

– Охунд Аълам Почони Чинга элчи бўлиб боргани ва сафарнинг тафсилотлари (ҳақидаги фасл);

– Хонпошпо ойимга алоқадор тафсилотлар;

– Қўқон хони Муҳаммад Алихон ва Бухоро амири Насруллоҳ ҳақида ва Қўқоннинг 1842 йили амир Насруллоҳ қўшини томонидан истило этиб, тасарруфига ўтиши ҳақида (23⁶ – 29⁶);

– Ва ниҳоят, қисқача Бухоро амири гумаштаси Иброҳим парвоначининг даври, Шералихон ҳукумати ва қирғиз-қипчоқлар чиқишларининг бошланиши баён этилади. Асарнинг тафсилоти Мусулмонкул қипчоқнинг мингбоши бўлиб, ҳукуматни қўлга олиши билан узилган.

Бу асарда мавжуд бўлиб, аммо Қўқон тарихий манбаларининг бошқасида учрамайдиган баъзи маълумотларни таъкидлаб ўтамиз:

Олимхон (ҳукмронлик йиллари 1798 – 1810) ўғли Муродхонни Бухорога юбориб, кейин Тошкентга қарши боргани ҳақидаги хабар (5⁶). Умархон даврида (1810 – 1822) Бухоро билан яқин алоқалар бўлгани, жумладан, Охунд Домулло Мир Боқий элчилиги ҳақида маълумот. Умархон вафотидан сўнг синглиси Офтобойим бинти Норбўтахоннинг тахтга даъво қилиб, ўғли Чиний тўрани хонлик маснадида кўтармоқчи бўлгани ва бунга тоғалари Қосим бекларбегининг қарши чиқиши ҳақидаги маълумот (11^{а-б}). Бу маълумот кейинчалик нима учун Офтобойимнинг эри Маъсумхон тўра ва ўғли Ҳакимхонни Муҳаммад Алихон сургун қилганига аниқлик киритадими деб ўйлаймиз, зеро, Муҳаммад Алихон хон бўлгач, бу қариндошларини йўқ қилишга, ҳеч бўлмаса хонликдан сургун этишга ҳаракат қилиб, мақсадига ҳам эришган эди.

Яна муҳим маълумотлар қаторида Муҳаммад Алихоннинг Чин ва Истанбулга юборган элчиларини айтиш мумкин.

Қўқон тарихи, айниқса, Мадалихон тақдирига Хонпошша бинти Сайид Ғозий Маҳмуд тўранинг фожиаги таъсир етказгани бизга маълум. Бу ҳақда «Мунтахаб ат-таворих» муаллифи Ҳакимхон тўра ибн Маъсумхон тўра ҳам асарида муҳим маълумотларни берган. Бу воқеаларга тегишли Тожир шуни илова қиладики, Муҳаммад Алихоннинг бу никоҳига (Хонпошша Муҳаммад Алихоннинг отаси Умархон никоҳида бўлган) қози аскар Мирзо Қаландар ривоят топиб фатво беради.

Бухоро амирлиги билан муносабатларга Тожир қуйидаги маълумотлари билан ойдинлик киритган. Маълумки, амир Насруллоҳ 1842 йилнинг баҳорида Қўқонга бостириб кирмоқчи бўлиб, Хўжандга келади ва унинг яқинида Муҳаммадалихон лашкари билан жангга киришади. Амир Насруллоҳ Қўқон хони Муҳаммад Алихонни ўз онаси Хонпошшани никоҳига киритгани учун жазо бермоқчи бўлиб, қўшин тортган эди. Тожир шу жангда хон томонидан юборилган қўшин бошлиқларининг номларини баён қилган. Унинг маълумотига қараганда, Мадалихон (Муҳаммад Алихон) амирга қарши беш туғ лашкари билан чиқади. Кўк рангли туғ билан хоннинг қайнотаси Муҳаммадшариф оталиқ қизил туғ билан Сайид қўшбеги, қора байроқ остида хоннинг тоғаси Холибек қўшбеги, оқ туғ остида беш минг қирғиз аскари билан Норқўзи парвоначи ва сариг туғ остида Хўжа Мурод додхоҳ урушга киришган эканлар.

«Ғаройиби сипоҳ» асарида шоир Жунайдулло Ҳозиқ ҳақида ҳам маълумот бор. Қўқон амир Насруллоҳ лашкари томонидан истило қилинган вақтда Ҳозиқ пойтахтда бўлиб, бу зўравонликка шоҳид бўлган, халққа нисбатан мангитларнинг зулму ситамларини кўрган. Бу ёвузликларни шоир ўз шеърларида келтирган. Бизга маълум бўлган унинг машҳур:

*Буриди бар тани худ аз надомат,
Либосе то ба домони қиёмат, —*

(Мазмуни: Надомат ва беномусликдан ўзингга қиёмат кунига ча либос тикдирдинг) деган мисраларига Тожирнинг қуйидаги маълумоти илова ҳисобланади: «Ғаройиби сипоҳ» муаллифи хабарича, Ҳозиқ бир куни йўлда бир чопарни учратади. У амирга хат олиб бораётиб, унда Қўқоннинг амир тасарруфига ўтиб, бу мулкда ҳам у ҳоким экани маълум этилмоқда эди. Ҳозиқ номани ўқиб, бир чеккасига ёзади:

*Ҳазратам имрўз даъвий нубувват макунад,
Соли дигар, ки худо хоҳад худо хоҳад шудан*

*(Ҳазратим бугун пайгамбарликка даъво қилади,
Келаси йил насиб этса худо бўлса ажаб эмас).*

Бу ишорани ўқиб, Бухоро амири Ҳозиқни йўқ қилиш пайига тушади ва бир қотилни Шаҳрисабзга юбориб, шоирни ўлдиради. «Шунинг учун ҳам фузало кишилар уни шаҳид деб биладилар», – дейди Тожир. Ва қуйидаги машҳур байтни келтиради:

*Ман ки на бисмил шудам на зеби фитроке,
На аз хунам замин олуда шуд на домани поке
(Мен на чала жон бўлдим, на овланган қаторда бўлдим,
Қонимдан ер ҳам бўялмади, бирор пок этакни ҳам булғамадим).*

Асар қирғиз-қипчоқларнинг низолари, Муҳаммадйосиф, Шоди додхоқ мингбоши, Муҳаммадназарбек, Мусулмонқулларга тегишли воқеалар билан якунланади, аниқроғи шу ҳодисалар баёни давомида узилган.

Тахминимизча, асарнинг муаллифи «Ғаройиби сипоҳ» тафсилотини ўз давригача бермоқчи бўлган. Асар янги нусхаларининг топилиши бу масалаларга ойдинлик киритади деб умид қиламиз.

IV.2.14. Бекназарнинг «Амирлашкар жангномаси» асари

Бекназарнинг «Амирлашкар жангномаси» асари ўзбек тилида ёзилган шеърый асардир. У битилган қўлёзма нусханинг 72^а-варақда муаллифнинг номи берилган. Асарнинг 70^б-бетида «ушбу китоб жангнома турур, амирлашкарнинг уруш қилгани баёни турур» деб сарлавҳа берилган. Асар бир баёз таркибидан ўрин олган ва бу нусха ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида қўлёзма 1925 рақам остида сақланади. Асар фақат «Хўжанд устида уруш бўлганининг баёни» номли бир бобдан иборат. Унда Хўжанд мудофааси ва унинг Русия томонидан босиб олиниши (1866 йили июнь ойида) тафсилотлари давомида Тошкент, муҳофазаси ва унда қаҳрамонлик кўрсатган Алиқули ҳақида ҳам сўз болади. Асарда қирғиз ва қипчоқ низолари ҳамда Бухоро ўрталаридаги муносабатларга алоқадор маълумотлар бор.

«Амирлашкар жангнома»си 238 байтдан иборат бўлиб, 27 вараққа кўчирилган (70^б – 87^б). Котиби Муҳаммаднӣз Охунд. Кўчирилиш санаси ҳижрий 1296 (милодий 1878) йил. Хати настаълиқ. Матни қора сиёҳда, боб номи қизил рангда кўчирилган. 10х6. Матнда 14 сатр. Муқоваси қалин мағздан, ранги кўк ва мунаққаш. 3 та тамғаси бор. Таякиси таъмирланган.

IV.2.15. Тарихчи Авазмуҳаммад Аттор Хўқандий

Қўқон тарихнавислик мактабида шоир, котиб ва тарихчи Авазмуҳаммад Аттор ибн Мулло Сўфи Муҳаммад Аттор Хўқандий ўзининг серқирра ижоди билан катта из қолдирган. Унинг номи Шарқ адабиёти ва маданиятида тарихчилар Наршахий, Табарий, Жужзоний, Бальямий, Насриддин Байзавий, Рашидаддин, Фахриддин Банокатий, Ҳамидуллоҳ Қазвиний, Муҳаммад Шабонгаройи, Фасиҳиддин ал-Хафавий, Али Яздий, Мирхонд, Хондамир, Ҳакимхон ва бошқа машҳур мутафаккирлар билан бир қаторда туради.

Авазмуҳаммад Аттор ҳаётига тегишли маълумотлар жуда ҳам оздир. У ўзининг асарларида таржимаи ҳолига тегишли баъзи хабарларни беради. «Тарихи жаҳоннамои» муаллифи XIX асрнинг бошларида дунёга келиб, шу асрнинг 70-йилларида вафот этган. Авазмуҳаммад Умархон, Муҳаммадалихон, Шералихон, Худоёрхон, Маллахон, Султон Сайидбек ва Қўқон тахтига қисқа бир муддатга кўтарилган хонларга замондош бўлиб, кўп тарихий воқеалар ва ҳодисаларнинг гувоҳи бўлган. Унинг бир ўғли борлигини В.В.Наливкин ўз китоби «Қўқон хонлигининг қисқача тарихи»да қайд этади. Чунки В.В.Наливкин «Тарихи жаҳоннамои» асарини Авазмуҳаммаднинг ана шу ўғли қўлида кўрган ва ундан фойдаланган экан.

Авазмуҳаммад Аттор умумжаҳон тарихига бағишланган икки жилдли «Тарихи жаҳоннамои» («Жаҳонни кўрсатувчи тарих») ҳамда Қўқон хонлиги тарихига оид «Тухфат ат-таворихи хоний» («Тарихнинг шоҳона тухфаси») номли асарлар муаллифи ҳамдир.

Авазмуҳаммад ота касби атторлик, табибчилик ҳамда котиблик билан шуғулланган. Авазмуҳаммад қўли билан кўчирилган ҳинд табиби Муҳаммад Арзонийнинг «Муфарриҳ ал-қулуб» («Қалбларнинг сурури») асари бизгача етиб келган (Бу асар собиқ ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида, қўлёзма 4880 рақам остида сақланади).

Авазмуҳаммад Аттор «Тарихи жаҳоннамои» асарининг биринчи жилдида китобининг таърифи ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради: «Шундай тарихий китоб қадимдан ҳозирги кун, яъни 1274 / 1854-1855 йилгача бизга етиб келмагандир. Ва бу иш янги бўлиб, унинг янгича лаззати бор. Бу нусханинг ёзилиш сабаби қуйидагича: «Бу банда ва фақир, бу мусаввада ва сатрларнинг муаллифи атторлар растасида туруб, бекорчиликдан бир неча қол дору ва атторлик нарсаларни сотиш билан машғул эрдим. Менинг камбизоатлигим ва фақирлигим ҳамма яқинларим ва дўстларимга маълум эди. Ўшанда узоқ муддатлар форс тилидаги кито-

блар ва қўлёмалар кўчириш билан машғул эрдик. Китобат ва ёзилиш вақтида қўлимизга «Мунтахаб ат-таворих» номли бир китоб тушиб қолди. Уни ҳам кўчира бошладик. Ва биз унинг тафсилотларида кўп зиддият ва қарама-қаршилик кўрдик. Шу сабабдан мен дўстларимдан тарихий китобларни менга беришларини илтимос қилдим, чунки улар кўп тарихлар ва ҳодисаларни ўқиб эшитган эдилар. Оллоҳ таоло инояти билан биз ҳаммасини тартибга солиб, китоб шаклига келтирдик... Бу китобнинг баёни Одам алайҳиссалом давридан бошлаб ... бугунги кунгача, яъни Сайид Муҳаммад Худоёрхон кунларигача давом этади. Китобнинг ёзилиши 16–17 йилга чўзилган.

Бу фақир у бечора араб тилини махсус ўрганмаган ва бошқа ишлар устозларидан ҳам дарс олмаган, фақат форсий китоблар билан қаноатланган эдим. Шунинг учун ҳам китобнинг ҳар бир боби ва фасли ҳар хил даврда ёзилиб, камбағаллик ҳам ҳаётим этагини тутарди...

Давр подшоҳлари ва дор ас-салтанат амирлари тўхфа ёки марҳамат учун бирор нарса, бирор дирҳам ҳам берганлари йўқ. Мен ўз ихтиёрим билан шу асарни безаб тутатдим. Аммо қайта кўчириб, янги нусхаларини тузиб, ҳар бир бобни яхши ва кенг баён этиб, жой-жойларига қўйиш учун вақт бўлмади. Агарда вақт тақозоси ва шароит талаби билан фикрларимиз чалкаш ва мантқиқсиз тушган бўлса ҳам тутатолмадик. Қўлёманинг кўчирилиши ва танзими ҳам «Равзат ас-сафо»дек чўзилиб кетди. Асар жуда ҳам муфассал бўлгонидан уни икки дафтар (жилд)да туздик» («ТЖ». 1 жилд, 833^a–835^a).

Шундай қилиб, Авазмұхаммад «Тарихи жаҳоннамойи» асарини икки жилдда ёзгани аниқ бўлади. Асарнинг биринчи жилди айни кунларда Россия ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлимида қўлёмаси С 439 рақами остида сақланади.

Асар қўлёмаси А.Кун томонидан 1890 йили Осие музейига тақдим этилган. Асарнинг иккинчи жилди ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида қўлёмаси 9455 рақами остида сақланади. Бу нусха 1940 йили Навоий юбилейи қўмитасига Боқий Насруддинов томонидан тақдим этилган.⁵⁴²

Авазмұхаммад Аттор яна «Тўхфат ат-таворихи хоний» («Тарихга шоҳона тўхфа») асарининг муаллифидир. Бу асар ҳам Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлимида қўлёмаси С 440 рақами остида сақланади. Бу асар 1902 йили В.В.Бартольд томонидан Фарғона вилояти маъмуриятининг таржимони О.У.Казбековдан Осие музейи учун солиб олинган. Лекин изланиш ва тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бу «Тўхфат ат-таворихи хоний», «Тарихи жаҳоннамойи» асари иккин-

чи жилдининг янги таҳрири (варианти)дир⁵⁴³. Уларни расмий тарих ва ғайрирасмий вариантлар ҳам деса бўлади. «Тухфат ат-таворихи хоний», менимча, Худоёрхон ёки унинг авлодига мансуб бирор хонзодага ҳадя қилиш учун битилган.

Авазмухаммад Аттор Хўқандий асарлари асосий мазмуни ва қиммати тавсифи:

– «Тарихи жаҳоннамои» («Жаҳонни кўрсатадиган тарих») – Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлимида ягона бир нусхада сақланаётган Авазмухаммад асарининг биринчи жилди. У ҳижрий 1284, 1876-1878 йили ёзилган. Шу ҳақда асарнинг охириги варағида Фулом Раббоний Пешоварий томонидан битилган тарих бор (835). Муаллифнинг ўзи ҳам асарнинг 835^{а-б}-варағида шу йилни асарнинг битилиш санаси деб кўрсатади.

Бу асарда Авазмухаммад Аттор Шарқ тарихнавислик анъаналарига риоя қилиб, умумжаҳон тарихини ёритган.

«Тарихи жаҳоннамои» асари биринчи жилдининг боблари қуйидаги мавзуларни ўз ичига олади.

- Кириш қисми (9^б);
- Одам алайҳиссалом, набийлар, юнон файласуфлари ва уламолари (19^а);
- Мухаммад саллаллоҳи алайҳи вассалам, чаҳор ёри босафо, ўн икки номларнинг зикрлари (43^б – 411^б);
- Ол Уммавия хулафолари (411^б);
- Ол Аббос хулафоларининг зикри (413^б);
- Тоҳирий ва исмоилшайларнинг ҳукмронликлари (480^б);
- Турк ва мўғулларнинг насаблари, Чингиз ва чингизийлар (508^а);
- Темурийлар, қора қуюнлу ва оқ қуюнлу, шайбонийлар ва сафавийлар салтанатлари (57^а – 612^а);
- Ҳиндистон ҳокимлари, Буюк мўғуллар салтанати;
- Ашгархонийлар ҳукумати (695^а);
- Нодиршоҳ даври (733^б);
- Манғития сулоласининг Бухорода ҳукмронлиги (743^а);
- Ҳиндистон ҳокимлари – Бобур ва бобурийлар даври (802^а);
- Хотима (833^б).

Асарнинг кўп қисмини ҳар хил тарихий асар ва йилномалардан кўчирилган боблар ташкил этади. Улар кўпинча манбадан кўчирилган тарзда берилган. Авазмухаммад қуйидаги асарлардан иқтибос ва парчаларни кўчириб, ўқувчи диққатини тортиган. Булар: «Луб ат-таворих» («Тарих мазмуни») Мир Яҳё ибн Абдуллатиф ал-Ҳусайний ал-Қазвинийники, 574^а – 611^б). «Тарихи Роқимий» (615^а – 655^б). Шарифуд-дин аълам ибн Нурид-

дин Охунд Фарҳоднинг тарихлари, «Табақоти Носирий» (Муҳаммад Жузжонийники, 489^а), «Зафарнома» (Али Яздийники, 532^б), «Жам ал-асвол» («Савол ва жавоблар) мажмуаси» Ибн Асирники, 421^а), «Тарихи Банокатий» (ёки «Равзат ал-увла ал-албоб фи таворихи акобир ва-ансоб» Фахр уд-дин Абу Сулаймон Довуд ибн Абулфазл Муҳаммад Банокатийники, 23^а), «Тарихи жаҳонгирий» (аниғи «Муқаддимаи Зафарномаи Али Яздий», 23^а), «Равзат ас-сафо» (27^а, 32^а, 357^а, 405^б, 427^б, 456^б), «Жам ал-жавоме» («Жамланган энциклопедия», 397^б), «Матун ал-ахбор» («Ахборот матнлари» 41^б), «Муълам ат-танзил («Нозил бўлган илмлар», 335^б), «Тарихи гузида» («Сайланган тарих», 31^б, 335^а, 404^а). «Тафсири Абул Футуҳ» (24^а), «Тарихи Табарий» (26^а, 26^б, 34^б, 52^а, 109^а, 273^б, 360^б, 367^а, 378^б, 420^а), «Чил ҳадис» (49^б – 50^б), «Аъмор ал-аён» («Аёнлар ҳаёти», 366^б), «Муъжамми кабири Абу Саййид Самноний» 402^б, «Ҳабиб ас-сияр фи ахбори афроди-л-башар» (404^а), «Кашф ал-ғолия» («Муаттар китоб», 414^а), «Тарихи комил» (420^а), «Нафаҳот ал-унс мин ҳазароти-л-қудс», 49^а, «Сир ат-таворих» («Тарихлар сири», 469^а), «Жам ар-ривоят» («Ривоятлар мажмуаси», 456^б), «Маджмаъ ат-таворих» («Тарихлар мажмуаси», 469^а) Ҳофизи Абруйники, 540^б), «Тухфаҳоти шайх Муҳиддин» («Шайх Муҳиддин туҳфалари», 448^а), «Жоми ат-таворих» («Тарихлар мажмуаси» Рашидуддинники, 320^б – 422^б), «Тарихи Абу Ҳанафия Диновари (230^а, 449^а), «Низом ат-таворих» («Тарихлар маржон» Байзавийники, 335^а), Абу Мансур Абдулмалик ибн Муҳаммад Саолибийнинг «Йатимат ал-даҳр фи маҳосини аҳли-л-аср (24^а, 286^б, 327^а, 360^а), «Одоб ал-араб ва-л-форс» («Араб ва форс адабиёти» шайх Абу Али Мискавайҳники, 321^а), «Футуҳ», «Китоби Футуҳи булдон» («Ўлкалар калити китоби» Ибн Асамники, 199^а, 252^б, 477^а), «Мустасқисий ва таржимаи Мустасқисий» (164^а, 174^а, 175^а, 258^б) Жамолуддин ал-Ҳусайний ал-Муҳаддисники, «Равзат ал-аҳбоб» («Севишганлар бўстони», 163^а), «Жавоме ал-асрор ва маъдан ал-жавоҳир» («Асрор Мажмуаси ва маъдан жавоҳирлари», 356^б, 326^а, 369^а, 373^а, 377^а, 499^а), «Иърож ар-риёзат фи иърож ас-сиёсат («Сиёсат давонида риёзат мушкилоти», 366^б) ҳамда кўп Шарқ шоирлари Низомий, Саъдий, Жомий, Ҳофиз, Восифий, Ҳофиз Таниш ва бошқа шоирлардан кўчирмалар келтирилган. Авазмуҳаммад Аттор асарининг охириги боблари Ҳакимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асари асосида ёзилган. Н.Д.Миклухо-Маклай бу нусхани тавсиф қилар экан, шундай ёзади: «Тарихий манба сифатида бу асар муайян бир аҳамиятга лойиқдир, унинг охириги қисмларида XIX аср Бухоро ва Қўқонга тегишли маълумотлар ва далиллар келтирилган. Бундан ташқари асар Ўрта Осиё, аниқроғи, Қўқон историографиясини ўрганиш учун муҳим манба сифатида қизиқарлидир».⁵⁴⁴

Бу асар муаллиф қўлёмасидир (қар.: Хотима 835^а), Қўқонда кўчирилган мазкур асар наставлиқ хатида бўлиб, 843 варақдан иборат. 27,5x1565. 29 сатр. Қўқон қоғози, матни 21,5x10. 835 – 843-варақлар қисман бўш, қисман бегона матнлар билан тўлдирилган.

«Тарихи жаҳоннамойи» – иккинчи жилди. ЎЗРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг хазинасидаги нусха. №9455. Бу ҳам нодир, яғона нусхада бизгача етиб келган. Асар Қўқон хонлигининг ташкил топшиш вақтидан бошлаб XIX асрнинг 60-йиллари охиригача бўлган тарихини баён этади. Бу асардан В.В.Наливкин кенг фойдаланиб, ўзининг «Қўқон хонлигининг қисқача тарихи» китобини ёзган. Бу нусхани у Аваз-муҳаммаднинг ўғлидан олиб фойдалангани бизга маълум. Қўқон хонлиги тарихининг баёни 1867 – 1868 йил воқеалари, Самарқанднинг Россия қўшини томонидан босиб олиниши, Зирабулоқ жанги баёни билан тугайди. Асарнинг асосий боблари номи ва ёритилган муҳим воқеалар қуйидагилардан иборат:

Умумий муқаддимадан сўнг (1⁶ – 15⁶), Қўқон хонлигининг насаблари (шажаралари) баён этилади. Қўқон тарихнавислик анъаналарига биноан Қўқон хонларининг келиб чиқиш қиссаси, яъни Олтин бешик дostonи айтиб ўтилади (82^а – 85^б)⁴⁵. Ҳар бир боб (гуфтор, дoston, зикр) ҳоким ёки хон ҳаётининг бирор бир муҳим лаҳза ёки бошидан кечирган воқеа ёки ҳодисаларига бағишланган. Ҳар бир боб мантиқий хотимага эга. У анъанавий ташбиҳ (лирик кириш) қисмидан бошланиб, ҳокимнинг фазилатлари тавсифидан иборат, охири расаъ, яъни хон ўлимига бағишланган тарих, марсиялар билан якунига етган. Асарнинг Тошкент нусхаси унинг иккинчи вариантдан кўп жиҳатлари билан фарқ қилади. Биринчидан, у «ғайирасмий версия» сифатида тор ўқувчилар учун битилган, у ўзининг ҳажми, факту далилларининг бойлиги, воқеаларнинг объектив баён этилиши, муаллифнинг эркин ҳолда у ёки бу тарихий воқеалар, шахсларга муносабатини баён этиши билан характерлидир. Асар композицияси муаллиф томонидан шундай тузилганки, унда биринчи жилддан фарқли ўлароқ таркибда қуйидаги масалалар ёритилади:

– Сўзбошида тарих илмининг ўрни аниқлаб берилган, олдинги тарихчиларнинг шахсиятлари ҳамда асарларига баҳо берилган, «келажак авлодга ёрқин эсдалик қолдириш» мақсад қилиб кўрсатилган.

– Худоёрхоннинг Бобур ва у орқали Темур ҳамда чингизийларга қариндошлиги исботланади.

– Олтин бешик қиссаси ва унинг минг қабиласи қизига уйланиши билан Қўқоннинг биринчи хонларининг тож-тахтга бўлган меросий даъволари исбот қилиб берилади.

– Тартиб билан Қўқон хонларининг тарихи, биринчи мингя бийлари давридан бошлаб охириги хон Худоёрхонгача баён этилиб, шу муддатда содир бўлган асосий ижтимоий ва сиёсий воқеалар баён этилган.

– Марказий ҳукумат тарихидан ташқари хонликнинг вилоятлари Тошкент, Ўратепа, Шаҳрисабз, Наманган, Хўжанд, Кошғар, бир вақтлар Қўқонга тобе бўлган Тожикистоннинг баъзи вилоятлари (Қоратегин, Дарвоз, Бадахшон, Ўрметан, Қўштут, Фароб), Бухоро амирлиги тарихига тегишли баъзи воқеалар баён қилинади. Шу ўлкалар тарихи, сиёсий ва хўжалик ҳаётига тегишли маълумотлар келтирилади.

Асар Заҳриддин Муҳаммад Бобур давридан унинг Самарқандга қилган юриши, Шайбонийхон билан жанглари, мағлуб бўлиб қайтишидан бошланади. Кейин «Фарғона мулкида Бобурнинг иккинчи авлоди ҳукм сургани» ҳақидаги боб билан бошланади.

Асарнинг 38^а-бетидан Абдураҳимбий даври, унинг Самарқанд, Миёнкол, Шаҳрисабзга юриш қилиб, у ерларни забт этиш воқеалари баён қилинади. Кейин Абдулкаримбий ибн Шоҳрух бийнинг ҳукмронлиги, Эрдонабий ибн Раҳимхон, Унинг Ўратепага Фозилбий ибн Содиқбийга қарши уюштирган юриши ва юзлар қабиласининг қирғини;

– Норбўтахон (1798 йили ўлган) даври. Чустга юриши, Хўжандни иккинчи марта забт этиши, Ўратепанинг Худоёрхон ибн Фозилбий валинеъмат тарафидан қўлга киритилиши, Норбўтахоннинг Тўрақўрғон ва Андижонга қилган юриши (34^б – 36^а). Норбўтахоннинг Бухоро амирлиги билан муносабатлари;

– Олимхон ҳукмронлиги, унинг ички ва ташқи сиёсати, Исфара, Чуст, Тўрақўрғон, Жиззах, Ўратепа, Тошкентга қилган юришлари ва унинг Сарой мавзеида ўлдирилиши (39^б – 55^б) ҳикоя қилинган. Тавсиф қилинаётган қисм Хонзода Шоҳрух ибн амир Олимхон ўлими тафсилоти билан таъмом бўлади (59^б – 60^а).

Воқеалар баёни кўпинча насрий сажъда бўлиб, матн ичидан шеърий парчалар ҳам ўрин олган. Шеърий парчалар байт, мисра, қитъа, фард, рубоий, назм, маснавий ёки «муаллифдан» деган ишора билан келтирилган.

Умархон (1810 – 1822) даври 34-бобда баён қилинади. Бу боблар Умархон насабномаси ва болалик даври, унинг хон бўлиб амир Ҳайдарга қарши Жиззахга қўшин тортгани, Умархоннинг Тошкент мулкида яшайдиган қозоқлар бошлиғи Қобилга қарши юриши (60^б – 69^а), Қўқон ва Бухоро муносабатларига оид бир неча фасллар, Умархоннинг Ўрметан, Зомин, Туркистон ва Сайрамга лашкар тортгани ҳақида (77^б – 82^а), Қўқоннинг Ўратепага қарши олиб борган урушлари (96^а – 99^б). Ражаб қўшбегининг

ўлдирилиши, Умархоннинг натижасиз Ўратепа, Жиззах ва Самарқандга қилган юриши (111^а – 116^а), Тўқайтўра Қозоқнинг қаршиликлари ҳақида ва охириги бобда Умархоннинг ўлими баён этилган. Шу қисмнинг охирида Авазмұхаммад Фазлий Фарғонийнинг «Мажмуъат уш-шуаро» асаридан парчалар келтирган. Умархон вафотига бағишланган кўп таърихлар ва марсиялар ҳам шу бобдан ўрин олган (126^б – 135^а).

Асарнинг яна бир қисми Муҳаммад Алихон (1822 – 1842)га бағишланган бўлиб, 14 бобдан иборат. Булар Муҳаммад Алихоннинг тахтга кўтарилиши (135^б – 138^б), Ҳакимхон тўранинг Тўрақўрғон волийлигидан олиниб, сургун қилиниши (138^а – 141^б). Жаҳонгир тўра воқеалари (141^б – 146^а). Муҳаммад Алихоннинг амир Ҳайдар билан бўлган муносабатлари, Ўратепага қарши навбатдаги юриши баёни, Кошғарга юриши, Муҳаммадшариф оталиқнинг Қоратегин ва Кўҳистонга қилган юриши, Муҳаммад Алихоннинг Жиззахга лашкар тортгани ва Пешоғар қалъасининг қурилиши, Муҳаммадшариф оталиқнинг Ўратепага амир Насруллоҳга қарши бориши, Насруллоҳнинг Хўжанд ва Қўқонга қарши юриш қилиши, бу ўлкани тасарруфига киритиб, Муҳаммадалихон, унинг ўғли, акаси, онаси ва бошқаларнинг қатл қилинишидан (158^б – 164^а) иборат.

Шундан кейин асарнинг энг эътиборли ва ишонарли қисми бошланади. Шералихон даври, ҳар хил гуруҳ ва қабилаларнинг ҳукумат учун уруш ва қаршиликлари кўрсатилади (164^б – 193^а).

Худоёрхон валинеъматнинг давлат тахтига ўтириши ва қипчоқларнинг Фарғона мулкига ҳужумлари (133^б – 199^а), Тошкент ҳокими Азиз парвоначи воқеаларининг зикри, Мулло Холбек вазирлиги зикри, Муслмонқулнинг иккинчи марта давлат вазирлиги мансабига ўтириши (201^а – 204^а), Муҳаммадёрнинг вазирлик мансабига кўтарилиши ва унинг даврида юз берган воқеалар (214 – 218^а), Худоёрхоннинг мустақил хонлик тахтига ўтириши, Шодмонхўжа парвоначининг Оқмасжид русларига қарши хон буйруғи билан чиқиб кетиши, унинг мағлуб бўлиб қайтиши (223^б – 229^б), Кошғар тўралари: Эшонхон тўра, Халифaxon тўра, Валихон тўра воқеалари зикри, уларнинг Кошғарга ҳужум қилиб, вилоятни кофир-татарлар қўлидан тортиб олишлари (229^б – 236^б), Рустамхон тўра Махдуми Аъзам билан боғлиқ Худоёрхон замонида юз берган воқеалар баёни (238^б – 242^а), Тошкент ҳокими Мирзо Аҳмаднинг бошидан кечирганлари, Ўратепа ҳокими Рустамбек тўранинг яна бир қаршилиги (243^б – 246^б), Малла Баҳодурхоннинг Худоёрхонга қарши чиққани ва Оллоҳ инояти билан Қўқон мулкини босиб олиши ҳақида гапирилади (246^а – 255^б), Амир Маллахоннинг Тошкентга келиши ва унинг ҳокими Рустамбекни Пишпак қалъасига русларга қарши буйруқ бериб юборгани, Сайид Мал-

ла Баҳодурхоннинг Ўратепага келиб, уни қамалга олиши, Маллахоннинг амир Музаффар Бухорий билан Зоминга келиб сулҳ тузиши, Тошкент ҳокими Қаноатшоҳнинг Жўлакка руслар ҳужумини даф этиш учун лашкар тортгани, Маллахоннинг русларга қарши боргани (265⁶ – 270⁶), Шоҳмуродбек валинёнматнинг Абдурахмонбек ибн ШерМуҳаммадалихоннинг Қўқон салтанатига ўтириши ва унинг даврида юз берган воқеалар баёни (270⁶ – 307⁶), (Султон Саидхон) соҳибқироннинг қайта лашкар билан Туркистонга бориши, Авлиёта аҳолисининг шаҳид бўлиши, русларнинг зулми ва уларга амирлашкар (Алимқул) томонидан жазо берилиши ҳақидаги (307^а – 322^а), қипчоқларнинг Хўқанд тахтига ўз хонларини кўтаришлари Бухоро подшоҳи ва Худоёрхоннинг Қўқонга келишлари ва (Худоёрхоннинг) давлат тахтига ўтириши (322^а – 325⁶), XIX аср 60-йиллари воқеалари таркибидан ўрин олган Шарқий Туркистон тарихига оид воқеалар, яъни Яъқуббек бадавлат номи билан боғлиқ ҳодисалар ҳам Авазмухаммад томонидан баён этилади.

Русларнинг Ўрта Осиёга бостириб келишлари ҳам жуда ишонарли тарзда ёзилган. Асарнинг охириги бобида китоб хотимаси берилиб, унга хон ҳазратлари Худоёрхон валинёнмат ҳамда «зафар кўрмаган Бухоро подшоҳси амир Музаффар ҳақида ва унинг даврида юз берган воқеалар» деган сарлавҳа қўйилган.

Юқорида айтганимиздек, асар 1868 йилги воқеалар билан охирига етган. «Тарихи жаҳоннамои»нинг бу жилди охирида Қўқон хонларининг насабномалари боши охирига тақаладиган айланма жадвал сифатида келтирилганки, у ҳам Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда маълум аҳамиятдан холи эмас.

«Тарихи жаҳоннамои»нинг иккинчи жилди Қўқон тарихнавислик мактабининг ҳамда Қўқон историографиясининг аҳамиятини кўтарадиган қимматли асардир. Биринчидан, асар сарой ва ҳукуматга ҳеч алоқаси бўлмаган, бетараф оддий фуқаро томонидан ёзилган. Муаллиф сифатида Авазмухаммад ҳар хил газийқ ва кўрсатма ҳамда буюртма талабларидан озод эди. Асарнинг умумий руҳи ўша даврдаги сиёсий ва ижтимоий тузумга қарши бўлиб, унда муаллиф марказий ҳукумат сиёсати, ўзаро урушлар, Қўқон, Бухоро амирлари, русларнинг Туркистонни босиб олишларини қаттиқ қоралайди.

Қўқон тарихчиси Авазмухаммад Бухоро амира Музаффарни жуда ҳам қаттиқ танқид қилиб, Туркистон халқларининг бошига тушган кўп воқеаларда уни айбдор деб билади. Муаррих хулосасига қараганда, энг аввало, амирнинг айби шуки, у русларга қаршилик қилмай, Фарғона ишларига аралашиб, уни бир неча марта талон-торож этади. Иккинчидан, ёрдам

баҳонасида амир қўқонликларни алдаб, уларни русларга қарши юбориб, ўзини четга олмоқчи бўлади. Иккиюзламачилик сиёсатини олиб боради. Учинчидан, амир ва атрофидагиларнинг фиқу фасодлари касофати ҳам Туркистоннинг инқирозига сабаб бўлади. Аттюрнинг амирга бағишланган баъзи қайдларини келтирамиз:

«Бухоро амири кўрдик, Худоёрхон унинг сўзига кирмай, аксинча йўл тутди. Шунда у кофирлар урушини қўйиб, қаҳру ғазаб ва ёмон ният билан Хўқанди латиф тарафига назар солди. У вилоятнинг бадбахт уламолари ҳам ўлкамиз кишиларининг қонларини тўкиб, бола-чақаларини асир этиб, уларни сотишга ҳам ижозат бериб, ривоят топиб, фатво чиқардилар. Бундай қилу қоллар учун қўллари синсин!

Амир ҳам афъий (заҳарли) илондек ёйга ўхшаб буралиб, Лакат мавзегига келди. Бу мустазод рубоий унга айтилган.

Рубоий:

*Риши ту ки қомати туро тинҳон кард, эй мардакаи хар,
Аз риши ту сад риши дигар битвон кард, аз рўйи ҳунар.
Аз риши ту як кўҳна жуволе бофанд, паимини калон,
Ўро ба ҳазор гўз нур натвон кард риҳанд магар.*

Таржимаси:

Эй эшак! Қадди-қоматингни яширган сенинг соқолингдан ҳунармандлар яна юзта соқол ясашлари мумкин. Ёки бир эски жузли жувол (қоп) тикишлари мумкин. Уни фақат ахлат билан тўлдирса бўлади.

Икки ойгача у (амир) шу мавзеда ётиб, ҳар кuni фақш ва баччабозлик билан базму тараб ва фиқу фужур мажлисида машғул бўлди. Дунёнинг ношониста ишлари билан шуғулланиб, мурдор бўлди. Кеча-кундуз ўзининг нодонлиги ва жаҳолатидан кофирлардан беш фарсах узоқлигида ётиб, номаъқул ишлар қилиб, халойиқнинг хотин-қизларига зўравонлик кўрсатди...

Бунинг устига хон жанобларига кетма-кет одам юбориб, урушга ундарди. Хон эса унинг сўзига кирмасди...

Манғитлар анча йилдан бери жанг кўрмай халқнинг текин нонини еб-ичиб юрдилар, бундай урушни уларнинг на ўзлари, на ота-боболари кўрган эди. Шунинг учун ҳам кофирлар ҳужумидан орқаларига қарамай қочиб кетдилар. Ҳез бўлсанг ҳам катта бўл деганларидек, Бухоро подшоси бир фарсанг масофада туриб урушни дурбин билан томоша қиларди. Кофирларнинг ўқлари гаранг манғитлар бошига қору дўлдек ёғиларди. Ислом лашкари чўлу саҳрога тарқалиб кетди.

Маснавий:

*Чу шоҳий ба шоҳ Музаффар расид,
Шукуҳе дар он хонадон кас надид.
Шукуҳе намонда дар он хонадон,
Ки бонги хурус омад аз мокиён.*

Таржимаси: Шоҳлик амир Музаффарга етганда бирор киши бу хонадонда шукуҳ кўрмади. Бу сулолада шукуҳу шон йўқ. Энди эса мокиён хўрозга ўхшаб қичқираяпти.

Чун подшоҳи ҳез бу ҳодисанинг дард аламини кўрди, тоқати қолмай, жомаси ва этигини ҳам киймай, юз минг ҳасрат ва алам билан отга миндида, аср намози вақтида Жиззах сари йўл олди... Ҳатто бирор киши ҳам шу ҳези қўспеси, тахта пушту лахта гарданга ўхшаб шундай саранжомсиз ҳодисага гирифтор бўлмасин! Ота-боболардан қолган шунча қадимий салтанатни, оғзи катта Бухоро аҳолисининг фахри бўлмиш обрўни қурол-аслаҳа, тўплар, шоҳона асбоб ва усқуналар билан ташлаб қочди. Айниқса, унинг дилбанд машшуқалари шундай тўп ва одамлар оёқлари остида қолиб, қадрсиз бўлдилар.

Қитъа:

*Рише ки дори агар танобаш гиранд,
Сад тўли амл ташм ҳисобаш гиранд.
Бар хирс расид агар закоти мўё,
Хирсон ҳама соҳибнасобаш гиранд.*

Мазмуни: Агарда соқолингни ўлчасалар, юз қопга яқин жун бўлади. Агар айиқлар ҳам закот тўласалар эди, уларга бу (амир) соҳибнасаб бўларди, яъни фақат унинг жунидан солиқ олса бўларди.

Бу воқеа мухаррам ал-ҳаром ойининг 7-куни, сана 1283 (22 май 1866) йили юз берди.

Авазмуҳаммаднинг бу ёзганлари ўша замон одамларининг тарихий воқеаларга бўлган психологик-ҳиссий аҳволларидан дарак беради. Халқнинг бошдан кечирган дарду алами, қайғуси, армон ва афсуслари тарихчи Авазмуҳаммад Аттордек кишиларнинг асарларида, шоирларнинг шеърларида ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам тарихий асарларнинг эмоционал-психик асослари, илҳом манбалари ва кесатикларига аҳамият бериш, тарихий матнлар талқинининг алоҳида бир изланиш соҳаси бўлди дейиш мумкин.

Авазмуҳаммад Атторнинг «Тухфат ут-таворихи хоний» (Хонга шоҳо-

на тарихий тухфа») асарининг таҳлил ва тадқиқотлари шуни кўрсатадики, бу нусха «Тарихи жаҳоннамои» асари иккинчи жилдининг муаллифи томонидан ўзгартирилган варианты, янги таҳриридир. Бу нусха С 440 рақами остида Русия ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлимида сақланади. Бу асар хон ёки унинг аждодларига мансуб бирор бир хонзодага мўлжал қилиб, тухфа сифатида битилган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Асар фактлар ва тарихий ҳодисаларнинг ёзилиш тартиби билан «Тарихи жаҳоннамои» иккинчи жилдидан фарқ қилмаса ҳам гоёвий жиҳатлари, муаллифнинг баҳо ва хулосалари ўзгача. Тошкент нусхасига қараганда анча сайқал берилган шаклда келтирилган. Унда Худоёрхон ва Бухоро амирларига қарши биринчи вариантда ёзилган ҳажв ва танқидий гоёлар, фикрлар йўқ.

Ҳамда «Тарихи жаҳоннамои» иккинчи жилдидан ўрин олган баъзи боблар (масалан, Маллахон даври, Ўратепа ҳокими Русмабек юз воқеалари) «Тухфат ут-таворихи хоний»га кирмаган.

Асарни В.В.Бартольд Фарғона вилояти маъмуриятининг таржимони О.У.Казбековдан сотиб олган ва Русия Фанлар академиясининг Ўрта Осиё музейига берган.

Ўлчови 26,5x14,5, 360 varaқ. 17 – 21 сатр. Матн 19x10 ва 21x12, Қўқон қоғози. Матн қора сиеҳда, бобларнинг номи қизил рангда кўчирилган. Қўқон муқовасида.

IV.2.16. Мулло Ниёз Муҳаммад Хўқандий ва унинг «Ибрат ал-хавоқин» (Тарихи Шоҳрухий) асари

Қўқон тарихнавислик мактаби асарлари ичида бир оз чуқурроқ илмий муомалага киритилган асар «Ибрат ал-хавоқин» («Тарихи Шоҳрухий») бўлади. Бу асарнинг шухратига асосий сабаб шуки, 1885 йили Н.Н.Пантусов Қозонда тошбосма усулида нашр қилган эди. Асарнинг шу нашри ва бошқа қўлёзма нусхаларидан кўплаб олимлар – Н.Н.Пантусов, В.В.Бартольд, Н.Г.Мелицкий, Е.Б.Бекмаханов, А.М.Мухторов, Р.Н.Набиев, Ю.Нейман, А.Жувонмардиев, В.А.Ромодин, М.К.Қутлуқов, А.Тоҳиржонов, Н.Д.Миклухо-Маклай, Б.А.Аҳмедов ва бошқалар фойдаландилар. Қозоғистон олими Т.К.Бейсембиев «Ибрат ал-хавоқин/Тарихи Шоҳрухий» ҳақида изланишлар олиб борган.

Мулло Ниёз Муҳаммад Хўқандий (тахаллуси Ниёзий) тахминан 1802-1803 йили мулло Ашур Муҳаммад оиласида оламга келган. Унинг бобоси

Фарибдўст Қоратегин тожикларидан бўлиб, Норбўтахон (1770–1798) қўши-нида хизмат қилган. Ниёз Муҳаммаднинг отаси, амакиси ва акалари ҳам Қўқон хонларининг қўшинларида ҳарбий хизматда бўлганлар. Тарихчи Ниёз Муҳаммаднинг отаси 1821 йилнинг бошларида Жиззах юришида иштирок этиб, ҳалок бўлади.

Ниёз Муҳаммад ҳам ҳарбий хизматга ўтишидан олдин Қўқондаги Ҳаммом мадрасасида таълим олади. У домулло Ориф Пскантийнинг ўғли Махдуми Ҳаммомнинг шоғирди бўлган. «Тарихи Шоҳрухий» маълумотлари-га қараганда, Ниёз Муҳаммад нақшбандия тариқатига кирган солик бўлиб, домулло Махдумнинг муридларидан ҳисобланган. Ниёз Муҳаммад Қўқон амирлашкарларининг кўп ҳарбий юришларида қатнашиб, 1860 йилларнинг ўрталарида ҳарбий хизматдан четлашди ва майда савдо – атторлик билан шугулланади («ТЖ». II, 76⁶)⁵⁴⁶. Қозоғистонлик олим Т.К.Бейсембиев жамлаган маълумотларга қараганда, Ниёз Муҳаммад тахминан 1877 йили оламдан ўтган.

«Ибрат ал-хавоқин» маълумотлари орқали биламизки, Ниёз Муҳаммад фозил ва донишманд киши саналиб, замонасининг илму маданиятидан баҳраманд бўлган олим ва шоир эди. У ёзиб кетган тарихий асарлар Қўқон тарихнавислик мактаби аҳамиятини баҳолашда юксак аҳамиятга эга.

«Ибрат ал-хавоқин» ҳижрий 1288, милодий 1871-1872 йили тожик тилида Худоёрхон фармони билан ёзилган («ТШ». 12). Н.Н.Пантусовнинг тахминича, Ниёз Муҳаммад асарининг биринчи нусхасини Худоёрхон буйруғи билан қайтадан таҳрир қилиб, иккинчи вариантни ҳам тузган. Н.Н.Пантусов таъбирича, асарнинг биринчи таҳрири анча объектив ёзилган асар бўлган. «Тарихи Шоҳрухий» тадқиқотчиси Т.К.Бейсембиев хулосасига қараганда, Ниёз Муҳаммад асарни хон руҳи ва талабига мослаб ёзишда моддий рағбатлантиришни ҳам кутган бўлиши мумкин.

«Ибрат ал-хавоқин» асарининг иккита қўлёзма нусхаси ва тошбосма нашрлари мавжуд. Бу нусхалар каталоглар ҳамда юқорида қайд этилган Т.К.Бейсембиев асарида тавсиф қилинган (35–39⁶). (Асарнинг ўрганилиши тарихи ҳам китобнинг 40–55-бетларида мавжуд).

«Ибрат ал-хавоқин» Қўқон хонлиги тарихини хонлик тапшил топишидан XIX асрнинг 70-йиллари бошларигача баён қилади. Хонлик тарихининг асосий давлари баъзан қисқа, баъзан муфассал баён этилган.

Дебочадан кейин асарда Олтин бешик қиссаси келтирилади. Сўнг Қўқон хонлари биринчи ҳукмдорларининг давлари Норбўтахонгача баён этилган («ТШ». 2–40⁶). Кейинги боблар қуйидаги мавзуларни ўз ичига олган.

Олимхон даври (41–86⁶). Олимхоннинг тахтга ўтириши, унинг ўрате-

па, Жиззах, Тошкент ва Дашти Қипчоққа уюштирган юришлари, Девона Сўфининг жаҳр вақтида Олимхонга қилган суиқасди, Олимхоннинг ўлими;

- Умархон даври 1810 – 1822 й. (86 – 111);
- Муҳаммад Алихон даври 1823 – 1842 й. (111 – 135⁶);
- Шералихон ҳукумати 1842 – 1844 (135 – 174);
- Худоёрхоннинг биринчи хонлиги 1844 – 1852 (175 – 212⁶);
- Маллахон ҳукумати 1858 – 1862 (212 – 229⁶).

1862 – 1865 йиллар воқеалари тафсилоти асарнинг 230 – 270-бетларида баён этилган. Бу бобда Ниёз Муҳаммад Худоёрхоннинг қирғиз-қипчоқ қабилалари билан олиб борган урушлари, Бухоро амирининг Фарғона ўлкасини забт этиши, Алиқули амирлашкарнинг ҳукмдорлиги, хонликнинг Русия томонидан босиб олинishi, Чимкент мудофааси, Тошкент ҳимояси ва шаҳарнинг руслар томонидан босиб олинishi воқеалари баён этилган. Шу бобда Худоёрхоннинг 1866 йили учинчи маротаба Қўқонда хон кўтарилиши ҳам ўрин олган.

Асарнинг охириги қисмлари (280 – 33⁶) маддоҳона руҳда ёзилган бўлиб, 1871 йилгача бўлган баъзи ижтимоий-сиёсий воқеаларга бағишланган.

«Ибрат ал-хавоқин» асарининг қиммати шундаки, Қўқон тарихи, унда юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар, жанрлар ўрта табақага мансуб бўлган киши томонидан, кўп тарихий воқеаларнинг ништирокчиси ва шоҳиди томонидан ёзилган ва таҳлил этилган.

«Ибрат ал-хавоқин» кейинги даврларда ёзилган тарихий асарлар: Отабекнинг «Муфассали тарихи Фарғона», унинг ўғли Муҳаммад Фозилбек томонидан битилган «Мукаммали тарихи Фарғона», Мулло Мирзо Тошкандийнинг «Ансоб ал-салотин» ва «Таворихи ал-хавоқин» асари, Солиҳхўжа Эшоннинг «Тарихи жадидаи Тошканд», Мулло Олим Маҳдум ҳожининг «Тарихи Туркистон», Мулло Мусо Сайрабийнинг «Тарихи амния», Исҳоқхоннинг «Тарихи Фарғона» асари, Маҳмуд Ҳаким Сайфони-Яйпонийнинг «Хулосат ат-таворих» асарлари учун манба сифатида хизмат қилган.

«Ибрат ал-хавоқин» ўзининг катта ҳажми, мазмунининг ранг-баранглиги, расмий руҳ ва кўп нусхада бўлиши билан ўртача ва майда бошқа кўп асарлардан устун бўлиб, Қўқон историографиясида чуқур из қолдирди деб хулоса қилади Т.К.Бейсембиев.⁵⁴⁷ Шунга қарамасдан, бу асар ҳалигача тўлиқ ўзбек тилига ўгирилмаган ва унинг бой маълумоти том маънода илмий муомалага киритилмаган.

IV.2.17. Манзурнинг «Газкиран султоний» асари

«Газкиран султоний» – «Султонлик тазкира»си тарихий-дидактик асар. Муаллифи Абдулвосе Манзур. У Худоёрхон саройига яқин кишилардан бўлса ҳам, унинг таржиман ҳоли аниқ эмас. Манзур бу асарни милодий 1871, ҳижрий 1288 йили тожик тилида ёзган.

Асарнинг асосий мазмуни давлатдорчилик ҳақида, яъни давлатни бошқариш тартибу низомига бағишланган. Қўқон тарихчиликлари мактабида бундай асарнинг пайдо бўлиши кўп жиҳатдан диққатга сазовордир. Худоёрхоннинг учинчи хонлиги даврида (1868 – 1875) давлат низоми ва давлатдорчилик ишларини тартибга солиш, хонликни бошқарув назариясига аҳамият бериш, хон ва давлат амалдорларининг давлатни сақлаш учун қилинган ҳаракатлари бошланган эди. Хонлик шу даврга келиб ташқи ва ички сабабларга кўра инқирозга дуч келади. Энди бу давлатга ёнма-ён Русия давлати туриб, ўзининг мустақкам давлат тизими, кучи, ички жиҳатдан тинчлиги хонлик учун намуна эди. Хонликда яшайдиган аҳоли ҳам ўзаро ички низо ва талашлардан норози бўлиб, бардам турган Россия маъмуриятига ўзгача бир ҳавас билан қарайди. Хон ва сарой аҳли эса шундай давлатдорчилик, салоҳиятли амалдорлар ва вазиру мирзоларга эга бўлишни истардилар.

Худоёрхон шундай амалдорларни тарбиялаш учун қўлланма зарурлигини билиб, Манзурга бир асар ёзишни буюради. Шу ҳақда Манзур сўзбошида ёзади:

«Баъд у буюрдикки, шеърлар жаридасида ўзига муносиб бир тахаллус танлаб, кимийе асар назарига манзур қилайин. Жаноби вилоятингисобнинг нафаси муқаддаслигидан фақир хотирасида шу аён бўлдики, эй тахаллус мухлиси, сенинг тахаллусинг Оллоҳ инояти бирла «Манзур» бўлган. Шундан сўнг ҳазрати соҳибқирон фармонига биноан бир неча муншаот ва ғазал форс ва турк тилларида, баъзан таърихлар ҳам ёзиб, осмонга донғи урган олий саройга туҳфа этдим. Натижада жонбахш ел олий ҳазрат кароматларидан эдикки, агарда киромий ва улуғ кишилар сўзларидан асарнинг муносиб ва зарур жойларида ишлатилса, давлати олийнинг эсдалиги ва тазкираси бўлуб қоларди. Шунинг учун ҳам бу асарга «Газкиран султоний» номини бериб, бир муқаддима ва ҳазрати шаҳриёрнинг шариф номлари ҳарфлари сонига тенг 10 бобдан ва хотимадан иборат туздим» («ТС». 5°).

Асар таркиби қуйидагилардан иборат:

– Муқаддима. Салтанат фойдалари, унинг маъноси мартаба ва даражаси ҳақида (5°).

– Биринчи боб. Адолатнинг фазилатлари ва шарофати ҳақида;

- Иккинчи боб. Салтанат (давлатдорчилик) шартлари ва мулкдорчилик асослари ҳақида;
- Учинчи боб. Вазорат мансабига лойиқ солиҳлар ва вазирлик шартлари ҳақида;
- Тўртинчи боб. Ходимлар ва давлат арбобларининг тарбияси ҳақида;
- Бешинчи боб. Ҳазрати султонга яқин бўлиш давлатига соҳиб бўлган жамоанинг одоби ҳақида;
- Олтинчи боб. Амири кабирнинг ишларда машварат қилиши ва унинг фойдалари ҳақида;
- Еттинчи боб. Яхшилар ва донолар билан суҳбат қуриш ва унинг фойдалари ҳақида;
- Саккизинчи боб. Жаноби жаҳонпаноҳийнинг ҳушёрлиги ва уйғоқлиги ва ҳамма нарсадан хабардор бўлиб туриши ҳақида;
- Тўққизинчи боб. Подшоҳ (ва давлат) сир-асрорларини асраш ҳақида;
- Ўнинчи боб. Вақт, давлат ва салтанатнинг ғаниматлиги ва яхши ном қолдиришни исташ ҳақида;
- Хотима (10⁶ – 11⁶).

Манзур асарида кўп ҳикоя ва ривоятларни келтириб, улардан ибрат олишни тарғиб қилади. «Тазкиран султоний»да Қуръон ва ҳадислардан иқтибос келтирилиб, Низом ул-мулкнинг «Сиёсатномаси»дан ҳамда Шарқ шоирлари Саъдий, Ҳофиз ва бошқа алломалар асарларидан фойдаланган. Манзурнинг баъзи фикрлари, хулоса ва насиҳатлари жуда ҳам замонавий эди. Масалан, «Салтанат (давлатдорчилик) шартлари ва мулкдорчилик асослари» номли бобда Манзур хонга давлатдорчиликда қуйидаги шартларга риоя қилишни таклиф этади: амиру фақирни бир хил билиш, фуқаро ҳожатини чиқариш, қарияларни ҳурмат қилиб, улар билан маслаҳатлашиш, сўзлашда яхши гапириш, ҳақиқатни муҳофаза қилиш, солиҳ кишилар билан суҳбат қуриб маслаҳат қилиш; раиятга хайру эҳсон ва лутфни дариғ тутмаслик, ғафлатда қолмай амалдорлар ишларини текшириш, ақлли-ҳушли бўлиш. Манзур вазирлик ва вазир бўлиш шартларини қуйидагича баён қилади. Манзур фикрича: 1) вазир энг аввало ҳақиқатни хондан, амирдан ҳам устун қўйиши керак; 2) халқ, шоҳ ва лашкарга бир хил муносабатда бўлишлиги; 3) уларнинг кифояти, яъни тирикчиликларини таъминлаб бериши; 4) яхши расм ва удуملарни қўллаши; 5) маслаҳат билан иш тутмоғи; 6) ширин ва лутфомез сўзларни аямаслиги; 7) шоҳ лутфу карамларидан мағрур бўлмаслиги; 8) хайру эҳсонидан ғурурланмаслиги; 9) вазирнинг ҳамиша мусулмонлар ҳожатини чиқаришлиги; 10) вазирликни ғанимат деб билиб, оддий раиятга озор бермаслиги; 11) одамлар сўзларидан хафа бўлмаслиги ва очиқ чеҳра билан муомалада бўлишлиги;

12) нек хислат дўстларни топишлиги; 13) амалдорлар устидан назорат қилишлиги; 14) пора олмаслиги, яъни

*«Ту гар ришва гири зи уммоли хеш,
Бигиранд эшон зи халқ аз ту пеш».
(Сен агар амалдорларингдан пора олсанг,
Улар сендин олдин халқдан ундириб оладилар).*

15) Шоҳ олдида қаттиқ гапирмаслиги; 16) шоҳни яхши ишларга рағбатлантириши лозим».

Манзур фикрича, уч сабабдан давлат завола топади: биринчидан, агарда подшоҳ мулкида юз берган воқеалардан хабари бўлмаса, иккинчидан, ёмон халқни тарбия этиб, яхши йўлга ҳидоят қилинмаса, учинчидан, амалдорлар зулмидан.

Асарнинг охирида «Зайли «Тазкирани султоний» (яъни «Тазкирани султоний»нинг иловаси) келтирилган.

Асарнинг хотимасида таърих-тававшуҳлар бор. Бу тарихий моддалар шу йиллари содир бўлган баъзи воқеаларга бағишланган. Масалан, хон аркиннинг қурилиши, унинг ёнида боғ барпо қилиш йили ва бошқалар).

Асар шаъбон ойи ҳижрий 1288 (милодий 1871, октябрь-ноябрь) йилида кўчирилган. Автограф. Биринчи бетда сарлавҳа бор. 26,5x16. Матни 20x8,5. Қўқон қоғозида, настаълиқ хатида, қора рангда боблар номи, ажратилган сўзлар ва жумлалар қизил рангда кўчирилган. Муқоваси қалин мағдан, бешта тамғаси бор. Улардан иккитасида «Амали Мулло Муҳаммад Умар Саҳҳоф. 1266 (1849-1850)» деган ёзув бор. Таякиси ҳам жигарранг чармдан, 123 вар. Иловаси 20 вар. (124⁶ – 144⁶).

IV.2.18. Мулло Холбек ибн Муҳаммад Мусо Андижоний

Мулло Холбек ибн Муҳаммад Мусо Андижонийнинг «Алиқули жангномаси ва Ғарибнома» асари СВРнинг VII жилдида (39 бет) «Алиқули жангномаси ва ғарибнома» деб қисқа тавсиф этилган. Бу асар мемуар-тарихий жанрга мансуб бўлиб, назм билан ўзбек тилида битилган. Муаллифи Мулло Холбек ибн Муҳаммад Мусо Андижоний, у охириги Қўқон хонларидан бўлмиш Худоёрхон даврида закотчи бўлиб, Пўлатхон (1875) қўзғолонида фаол қатнашган. Шунинг учун ҳам Россия ҳукумати Мулло Холбекни айблаб, ўн йил Сибирга сургун қилади. Асар мазмуни ҳам Қўқон хонлиги тарихини ўз ичига олиб, Ўрта Осиёнинг Россия давлати томонидан босиб олинishi, Алиқули амирлашқарнинг ҳарбий юришлари, унинг Тошкент

ҳимоясида қатнашиб, ҳалок бўлганини баён қилади. Мулло Холбек томонидан ёзилган бу қўлёзма асарнинг иккинчи қисмидан ўрин олган «Ғарибнома» асарининг аҳамияти жуда катта. Бу асарда Мулло Холбек Пўлодхон қўзғолони, унинг иштирокчилари ҳамда Русия маъмуриятининг Ўрта Осиёда олиб борган сиёсати ҳақида муҳим маълумотлар беради. Мулло Холбек ўн йил Сибирь сургуниди бўлиб, бошқа туркистонлик ўғлонлар билан чоризм маҳбусларидида ўтириб қайтган. Она Ватан, ёру биродарлар ва оиласидан зўрлик билан ажратиб олиб кетилган бир ожиз инсон ўз тили билан ёлғизликда бошидан кечирган ҳижронли, дарду аламли руҳий-ҳиссий аҳволини асарда баён қилган. Ватани озодлиги учун курашган Мулло Холбек ўзини айбдор деб билимайди ва чоризм босқинчиларини қоралайди. «Ғарибнома»да Мулло Холбек қуйидаги воқеаларни баён қилади:

«Аҳли Фарғонада иттифоқ бўлмади, ўрталарида адоват тўлуб қонлар тўкилди, хуни ноҳақ ва қабоҳат паст ишлардан бошланиб, ундан мусулмон давлати шикаст топди». Сана 1295 ҳижрий, яъни 1878 милодий йили Мулло Холбек ўн йилга бошқа ўнлаб туркистонликлар билан Сибирга сургун этилди. У уч йил «овлоқда» (авахта-гауп вахта)да ҳибсда бўлган. Аввал Хўқандда, кейин Тошкентда маҳбус бўлиб, «пуливой сут» (полевой суд) ишни текширгандан сўнг сургун қилинди.

*«Билдирай деб жустужу қилдим мудом,
Русия юртига ўн йил субҳу шом.
Қўйгон эрди ҳукм айтиб бул шоҳи рус
Муддати ўн йил тамом бекаму кўст.*

*Истиқомат айладим гарибат билан,
Қўшулуб Маъмурга бу иғво қилан
Деб бадарга айлади булдура сабаб,
Фурбат ичра бўлди дафтар қонга бўяб...»*

Маъмур Мундуз (Мирғани ўғли) қўзғолон кўтариб, тарафдорлари билан закончиларга қарши чиқиб, уларни тутиб олиб ўлдирдилар. Бу қўзғолон Худоёрхон бошчилигида бостирилади. 1874 йилда ҳам Маъмур яна қўзғолон кўтаради. Мулло Холбек бу воқеалар ҳақида ҳам маълумот бериб, қўзғолон бошлиғи Маъмурни қоралаган. Кейинчалик ҳам Насруллоҳга қарши, ҳам русларга қарши қўзғолон кўтарган Пўлодхонни «қалбаки» хон деб, унинг қаршилигини ортиқча қон тўкиш, беҳуда саъй-ҳаракатдан иборат деб билади.

Мулло Холбек янги рус маъмуриятига қарши чиқиб, ахлоқнинг бузи-

лиши, зулму ситамнинг ортиб боришига уни сабабчи деб билади. Энди юртда Мингбой ва Алиқулидек марди майдонлар йўқ деб афсусланади.

Худоёрхон 1865 йили учинчи бор Қўқон хонлигига эга бўлгач, Абдурахмон Офтобачи «телбани» вазир қилади. У ҳажга бориб келгач (1871 йили), Худоёрхон томонидан вазир этилиб, Маъмурга қарши юборилади. Офтобачи эса Маъмурга жазо бермоқ баҳонасида бегуноҳ халққа ҳам кўп ситам қилади.

*Кўп ўроқчи, баъзи деҳқон Хонабоднинг қошида,
Айланиб ўз жунбишин эрди зироат бошида.
Баъзи бадрак нимчапўш, банги, сатанг аскарлари,
Келди бир-бир ушлашиб қўймагани жунбишида.
Қилмайин ҳеч бир ҳақиқат банда зиндон айлади.*

*Нома ёзди «Қоҳати Маъмур ушладим аскарларин,
Барчаси ўери қозоқ эрди бузуқ менга тайин.
Бўлса фармон ходага ўлтургузиб ҳар не барин,
Ҳар шаҳарда ўлдуроли сўнгра қилма деб йигини».
Қилди маъқул сихда тортиб, кетга бирён айлади.*

«Ҳажжожин соний», яъни золим Худоёрхон ҳам бунга рози бўлади. Хонга эса олиму аҳли дониш манъ қилса ҳам у рози бўлмасди. Хон «Маҳруми мерос» деган ғайришаръи ҳукм чиқаради.

Манбалар маълумотига қараганда, Худоёрхон ҳукмдорлиги даврида, яъни 1844 йилдан мулк эгаси меросининг бир қисми хонга тегишли деб қаралган. Бу дегани меросчилар қаторида хон ҳам бир қисм мулкдан ҳиссадор бўлиб чиқади. Шу йиллар ичида битилган васиқа ва таракага оид ҳужжатлар бекор қилинади.

Бу «маҳруми мерос» ҳукми ҳақида Азиз Муҳаммад Марғилоний ҳам ўз асари «Тарихи Азийий»да маълумот беради. Кейин Худоёрхонга Қўқон аҳли қарши чиқади. Андижонда Офтобачи унинг ўғли Насруллоҳбекни хон кўтаради. «Кулли явмин бадтар бўлди», – дейди муаллиф. Мулло Холбек «Офтобачи Алиқули томонидан ташкил этилган ўн икки минг қўшинни тарқатди», – деб афсусланган.

«У Хўжанд устига лашкар тортиб, руслардан мағлуб бўлди ва Хўқандга қайтди, вилоят бузилиб кетди.

*Бузди юртни дўстларим охир бу янглиг модалар,
Шери нарлар қадрини билмас экан шу содалар.*

Биз «қалбаки Пўлодхонни» хон қилиб яхши уруш қилмадик, ўғрилар вазир бўлиб, аҳли юрт сарсон бўлди. «Зоти паст, мажҳул насаб (насаби но-маълум) Пўлодхон жаллодларига топшируб, икки минг одамни гуноҳсиз «бўзчисан» деб қатл қилиб, қишлоқу шаҳарларни куйдируб вайрон қилди.

*Қисса кўтоҳ, олди юртни руссия насронилар,
Келди навбат бош кўтарди бир неча мардонни хар.
Бидъат ишига саъй этиб куйдурди юртни сар басар,
Бузулуб феъли хўйи қўшилдилар кўп беҳабар.
Кавлатиб фитна фасод ишларга жавлон айлади.*

Фосиқлик, бўза ва арақнўшлик Фаргона мулкида ривож топди. Тангри газабидан қўрқмай кўп киши бу ишларга мубтало бўлди. Эл бошига фосиқу мунофиқлар чиқиб, суҳбатига ёмонларни чақирди. Шулар оқсоқолу арбоб бўлиб олиб, фасодга қўл уришди. Аҳли дониш сўздан қолиб, фуқаро хор бўлди. Олиму оқил киши хилват бурчагига қочди, ислом даврида юз бермаган ишлар бошланиб кетди. Лут қавми шарорат ишларига қўл урди. Ҳар шаҳардан даюс ва хоинлар кела бошлади. Улар аргумоқ отларга миниб, қат-қат зарбоф кийимларни кийиб, хотин ва қизларни русларга сотди, ўзини кордон деб кўрсатди. Буларни кўруб, мунофиқ ва разиллар ибрат олди ва

*Бўлса хотун-қизлари зийнатланибдур мисли гул,
Сотишиб саллоти урусга йиғди қозғоз ақчасин».*

Шундай қилиб, Мулло Холбек руслар қўлига яна 17 нафар сафдошлари билан асир тушади. Уларни 22 аскар Андижондан Қўқонга олиб кетишади. Йўлда қанча одамлар рус аскарларидан жафолар кўрадилар. Шу йўл азобини Мулло Холбек жуда ҳам таъсирчан қилиб тасвирлаган. Мулло Холбек йўл азобидан ҳолдан тойганда рус аскарлари уни уриб, яна йўлга солади. Ўшлик бир халифа Холбекни елкасига олиб, Қўқонга етказди. Бу ўшлик халифа ўзи ҳожи ва эшон экан. У ҳам хат ёзиб, халқни газотга чақиргани учун қўлга олинган бўлиб, номи Масти, касб-кори гилкорлик экан. Холбек билан бирга яна Манглибой ҳожи Худоёрхоннинг муншиси Мирзо Холмуҳаммад Сиёҳ, Тоҳир понсод, Бешариқдан муҳркан бир мунши тухмат билан ҳибсга олиниб, Қўқонга олиб келинади.

Мулло Холбек Қўқон зиндонидида юз берган бир воқеани баён қилади. Қўқон ҳибсхонасида 18 маҳбус Мулло Хушвақт понсод, Тўра тўқсабо ва яна бир тожик кишилар билан маҳбус бўлиб ўтирган эканлар. Улар яқин

қариндошларига айтиб, қовун ичига личоқ ва ханжар солиб олиб келишларини илтимос қиладилар. Уларнинг ёру биродар ва қариндошлари маҳбуслар истакларини бажариб, шу қуроолларни айтилган йўл билан берадилар. Шу йўл билан аскарларга ҳамла қилиб, етти рус қоровулини ўлдириб, ҳибсхонадан чиқадилар. Маҳбуслардан эса 8 киши отиб ва санчиб ўлдирилади. Мулло Хушвақт ҳам бир новвой ҳовлисига кирганида, қувиб борилиб, отиб ташланади.

*Анинг ҳамроҳлари бирлан кўруштум,
Овахта ўтган ишларни сўруштум
Ки, сайлаб ўн иккисин жўнатти,
Оёқ-қўлда кишиан Сибирга кетти.
На чанд эрлар ўтурдур эй қариндош,
Машаққатдур толомин айламас фои.*

Кейин Мулло Холбек Қўқондан Хўжандга, кейин Тошкентга олиб келинади. Анча вақтдан сўнг Мулло Холбек Сибирга сургун этилиб, қолган олти йил муддат Сибирда бўлади. Аммо унинг Сибирнинг қайси шаҳрида бўлгани маълум эмас.

Мулло Холбекнинг шоирлик маҳоратидан асар охиридан жой олган газаллар, мухаммас, марсия ва таърихлар ҳам далолат беради. Бу манзумалар ҳам таржимаи ҳол бўлиб, «Фарибнома»нинг таркибига кирган ва у билан ягона бир асарни ташкил этади. «Айлади», «Айламиш», «Қайрилмишам», «Бўладур деб», «Ниятим» ва бошқа радийдаги манзумалари юқори даражадаги ҳиссиётларга берилган ҳолда яратилган. Бу шеърини парчаларда ҳам муаллифнинг шахсий ҳаётига тегишли маълумотларни топамиз. Мулло Холбек укаси ва қизи ўлганлигини, сургундаги аҳволини, кундалик ҳаётини, рус маъмуриятининг туркистонлик асирлар билан қилган муносабатлари ва бошқа ижтимоий-сиёсий масалаларни ёритади. Масалан, Мулло Холбек маълумотига қараганда, асирларга кунига чорак қадоқ чой, 2 гривенга мос қанд ва нон берилар экан.

Асарнинг тили содда ва раван бўлиб, ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий характерига мос сўзлар: турма (зиндон), камера, солдат, суд, закун (қонун), моюр (майор), министрлар, полевой суд (ҳарбий кўчма суд), сорт (нав, хил) учрайди.

Асар 1880 милодий йили (Русияда) ёзилган. Оддий Қўқон қоғозига наставкали хати билан кўчирилган. 22x16, матни 10x16, 12 – 13 сатрда, икки қаторда қора рангда ёзилган. Муқоваси мағздан, ранги паст сариқ, учта тамғаси бор ва чарм билан рўкаш қилинган, 75 varaқ.

IV.2.19. Мирза Олимнинг «Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин» асари

Мирза Олимнинг «Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин» (Султонлар насаблари ва хонлар тарихи) Туркистон диёрида маълум ва кенг тарқалган тарихий асарлардан ҳисобланади. Биз тавсиф қилаётган нусха муаллиф қўли билан кўчирилган бўлиб, ЎзР ФА Шарқшунослик институтида 1314 рақам остида сақланади.

Асарнинг баъзи варақларида «Юнусхон Дода Муҳаммад ўгли Оғолик афанди. 1338 (милодий 1909) йили» деб битилган муҳр босилган. Қўқон қоғозида настаълиқ хатида қора ранг билан кўчирилган. Боблар номи ва ажратилган сўзлар қизил рангда. Муқоваси қалин қизил маҳздан бўлиб, 5 та мунақаш тамға билан безатилган.

Асар муаллифи Мирзо Олим ибн домулло Мирзо Раҳим Тошкандий бўлиб, Туркистон Россия томонидан босиб олингандан сўнг ҳижрий 1319 (милодий 1901-1902) йили ўзбек тилида, баъзи шеърӣй ёзилган парчалар тожик тилида ёзилган ва у кўп жиҳатлари билан олимлар диққатини тортади. Муаллиф Қўқон хони Худоёрхон саройида мирзо бўлиб хизмат қилган ва унинг аҳли рикобларидан ҳисобланган. Мирзо Олим ватанини Россия қўшини босиб олишидан қайғуриб ҳамда валинеъматни Худоёрхоннинг ҳаждан қайтишида ўлгани хабарини эшитгач, бу асарни ёзишга киришган.

«Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин» асари (4-бет) муаллифнинг бошидан кечирган воқеалар тафсилоти, гувоҳлар нақли ҳамда кўп тарихий манбалар асосида ёзилган. Мирзо Олим асари ўзбек тилида бўлиб, матни гоҳ назмда, гоҳ насрда баён этилган ва асарнинг муҳим манбалари қаторида у «Насабноман ўзбакия», «Тарихи Бобурӣй» (яъни Бобурнома), «Тарихи Роқимӣй» ва Авазмухаммад Атторнинг «Тарихи жаҳоннамоӣй» асарини тилга олади (5, 6, 15 ва бошқа бетлар).

Асар таркибидан қуйидаги мавзулар ўрин олган:

- Муқаддима (1 – 16).
- Олтун бешик воқеаси (16 – 28).
- Қўқон хонлигининг биринчи хонлари (Муҳаммад Алихон даври ҳам шу бобда баён қилинган (28 – 29).
- Зикри жулуси Шералихон ибн Ҳожибек ибн Абдураҳмон;
- Зикри жулуси Худоёрхон маъдалатнишон (бисмиллоҳ билан бошланади, 62⁶ – 71^а);
- Худоёрхоннинг иккинчи жулуси сана 1279 (милодий 1863 йил) (113^а – 120^а);
- Зикри жулуси Султон Сайидхон (120^а – 128^а);

– (Худоёрхоннинг учинчи маротаба хон бўлиши) ва уни маъзул бўлиб ҳаётининг охириг қулларигача бўлган воқеалар (120^a – 152^a);

– Зикри жулуси шаҳзодаи даврон соҳибқирон Сайид Насриддинхон ибн Худоёрхон ҳожи ал-ҳарамайн (152^a – 160^b);

– Учқўрғон устига Урусияни келиши (Фарғона Россия маъмурияти остида (160^b – 172^b);

– Баёни ҳасби ҳоли Мулло Олим Мирзо (172^a).

Тарихий воқеаларга тегишли кўп тарихий моддалар ҳам асар ичидан ўрин олган. Баъзан уларнинг таносуби воқеанинг насрий баёнидан ҳам анча кўпроқ жойини бағд этган. Шунинг учун ҳам асарда ягона бир тартибга риоя қилинмаган.

Асар тарихий ва адабий манба сифатида қуйидаги жиҳатлардан аҳамиятга эга. Аввало, бу асар Қўқон тарихнавислик мактабида давлат янги маъмурият иттифоқида ўтганлигидан сўнг ёзилган ва у маълум ғоявий ҳамда мафкуравий хусусиятга эгадир. Асар сарой ҳамда хон оиласига яқин амалдор томонидан ёзилган бўлиб, муаллифнинг янги ҳукуматга муносабати салбийдир.

Муаллиф мавқеи шоҳпарастлик (монархист) мавқеи бўлиб, у хонлиқнинг руслар томонидан босиб олинишига ачиниш билан қарайди. Лекин Мирзо Олим хонлиқ истилосига сабаб бўлган баъзи сабабларни ҳам кўрсатади. Булар, энг аввало, марказий (хон) ҳукуматнинг заифлиги, сулола ва ҳукуматга даъвогарларнинг ўзаро низолари, Бухоро ва Қўқон ўртасидаги қаршиликлар, маҳаллий ҳукмдорларнинг марказий ҳукуматга қарши чиқишлари, босқин арафаси ва жараёнидаги иттифоқсизликдир. Ушбу ҳулосалар асарнинг умумий руҳидан келиб чиқади.

Тарихий манба сифатида «Ансоб ас-салотин...»да қуйидаги маълумотлар бор. Бухоро амири топшириғи билан зиндонда ётган Душабой исмли жиноятчининг озод қилиниб, шоир Ҳозикни ўлдириш мақсадида Шаҳрисабзга юборилиши ва унинг ғаразли жиноятни амалга оширгани. Шу қотил қўлида Имом Шафеййнинг ҳам қатл этилиши, 1867-1868 йили Сўхда қирғизлар томонидан кўтарилган кўзғолон тафсилоти. Бу қирғизлар Бухоро амири олдида бўлган Султон Сайидхон ибн Маллахонга киши юбориб, уни хон кўтариш учун даъват қиладилар. Аммо бундан Худоёрхон хабардор бўлиб, Лолак деган мавзеда биродарзодасини ўлдиради. Маъмур бошчилигидаги қирғизлар кўзғолони. «Улар кўзғолон кўтарган Бухорода яшаётган Пўлодхон ибн Муродхон олдида киши юборадилар. У хон бўлишга рози бўлмайди. Шунда қирғизлар вакили Урганча бориб, Муҳаммадали хоннинг ўғли Музаффархонга хон бўлишни таклиф қилади. Аммо у: «Сизга ўхшаган халқнинг эътиборларинг йўқдир, Қаландархон акамни ҳам олиб бориб, Марғузур қишлоғида ўлдириб қўйдунлар. Алҳамдулиллоҳ

авқот баҳузур деб қабул қилмабди», – деб ёзади Мирзо Олим. «Шунда элчи Тошкентга келиб Мулло Исҳоқ деган бир носфуруш болани топиб мулло Абдулмўмин ибн Муҳсин бой маслаҳати билан «сохта Пўлодхон» қилиб олиб, Облиг устидан ошиб, Чуст устига келиб кўшинга кўшилди. Қирғизлар хурсанд бўлиб, шодиёна қўйдилар. Оқ кигизга солиб хон кўтардилар» (131^а).

Мирзо Олим маълумотларидан ва бошқа манбаларда учрамайдиган хабардан бири бу Мир Тожик Сўхий бошчилигидаги қирғизлар қўзғолонидир (136^а). Бу қўзғолон 1874-1875 йилларга тўғри келади. Манба тиши билан айтганда, шу даврда Худоёрхон беқонда ишларни барпо қилди, «Маҳруми мерос» деган ривоятни чиқарди» (138^б). Охири халқ қаршилиги остида ҳамда руслар маслаҳати билан Худоёрхон тахтдан воз кечиб, ўғли Насриддинбек хон бўлади. Шундан сўнг Мирзо Олим Фарғона мулкининг Россия маъмурияти итоатига ўтиши, зулм ва ситам ҳаддан ошиб кетиши, ичкиликбозликнинг кучайиши, жамият ахлоқи инқирозга дуч келишини ёзади.

Мирзо Олим асаридан Р.Н.Набиев «Қўқон хонлиги тарихидан» номли китобида кенг фойдаланиб, унинг қиммати ва баъзи камчиликларини кўрсатган. Жумладан, Р.Н.Набиев ёзади: «Қўлэзмада (Ансоб ас-салотин ва таворих ал-ҳавоқин – Ш.В.) 60-йиллар биринчи ярми воқеалари тафсилотлари берилган. 1870 йилдан кейин юз берган воқеалар шу сабабдан аҳамиятлики, бу маълумотлар қуйидаги махсус асарлар – «Тарихи Шоҳрухий» ва «Тарихи жаҳоннамоий»да йўқдур». Бу муаллифимизнинг Абдурахмон Офтобачи ва Пўлатхон ҳаракатлари ҳақидаги маълумоти, Россияга қўшиб олингандан сўнг Фарғонанинг ички ва ташқи муносабатлари, мустамлакачилар тартиботи, маҳаллий руҳонийлар табақасининг намояндаси сифатида унинг шахсий мулоҳазалари диққатга сазовор бўлиб, жиддий муносабатни талаб қилади.⁵⁴⁸

Мирзо Олим шоир сифатида А.П.Қаюмовнинг «Қўқон адабий муҳити» асарида ўрганилган ва асарлари таҳлил этилган.⁵⁴⁹ «Ансоб ас-салотин ва таворих ал-ҳавоқин» қўқонлик олим С.Йўлдошев томонидан рус тилига ўгирилиб, шарҳ берилган ва бу таржима ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида 5325 рақам остида сақланаётир. Мазкур таржима 2007 йили изоҳ ва кўрсаткичлари билан нашрдан чиққан.⁵⁵⁰

IV.2.20. «Мактубчан хон» асари

Назмда маснавий шаклида битилган «Мактубчан хон» асари Муҳаммад Умар-Умидий Намангоний (1906 йили вафот этган)⁵⁵¹ қаламига мансуб бўлиб, ўзбек тилида ҳижрий 1302/1885 йили ёзилган. Бу асар бизгача

икки нусхада етиб келган. Биринчиси Россия Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлимида (қўлёзма С 575 рақам остида) ва иккинчиси ЎЗР ФА Шарқшунослик институти хазинасида қўлёзма 1902-у рақам остида сақланади «Мактубчан Хон» асари зикр қилганимиздек шеърда ёзилган бўлиб, Қўқон хони Худоёрхон ҳаётининг охириги йиллари йилномасидир. Унда Худоёрхон ҳаётига онд масалалар билан бир қаторда XIX аср Қўқон хонлигининг кўп сиёсий воқеалари ҳам асардан ўрин олган. Асар Шарқ тарихнавислик анъаналарига риоя қилган ҳолда ёзилган.

Асарнинг ёзилиш сабаблари дебоча-кириш қисмида умумий тарзда айтиб ўтилган. «Бу китоб фақир инсон Умидийнинг китоби ва ундан эсдалик бўлиб, ҳожи жаноблари Абдурахим афанди илтимослари билан ёзилди... Бу асар Шер муҳаммад Алихон давригача бўлган замондан бошлаб Худоёрхон даврини ҳам ўз ичига олади».

Сўнгра муаллиф учта таъриҳда (иккитаси тожик ва бири ўзбек тилида) асарнинг ёзилиш йилини кўрсатган. Тожик тилида келтирилган рубоий ҳамда «Қуръон» ояти «насуру мин оллоҳи ва фатҳун қарибун» абжад ҳисоби билан 1302 сонини беради. Бу эса милодий 1885 йилга тенгдир.

Бизнинг нусхамиз насрий дебоча (130^б – 132^а) ва асосий қисмдан (132^б – 156^б) иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида «бисмиллоҳ» билан бошланади. Асарнинг мазмунидан аён бўладики, Туркия фуқароси Абдурахим афанди Афғонистонда тахтдан тушган Худоёрхон билан учрашади. Бу савдогар Ҳиндистондан қайтаётган экан. Шу учрашувдан сўнг бу тожир тақдирида муайян ўрин эгаллайди. Маълумки, Худоёрхон ҳаждан қайтаётган вақтда Ҳирот яқинидаги Қуруҳ номли мавзеда 1881 йили вафот этади. Ўлимидан олдин Худоёрхон Абдурахим афанди билан Истанбулга бориб, Русиянинг Туркиядаги элчиси орқали император Николай II га илтимоснома ёзиб юборади ва ўз номасида Тошкентга қайтиши учун ижозат сўрайди. Шоҳ бунга розилик бериб, Туркистон генерал-губернаторига тегишли буйруқ ҳам юборади.

Бир муддат ўтгандан кейин Абдурахим афанди Худоёрхон ўлимидан хабардор бўлиб, Ўрта Осиёга йўл олади. У Хива орқали Тошкентга келиб, кейин Қўқонга боради ва Худоёрхоннинг яқин кишилари билан учрашади. Шу ерда у Муҳаммад Умидий-Намангонийдан Худоёрхон ҳаёти таржимаи ҳолини ёзиб беришни илтимос қилади ва бу истакни шоир Умидий бажаради.

Дебоча (мадҳ, васф, салтаният)дан сўнг Худоёрхон даври баёни келтирилган. Умидий Худоёрхоннинг тахтга чиқишини 1843 йил деб кўрсатадики, бу бошқа манбалардаги санадан фарқ қилади. Асарнинг Салтаният

қисми эса Туркия султони Абдулҳамид II (1876 – 1905 йиллари салтанат сурган)га бағишланган. Асарнинг баъзи лексик жиҳатлари шундан далолат берадики, «Мактубчаи хон» турк ўқувчиларига ҳам мўлжаллаб битилган асардир. Асарда XIX асрнинг охирларида ўзбек тилига хос бўлган баъзи хусусиятлар ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам бу асар шевашунослар ва тилшунослар диққатини ҳам жалб этиши табиийдир.

Гарчи асарнинг маддоҳона руҳда ёзилиб, айрим воқеликлардан кўз юмилгани, саёз баён услуби асарнинг тарихий жиҳатларига путур етказсада, унинг тил ва давр нуқтаи назаридан қийматини унчалик пасайтирмайди. Яъни Қўқон тарихнавислик мактабида «Мактубчаи хон» асари ва унинг муаллифи Умидий ҳам маълум ўрин эгаллашга сазовордир. «Мактубчаи хон» XIX аср иккинчи ярмида Қўқон историографиясини тадқиқ қилиб, баҳолаш учун муҳим манба саналади. Асар Қўқон хонлигининг Русия маъмурияти давридаги шароитини ўрганишда ҳамда дин пешволаридан бўлмиш Қўқон хонлари тақдирларини ёритиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бу асарнинг нашр этилиши, маълумотларининг илмий муомалага киритилиши Туркистон халқлари тарихини чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради.

Асар Қўқоннинг рангли қоғозларида, қора рангда кўчирилган. Хати чиройли настаълиқ бўлиб, матн икки устунда жойлашган. Котиби Мулло Низомуддин. Асарнинг охири йўқ. 146 – 148-варақларига баъзи доғлар тушган. Муқоваси қалин мағздан ранги кўк. 26+ (3) варақи бор.

IV.2.21. Муҳаммадаминбек Худоёрзоданинг «Анжум ат-таворих» асари

Мазкур асарнинг муаллифи Қўқон хони Худоёрнинг ўгли Муҳаммадаминбек бўлади. Унинг номи асарнинг бирор бир жойида тўлиқ тилга олинмаган бўлса ҳам, баъзи тадқиқотчилар ва асарда келтирилган билвосита маълумотлар асар муаллифи Худоёрхоннинг айнан шу ўгли эканидан далолат беради. «Анжум ат-таворих» («Тарихлар юлдузлари») ҳақида қисқа маълумотни Р.Н.Набиев ўзининг «Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаярхана)» номли асарида (Ташкент, 1973. – С.13 – 15) берган. Рашид Набиевич Набиев ушбу асарининг манбалари қаторида ўз кутубхонасида бўлган «Анжум ат-таворих» асари нусхасини тавсиф қилар экан, унинг Қўқон тарихнавислик мактабида катта аҳамияти борлигини таъкидлаган.

Муаллиф қаламига мансуб нусха тожик тилида, рус контора дафтари-дан олинган варақларда, оддий қалам ва бинафшаранг сиёҳ билан ёзил-

ган. Бизнингча, бу муаллифнинг мусаввада (қоралама)си бўлган. Унинг турли жойларида иловалар, ҳошияларидаги қайдлар, ўчириб қайта ёзилган матн бекор қилиб ташланган жойлари ҳам мавжуд. Қалам билан ёзилган жойларни ўқиш жуда мушқил. Жами 235 саҳифадан иборат. Илова тарзида ёзилган бир неча саҳифалар ҳам бор. Асар муқовасиз. Мазкур нусха ҳозирги кунларда тарихчи олим профессор Ҳайдарбек Бобобеков шахсий кутубхонасида сақланади. Уни Р.Набиев бошқа қўлёзма китоблари ва архиви билан ўз шогирди Ҳ.Бобобековга берган экан.

«Анжум ат-таворих» асарининг ягона муаллиф нусхаси Р.Набиев шахсий кутубхонасига ўтган асрнинг 40-йилларида келиб тушган. Уни собиқ Ўзбекистон халқлари тарихи музейининг ходими Турди Миргиязов Р.Набиевга фойдаланиш учун берган. 1958 йили Р.Набиев илтимоси билан шу автограф нусхадан Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди, хаттот Абдулқодир Муродов жуда гўзал настаълиқ хати билан «Анжум ат-таворих»дан яна бир нусха кўчирган. А.Муродовнинг айна заҳматлари натижасида бугунги кунда қўлимизга шундай бир ёдгорлик етиб келганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Мазкур нусха 1958 йил 30 мартда кўчириб тугатилган (ҳозир у ЎЗР ФА ШИ хазинасида сақланади). Асарнинг муқоваси оддий картондан, устига сариқ абрий қоғози ёпиштирилган. Ўлчами 29x19,5 см. Матн фабрика қоғозига кўчирилган ва ўлчами 23,5x13 см. Асарнинг 27^а дан 75^а гача бўлган саҳифалари бўш. 75^б дан 153^б гача асар матни яна давом этган.

Шуни тан олиш керакки, Абдулқодир Муродов муаллиф нусхасини кўчириш жараёнида жиддий тадқиқот ишларини олиб борган ва муаллиф режасига биноан асар матнини тартибга солган, унинг боб ва қисмларини жой-жойида кўчириб, жиддий матншунослик ишларини ҳам амалга оширган.

Асар муаллифи икки қисм (дафтар)да Қўқон хонлари тарихини тўлиқ бермоқчи бўлган. Унинг режасига кўра биринчи қисмда «Худоёрхон тахтга келгунга қадар Фарғона ва Мовароуннаҳр хонларининг аجدодлари зикри»ни бериб, иккинчи жилдида «Худоёрхон тахтга чиққанидан бошлаб сўнгра Фарғона тарихини то 1318/1900-1901 йилгача бўлган воқеаларни Туркистон мишлатига ёдгорлик учун ёзиш» мақсад қилинган. А.Муродов ўзи кўчирган асарнинг охирида афсус билан «Анжум ат-таворих»нинг иккинчи жилди топилмаганини ёзган. Қўлимиздаги иккала нусхада муаллифнинг режалаштирилган асарнинг фақатгина бир қисми баён қилинган. Унда Муҳаммад Заҳриддин Муҳаммад Бобур даври, у ва ворисларининг

Ҳиндистондаги ҳукуматлари, Олтун бешик авлодидан Элик – Тангриёр султон даври (боши) баён қилинади ва ўртадаги давр ёзилмаган (ёки кўчирилмаган). Унинг жойи бўш қолдирилган. Воқеалар кейинги баёни Шоҳрухбийнинг отаси Ашурмуҳаммадхоннинг давридан бошланади (75⁶).

«Анжум ат-таворих» асарининг биринчи дафтари мазмуни қуйидагича:

Асар катта бир муқаддима билан бошланади. Шу муқаддимада (3^a) муаллиф асари номини «Анжуми таворих» деб берган. 3⁶-варақда «Фарғона ва Мовароуннаҳр подшоларининг насаблари ва улар аждодларининг зикри» деган боб (гуфтор, сўз) билан бошланади. Кейин «Бобурхонни Самарқанд шаҳрига азимат қилгони» (8^a – 13^a), «Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг зикри» (13^a – 27^a), «Султон Элик, мулаққаб ба Тангриёр султон жулусининг зикри» деган боблар келади. Шу учинчи боб бошланиши билан саҳифалар бўш қолган. Муаллиф қўлёзмасида ҳам бу давр ёзилмаган ёки улар йўқотилган.

Нусханинг 75⁶-варағидан «Ашурмуҳаммадхон ва унинг ўғли Шоҳруххоннинг зикри», «Абудураҳмонхон салтанати ва аҳволининг кайфияти зикри» (76^a), «Абдулқаримхон ибн Шоҳруххоннинг бахтли жулусининг зикри» (79^a – 84^a), «Эрдонахон номи билан машҳур бўлган Абдулқаюмхон ибн Абдураҳмонхон жаҳонбонлигининг зикри» (84^a), «Сулаймонхон ибн Шодихон ибн Шоҳруххон зикри» (87^a), «Нарботир номи билан шуҳрат топган Абдулқамид ибн Абдураҳмонхон зикри» (88^a), «Олимхон ибн Абдулқамидхон ҳукмронлиги зикри» (95^a), «Умархон ибн Абдулқамидхон салтанати зикри» (113^a), «Муҳаммадалихон ибн Умархони жаннатмаконининг зикри» (127^a – 153^a). Асарнинг мазмунидан шу нарса аён бўладики, асардаги тарихий воқеаларнинг баёни 1842 йилда хонликда содир бўлган фожиавий ҳодисалар билан тугаган. Жумладан, 1842 йил май ойида хонлик пойтахтининг амир Насруллоҳ томонидан босиб олинishi, хон оиласининг қатли (шунда Муҳаммад Алихон, ўғли Муҳаммадаминхон, Муҳаммад Алихоннинг укаси Султон Маҳмудхон, оналари Моҳларойим – шоира Нодира ва б.), хонликни амирлик таркибига киритилиши, мангитлар ҳукмронлигига қарши қўқонликларнинг кўзғолони, қирғиз-қипчоқлар ёрдами билан Шералихоннинг тахт устига келиши каби воқеалар баён қилинади. Шу воқеалар баёни мантиқан асарнинг биринчи жилди ниҳоясига етганини кўрсатади. Маълумки, Шералихон 2 шаъбон 1260/16 август 1844 йили Муродхон томонидан қатл этилган. Шунда у 55 ёшда бўлган, 2 йил ва бир ойу 25 кун хонлик қилган. Муродхон 9 кулик хонликдан кейин 9 шаъбон 1260/23 август 1844 йили қипчоқлар қўлида Мусулмонқул ва Муҳаммад Назарбек раҳбарлигида ўлдирилган. Муаллифнинг отаси Худоёрхон эса 24 августда тахтга кўтарилади. Худоёрхон уч маротаба

Қўқон тахтига кўтарилган. Унинг ҳукмронлик даври содир бўлган турли воқеалар билан жуда ҳам бой. Мана шу даврнинг хон авлодига мансуб хонзода Муҳаммадаминбек томонидан ёритилиши тарихшунослик ва манбашунослик жиҳатидан ҳам жуда қизиқ ва мароқли ишдир. Муҳаммадаминбек анча олдин «Туркистон вилояти газети» (1893. №22 – 28)да ҳам ўз эсдаликларини ёзиб, нашр эттирганида маҳаллий зиёлилар орасида катта ҳурматга сазовор бўлган. Унинг эсдаликлари кейинчалик рус тилида ҳам чоп этилган. Муҳаммадаминбекнинг тарихнавислик соҳасидаги маҳорати ва малакаси, тарихий билимларга эга бўлгани, жиддий тадқиқотчи экани асарининг биринчи жилди ва олдин ёзган ўша эсдаликлари мазмунидан маълум бўлади. «Анжум ат-таворих» асарининг аҳамиятини қуйидаги натижалар билан изоҳлаш мумкин:

– Мазкур манба Фарғона водийси ва Қўқон хонлигида ҳукм сурган минг сулоласи вакиллариининг бири томонидан ёзилган;

– Муҳаммадаминбек ўз асарини ёзишда ёзма тарихий асарлар билан бир қаторда («Бобурнома», «Тарихи жаҳоннамойи», «Шоҳномаи Абдуллоҳоний», «Тарихи Муқимхоний», «Гулшан ат-таворих», «Мунтахаб ат-таворих», «Афзал ат-таворих» асарларини муаллиф тилга олган), ўз сўзига қараганда, турли ҳужжатлар, фармон ва васиқалар, вақфномалар, хат ва мактублар маълумотларидан фойдаланган (4^а);

– Асарда минг сулоласининг генеалогиясига оид янги талқинлар мавжуд. Айни шу Муҳаммадаминбек ўз аجدодларини чингизий ва теурийларга Бобур орқали бориб тақалишидан манфаатдор бўлгани ва Олтун Бешик ривоятига алоҳида урғу бериши табиий кўринади;

– «Анжум ат-таворих» асарида минг сулоласи вакиллари ўртасидаги оилавий муносабатлар, қон-қариндошлик масаласига ойдинлик киритадиган жуда кўп маълумотлар мавжуд;

– Асарда марказий ҳокимиятни қўлга олиш учун сулола вакиллари ўртасида олиб борилган курашлар, уларнинг асосий иштирокчилари, шу даъвогарларни қўллаб-қувватлаган ёки қарши чиққан куч ва гуруҳлар, турли ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни ёритувчи аниқ маълумотлар ва қайдлар бор;

– «Анжум ат-таворих»да Қўқон хонлигининг шаклланиши ва ҳудудий ўзгаришлари, таркибида бўлган алоҳида вилоятлар тарихига оид қизиқарли маълумотлар мавжуд;

– Хонликда мавжуд бўлган амал ва унвонлар, уларнинг вазифалари, ижтимоий иерархияга доир, ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг турмуш тарзи, ўзаро муносабатларини ёритувчи маълумотларни ҳам асарда ўқиш мумкин;

– Мазкур асар шу ҳудудда бўлиб ўтган этник ва этно-маданий жараёнларга доир ҳам муҳим кузатувлар ва маълумотларни беради;

– Асарнинг яна бир маълумотлари қатлами XIX асрнинг бошлари ва ўрталарида Марказий Осиё давлатларининг халқаро алоқаларига доирдир;

– Асар муаллифи ўз аجدодларининг меъморчилик, ободончилик, суғориш ишларига қўшган ҳиссаларини алоҳида ажратиб ёзган.

– Асар кенг илмий муомалага жалб қилинмаган ва ҳалигача манбашунослик ва тарихшунослик жиҳатидан ўрганилмаган.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Муҳаммадаминбек ибн Худоёр қаламига мансуб «Анжум ат-таворих» асари Қўқон хонлиги, Бухоро амирилигининг биринчи манғитлар даври, Афғонистон, Тошкент ва Дашти Қипчоқ, Шарқий Туркистон тарихи ва маданиятига оид жуда муҳим тарихий манба ҳисобланади. Ушбуларни инobatга олиб, мазкур асар ўзбек тилига таржима қилинди ва у муқаддима, муаллиф қўлёзмасининг факсимилеси, изоҳ ва кўрсаткичлар билан нашрга тайёрланган.

IV.2.22. Муҳаммад Солиҳхўжа Тошкандийнинг «Тарихи жаҳидан Тошканд» асари

Домулло Муҳаммадсолиҳхўжа ибн Раҳматхўжа (лақаби Қорахўжа эшон домулла) ибн Раҳимхўжа Қорий XIX асрдаги Тошкент зиёлиларидан ва мутафаккирлардан бўлиб, 1246/1830-1831 йили Тошкентнинг Шайхонтоҳур даҳасидаги Қорёғди (ёки Қорабоғди, ҳозирги Пахтакор стадиони ва Алишер Навоий номидаги санъат саройи ўрнидаги) маҳалласида таваллуд топган. Унинг бобоси мулла Муҳаммадраҳимхўжа Тошкентнинг Қиёт маҳалласидаги Бекмуҳаммадбий мадрасасида мударрислик қилган. Бу тарихчининг вафот этган йили аниқ эмас. Лекин илмий фаразларга қараганда Муҳаммад Солиҳ 1889-1890 йилларда ҳам ҳаёт бўлган экан⁵⁵².

Муҳаммад Солиҳ замонасининг фозил ва билимдон оиласида оламга келган ва мадрасаларда ўқиб, таълим олиб, ҳақиқий маънода зукко олим ва мударрис сифатида камол топган. У аввало бобоси ҳузурида савод чиқариб, кейин Тошкентдаги Эшонқули додхоҳ, Лашкар бекларбеги ва Хўжа Аҳрори Валий мадрасаларида ўқишни давом эттирган⁵⁵³. 1850 йили эса Бухоро шаҳрига бориб, Кўкалдош мадрасасида билимини оширади. Ўқиш ва илм олиш давомида Муҳаммад Солиҳ Шаҳрисабз, Самарқанд, Қарши, Ўш, Наманган, Марғилон ва бошқа шаҳарларига бориб, ўқимишли кишилар билан ҳамсуҳбат бўлади. 1863 йили Тошкентга қайтиб, Қиёт маҳалласидаги Бекмуҳаммадбий масжидида имом бўлиб, айни вақтда, му-

даррислик ҳам қилган⁵⁵⁴. Муҳаммад Солиҳхўжа ўз замонасида юз берган кўпгина тарихий воқеаларнинг фаол қатнашчиси бўлган.

Муҳаммад Солиҳхўжа асарида ўзига талабчан бир тарихчи сифатида эмас, балки ўлкашунос-жуғроф, олим сифатида ҳам, набототшунос ва зоолог сифатида ҳам гавдаланади. Тошкент шаҳри ва вилоятлари жуғрофияси, топонимияси, наботот ва ҳайвонот оламининг тарихи билан бир қаторда ифодаланиши бу фикримизнинг исботидир.

Муҳаммад Солиҳ «Тарихи жадидаи Тошканд» асарини 25 йил давомида ёзган. Асар ҳижрий 1279 йили зу-л-ҳижжа ойида (милодий 1863 йил май ойининг охиригى ўн кунлиги) бошланиб, баъзи қисмлари ҳижрий 1307 (милодий 1889-1890) йили таълиф этилган.⁵⁵⁵

Муҳаммад Солиҳ асарининг муаллиф қўлёзмаси нодир нусха сифатида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида, қўлёзма 7791 рақам остида сақланади. Шу муаллиф қўлёзмасидан котиб Набирахўжа ибн Сайидхўжа томонидан 1936 йили кўчирилган нусха икки муқовада (№11072, 11073) ҳамда шу институтнинг илмий ходими раҳматли Абдулло Носиров қўли билан кўчирилган нусхаси (инв. №5732) ҳам мавжуд. Бу нусхалар, асосан, Ўрта Осиё тарихига оид қисмларни ўз ичига олган. Ана шу нусхаларнинг тавсифи «Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР»да қисқача келтирилган⁵⁵⁶ (қар.: VI жилд. 1963. С.34 – 36). Лекин асар ҳақидаги манбашунослик нуқтан назаридан биринчи маълумот Я.Ф.Фулумов томонидан «Ўзбекистон Фанлар академияси ахбороти»⁵⁵⁷ ойнамасининг 4-сонидан берилган. Асардаги баъзи топографик маълумотлар Ю.А.Соколов⁵⁵⁸ тарафидан, Худоёрхон давридаги Қўқон хонлиги тарихига оид баъзи маълумотлар эса Р.Н.Набиев томонидан фойдаланилди.⁵⁵⁹ Кейинчалик 1983 йили А.Ўринбоев Муҳаммад Солиҳ берган баъзи маълумотларни жамлаб, «Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида» номли рисоласини нашр этди. Лекин бу асардан фойдаланиш доимий ва систематик бўлмагани, махсус чуқур изланиш объектига айланмагани сабабли «Тарихи жадидаи Тошканд» ҳамда Муҳаммад Солиҳнинг тарихчилик фаолияти билан Қўқон тарихнавислик мактабида эгаллаган ўрни охиригача ёритилгани йўқ эди. Шундай улкан ва аҳамиятли асарни ёш тадқиқотчи Ўктам Султонов ҳар тамонлама ўрганиб, диссертация ва монография шаклида илм аҳлига тақдим этгани⁵⁶⁰ қувонарли ҳодиса бўлди.

Мазкур манбани анча олдин ўрганган А.Ўринбоев ва О.Бўриевлар асарни тавсиф қилиб, жумладан, шундай ёзгандилар: «Тарихи жадидаи Тошканд» асари икки жилдли бўлиб, муаллиф нусхаси 1040 варақдан иборат. Муҳаммадсолиҳ тарихнавислик анъанасига мувофиқ аввал умумжаҳон

тарихини Одам Атодан бошлаб (I жилд, 1⁶ – 197^a) кейин маҳаллий тарихни ёзишга ўтади. Қолган 297⁶ – 1040⁶-варақлари II жилдни ташкил қилган. Бу жилд ўз навбатида уч қисмга тақсимланган. Биринчи қисми «Жаннатнишон Фарғонанинг олийнасаб султонлари» деган сарлавҳа остида Фарғона водийсида кечган XV аср охири ва XVI аср биринчи чорагидаги (Заҳририддин Муҳаммад Бобур даври) сиёсий воқеалардан сўзлайди (297⁶ – 360⁶). Иккинчи қисм эса асарнинг энг кўп қисмини ташкил этиб (361^a – 870^a), унда XV асрдан то муаллиф яшаган йилларигача бўлган Ўрта Осиё тарихи, Қўқон хонлиги ва Тошкент шаҳри тарихи ёзма манбалар (асар манбалари ҳақида кейинроқ муфассал тўхталганида – Ш.В.), қисман эса муаллифнинг воқеа иштирокчиларидан эшитган ва ўзи кўрган-билганлари асосида ёритилади. Маълумотларга бойлиги туфайли ана шу қисм асарнинг тарихий жиҳатдан энг муқаммал ва муҳим қисми ҳисобланади (таъкид бизники – Ш.В.).

Учинчи қисмда (83⁶ – 1034⁶) бевосита Тошкент шаҳрининг XVIII аср учинчи чорагида шаҳарда жорий этилган «Чорҳокимлик» давридаги маъмурий бўлиниши – тўрт даҳа тушунчасига асосланган топографияси ва шу маъмурий бирликлар доирасига киритилган атроф ерлар географияси таърифланган. Шунга биноан бу қисм тўрт фаслга бўлиб келтирилган ва ундан сўнг хотима сифатида (1034^a – 1040⁶) муаллиф ўз ҳаётини қисқача тасвирлаб, асарни тамомлайди.⁵⁶¹

Муҳаммад Солиҳ асарининг манбалари сифатида қуйидаги асарлар номини китобнинг ҳар хил жойларда тилга олади:

«Тарихи Шоҳруххоний» (Муҳаммадниёз Хўқандийнинг «Ибрат ал-хавоқин/Тарихи Шоҳрухий» асари) «Жавоме ат-таворих», яъни «Жоми ат-таворихи Рашидуддин»), «Тарихи Чингизхоний», «Равзат ус-сафо», «Тарихи Табарий», «Зафарномаи Амир Темур», яъни Али Яздийнинг «Зафарнома» асари, «Тарихи Муқимхоний» («Тазкираи Муқимхоний», муаллифи Муҳаммадсўф Мунший ибн Хўжа Бақо), «Тарихи Сайид Роқим», «Тарихи Бобурхон», яъни ўша машҳур «Бобурнома», «Тарихи Фариштан Акбаршоҳи» (Аслида «Гулшани Иброҳимий» – муаллифи Муҳаммад Қосим Ҳиндушоҳ Астрободий «Фаришта»), «Мифтоҳ ат-таворих», «Матлаъ ал-улум», «Тарихи қайсарномаи Усмония», «Гуҳфат ал-хоний», яъни Мулло Мир Муҳаммад Вафо Карминагийнинг «Тарихи Нодирхони эроний», яъни «Тарихи жаҳонгушойи Нодирий» муаллифи Мирзо Муҳаммад Маҳдихон Астрободий ибн Муҳаммадносир «Кавкаб», «Китоби Мавлоно Ушшоқий Косоний – Хўқандий», «Ажойиб ал-булдон» (ёки «Мажмаъ ал-ғаройиб»), «Ажойиб ат-табақот», «Тарихи ақолими сабъа (аниқроғи «Ҳафт иқлим» асари), «Тарихи қандияи Самарқанд» (ёки «Мунтахаб ал-

қандия») – бу китоб Абу Саид Абдурахмон ибн Муҳаммад ал-Идрисий (1015 милодий йили вафот этган) томонидан ёзилган «Китоб ал-комил фи маърифати ир-рижол» («Номдор кишиларни танитувчи муфассал китоб»)нинг давоми бўлиб, уни Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий ас-Самарқандий (1143 милодий йили ўлган) ёзган. Лекин бу асар бизгача етиб келмаган. Унинг қисқартириб ёзилган нусхаси етиб келган. У ан-Насафийнинг шогирди Абулфозил Муҳаммад ибн Абдужалил ибн Абдулмалик ибн Ҳайдар ас-Самарқандий томонидан ёзилган. Муҳаммад Солиҳ фойдаланган нусха «Қандияи хурд» ёки «Қанд дар таърифи Самарқанд» (Самарқандни таърифловчи ширин (китоб) бўлиши мумкин.⁵⁶² «Сувар ал-ақолим») (Абу Зайд томонидан X асрда араб тилида ёзилган жўғрофий асар) ва бошқалар.

Бундан ташқари Муҳаммад Солиҳ асарнинг кўп жойларида «Мозийдан қолган қиссалар ҳамда улуғлар маноқиблиридан фойдаландим», деб ҳам ёзади.

Муҳаммад Солиҳхўжанинг асари Шарқ – Қўқон тарихнавислик мактабининг кўзга кўринган жиддий манбаларидан ҳисобланади. Кўпчилик Қўқон тарихнависларига нисбатан муаллиф насабномалари генеология усулидан унумли фойдаланган. Агиография – маноқибот маълумотлари ҳам Тошкент тарихининг типизацияси учун катта аҳамиятга эга эканини шу асарда кўриш мумкин.

«Тарихи жадидан Тошканд» ўзининг шу жиҳатлари билан ҳам Тошкент воҳаси тарихини ўрганишда манбашуносларга катта ёрдам беради.

«Тарихи жадидан Тошканд»нинг 2-жилдида Қўқон тарихига оид қуйидаги мавзулар ёритилган:

- Фарғонада Бобур салтанати (қўлёзма 11071 рақам. 2⁶ – 31⁶);
- Шаҳзода Олтун бешик зикри (35⁶ – 31^а);
- Султон Шоҳруҳхон II даври (37^а – 40^а);
- Абдурахимхон воқеоти зикри;
- Абдулкаримхон Шоҳруҳхон II ўғли салтанати зикри;
- Абдурахмонхон ибн Абдулкаримхон жулуси зикри;
- Зикри салтанатронин Эрдонахон ибн Шодихон;
- Сулаймон ибн Шодихон ибн Шоҳруҳхон салтанатининг зикри;
- Норбўта хоқон ибн Абдурахмонхон салтанатни безатгани зикри;
- Хоқон Султон Олимхон кишваркушойнинг салтанати зикри (54^а – 71⁶);
- Олимхон салтанатининг нузули ва Умархон иқболини адл мезонда тараққий топгани (71⁶ – 98⁶);
- Зикри салтанати Муҳаммадалихон Ғозий;

- Замони хони Шералихон даври;
- Шоҳзода Худоёрхон жулусининг зикри;
- Тошкент (1847-1848 йиллари) қўзғолонининг тафсилотлари (147^б – 149^б);
- Оқмасжид ва Туркистон мудофаасининг тафсилотлари;
- Маллахоннинг хонлик даври;
- Шоҳзода Султон Сайидхон Ғозий ибн Маллахон Баҳодур салтанатининг зикри;
- Туркистоннинг Россия қўшинлари томонидан босиб олинмиш жараёни тафсилотлари (Авлиёта, Чимкент, Тошкент, Жиззах, Хўжанд, Ўратена мудофаалари (223^б – 266^а, 277^а – 280^б. II жилд, 2-китобнинг 3^а – 37^а);
- Россиянинг Самарқандни босиб олиши, Зирабулоқ муҳорабаси ва Бухоро амири билан битим имзолаш (41^б – 45^а);
- Шаҳрисабз бекларининг воқеоти (Жўрабек ва Бобобек билан боғлиқ ҳодисалар (45^а – 51^б);
- Рус маъмуриятининг Қўқон хонлигини бутунлай босиб олиши, Пўлатхон қўзғолони, Абдурахмон офтобачи ва Исо Авлиё қўзғолонлари асарининг охириги қисмларида;
- Худоёрхон авлодлари ҳаётидан нақл қиладиган қайдлар (120^б ва кейинги бетлар);

Шарқий Туркистон тарихига оид маълумотлар (135^а, ^б ва кейинги бетлар);

«Зайли «Тарихи жадидан Тошқанд» илова сарлавҳаси остида, асосан, Тошкент шаҳри ва вилояти ҳақида тарихий ва жуғрофий маълумотлар келган. Бу қисмда Тошкент ва унинг атрофида жойлашган тарихий обидалар тавсифи, мадраса ва мазорлар, шаҳар даҳалари, Тошкентнинг олим уфозиллари, маърифат аҳли, уларнинг насаблари, шайху зоҳидлар, ҳофизу мусиқашунослар, мударрис ва домуллоларни ҳақида жуда қимматли маълумотлар бор.

Муҳаммад Солиҳнинг кўп маълумотлари Қўқон хонлигининг тарихи ва маданиятига оид бўлиб, баъзи масалаларни кенгроқ ва аниқроқ ёритиш учун ёрдам беради. Тарихий ва адабий манба сифатидаги ана шу маълумотлар Қўқон тарихнавислик мактабида «Тарихи жадидан»нинг тутган ўрни ва аҳамиятини янада кўтаради.

Масалан, Муҳаммад Солиҳ Умархон салтанати даврини баён қилар экан, малик уш-шуаро Фазлий Намангоний (Абулкарими Намангоний) ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради:

«Мавлоно (Фазлий – Ш.В.) ҳам шоири эзидий бўлиб, алфози болиғ ва ибороти фасиҳ ва каломи муҳташамот ва латофатомўз ва канузоту киноёти форсий ва туркий, ширу шакарга ўхшаб маснавиёт бошида тамҳиду

таъриф ва тавсифни аралаштириб, адолатшиор ва законитосор, илм муҳи-тида замона ҳоқонининг шерозабанд дебчаси назму насрини камол даражасига кўтариб ... алифдан баҳри ёйгача ғазаллар, таржиъбанд, мусамма-нийёт, мусаддисот, мухаммасот, рубоийёт ва муфрадот, соқиномалар, тари-хот амири кишварситон номига ёзгандир» (98^{а-б}).

Лекин, бизга маълумки, Фазлийнинг девони ҳалигача топилган эмас. Солиҳхўжанинг бу ахбороти бизни шу йўналишда изланиш олиб боришни давом эттиришга ундайди.

Муҳаммад Солиҳ 1847 йили Тошкентда юз берган кўзғолон ҳақида ёзар экан, воқеа шоҳиди сифатида кўзғолоннинг сабабини баён этади. Азиз парвоначи (1846 – 1847 йиллари Тошкент ҳокими – Ш.В.). «Ифтор пули» баҳонаси билан Тошкент фуқаросига 4 минг бир мисқоллик тиллога тенг солиқ солади. «Бу номаргуб ишлар мамлакат мутамаккинларига (аҳоли-сига – Ш.В.) оғир тушди ва ғалвои омга сабаб бўлиб, фуқарою раоё билан Азиз парвоначи аскарлари ўртасида тўқнашув бўлди».⁵⁶³

Муҳаммад Солиҳхўжа Тошкент ватанпарварлари қаторида Туркистоннинг руслар томонидан босиб олинисига қатъий қарши чиқиб, шовинистик гояларига асосланган бу сиёсатни қоралаб, бундай истилочилик урушига нафрат билдиради ва Ўрта Осиё халқларининг қаршиликларини муфассал баён этиш билан кўнглини тинчитгандек бўлади.

Солиҳхўжа катта самимият билан Тошкент ҳимоячиси Алиқули амир-лашкар қаҳрамонлигини васф этади. «Тарихи жадидаи Тошканд» маълумотлари шуни кўрсатадики, руслар билан муомалада бўлиш масаласида шаҳар аҳли ўша замонда икки гуруҳга бўлинишган. Бир гуруҳ русларга охиригача қаршилик кўрсатиш тарафдори бўлган (Солиҳбек охунд бошчилигида). Бу гоя тарафдорлари кўпчиликни ташкил қиларди. Иккинчи гуруҳ эса русларга мўайян шартлар билан сулҳ тузиш тарафдорлари эди-лар. Бу гуруҳнинг тарафдорлари ичида Муҳаммадюнус шиғовул (Султон Сайидхон ва Алиқули амирлашкарнинг яқин мулозимларидан), Мирзо Ҳаким, Абдурахмон ибн Шодмонбек, Муҳаммад Сафед тожир бўлган-лар.

Тошкент ҳимоясидан олдин шаҳар уламолари Эшонқули додхоҳ мад-расасида йиғилиб, руслар билан сулҳ тузиш ёки тузмаслик масаласини кўриб чиқиб, шаҳарни мудофаа қилишга қарор қиладилар.

Йиғин Эшон Қорабошхўжа мутавалли бошчилигида ўтади. Бу мажлис –Кенгашда Эшон Муҳаммад Раззоқхўжа ибн Искандархўжа, Домулло Абдухолиқ Марғилоний, Эшон Алиакбархўжа, Эшон Домулло, Эшон Абдурасулхўжа, Эшон Сайид Аҳмадхўжа муфтий, Эшон Исмоилхўжа, Имом мударрис, Эшон Шарофхўжа, Эшон Хўжахон, Аҳрорхўжа эшон

Довудхўжа, Мулло Муҳаммад Мусо охунд, Эшонжон ва Жаъфархўжа, Эшон Бузрукхўжанинг ўғиллари, Муҳаммад Мусохўжа, Хожамподшоҳўжа, Эшон Нурхўжа ибн Қорабошхўжа мутавалли, Мулло Миржалил фаррош қатнашганлар (265⁶ – 266^а).

Яна бир масала. Маълумки, Алиқули амирлашкар 1865 йили 9 май Тошкент мудофааси вақтида оғир яраланиб ўлган. Унинг ўлими ўз вақтида шов-шувга сабаб бўлиб, суиқасд натижаси эканлиги ҳам тахмин этилган.

Муҳаммад Солиххўжа Алиқулга туркистонликлар томонидан уюштирилиши мумкин бўлган ҳар қандай суиқасд масаласини рад этади. Алиқули руслар тўпи ўқидан яраланишини исбот қилиб, Қамбар деган қул даввосини ҳамда Ниёз Али понсадбошининг ўғли Усмон Али сўзларини ёлғонга чиқаради. Қамбар ҳабаш ёки хитой жамоасидан бўлиб, Мулло Алиқулига ўқ теккандан кейин Черняев олдига келиб, «амирлашкарни мен ўлдирдим» деб айтган экан. Қўқонга бориб эса «отам қони учун амирлашкарни мен отиб ўлдирдим», деган. Усмон Алининг сўзи ҳам «кизби маҳз» (ўтакетган ёлғон)дир дея хулоса қилади Солиххўжа. Амирлашкар Ниёз Али понсадни 1864 йили Авлиёотадан руслар ваҳимасидан қўшинни ташлаб қочгани учун Чимкентда отиб қатл қилган эди. Жамоадор тўпчибоши ва Абдуллобек деганлар Муҳаммад Солихга шоҳидлик беришларича, амирлашкар тўп ўқи билан қорнидан ва чап сонидан яраланиб, шаҳид бўлди (207⁶ – 268^а).

Тошкент истилосидан сўнг генерал Черняев биринчи бўлиб Шайх Хованд Тоҳур қабристонига келиб, Алиқули қабрини зиёрат қилган (II жилд, 2-китоб, 4^а).⁵⁶⁴

Рус ҳарбий маъмурияти Тошкент аҳолиси билан шаҳар ички ишларига аралашмаслик борасида битим имзолайди (Бу шартнома Абу Убайдуллохўжа томонидан «Хулосат ал-аҳвол» асарида келтирилган). Тошкентда Ҳакимхўжа қозикалон ва Ёқубхўжа Низомиддин Писткентий ўғли қозискар бўлади (17^а).

1865 йил 2 майда рус қўшини Самарқандни босиб олади. Кейин улар амирга зарба бериш учун Каттақўрғонга бостириб борадилар. Шу вақт ўртасида Самарқанд аҳли русларга қарши қўзғолон кўтаради. Самарқандга элатия қабилалари, Тошканд ва Фарғона фидойилари, шаҳрисабзликлар дасталари мададга келдилар. Шу кучларга бошчилик қилган раҳбарлар номини Муҳаммад Солих тўлиқ берган (49^а – 51⁶).

Қалмоқ қабиласи дастасининг бошлиғи Тўхтамишбек, тошкентлик гуруҳларга Рустамбек додхоҳ, Гадойбий, Йўлдошбек, Мусо Муҳаммадбий, Юсуф Алибий, Фарғона дастасига Файз саркор, ўратепаликлар тўпига

Абдуғаффор девонбеги, Бухоронинг етти тумани қўшинига Ҳожи Мелибой, Усмонбек раҳбарлик қилган эканлар (49^а – 51^б).

Муҳаммад Солиҳнинг Бухоро тарихига оид маълумотлари, хусусан, Абдумалик тўра, Сиддиқ Кенасарий ҳаракатлари ҳақидаги ахбороти катта аҳамиятга моликдир (55^б – 65^а).

Маълумки, Абдумалик тўра – амир Музаффарнинг ўғли, отасини руслар билан битим имзолагани ҳамда руслар истилоси хавфи остида Қўқонга босиб киришда айблаб, унга қарши чиққан. Амир Музаффар ўғли Абдумаликка қарши руслар қўшинини ёрдамга чақиради. Ва генерал Абрамов бошчилигидаги қўшин Тўрага зарба берадилар. Шу баҳона билан шаҳр-сабзликларнинг мустақиллик учун олиб борган қаршиликлари бостирилади. Зарафшон водийси Туркистон генерал-губернаторлигига ўтади. Абдумалик эса ғариблик ва мусофирлик сари юз тутиб, ватанидан кетишга мажбур бўлади.⁵⁶⁵ Шаҳрсабз беклари Жўрабек ва Бобобек аҳли оилалари билан Тошкентга олиб келинган эди. Кейинчалик Жўрабек ва Бобобек Туркистонни босиб олиш учун руслар ҳукуматига катта хизматлар кўрсатдилар. Жўрабек ҳатто генерал бўлиб олади.

«Тарихи жадидаи Тошканд»да Қўқон хонлигида юз берган халқ ҳаракатлари ҳам кенг тасвирланган. Муҳаммад Солиҳ Пўлатхон (Мулло Исо Ҳасан қирғиз ўғли), Абдураҳмон офтобачи қўзғолони ҳақида ҳам ишонарли маълумотлар берган. Бу воқеаларнинг шоҳиди Солиҳхўжа учун Акрамхон тўра Собирхон тўра ўғли Махдуми Аъзам бўлган. У Худоёрхоннинг жияни бўлиб, ўша вақтда Косон ҳокими эди.

1875 йили Абдураҳмон офтобачи, Исо Авлиё, Маҳмудхон тўра Тошкандий, Холиқули эшикоғаси, Қосим эшикоғаси, Турсун тўқсабо қурама, Муҳаммад Сайид ҳудайчи, Сайид Маҳмудхон ҳудайчи, Назарқули парвоначи (Сақав тўра), Зулфиқорбек Фозилбек дастурхончи ўғли, Гадейбой, Мир Олим эшикоғаси, Саримсоқ додхоҳ ҳудайчи, Кийикбой парвоначи қипчоқ, Мерганбой эшикоғаси қипчоқ, Худоёр эшикоғаси қипчоқ, Наримон эшикоғаси, Мулло Йўлдош эшикоғаси, Нурмуҳаммад эшикоғаси, Нурмуҳаммад тўқсабо, Холмуҳаммад ва Мирзо Атойи тўқсаболар, Ғойиб Мирзо, Шаҳрсабз кенегас жамоаларидан Худоёр додхоҳ, Йўлдошбой, Мулло Раҳмонқули эшикоғаси, Мулло Олимжон мирзо, Муҳаммадқули тўқсабо, Маҳмудали эшикоғаси, Мусо тўқсабо, Ботир тўқсабо, Яъқуббек тўқсаболар русларга қарши 12 минглик Фарғона лашкарига бошчилик қилдилар. Косон яқинидаги Хитой сойи мавзеида қаттиқ жанг бўлади. Россия қўшини ғалаба қозонади. Ҳижрий 1229/милодий 1875 йили ражаб ойида Офтобачининг қўзғолони Андижонда ҳам бостирилади (II жилд, 2 китоб, 100^а – 105^б).

Худоёрхон 1875 йили ёзда ўгли Насриддинхон фойдасига тахтдан воз кечади ва «12 уйда сақланадиган нақдина хазинасини, тилло, кумуш ва мисдан ясалган идишларни, толали бисотларини, машҳад гиламларини, таворих ва фикҳга оид китобларни, нафис нарсаларни, Хитой пиёлалари ва Хўтан жомларини, 150 та аврупо тўплари, замбараклари ва милтиқларини ... аҳли оиласини, жами 58 аравага юклаб, Мўйи Муборак орқали Ашт даштига кириб, Конибодомга келади», дейди Солиҳхўжа (107⁶ – 108⁸). Маҳмудхон тўра қўшин аҳлини ғазотга даъват қилиб, 12 минг аскар ва 15 минглик суворийлардан бир қисмини ўзи билан олиб кетиб, Худоёрхонни хиёнатда айблади (108⁹). Маҳмудхон шунча бойликдан ғозийлар фойдаси учун икки арава хазина, 3 адад замбарак, баъзи чодир ва бисотларни тортиб олади. Худоёрхон Хўжандга келиб, тахтдан воз кечади. Кейинчалик уни руслар Тошкандга олиб келиб, Султон юзбоши Мулло Қурбон Бадахший ўгли ҳовлисида, Кошғарийлар гузарига туширадilar (110⁸).

Ниҳоят Россия қўшинлари 1876 йили февраль ойига келиб Қўқон хонлиги ҳудудларини тўлиқ босиб олдилар. Абдурахмон офтобачи ва Исо Авлиё хийла билан қўлга олинди, Россияга сургун этилади. Насриддинхон Владимир губерниясига юборилади. «Мулло Пўлодхон шоҳзода Сайид Мавлонбек ва шоҳзода Алиакбарбек талаблари билан Марғилонда дорга осилади. Мулло Абдулмумин ибн Муҳсинбой Тошкандий эса Тошкандга олиб келиниб, Солор анҳори бўйида осиб ўлдирилади» (124^а – 126⁶).

«Тарихи жадида» маълумотлари Шарқий Туркистон тарихи, жумладан, унинг ўша даврдаги маданий ҳаётини ўрганишда ҳам жуда аҳамиятлидир. 1865 – 1868 йиллар давомида Туркистондан кўп кишилар Кошғарга кетишади. Булар руслар ҳукуматини тан олмаган машҳур кишилар бўлиб, баъзилари Бухоро ва Қўқон давлатларида танилган давлат арбоблари, олимлар ва саркардалар эдилар. «Мулло Алиқули амирлашқар шаҳидлигидан сўнг Фарғона ва Тошканд лашқари ўртасида фаторат тушди. Ҳукумат Русия ва насрония қўлига ўтди. Аксар ва аглаб садорат ва нақобат, шайх ал-ислом ва ғозийлар, қабила бошлиқлари ва авулар саркардалари... Кошғар билодига даҳлат қадамларини қўйдилар (135^{а-6}). Булар қози Зиёвуддин маҳдум қози Мирзо Раҳимхон Тошкандий ўғли, Мулло Муҳаммаднуножон шиғовул мирзобоши Тошкандий — Тоиб (кейинчалик Ёрқанд ҳокими, шоир ва тарихчи), Фарғонадан Бузургон тўра ибн Жаҳонгир тўра, Кичкинаҳон тўра, Ҳакимхон тўра ибн Бобожон тўра (Ёқуббек Бадавлатдан кейин Кошғар ҳокими), Мирзо Аҳмад қўшбеги, Муҳаммадназар қўшбеги, Ҳакимбек шиғовул, Хўжабек ҳудайчи, Эшон Тошхўжа судур Тошкандий, Нишонбой Мирзо Ўтаббой қўшбеги қипчоқ ўғли, Муҳаммадёр Нормуҳаммад қўшбеги қипчоқ ўғли, Шермуҳаммад мулло

Алиқули ўғли, Қўш парвоначи қиғчоқ, Бухородан Мирзо Камолиддин дафтардор, вазир ҳазрат Хўжа Аҳрори Валий авлодидан Убайдуллоҳ Тошкандий («Хулосат ал-аҳвол» муаллифи), Эшон Мусохон тўра ибн Сайидхон тўра мутаваллий, Жомадор тўпчибоши, Хайр Муҳаммад Афғон ёвар ва бошқалар бўлган (135^{а-б}).

Бизнингча, «Тарихи жадидаи Тошканд»нинг энг охириги қисми ниҳоятда қимматлидир. Бу бобнинг номи «Дар зикри уламоён, фузалоён, машоихон ва зуфунон ва сажжоданишинону мутазоҳҳидон ва мутаваррион ва гушанишинону соҳибдилон, мутрибону муғанниён ва муҳиббон, аҳли машрабон ва зокирон...»дир.

Бу маълумотлар ўтмиш маданиятимиз тарихи саҳифаларини қўплаб фозил кишилар номи билан тўлдиришга хизмат қилади. Тарихни бугунги кунгача биз сиймосиз ва шахссиз ўрганиб келдик. Тарихий буюк шахсларнинг таржимаи ҳоллари, хизматлари ва ўтмишдаги ўринлари бир томонлама текширилди. Фақатгина Тошканднинг ўзида шунчалик кўп фозилу доно ва мутафаккирлар бор экан, уларнинг номлари тарихимиз ва жамиятимизга қайтарилиши зарур. Ўтмиш ва тарихда индивидлар, алоҳида шахслар алоҳида ўрин тутади. Мана Муҳаммад Солиҳ ёрдамида тарих ва маданиятимиз саҳифаларида заррин хат билан номлари ёзилиши зарур бўлган олимۇ фозил, мударрису зако шахслар:

Қозий Махдум – баланд масжидлик, Қозий Шодмонхўжа эшон орқа кўчалик, Эшонхўжа қози – Мерганча кўчадан ва Юнусхон мадрасасининг мударриси, Домулло Иноятуллоҳ охунд мударрис – қатортерақлик, Абдулазизхўжа эшон – қиётлик, Домулло Фозилхўжа – қиётлик, Кичкинахўжа – қорбоғдилик, Эшонхўжа, Мулло Нейматхон, Мулло Эркабой охунд – қиётлик, Эшон Нейматхўжа – Қорабоғдидан, Домулло Абдулжалил қорий, Мулло Охунжон, Домулло Муҳаммадзоҳид дафтардор – хаттот, Аломон хўжа, Мулло Покҳадам Эроний, Мулло Мир Олим, Низомуддин, Мулло Муҳаммадраҳим Туркий, Мулло Рўзмухаммад – янги шаҳарлик, Яқубжон Охунд халифа, Ҳакимжон ҳожи Тошкандий – Занжирлик кўчасидан, Домулло Қора Раҳимхўжа эшон, Эшон Шоди аълам, Эшон Азизлархўжа Эшон Сулаймонхўжа – мударрис, Эшон Абдусамихўжа – хатиб, Абдулваҳҳобхўжа – ақиқ ва олмос муҳркани – хаттот, Сомижон охунд фоқиҳ, Мулло Мир Юсуф аълам – Аштак гузаридан, Домулло Мизробшоҳ Хоразмий – Эшонқули мадрасасининг мударриси, Мулло Абдулҳолиқ Марғилоний (илми наҳв ва сарф мударриси, замона муҳаддис ва муфассири), Эшон Абдурахмонхўжа махдум Эшон Хонхўжа қози ўғли, Эшон Шоҳ Мансурхўжа – Маҳмуд дастурхончи мадрасасининг мударриси, Мавлоно Махзум Мир Шарофуддин Домулло – калон аълам, Мулло Мир Содик қори ўғли,

Эшон Раҳматуллоҳхўжа – муфти мударрис, Эшон Аъзамхўжа Умри ўғли, Мулло Мир Раҳим охунд Толлокий Маҳмуд – Дастурхончи мадрасасининг мударрис, Мулло Абдулкарим охунд Занжирлиқий, Домулло Мир Исо охунд, «зубдан даврон ва зуфунунӣ замон» – Домулло Шамсмуҳаммад охунд, Эшон Муҳаммадхўжа Қатортеракий, себзорлик Домулло Султонбой аъзам, Эшон Исохўжа Қозий, Эшон Маҳмудхўжа – Себзордан, Эшон Юсуф Алихўжа – Қозихўжа кўчалик (бу аллома райятпарварлиги учун 1847 йили Азиз парвоначи томонидан қатл этилган – Ш.В.), Ҳоким хўжақозикалон – себзорлик, Эшон Абдулжабборхўжа – ҳазрати қафқоллик, Эшонхон (Зоҳид маҳдум) – ҳазрати қафқоллик, Эшон Халифа Абдумажидхон – ҳазрати имомлик (Ҳас-тимомдан), Мўйи муборак мадрасасининг мударриси, Домулло Сайид Аҳмад охунд парчабоф – мударрис, «ҳаллоли муғаллиқоти муаммоян, кашшофи таҳқиқоти девония, афқоҳи даврония» (муаммолар ечимлари очадиган, девон ишларини билувчи, даврон фақиҳи) Домулло Абдушукур аълам, Махзум эшон Исмоил, Мулло Бой Охунд Ўзгандий, қози Мулло Бобожон Охунд Ҳофизи Кўҳакий, Домулло Мирзо Муҳаммад аълам, Домулло Ражабмуҳаммад охунд – каллаҳоналик, Қори Домулло – мударрис ва муаллим, Домулло Солиҳ Охунд ҳожи Ўзгандий, Мулло Лутфуллоҳ аълам, Мулло Бобожон охунд заргар, Мулло Юнусжон Мирзо шиғовул (муаллиф даврида Қўқон шаҳрининг қозиси – Ш.В.), Эшон Содикхўжа – табиб ва ҳаким.

Муғанний ва мутриблардан Эшон Шаҳлохўжа, Юсуфхўжа, Мулло Юсуф қори соний. Шайх ва зоҳиду обидлар – Эшон Абдулқосимжон Бешёғочий, Аҳмад Маҳмуд – қоратошлик (нақшбандлар муршиди), Эшон Орифхўжа-Сузукатойи, Эшон Имом Зайнуддинхон Ялангқиригий, Қозий Низомуддинхон Пскандий, Домулло Солиҳбек ибн Қозоқбой, Маҳмуджон аълам, Абдурашидхон аълам, Домулло Алим, Мавлоно Миён Афаизхон – Камолоний, Мулло Муҳаммадрасул охунд Ялангқиригий – табиб, Эшон Салимосқхўжа – олмасорлик.

«Тарихи жадидаи Тошканд»нинг муаллиф нусхаси Қўқон тарихнавислик мактабининг аҳамиятини кўрсатувчи далилдир.

IV.2.23. Маҳзун ва унинг «Шоҳнома» (Тарихи Фарғона) асари

Маҳзун (Зиёвуддин Хўқандий) – шоир ва тарихчи. Худоёрхоннинг фармонига биноан «Шоҳнома» асарини ёзган. Бу ноёб ва ягона қўлёзма китоб Туркияда «Осиё тарихи» номи билан сақланмоқда. Асарда асосан Қўқон хонлиги тарихи баён этилган. Муаллиф ўзини ғазалларида ва асар матнида «Маҳзун» деб атаган.

Бу қўлёзма ҳақида қўқонлик олим Миён Бузрук қуйидагича ёзади: «Истанбул. Холис Афанди кутубхонаси фикристида 3776 нумерда ўзбекча ёзилгон бир таърих китоб бордир. Кутубхонада тахминий суратда «Осиё тарихи» деб қайд этганлар. Ҳақиқатдан ҳам ёлғиз Фарғона таърихидан баҳс этганидан унга «Фарғона тарихи» демак мувофиқроқдир. Муаллиф газалларда ва баъзи василалар билан насрларда ўзига «Маҳзун» дейди. Ҳар ҳолда бу бир тахаллусдир. Исми маълум эмасдир.

Китоб 1696 саҳифага эга бўлса ҳам жаъли қалам билан ёзилгон. Му-саввада, яъни асил нусха бўлгонидан катталиқ эътибори билан ўртачадир. Журнал саҳифаси билан 400 саҳифа чамаси келади.

Китобнинг ёзилган таърихи очиқ маълум эмасдир. Ёлғиз ўрта ерларида ҳошияларида, иккинчи ерда (1298-881) таърихи китобининг ўзи ёзилган хат билан ёзилгондир. Бунга кўра у таърихдан сўнгра ёзилиб битгани маълум бўлади.

Мундарижоти: Олтун бешик сулоласидан Абдурахмон Абдулкарим ўғли бошлаб, Эрдонахон, Норбўтахон, Ҳожибек, Олимхон, Умархон, Муҳаммад Алихон, Султон Маҳмуд, Шералихон, Худоёрхонгача баҳс этади. Хусусан, Муҳаммад Алихон замонидан ва унинг Бухоро амири тарафидан мағлуб қилиб, ўлдирилганидан кўпроқ зикр этилади.

Усул эътиборила дoston ва рўмон шаклида ҳикоя ва газаллар ила ёзилгондир. Шу шаклда сўзга киришилади: бошидан: «Ҳоқон Чинни шаҳрида бир подшоҳ бор эди. Уларнинг номлари Абдурахмонбек эрди, уларнинг уч ўғиллари бор эди. Бирларининг номлари Норбўтабек бўлса, андин кичикларининг номлари Ҳожибек эрдилар. Абдурахмонбекнинг Эрдонабек деган инилари бор эди. Ҳар бирлари бир онадан эрдилар...»

Китобнинг Фарғонадан чиқиб кетиши бундай бўлгон: Худоёрхон Оренбургдан қочгондан кейин бошқа ном ва бошқа қиёфа билан Маккага боради. Ун уч ой қадар ўзини танитмасдан юради. Сўнгра Абдурахим афанди номли бирисига (ҳукумат кишиси бўлса керак) ким бўлгонини билдиради ва Фарғонадан чиқар вақтида баъзи бойларга топшириб кетган ақчаларини олиб, ўғилларига таслим учун уни вакил қилиб Фарғонага юборади. Абдурахим аввал Истанбулга келиб, Худоёрхоннинг бошқа қиёфа бирла Маккада бўлгонини Султон Ҳамидга хабар беради ва сўнгра Ўрта Осиёга келади. Тошкентда Худоёрхоннинг катта ўғли Муҳаммадаминбек билан кўришган ҳолда Қўқон ва Андижонларга боради ва ақчаларни бойлардан тўплаб, хонзодаларга топшириқ учун яна Тошкентга қайтмоқчи бўлади. Бу китоб ҳам шу вақтда муаллиф Маҳзун томонидан хонзодаларга топшириш учун Абдурахимга берилади.

Бу маълумот муаллифнинг ўз баёнотидан англашилади. Бундан сўнгра

Абдурахим қайси йўл билан бўлса бўлсун китобни ўзи билан бирга Туркияга олиб кетади. Китобнинг сабаби таълифи, қайси йилда ёзилгани, Абдурахим афандининг баъзи ишлари ва китобининг унга топширилишининг кўрсатган фикрлари муаллифнинг ўз иловасидан нақл этамиз:

«...Маҳзун айтдики, мунча одамнинг иши саранжом бўлди. Менинг ҳам бу орада бир арзим бордир. Афанди ота мунча одамнинг арзини етказиб, ўзларига дуо олдилар. Энди ман ҳам Афандига арзимни айтайин:

Зероки, йигирма икки йил бўлди шул китобни бошлаганимга. Мунча йилдан бери меҳнат қилдим. Ул подшоҳ Сайид Муҳаммад Худоёрхон ўзлари менга ҳукм қилдилар. Ўз ҳукмлари билан муни битказдим. Бу китобни ўзлари қўлларига олиб ўқур эдилар.

«Суханаро» хонимга ўқутур эрдилар, қўб манзур бўлгон эрди. Аммо ул подшоҳ Худоёрхон тахт ва бахтларидан жудо бўлиб кетдилар. Менинг китобим орада қолди...

Хон ҳазрат айтиб эрдиларки, мендан бир «Шоҳнома» қолсин. Ул вақтда бу китоб иқболи очилган йўқ эди. Олам бузилди... Алҳармиз ўзимга ўзим ўйладимки, менинг шунча қилгон меҳнатим бекор кетмасун. Оға Абдурахим афандига бу китобни берай, элтиб шаҳзода Сайид Муҳаммадамин бегим ва Сайид Умар бегимга кўрсатсанглар...» Китоб сўнг замонларда ёзилгонлигидан уни мукамал ёзилгон деб бўлмайди. Унда оз маъно кўп сўз билан адо қилингон, мадҳ ва саналари, ғазал ва назмлар кўп, айни замонда, тартиб ва усулсиз бўлғонида маълумдир. Бунинг билан баробар Ўзбекистоннинг уч-тўрт асрлик қоронғу тарихининг бир қисмидан бир нуқтасини ёритишга ёрдамчи бўлишда шубҳа йўқдир». ⁵⁶⁶

Асар муаллифи Маҳзуннинг таржимаи ҳоли шу кунга қадар чуқур ўрганмаган. 1968 йили Аҳмаджон Мадаминов томонидан Қўқон шаҳрида Маҳзуннинг қўлёзма девони топилган. У 199 варақдан иборат бўлиб, унга 1 достон, 322 та ўзбек тилида, 34 та тожик тилида ёзилган ғазаллар, 7 та ўзбек тилида, 2 та тожик тилида ёзилган мухаммаслар, 2 та мусаддас, 4 та таркибанд, 2 та маснавий ва 20 та тожик тилида ёзилган рубоий кирган.

Маҳзун Уйчи қишлоғида (Наманган вилояти) яшаган ва замондошларининг ёзиб қолдирган маълумотларига қараганда, чуқур маълумотли, яхши одобли, билимдон, маърифатпарвар ва ширин суҳбатдош бўлган. Ўзининг бир ғазалида гўзал Чуст шаҳрини ўзининг ватани деб атайди. Бундан кўришиб турибдики, Маҳзун Чустда туғилган. Аммо унинг асосий ҳаёти Қўқон шаҳрида ўтган, бу ерда яшаган. Шунинг учун ҳам у ўзини Зиёвуддин Хўқандий деб атайди.

Маҳзуннинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қўқонлик марҳум олим А.Мадаминов қизиқарли маълумотлар тўплаган. ⁵⁶⁷

IV.2.24. Муҳаммадризо Марғилонийнинг «Тарихи Азийий» асари

Муҳаммадризо Марғилонийнинг «Тарихи Азийий» асари тарихий қий-матига эга ёзма ёдгорлик намунаси бўлиб, унинг бизгача етиб келган ягона нусхаси муаллифнинг ўзи томонидан кўчирилган ва ҳозир у ЎзР ФА ШИ хазинасида қўлёзма 11108 рақам остида сақланади.

Асар муаллифи Муҳаммадазиз ибн Муҳаммадризои Марғилоний 27 йил Марғилон уездининг бошлиғи маҳкамасида мирзолик қилган. Отаси маҳаллий ашрафлардан, асли Чимён қишлоғидан бўлиб (237-б), саройга яқин мулозимлардан экан.

Муҳаммадазиз Марғилоний асарини ўзбек ва тожик тилларида ёзган. Асари 5 боб ва 166 фаслдан иборат бўлиб, умумий ҳажми 436 бет. Асар бобларининг номлари қуйидагича: «Боби аввал – Чингизхоннинг хуружи ва давлатини, аёми ҳукуматини ва заволини, вориси тахтини, урушини «Таворихи Нигористон»дан баён қилинур. Боби дуввум – султон Амир Темур Кўрагоннинг қилган газотлари ва иқболи саодатларини ва тариқай шуқўҳи салтанатларини ва хуружини, кучу қувват ва ҳукуматни миқдорининг ва ҳам валиаҳд бўлган авлодларидан баён қиладурлар.

Учинчи боб – Ҳар қайсу касбу ҳунарнинг пири ва рисоласи (ҳақида).

Тўртинчи боб – Фарғона мамолики, яъне соҳибтахт ҳазрати хонларини бергон ёрлиғлари.

Бешинчи боб.

Кўриниб турибдики, асарнинг охириги икки боби Ўрта Осиё ҳақида, Қўқон хонлиги тарихига бағишланган. Аммо асарнинг охиригача тартибга солилмагани учун бошқа фаслларида ҳам Қўқон хонлигига тегишли тарихий, маданий ҳамда хўжалик ҳаётига оид маълумотлар бор. «Тарихи Азийий» кенг манбалар, халқ оғзаки ижоди, ёзма асарлар, воқеалар иштирокчилари маълумотлари асосида ёзилган бўлиб, муаллифнинг эсдаликлари ҳам ишонарли даражада баён қилинган. Муҳаммадризо ёзади: «қайда мен тарихий асар ёки ахборотни кўрган бўлсам кўрдим, баъзи ишонганим ривоятларни ёзиб олдим, ҳаётим давомида юз берган, кўрганым ва эшитганим бошқа ишларни ҳам ёзиб олдим. Ўз кўзим билан кўрмаган, лекин халқдан эшитганларимни ҳамда ҳақгўй қарияларданким, воқеалар ичида бўлганлардан эшитдим, ёздим» (8-б).⁵⁶⁸

Муҳаммадазиз баъзи воқеалар баёнидан олдин ёки ёзилганидан сўнг материал берган ахборотчилар номлари ёки манбаларини айтиб ўтади. У «Тарихи Нигористон» (Мавлоно Аҳмад ибн Муҳаммад ал-маъруф ба қози Аҳмад ал-Таффорий, 875 ҳижрий, 1567 милодий йили ўлган)нинг

асаридан кўп қисмлар ва парчаларни кўчириб, баъзиларини таржима қилмасдан келтирган. «Тарихи Азизий»да қуйидаги асарлардан ҳам иқтибослар бор: «Табақоти Носирий» (муаллифи Минҳожиддин Абу Умар Усмон ибн Сирожуддин Муҳаммад Жузжонийнинг асари), «Тарихи Гузида» (Ҳамдуллоҳ ибн Абу Бақр ибн Аҳмад Насри Муставфи Қазвинийники), «Матлаъ ас-саъдайн ва мажмаъ ал-бахрайн» (Камолуддин Абдураззоқ ибн Жалолуддин Исҳоқ ас-Самарқандийнинг асари), «Зафарнома» (Али Яздийники), «Тарихи Аҳмад ибн Ассам» (аниқроғи, «Китоби футуҳ ал-булдон», «Тарихи Аъсам Куфий» номи билан ҳам машҳур, муаллифи Абу Муҳаммад Аҳмад ибн Аъсам ал-Куфий ёки Муҳаммад ибн Али ибн Аъсам ал-Куфий. Бу асар форс тилидаги таржимаси билан кенг шуҳрат топган. Мутаржими Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Муставфи ал-Ҳаравий, Муҳаммадризо шу таржимасидан фойдаланган бўлиши мумкин, «Нузҳат ал-қулуб» (Ҳамдуллоҳ Муставфий Қазвинийники), «Масолик ва мамолик» (ал-Истахрийники), «Ҳабиб ас-сияр фи ахбори афроди-л-башар» (Хондамир, Фиёсуддин ибн Ҳумомуддин Муҳаммадники) ҳамда тарихчи Муқалдасий, «Ҳидояи шарифи Имом Бурҳонуддин», «Васоёи Шайх Шаҳобуддин Сўҳравардий (аниқроғи, Яҳё ибн Ҳабаш (Шаҳобиддин Мақтул) (Сўҳравардий), «Сайрам ҳақида рисола», «Тарихи Юсуф Сажовандий», «Тарихи Баҳмун Дамишқий», «Тарихи Хусрав Деҳлавий», «Тарихи имом Нофесий», «Марвнинг мухтасар тарихи», «Самарқанд тарихи», Ҳотиф асари («Темурнома» номли асари бўлса керак), «Тузуки Темурий» асарлари номини келтирган. Муҳаммадризо баъзи этнонимларга шарҳ беришда «Фиёс ал-луғот», «Сирож ал-луғот», «Бурҳоний қотей» ва «Мунтахаби ҳалли луғот» номли асарлардан фойдаланганини ёзади(210 – 211, 216-6).

«Тарихи Азизий» асарининг ўтган асрнинг иккинчи ярмига тегишли маълумотлари жуда аҳамиятли бўлиб, асарнинг оригинал қисмини ташкил этади. 60-йилдан бошлаб тарихий воқеа ва ҳодисаларни Муҳаммадазиз шоҳид ва иштирокчи шахс сифатида баён қилади. Унинг маълумотларидан Қўқон хонлигида 70-йиллари бошларида содир бўлган воқеалар тафсилоти, бу давлатнинг Русия маъмурияти остида XIX асрнинг охиригача бўлган вазияти баёни олимлар ва тадқиқотчилар учун жуда муҳимдир. Давр тақозоси билан Муҳаммадазизнинг шу маълумотлари илмий изланишлар доирасидан четда қолган. У ўлка шаҳарларининг Русия қўшини томонидан босиб олинishi, уларнинг сиёсати, янги тузум тартиби, унинг ижобий ва салбий томонлари, зулм ва ситамларининг ошиб бориши, Дукчи Эшон кўзғолони, вилоятлар ҳокимларининг сиёсатлари, хирож ва солиқ масалалари ҳақида қимматли қайдлар ва эсдаликлар қолдирган.

«Тарихи Азизий»нинг яна бир аҳамияти шундаки, унда Марғилон вилоятининг ўтмиши, тарихий, маданий ҳаёти ва хўжалик вазиятига тегишли бўлган ниҳоят қимматли маълумотлар ҳам берилади. Асарда намуна ва манбалар сифатида Қўқон хонларининг ёрлиқлари келтирилган, эпиграфикага тегишли қайдлари бизга унинг жиддий тарихнавис эканини маълум қилади.

Шу асарнинг муаллиф ҳаёти ва замонасига тўғри келувчи қисмини олимлар томонидан нашр этиш Ўзбекистон манбашунослиги тараққиётига қўшилган катта ҳисса бўлар эди.

Матн 27х16,5. 15 сатр. Хати сулс. Рус дафтар чизма қоғози. Унда сувли нақш ва «Товаришество Кувшинова, №6» деган ёзувлар бор, матн ҳар хил – қора, бинафша, қизил рангларда ёзилган. Баъзи варақлар бўш.

Муқоваси қора рангли қалин мағздан бўлиб, мунаққаш 3 та тамғаси бор. 219 варақ.

IV.2.25. Муҳаммадйонус ибн Муҳаммадамин – Тоиб ва унинг асарлари

Туркистон халқларининг зукко олими ва доно давлат арбоби Муҳаммадйонус ибн Муҳаммадамин ал-мутахаллис ба Тоиб 1830 йили Тошкентнинг Себзор даҳаси, Кунжак маҳалласида туғилган. Ибтидоий маълумотни она шаҳрида олиб, мадрасани Қўқонда тамомлаган. Мулло Муҳаммадйонус Тоиб Қўқон хонлиги ҳамда Шарқий Туркистоннинг тарихи ва маданиятида катта из қолдирган шахслардан. У 1860 йили Қўқон саркардаси амирлашкар Мулло Алиқули ибн Ҳасанбий (1830 – 1865) хизматига ўтиб, аввал мирзо, кейин мирзабоши, додхоҳ ва шифовуллик мансабига кўтарилади. Тоиб Алиқули ишончини оқлаб, Қўқон хонлигида энг йирик давлат амалдорлари даражасига кўтарилган. Масалан, Алиқули мирзабошилик мансабини Тоибга берар экан, унинг вазифасини қуйидагича белгилайди: «Фарғонани хирожини ва танобона ва закот ишлари, аскариянинг қишлоқ ва ғаллоти, қишлоқлар ижороти, сарқору амлоқлар таҳқиқи ва ҳисоби, аскария яроғу аслаҳа дафтари сизга тааллуқлидир. Булардан яхши хабардор бўлунг ва муқоҳила қилманг». Бунинг устига амирлашкар Алиқули меҳтар, сарқор, саррофни ҳам мирзабоши итоати-га киритади⁵⁶⁹.

Мулло Муҳаммадйонус 1860 – 1865 йиллари амирлашкар Алиқулига шахсий маслаҳатчи бўлиб, Қўқон хонлигининг ички ва ташқи сиёсатига оид ишларда фаолият кўрсатган. Муҳаммадйонус маслаҳати билан 1860 йилларнинг бошларида Хитой, Афғонистон, Туркия, Англия ва Россияга

элчилар юборилган. Тоиб баъзи элчилар номзодини хон ва амирлашкар Алиқулига ўзи таклиф қилганини асарларида таъкидлаган.

У Авлиёта ва Туркистон ҳимоясида, Чимкент ва Тошкент мудофаасида фаол қатнашган. Тоибнинг Тошкент ҳимоясида фаол қатнашгани ҳақида «Тарихи жадиди Тошканд» муаллифи Муҳаммад Солиҳхўжа Тошкандий ҳам маълумот беради.⁵⁷⁰

Тошкент руслар қўлига ўтгандан кейин 1865 йилининг охирларида Муҳаммадюнус Шарқий Туркистонга бориб, Ёқуббек Бадавлат томонидан тузилган «Етти шаҳар» давлатининг Ёрканд шаҳрида ҳоким бўлади⁵⁷¹. 1877 йили Ёқуббек ўлимидан сўнг Тоиб Қўқонга қайтиб келиб, ижод билан шуғулланади. Мулла Муҳаммадюнус тахминан 1905 йили 75 ёшда оламдан ўтган.

Тоибнинг учта асари бизгача етиб келган. Шу асарлардаги айрим таржиман ҳолга оид маълумотлар тадқиқотчиларга Тоибнинг ҳаётини ва дунёқарашини ёритиш учун ҳамда Қўқон хонлиги ва Туркистон ўлкаси тарихи ва маданиятида унинг ўрнини кўрсатиш учун ёрдам беради.

«Тарихи Алиқули амирлашкар» асарини Муҳаммадюнус Алиқулининг ўғли Шермуҳаммаднинг илтимоси билан ёзган. «Тарихи Алиқули амирлашкар» асарининг бир нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтида қўлёзма 12136 рақами остида ва яна бир нусхаси Ш. Воҳидов қўлида сақланади. Асар Қўқон тарихида муҳим ўрин эгаллаган, Султон Сайидхон даврида (1863 – 1865) Қўқон хонлиги амирлашқари бўлиб, рус босқинчиларига қарши урушларда қатнашиб, Тошкент ҳимоясида ҳалок бўлган Алиқули ибн Ҳасанбий ибн шоҳ мирзога бағишланган.

Асарнинг қиммати шундаки, у Туркистон халқи қаҳрамони Алиқули амирлашқарнинг фаолияти ҳақида зарур маълумот беради. Асар ўзбек тилида бўлиб, боблар номи биринчи фаслдан ташқари ҳошияларда келтирилган. Асар таркиби қуйидагича:

- Сўзбоши;
- Амирлашқари марҳумнинг ибтидон сипоҳигарчиликка аралашқанларини баёни;
- Урусия лашқари бирлан мусулмония лашқарини ибтидойи уруш қилгонлари;
- Урусия иккинчи мартаба Оқмасжидни муҳосира қилғони;
- Учинчи мартаба Урусия асқари Янгиқўрғонни муҳосира қилғони;
- Амирлашқари марҳумни Чимкент узесига (уездига) Урусия муҳорибасига отлангонларини баёни;
- Амирлашқари марҳум Иқон муҳорибасига отлангонлари⁵⁷²;

– Амирлашқари марҳум Тошқандда Черняюф генерол билан муҳориба қилиб шаҳид бўлгонлари.

Муҳаммадjonус Тоиб мазкур асарининг ёзилиш сабабини шундай баён қилади:

«...жаноби жавҳари шамшири шижоат, қуввати бозуи шаҳомат, яъне абулфатҳ Мулло Алиқули амирлашқар, шаҳиди марҳум, ибтидон тулун офтоби давлатларидан то гуруби моҳичаи умр ва иқболларигача давлатосо мулозими рикоби ҳумоюнуда эрдим. Ҳусни ихлос ва ақидаси иқтизо қилур эрдиким, ул зоти олисиротнинг аёми саболаридан то ҳангоми шаҳодатларигача вақоёе ва ахборотларини таҳрир силқиға чекиниб, бир яхши китоб қилсам. Муни ўзасиға ул шажараи Тоиба самаралари Мулло Шермуҳаммад мирзон мингбоши ҳам иштимос қилдиларки, ул жанобни вақоёе ва ахборотларини сиздан яхшироқ биладурғон одам йўқ. Ул зоти ҳужастасирот (отам) зикрларини бир ёднома китоб қилиб берсангиз, токи ойинаи хосу омдан мунқатиёе бўлуб қолмағай эрди деб. Агарчи бандаи ҳақирда шайхухат (қарилик) ғалабат ва мунинг узусиға бел ва оёқ оғриқ оризаси ва даҳли, мунга кўз оғриқ ва суқути иштиқо муназзам бўлуб, қуввати заъф ва заъф қувват тофиб ёзмоқ ва таҳрири қилмоғга мажол ва қудрат боқи қолмоғон эрди, аммо ул жанобни зикри лаззати мадади бирла ўз кўзум бирдан кўрганларимни ва кўрмаган бўлсам ул жанобни фарзанди аржамандлари Мулло Шермуҳаммад мирзон мингбошидан сўраб бу асарға шуруёе айладим» (2 – 4б).

Асарнинг биринчи фаслида Тоиб Алиқули амирлашқар таржимаи ҳолига оид қимматли маълумотларни келтиради. «Унинг насаблари қирғизқипчоқ жамоасидан бўлуб, исми шарифлари Алиқули Ҳасанбий ўғли эрди ва волидаи шарифлари Шаҳарбону биби эрур. Мазкурлар Хўқанд уездида Навқут вўлустига Бужан Бутган деган мавзусида турғучи фуқаро аҳлидан эрдилар. Қиладурғон ишлари қўй, мол ва йилқи тўхтатиб боқиб, ушбулардан фойдаланиб юардилар. Мазкур мавзеда Мулло Алиқули амирлашқар ва яна бир қиз вужудга келди. Амирлашқар икки ёшлик вақтларида оталари Ҳасанбой вафот қилиб волидалари қўлларида ёш ва сағир қолди. Волидалари акалари Мулло Дўст Охунд деган то олти етти яшар бўлгонларига қадар шу мавзеда ўқуб, саводлари чиққандан сўнгра, андин Қўрғонтеффа вулустига кўчуб келиб, андин Андижонда Оқмасжид мадрасасида бир-икки йил ўқиб, андин сўнгра Хўқандга боруб, Махдум ҳожираис жаноби домулло Аёз махдум марҳум ўғиллари хизматларида ўқуб, фи-л-жумла илм ва хат ҳосил қилдилар; шул аснода тахминан жаноби амирлашқари марҳум 18 яшар бўлгон эрдилар. Андин амирлашқар ҳамшираларини олган Тағойқул додхоҳ (Алиқулини) олиб келиб, баъзи сипоҳгар-

чилик ишларига бир неча вақт аралаштируб, ул ерда ҳам хизмат ишларини яхши қилиб туриб, андин яна Қўрғонтеффага бўлусларидан ишларини яхши саранжом айлаб, фуқаро ва халққа наф ва осойиш етказиб, кундан-кун ривож ва равнақлари зиёда бўлди...

Амирлашкар Маллабекка навкар ва йигит бўлгонларида 22 ёшда эрдилар» (9 – 10-б).

Асарда Тоиб тарихимиз саҳифаларининг энг ёритилмаган жойларига тегишли муҳим маълумотларни бериб, шу заминнинг ўша даврдаги тарихий-сиёсий аҳволини муфассал баён қилади, Туркистоннинг Россия томонидан босиб олинishi тафсилотларини, ҳар хил кучларнинг ўзаро муносабат ва низоларини ҳам ёритиб беради. Асар «Шарқ юлдузи» ойномасида (1995. №1 – 2) ҳамда Лондонда инглиз тили таржимаси билан (Routledge Curzon, Teulor&Frencis Group, 2001) тарихчи Темур Бейсембиев томонидан чоп этилган. Бу асарнинг нашри Туркистонни XIX асрда истило бўлиши масалаларини, халқ қаршилиги тарихини кўрсатишда муҳим манба саналади.

Муҳаммадjonус Тоибнинг кейинги асари «Ҳадиқат ал-анвор» (Нурлар бўстони) китобидир. Бу тарихий асар 1887 йили тожик тилида ёзилган. «Ҳадиқат ал-анвор» асарининг охиригача кўчирилмаган нусхаси ЎЗР ФА Шарқшунослик институти хазинасида 596 рақамли қўлёзма ичидан жой олган. Тоиб кириш қисмида ёзади: «... аммо баъд бу ноиб банда ... арз қиладурким, болалиқ чоғидан бу кунларгача, умр оти кеча-кундуз аблақидан эллик етти ҳаёт манзилидан ўтди. Баъзан вазорат тўнини кийдим ва баъзан қўлимга тиг олиб, аморат (амирлик) кулоҳини бошимга кийиб, кечаю кундуз дор устунлари азобида нафас тортдим... Сана 1285 (милодий 1868-69) йилида ислом давлати Кошғар ва Фарғонада охирига етди ва тақдир хомаси уларнинг фармонраволикига насх хатини чизди, аморат гулистонида тарқоқлик гунчаси гуллаб, вазорат дарахти самонсизлик уруғидан ҳосил берди (188^{а-б}).

Бу ерда тилга олинган «вазоратлик тўни» Тоибнинг амирлашкар Алиқули ва Султон Сайидхон даврларида Қўқон давлатида эгаллаган мансаб ва мартабасидан, «амирлик кулоҳи» эса Кошғарда халқларнинг Хитой ҳукуматига қарши ҳаракатларида иштирок этиб, Ёрқандда ҳокимлик қилганидан маълумот беради. Яна бу иқтибосдан 57 ёшда, яъни асар 1887 йили муаллиф 57 ёшдалигида яратилганлиги маълум бўлади.

Мулло Муҳаммадjonус Тоиб асарининг мазмуни ва таркиби ҳақида ёзади: «... Бу китоб биноси уч ҳадиқа (боғ, бўстон)дан иборат бўлиб, номи «Ҳадиқат ал-анвор»дир. Биринчи ҳадиқа «Фарғона султонларининг зикри». Иккинчи ҳадиқа «Кошғар воқоти ҳақида». Учинчи ҳадиқа «Фарғо-

на, Туркистон, Кошғар билоди ва қасабалари ҳақида» (189^а). Лекин асарнинг шу нусхаси охиригача кўчирилмаган. Муаллифнинг режаси амалга ошганми? Бу саволга ижобий жавоб бериш мумкин. Чунки Муҳаммадюнус Тоиб 1887 йилдан кейин «Тарихи Алиқули амирлашқар» ва «Тухфаи Тоиб»ни ёзган. Бунинг устига шкала асар муаллифнинг ёши 70 дан ўтгандан кейин ёзилганини назарда тутсак, эллик-олтмиш ёшлик чоғларида «Ҳадиқат ал-анвор» асарини ёзиши анча осон амалга ошар эди деб тахмин қилсак бўлади. Ҳар ҳолда, бу асарнинг бошқа нусхаларини ва муаллиф қўлёзмасининг топилиши бизнинг тахминимизга аниқлик киритади деб ўйлаймиз. Бизнинг нусхамизда биринчи боб воқеалари баёни Муҳаммадалихоннинг тахтга ўтириши билан (1822-1823 йил чегарасида) узилиб қолган. Котиб Бобоҳўжа ибн Мир Убайдуллоҳ ҳам шу воқеаларнинг китобатидан сўнг «марҳум Мулло Юнусжон шифовул ушбу «Ҳадиқат ал-анвор» тарихи нотаомлари бу ерда итмомина етди» – деб ўз қайдларини ёзиб, «1332 рабий ал-аввал (милодий 1914 йил январь ойи) сана ҳам қўйган. Тахминимизча, бу котиб қўлига тушган нусха ҳам ноқис бўлиши мумкин. Бу асарнинг нусхасини 1913 йилнинг охириларида Аҳмад Заки Валидов ҳам шахсий бир кутубхонада кўрган экан.⁵⁷³

«Тухфаи Тоиб» – «(Мулло Муҳаммадюнус ибн Муҳаммадамин) Тоибнинг туҳфаси». Бу асарни «Тарихи Алиқули амирлашқар»га ўхшаб Тоиб Алиқулининг ўғли Мулло Шермуҳаммад мирзо илтимоси билан 1903 – 1905 йиллари ўртасида ёзган.

Тоибнинг бу асари ҳам ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида қўлёзма 4243/II рақами остида сақланади.

«Тухфаи Тоиб» Муҳаммадюнус Тоибнинг биографик-тарихий асари. Мазкур асарнинг 2002 йили Токиода нашр этилиши Тоиб ижодига қизиқишни яна орттирди (Central Asian Research. Series №6. 2002). Тоиб бу асарида Шермуҳаммад ва дўстларини қизиқтирадиган бир муаммони асарида ҳал қилмоқчи бўлган. Бу муаммо шундан иборат бўлганки, Туркистон руслар – «аҳли насоро» томонидан босиб олинади. Бу ерда уларнинг тартиботи, қонунлари ўрнатили бошлайди. Мусулмонлар насронийлар билан яқин алоқада, баъзи жойларда бирга бўладилар. Шунда улар билан мулоқотда бўлиш тартиби ҳамда муносабат қоида ва қонунлари қандай бўлиши лозим? Энг асосий масалалардан бири – Тоибнинг ўзи «сипоҳ» ва қурол билан эмас (Дукчи Эшонга ўхшаб), балки маърифат ва илм воситаси билан мустамлакачиларга қарши чиқиш масаласини кўтаради.

Тоиб асарининг 3-бобидан фақат биринчи бобига ном қўяди... «Боби аввал: Дар баёни жал ва ҳурмати таоми аҳли китоб ва жувози духули онҳо

ба манзили муслимин» (Китоб аҳлининг таомларини ҳалол билиб, ҳурмат қилиш ва уларга мусулмонлар хонадонларига киришлари учун ижозат борлиги ҳақида)⁵⁷⁴ – 26^а. Тоиб замонаси шароити ва вазиятига муроа қилиш, бор ҳақиқатни, Туркистон бошпага тушган тақдирни тан олишга ўқувчиларни даъват этади. XX асрнинг бошларида «Энди, – дейди у, – Алиқули амирлашқари шаҳидга ўхшаб бу кучли панжага қарши чиқиб, Русия фирқаси билан муқотила ва муҳориба қилиш Мовароуннаҳр ва Туркистон аҳолиси учун бўлмайди, улар билан мусолиҳа ва мусолима қилиш хайрли ишдир». Ўзининг хулосаларини Тоиб Қуръони карим ҳамда ҳадислар билан исботлаб, уларнинг аслидан иқтибос келтириб, тафсир қилган (қар.: 26^б, 27^{а-б}, 28^а, 29^а, 30^{а-б}, 31^б, 32^а, 37^{а-б}).

Тоиб ўз бошидан кечирган ҳаётни тажрибаларини ўқувчиларга маълум қилиб, шундай ёзади: «Банда Тоиб, эллик йилдан буён Оқмасжид воқеасидан бошлаб Русия билан мусулмон султонлари ўрталарида воқеъ бўлган ҳамма урушларида қатнашдим, муқотила ва тарқоқликларни кўрдим ва Россия кўшинлари кучлари, қурол-аслаҳалари кўпчилиги Фарғона ва Туркистон халқларининг ақли ноқисларига сиғмайди» (39^б).

«Мен, – деб ёзади Тоиб, – ўша вақтларда аниқ билдимки, Русия билан сулҳ тузиш керак. Лекин бу маслаҳатимга ҳатто жаноби амир Муҳаммад Ёқуббек Ғозий ҳам қулоқ солмади» (40^а).

Дукчи Эшон кўзғолони натижасида Россия яна бир марта ўз куч-қудратини кўрсатди. Халқ анча жафо ва зулм кўрди. Асарнинг 40^б – 44^а-варақларида Тоиб шу Дукчи Эшон ҳаракатига, унинг шахсиятига ўзининг ўта салбий муносабатини билдириб, ана шу фикрларни таъкидлаб ўтади. Таърихлар, рубоий, фардлар билан у Эшонни танқид қилади ва унинг фаолияти оқибатида халққа кўп жафо тегди дея хулоса чиқаради. Масалан, Тоибнинг Дукчи Эшон ҳақида битилган бир рубоий ва фардини келтирамиз.

Шайхеки, наёфт баҳра аз илм нахуст,

Аркини амал насозад аз саъй дуруст.

Тоиб, мардеки қутби олам дидӣ?

Дидам, ба сажодаи худ риду нашуст

Таржимаси:

Илмдан аввал баҳра кўрмаган бўлса шайх,

Минг саъй-ҳаракати ҳам амалини йўққа чиқаради.

Кўрдим у ўз жойнамозига тупуриб уни юлмади ҳам.

Фард:

Пир агар ину каромат ин ки, шуд аз вай надид,

Мухлиси кўйи мўридам кў ба риши тир рид.⁵⁷⁵

Таржимаси:

*Агарда бир бу ва кўрсатилган каромати шу бўлса,
Мен ўз тири юзига тутирган муриднинг мухлисиман.*

Тоибнинг бу қайдлари шунини кўрсатадики, Дукчи Эшон қўзғолони ўша даврдан бошлаб замонаси аҳлига ҳар хил таъсир этган ва замондошлар томонидан ўша вақтданок ҳар хил баҳоланган. Ҳар ҳолда Тоибнинг мавқен ҳам олимлар диққатларидан четда қолмагани маъқул. Бунинг устига Дукчи Эшон ҳаракатининг давлат арбоби, қози томонидан салбий баҳоланиши қизиқарли деб ўйлаймиз.

Асарнинг хотимасида қуйидаги қайд бор. «Катаба фа шаҳри жимода-с-сонни мин шухури сана 1323 фи биллати Хўқанд (жимода-с-соний ойи сана 1323/3 август-1 сентябрь 1905 йили Хўқанд дие́рида ёзилди)».

Матни 21,5 x 14. Саҳифада 15 сатр. Қўқон қоғозиди, настаълиқ хати билан қора сиеҳда кўчирилган. Ажратилган сўзлар ва жумлалар остиди қизил ранг билан чизилган. Муқоваси қалин мағздан, қуйма (рехта), таякиси ва лабакийлари қизил чармдан.

Мусулмон Шарқ тарихий тафаккурини ўрганиш тарихшуносларнинг муҳим илмий йўналишларидан ҳисобланади. Қўқон тарихнавислик мактабининг намояндалари бўлган тошкентлик Абу Убайдуллоҳ, Муҳаммад Солиҳхўжа, Муҳаммадюнус Тоиб, Мирзо Олим ибн Мирзо Раҳим Тошкандийлар ҳам мусулмон историографияси ва историософиясида муҳим ўрин эгаллайдилар. XIX асрда Ўрта Осиё давлатлари ҳудудиди яратилган тарихий мазмундаги асарларни таҳлил қилиш, муаллифлар ҳаётлари ва ижодларини ўрганиш келажакдаги амалий ишлар доирасига киреди деб ўйлаймиз.

IV.2.26. Муҳаммад Фозилбек ибн Қози Муҳаммад Отабек ва унинг «Мукаммали тарихи Фарғона» асари

Муҳаммад Фозилбек асли андижонлик. У Қози Муҳаммад Отабекнинг ўғли бўлиб, бу асарини Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори Гиппиус илтимоси билан ёзган. Асар муаллифининг дастхати ЎЗР ФА Фундаментал кутубхонасида сақланади (№096648). Шу дастхатдан кўчирилган яна бир нусха Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида (қўлёзма №5971) ҳам бор.

«Мукаммали тарихи Фарғона» муаллиф фикри бўйича икки жилддан иборат бўлиши керак эди. Биз тавсиф қилаётган нусха шу асарнинг иккинчи жилди бўлади.

Муҳаммад Фозилбек асари ўзбек тилида бўлиб, кириш қисмида муаллиф шундай ёзади:

«Фарғона музофотининг дор ас-салтанати, Хўқанд шаҳрига ибтидои биноси ва ободонлигидан тортиб, ўтган хонларини тарожим аҳволи ва таъвоҳи ва воқеи аём ва инқилоби асру хонлари тарихи вафотлари ва аёми ҳаётлари ва муддати салтанатлари ва футуҳотлари ва мобайнларидаги жангу жилод ва хусуматларини бар сабили ажмол қаламнинг рўи таҳририга иқдом, хусусан, жаноби амир ал-умаро шаҳаншоҳи маснаднишин, аъзами салотин Норбўтахон замонидан тортиб то жаноби Сайид Муҳаммад Худоёрхон асригача вужудга келган ажойиб шўриш ва фитналарнинг, воқеа ва жангу инқилоби, замона ва ҳаводиси давронни кўзи билан кўрган ва донишли мўътамад одамлар ўз вақтларида таҳлил қилгон китоб ва хутутлардан интиҳоб айлаб, барои ёддошти аҳволи хавонини Хўқанд бар сабили таҳқиқ таҳрир қилинди (1 – 8-б).

Асарнинг таркиби қуйидагича:

- Шоҳруххон салтанатининг ибтидоси (10 – 19-б);
- Шоҳруххон асридаги уламо, машойих ва авлиёлар (19 – 20-б);
- Баёни аҳволоти Абдураҳимхон ибн Шоҳруххон (21 – 26-б);
- Салтанати Абдулқаримхон (27 – 30-б);
- Эрдонахон даври (30 – 31-б);
- Норбўтахон даври (32 – 37-б);
- Олимхон хонлиги (37 – 75-б);
- Амир Умархон даври (75-б) ва унинг мўътабар ҳамасрлари;
- Муҳаммадалихон даври (94-б);
- Шералихон салтанати (112-б);
- Шоҳмуродхон замони (132-б);
- Худоёрхоннинг даври (133-б);

Асардаги баъзи қимматли маълумотларга эътибор қилсак, улар қуйидагилардан иборат: Шоҳруххон жулуснинг йилини (1121 ҳижрий, милодий 1709 йили) кўрсатиш мумкин. Фозилбек Бобобек (1 йил), Сулаймонбек ибн Шодибек хонлиги ҳақида маълумот келтиради. Сулаймонбек суфитабъ сифлапарвар ва бадхўйлигидан 6 ой ҳукм сурди, кейин ўлдирилди ва Норбўтахон 30 йил хонлик қилди. Норбўтахон Мир мадрасасини қурмоқчи бўлиб, Бухородан усталарни даъват қилган экан.

Олимхон даврига оид муҳим маълумотлар.

Олим-золим (28-вар.) энг аввал ўз душманлари Тошмуҳаммад мирзо, Хонхўжа, Бузругхон, Рустамбекларни ўлдиради. Қолганлар Ражаб қўшбеги-тожик, Қурбон Муҳаммад мирзо (унинг ўғли), Ғариб Дўст ясовул, Мулло Ашур Муҳаммад, Худойқули баҳодур қочиб қутуладилар. Булар Нор-

бўтаҳон вафотидан сўнг Олимхон номзодини қувватламаганлари учун қувғинга учрагандилар. Фозилбек Олимхон томонидан тожиклар, сартия ва бадахшонийлардан иборат қўшин тузгани ҳақида маълумот берган (49 бет). Олимхоннинг қаттиқ жанг натижасида Ўратепани фатҳ этиб, у ерда Қадим иноқни ҳоким ва Раҳматуллоҳ қўшбегини ноиб қилиб қайтади. Олимхоннинг эшон ва сўфиларга қарши сиёсати ва ўзининг жаҳрия тариқасига киргани ҳақида маълумот.

Олимхоннинг Юнусхўжа Тошкандийга қарши юриши ва Тошкентни қамал қилиши натижасида Олимхон-золимхон номини олиши. Тошкент муҳосираси вақтида «қатто қассоблар сўйган қўйлар қонини нечанд одам қосаларга олиб, ёш болаларига ялатур эрдилар, дарахтлар баргини, гиёҳлар томирини ковлаб едилар. Юнусхўжа Тошкентдан қочади ва Лашкар девонбеги Тошкентга ҳоким бўлади. Дашти Қипчоққа юриш қилиб, қозоқия аҳолисини ҳам ўз итоатига киритмоқчи бўлганида лашкардагилар норози бўлиб, саркардалари Мўминбек қатоқий, Баҳодурбек ва бошқалар Умархон тарафига ўтиб, Қўқонга қайтадилар. Қайтишдан олдин Русияга юбориладиган 300 туядан иборат карвонни талон-торож қиладилар (68 – 70-б).

Яна бир муҳим маълумот: Муҳаммад Фозилбек Умархоннинг муўтабар замондошлари номларини келтиради. Булар Зокирхўжа эшон-шайхулислом, Мавлавий Намангоний, Домулло Мирзо қозикалон, Домулло Мўминжон, Домулло Абдулкарим, Домуллозода, Ҳазрати Мавлавий Кобулий, Ҳазрати Домулло Ориф Пскандий Махдуми Ҳаммомнинг отаси, Исҳоқжўра, укаси Султон Тўра Аҳрорий (Адо тахаллуси билан машҳур шоир), Маъсумхон тўра, Тўрахўжа Хўжакалон, Жаҳонгир тўра, Сайид Офоқхўжа ва бошқалар. Бу маълумот Қўқон тарихида ўрин олган шахсларнинг персонификацияси (ташаххуси)да ёрдам беради.

Муҳаммадалихон, Шералихон, Худоёрхон даврларига оид маълумотлар кўпинча «Тарихи Шоҳрухий» асосида ёзилган ва Муҳаммад Фозилбек шу манба таъсирида қолиб кетган.

Асар майда настаълиқнинг муллоий хатида, қора ва қизил сиёҳда, муҳрли қоғозда кўчирилган. Шахслар номи кирилл ҳарфларининг босма шаклида ёзилган. 21x14, матни 5 сатрдан иборат. Муқоваси коленкордан ва тилларанг мунаққаш бўлиб, титул варағида босма ҳарфлар билан русча «Главная история Фергани, составил Ф.Атабек Казиев» деб ёзилган. А.А.Семенов хулосасига қараганда, «бу қўлёзма тўлиқ маънода ҳаля қиладиган нусхадир».

IV.2.27. Мулло Олим Махдум ҳожи (Абдулқосимов)нинг «Тарихи Туркистон» асари

«Туркистон тарихи» (Тарихи Туркистон) муаллифи Мирзо Олим Махдум ҳожи узоқ йиллар «Туркистон вилояти газети»да муҳаррирлик қилган маҳаллий зиёлилардан бўлиб, таржимаи ҳоли аниқ ва батафсил маълум эмас. Унинг «Тарихи Туркистон» асарининг биринчи қисми 1908 – 1915 йиллар давомида ўзи бошчилик қилаётган газетада босилиб чиққан ва 1915 йили Россия империяси томонидан Тошкент шаҳри босиб олиншининг 50 йиллик санаси муносабати билан алоҳида китоб ҳолида Туркистон генерал-губернатори ҳарбий округи босмахонасида чоп этилган⁵⁷⁶. Бироқ асарда кўпгина техник хатолар, ҳарфларнинг хато терилиши кўзга ташланади.

Асар Туркистон хонлари тарихига бағишланган бўлиб, унда ўлканинг кейинги 50 йил давомида юз берган ўзгаришлари маҳаллий муаллиф томонидан таҳлил қилинади. У 1915 йили «... мусулмония асри илан эллик йил миёнасида фарқ ва тафовутини андин баён айлаб, тарихнинг биринчи жилдини тамом қилдим», деб асарининг иккинчи жилдини бошлаганини маълум қилади.

Мазкур асарнинг бошқа Қўқон тарихчилари асарларидан фарқи шундаки, муаллиф унда Қўқон хонлиги тарихидан сўнг Бухоро амирилиги ва Хоразм давлати тарихини қисқача баён этади.

Муаллиф Россия империясининг Туркистон шаҳрига бостириб кириши ва уни ўз тасарруфига киритишини қуйидаги мазмунда таҳлил қилади:

«Туркистон шаҳрига Мирзо Давлат тожикни ҳоким қилиб кетгандин кейин Мирзо Давлат кибр ва ғурур илан сарҳадда қараб ва пойлаб турган улуг Россия давлатини кўзга илмай ва атрофидаги қозоқияларнинг ғариб ва бечоралик ва давлатхоҳликларини андиша ва мулоҳаза қилмай, беш кунлик ҳукуматга мағрур бўлуб, бир неча қароқчиларни Туркистонга йиғиб, элатияларни талон-горож ва бетинч қила бошлабдур. Мирзо Давлатнинг бул тариқа ёмон феъли ва зулмидин элатия халқи вабийлари танг бўлуб қочар ва ноиложликдин онинг итоатидин чиқиб, Россия ҳукуматиға тобе бўлмакни ихтиёр қилибдур. Билохир, ул золимнинг зулми ва шарри касофатидин мажмуи элатия ва узбакия ва Туркистон атрофидаги қозоқиялар Россияларга бориб айтибдурларким, алҳол Туркистон шаҳри ичидаги халқдин бошқа ҳамма тавобиотлари Россиянинг тахти тасарруфиға киргандур. Моварауннаҳр хонлари, чунончи, Бухоро ва Хўқанд хонлари орасида адоват ва хусумат пайдо бўлуб, амири Бухоро Фарғона мамлакатини тахти тасарруфиға олмоқ муддаосидадур. Агар Бухоро ва Фарғона бир мамлакат бўлуб қолса, ул ҳолда Бухоро маҳкуми икки пойтахтни ихота

қилиб, то Тибет ва Қандаҳор тоғларидин тортиб лашкар жам қилгудек бўлса, иш оғир бўладур. Алҳол оларнинг ораларида низо ва бейттифоқлик пайдо бўлуб турган ҳолда ишни тезлик ва осонлик илан саранжом қиладурмиз, хусусан, Сирдарёнинг кема ўтадурғон жойлари Россия қўлига кирган вақтда икки мамлакат, яъни Бухоро ва Хўқанд ва Тошканд ораси банд бўлуб, Мовароуннаҳр мамлакати осонлик илан қўлга кирадур».

Мирзо Олим Тошкент шаҳрининг босиб олинишини ҳам Ўрта Осиёдаги икки мамлакат орасидаги қарама-қаршилик ва ички низолардан деб билади: «Россиялар Тошкандни мухосара қилиб турган вақтда икки ҳам-соя мусулмония мамлакатларининг подшоҳлари Россияларнинг тўп овози етадурғон яқин масофада мамлакатлариға истило қилиб келиб, уруш қилиб турғон ҳолда анга аҳамият бермай, бир-бирлари илан уруш-талаш қилишиб, вилоятни барбод бердилар, яъни Россиялар ҳимоятсиз қолган Тошканд шаҳрини бир неча кун қамаб, охири 1865 йил 15 июнда субҳ вақтида Камолон дарвозасидин кириб фатҳ қилдилар».

Бизнингча, Мирзо Олим зиёли киши сифатида мустамлакачилик сиёсати ва унинг оқибатларини таҳлил қилмоқчи бўлади. Бир томондан «Тарихи Туркистон» асарининг муаллифи Россия босқинига рус маъмурияти позициясини ёқлаб чиқса ҳам, бошқа томондан у асарининг турли жойларида замонасидаги адолатсизлик, маъмурларнинг феъл-атворларини танқид қилади. Дини ва миллатининг рус маъмурияти даврида таназулга дуч келганини қайғу ва алам билан таъкидлайди, миллатдошлари орасида бирлик ва иттифоқ йўқлигидан афсусланади, маънавий ҳаётнинг инқирози, билимсизлик ва жаҳолатдан қайғуради: «Туркистон хонлари вақтида мусулмониялар ниҳоят даражада аҳволи оламдин хабарсиз бўлдилар. Қадимги ҳаққоний уламолардин оз асар қолиб, холис зуҳду тақво бўлмай, риёкор ва хушомадгўй кўпаймоқда эди. Золим ҳокимларга рост ва тўғри сўзни айтадурғонлар қолмай, золимлар учун беш-ўн тилло бадалига эртадин кечгача хушомад сўзлар айтиб, алар қандай сўз айтса, маъқул дейдурғонлар бўлган ... Умаро ва вузаро ва вукалоларнинг аксари ё Эрон асирларидин ва ёки ёшликда бачча бўлуб, бек ва хон кўтарган бефаросатлардин тайин бўлур эди. Илму маорифда бўлса Туркистонда ўтган Ибн Сино, Форобий, Улуғбек, Али Қушчи ўрнига ўлтурғон олим, файласуфи замон деганларимиз иззату нафс ва риёкорликка табдил бўлуб, жаҳл балосига мубтало бўлган эдилар».

Мирзо Олим ҳар қандай халқнинг уйғониши ҳам, инқирози ҳам ахлоқдан эканини яхши тушунган ҳолда ёзади: «Худованди карим бирор қавмини тағйир ат-табдил қилмоқни хоҳласа, аввало, ул қавмининг ахлоқ ва атворини тағйиру табдил қиладур. Бу сўзлар гарчанд дурушт ва аччиғ

сўзлар бўлса ҳам, лекин инсоф назари илан қаралса, тўғри ва рост сўзлардур».

Мирза Олим Махдум ҳожи илм ва маърифат тарафдори сифатида барча элатдошларини турли илм ва касбларни ўрганишга, ривожланган миллатлар каби тараққиётга интилишга даъват қилади ва «илми динсиз охираат йўли топилмагандек, маориф ва камолотсиз дунё йўллари ҳам топилмас» деган хулосага келади. Бу билан «Тарихи Туркистон» муаллифининг биз билан ҳамфикр эканига амин бўламыз.

IV.2.28. Ибратнинг «Тарихи Фарғона» асари

Ибрат – Исҳоқхон Жунайдуллоҳўжа 1862 йили Наманганнинг Тўрақўрғон қишлоғида туғилган бўлиб, 1932 йили вафот этган⁵⁷⁷. Турон заминининг буюк маърифатпарвари, шоир тилшунос ва тарихчи олим «Тарихи Фарғона» асарини 1916 йили ёзган бўлса ҳам асар қўлёзма шаклида қолган. Асарнинг қиммати ва аҳамияти шу зикр этилган нашрнинг сўзбошида айтиб ўтилган.

«... Киши ўз муваттин ерини билмак заруриятидандир. Билмаса, тафсир ва ҳадисларда ва таворихларда мубаййиндурки, кўрмак ва билмак илмдандир, чунончи, бу бизни муваттин бўлуб турган Туркистон музофотида Фарғона деб машҳур ва бу лафз илан мазкурдур ва мун тарихи таворихи қадимларда бўлса ҳам, кимлар ўтган ва кимнинг тарафидан бино бўлғонлиги ҳеч кимга маълуми бўлмай, Фарғона исми илан ихтиро қилганлар. Бинобарин, бу азим ал-иститоат Фарғона аҳлидан бўлуб, бу Фарғона аҳлига ўз иқлим ва мамлакатларни таърихини билдурмак ва ҳам... бир тарих қолдирмоқ мақсадим бўлуб, тарихлар жамъ қилиб, миллатга ёдгор қолдурдим. Аммоки, илмия тўғрисида бу ҳақда гапдонни аҳамияти йўқ, тазозулда турур, бўлак фирқаларни илмдан топган даражада ва маданиятларини била туруб, ҳеч ҳаракат қилмайдурлар, илмни асоси маишат эканини тадқиқ ила билганлари йўқ. Бу сабабдан олимлар кўп ишларида аҳамият йўқ, таваккул илан қорашлари йўқ. Маданияг учун ҳеч қайси вақтдаги замона илмини қайси бир ривожда бўлса, ани билмак зарурдир, менга ҳукумат монне эмас, балки ҳукуматдан бул тўғрида мактаблар очилуб, халқни тарғиб этарлар, булар қочарлар, умрларини ерга сочарлар, билмам қачон кўзларин очарлар. Ва алҳосилки, буларда илмга аҳамият йўқлик учун бу халқимиз нодон, омиларимиз кўп бўлуб, авлодлари ўйин-кулгуга машғул бўлуб, умрини арзон ўйунга сарф этуб, бовужуди бу мамлакатда жойдор, мусофир бўлмасалар ҳам мусофирлардан маишатда ноқисдурлар. Ва аксар

аҳолиси қарз балосига мубталодурлар. Шояд мундин буён саодат ва фазилат қадрини билсалар».

Асарнинг таркиби:

– Сўзбоши (Фарғона мулкининг қадимги тарихи, иқлими, иқтисод ва маданият аҳволи);

– Хўқанд шаҳри биноси;

– Асри Норбўтахон;

– Олимшоҳ ибн Норбўтахон асри;

– Асри Умархони жаннатмакон Норбўтахон;

– Асри Муҳаммад Алихон ибн Умархон;

– Жулуси Шералихон;

– Муродхон ибн Олимхон;

– Худоёрхон ибн Шералихон;

– Худоёрхоннинг иккинчи жулуси;

– Шоҳмуродхоннинг жулуси ва азли ва Худоёрхоннинг такрор хонлиги;

– Воқеоти Султон Сайид ибн Маллахон;

– Худоёрхоннинг тўртинчи хонлиги;

– Пулодхон ибн Муродхон;

– Ҳикоя (Худоёрхон тақдири);

– Шаҳри Андижон тарихи;

– Тарихи Наманган.

Ибрат асарини ишонарли манбалар асосида ёзиб, «Шоҳномаи Фарғоний», «Низом ат-тарих-и Қозий Байзавий», «Равзат ус-сафо», «Тарихи Қутадғу», «Ажойиб ал-булдон», «Мулҳақоти суроҳ», «Табоқати Тоҳирий», «Қомус» (ал-аълум), «Тарихи Табарий», «Тарихи шоҳ Хўрмиз», «Қутадғу билиг» асарларидан иқтибос ва кўчирмалар келтирган.

22x17, матн 17x11, 12 сатр. Қўқон қоғозида настаълиқ хати билан қора сиёҳда кўчирилган, муқоваси фабрикада тайёрланган, кўк ранг, таяжиси ва лабакиси сунъий чармдан. Асарнинг боши ва охири йўқ.

ХУЛОСА

Қўқон хонлигининг маданий-илмий ва адабий муҳитида юзага келиб, шаклланган ва ривожланган тарихнавислик мактаби XIX – XX асрнинг бошларида шу ҳудудларда яшаган аҳолининг маънавий ҳаётида катта ўрин эгаллайди. Қўқон тарихчилари ўз асарларида халқимизнинг йиллар давомида кечган иқтисодий-хўжалик, ижтимоий, этник, сиёсий ва маданий ҳаётини акс эттирган. Тарихий асарлардаги маълумотлар турли ижтимоий қатламларнинг ҳар хил соҳалардаги фаолиятини кўрсатиш ва уларни илмий жиҳатдан ўрганишга ёрдам беради, шунингдек, олимлар олдига янги баҳс-талаб масалаларни ҳам кўяди. Қўқон тарихчилиги мактабининг таҳқиқи ва тадқиқи, уларнинг қиёсий ўрганилиши қуйидаги хулосаларга олиб келади:

Қўқон хонлиги XIX асрнинг бошларида муайян, объектив омиллар ва сабабларга биноан катта иқтисодий ва сиёсий ҳамда маданий тараққиётга эришди.

Шу ривожланиш асосида маънавий ва маданий, жумладан, адабий ҳаёт ҳам жонланиб, турли жанрларда қимматли адабий-бадиий, тарихий асарлар яратилди. Қўқон адабий-илмий муҳитидаги илк тарихий асарлар ҳам айнан шу даврда вужудга келиб, тарих фани ва тарихнависликка бўлган анъанавий муносабат ҳам янги шароитда қайта уйғониб, ривож топди. Акмал Шер «Амирнома» асари, Фазлий Фарғоний (Абдулкарим Намангоний) ўзининг «Умарнома» асари ва Мушриф Исфарағий (Мирзо Қаландар қози аскар) «Шоҳномаин Нусратпаём», Дилшод Барно «Тарихи муҳожирон» асари билан Қўқон адабий муҳитида тарихнависликка асос солганлар. Бу муаллифлардан Фазлий назмда, Акмал Шер ва Мушриф эса насрда ўз асарларини яратган. Фазлий ва Мушрифдан бошлаб Қўқон тарихнавислик мактабида биз икки тамойилни кўраемиз. Биринчи йўналиш – бу тарихий воқеаларни ҳаққоний-объектив нуқтаи назар ва мавқеадан ёритиш. Иккинчи тамойилнинг намоёндалари ҳар хил объектив ва субъектив сабабларга кўра тарих ва тарихий воқеаларни «буюртмачи» шавқ-завқи ва талаби билан ўзгартирган ҳолда баён қилганлар. Улар «буюртмачи» талабига биноан ҳукмдор сулола вакиллариининг ҳокимиятини легитимлаш учун сохта шажаралар ясаб, воқеалар талқини ва баёнида ҳам маълум доиралардан чиқа олмаганлар.

– Муҳаммад Алихон даврида (1822–1842) Қўқон ҳудудида кўзга кўринган бирор тарихий асарнинг яратилганлиги бизга маълум эмас, лекин ёзилган бўлса ҳам ҳалигача топилмаган. Қўқон хони Муҳаммадалихоннинг фожиали ўлимидан сўнг Қўқон тарихчилари унинг даври ва шахсиятини, унинг замонида юз берган тарихий воқеаларга жиддий аҳамият бериб ўтган-

лар. 1842 йили Қўқон воқеалари (хон, унинг укаси Султон Маҳмудхон, оналари Моҳларойим – шоира Нодира ҳамда Муҳаммад Алихоннинг ўғли Муҳаммадаминхоннинг амир Насруллоҳ томонидан қатл этилиши) Мутриб ва Андалиб дostonлари орқали бадиий тил билан баён этилган. Муҳаммад Ҳакимхон эса ўзининг «Мунтахаб ат-таворих» тарихий-мемуар жанридаги асари билан хонлик тарихнавислик мактабини янги босқичга кўтарган муаллифдир.

– Қўқон тарихнавислик мактабида Авазмуҳаммад Аттор Хўқандий ўзининг фаолияти, ўрни ва мавқен билан яққол ажралиб туради. Шоир, хаттот ва тарихчи Авазмуҳаммад Аттор «Тарихи жаҳоннамои» ҳамда «Тухфат ат-таворихи хоний» (Тарихга шоҳона тухфа) асарларининг муаллифидир. Авазмуҳаммад Аттор халқ ичидан чиққан тарихчи. У қарийб 20 йил ҳаётини юқорида тилга олинган асарларни ёзишга бағишлаган. У XIX аср ўртасида содир бўлган кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган, уларни ҳаққоний ва ҳолисона баён этган. Авазмуҳаммаднинг асарлари Ўрта Осиё ҳамда Қўқон хонлиги тарихини ёритишга хизмат қиладиган муҳим манбалардан ҳисобланади.

– XIX аср ўрталарида Қўқон хонлигида муҳим воқеалар рўй беради. Бундай тарихий оламшумул воқеа – Туркистоннинг Россия томонидан босиб олинishi жараёнидир. Туркистон ҳоқимлари ва хонлари ўртасидаги уруш ва жанжаллар, қабилаларнинг ўзаро муносабати ҳам муҳим мавзулардан ҳисобланади. Ана шу масалалар Қўқон тарихчилари асарларида ўз аксини топган. Булардан Тожирнинг «Ғаройиби сипоҳ» асари, Бекназарнинг «Амирлашкар жангномаси» асари, Муҳаммадниеънинг «Тарихи Шоҳруҳий» асари, Абдулғаффор Муншийнинг «Зафарномаи Худоёрхон», Мулло Шавқийнинг «Жангномаи Худоёрхоний», Муҳаммадонул шифовул Тоибнинг асарларини қайд этиш жоиздир. Бу асарлардан баъзилари биографик-тарихий, тарихий биографик (мемуар) жанрига мансубдир. Булардан Абу Убайдулло Тошкандийнинг «Хулосат ал-аҳвол» («Ҳаёт хулосалари» асари тарихий фактларга бойлиги билан ажралиб туради. Асарнинг таржимаи ҳол маълумотлари тарихий маълумотлар ва тарихий воқеалар динамикасини яна ҳам жонлантиради.

– XIX асрнинг иккинчи ярмида, аниқроғи, 1876 йил бошларида Қўқон хонлигига Россия барҳам бериб, унинг ерлари асосида янги маъмурий ҳудуд тузади. Собиқ хонлик аҳолиси рус маъмурияти итoатига кирдилар. Ана шу жараён ҳамда маҳаллий халқларнинг Россия ҳукуматига кўрсатган қаршилиқ ва муносабатлари Муҳаммадазиз Марғилонийнинг «Тарихи Азийий», Мирзо Олим ибн Мирзо Раҳим Тошкандийнинг «Ансоб ас-

салотин ва таворих ал-хавоқин» (Султонлар шажаралари ва хонлар таърихлари) асари, Муҳаммадюнус шиговул Тоибнинг «Тухфай Тоиб» асарларида ўз аксини топган. Мулло Холбек ибн Мулло Мусо Андижоний эса «Ғарибнома» асарида Пўлодхон, Маъмур Мундуз, Етимхон воқеаларига тегишли муҳим маълумотларни беради. Юқорида тилга олинган муаллифлардан Муҳаммадюнус Тоибнинг Дукчи Эшон кўзғолони ва унинг шахсиятига муносабати ниҳоятда салбийдир. Бу факт эса шуни исботлайдики, муайян воқеаларга замондош муаллифларнинг муносабатлари ҳам ҳар хил бўлган. Шундай қарама-қаршилик, фарқли тамойилларнинг мавжудлиги, асарларнинг «расмий» ва «норасмий» асарларга бўлиниши, муаллифларнинг турли тонфа ва гуруҳларга тегишли эканлиги Қўқон тарихчиларини бошқа мактаблардан ажратиб туради. Ана шу хилма-хиллик, турли жанр ва тилларда асарларнинг яратилиши Қўқон тарихнавислик мактабининг хусусиятидир.

– Қўқон тарихнавислик мактабида Худоёрхоннинг ўғли Муҳаммадминбек қаламига мансуб «Анжум ат-таворих» асари ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Бу асар хонликда ҳукмронлик қилган сулола вакили томонидан ёзилгани, хонлик тарихининг ўзгача талқин этилгани билан бошқа асарлардан фарқ қилиб туради;

– Қўқон тарихнавислари томонидан яратилган асарларда давлат тузуми, унинг бошқарув системаси ва қоида-тартиблари, унвон ва мансаб масаласига тегишли маълумотлар ҳам кенг ўрин олган. Тарихий асарларда келтирилган бой фактик маълумот ер-сув муносабатларини, ҳунармандчилик, савдо ва пул-товар муносабатлари, ташқи ва ички сиёсатга алоқадор муаммоларни ҳам очиб беради. Тарихий асарларда ижтимоий муносабатлар, оддий аҳоли ва зодагонлар ўртасидаги муносабатлар, этик ва эстетик, диний ва миллий қадриятларга муносабат ва баҳолашни кўришимиз мумкин бўлади.

– Булардан ташқари Қўқон тарихчилари асарлари қуйидаги мавзу ва муаммоларни ёритишда катта аҳамиятга эга. Булар:

1) Қўқонда ҳукмронлик қилган минг сулоласининг насаби, улар ўртасидаги оилавий муносабатлар;

2) Ўтроқ ва кучманчи аҳолининг давлат ва ижтимоий тузумларига доир маълумот;

3) Ўрта Осиёга, шу жумладан, Фарғона водийси, Тошкент ва унинг атрофига келиб ўрнашган кўчманчи қабила ва элатларнинг тарихи, уларнинг янги конфедерациялар тузилишидаги ўрни;

4) Хонликдаги этник ва этносиёсий жараёнларни ёритиш, ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг этномаданий жараёнлари;

5) Қўқон хонларининг Дашти Қипчоқ ва Бухоро, Афғонистон, Ҳиндистон, Россия, Шарқий Туркистон билан алоқалари, юриш ва урушлари ҳақида аниқ маълумотлар;

6) Қўчманчилар ҳокимиятининг сакрализация масалаларига доир материаллар;

7) Аввал қўчманчилар, кейинчалик ўтроқ аҳоли анъанасига асосланган марказий давлат маъмурий аппарати ва бошқарувининг шаклланиши, унинг синкретик моҳияти;

8) Қўчманчилар ва тоғлик аҳоли, турк ва мўғул қабилаларининг туркий аҳоли ўртасидаги ассимиляция ва ўтроқлашуви масаласига доир маълумотлар;

9) Минг сулоласининг ҳокимиятни босиб олган ҳудудларида ҳукмронлик легитимацияси масалаларига доир кузатувлар;

10) Хонликда жорий қилинган ва амалда бўлган унвон ва мансаблар, уларнинг даражалари ҳақидаги маълумотлар;

11) Минглар давридаги ҳарбий тарих, аскарария ва ҳарбий иш тўғрисидаги маълумотлар;

12) Қўқон тарихнавислик мактаби намояндalари асарларига баҳо беришда уларнинг историографик моҳияти ва структурал ва информацион (маълумот бериш) чегараларини белгилаш.

Қўқон тарихий манбалари персонификация (ташхис) масалаларини ёритишда ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Маълумки, тарихий шахслар ўтмиш маданияти тарихига катта ҳисса қўшдилар. Персонификация усули орқали олимлар, шоирлар, мударрису қози, муфтилару ҳунармандлар, тарихий воқеаларнинг фаол қатнашчилари номлари аниқланади, бу номлар тарих саҳифаларига қайтарилади, ўтмишимиз номсиз ва сиймосиз қолмай аждодларимиз исmlари билан тўлдирилади.

– Қўқон тарихчиларининг асарлари тавсиф бўлгач, уларнинг тарихий ва адабий манба сифатида ўрни аниқлангандан кейин изланишнинг янги босқичлари асосида алоҳида мавзулар ёритилади, баъзи аниқликлар киритилади, асарлар таржимаси ва нашр ишлари бошланиб, мутахассисларга етказилади. Қўқон тарихи асарлари фақат тарихчи манбашуносларгина эмас, балки адабиётчилар ва бошқа соҳа олимлари диққатини ҳам ўзига жалб этиши аниқ, чунки маҳаллий манбалар фақат ҳолисона, тарих ва ўтмиш кадр-қимматини билган олимлар томонидан кенг ёритилиши зарур.

ИЗОҲЛАР

¹ Қўқон шаҳри этимологиясини йирик олимлардан тортиб ҳаваскор тарихчиларгача ҳар хил талқин қилганлар. Бизнингча, унинг ягона тўғри маъносини ёзма манбаларда ёзилган «Хўқанд» (арабчада Хвўқанд – **خواقند**), аслида Ҳавокент/Ҳавоканд беради. Ҳавокент, яъни «Ҳаво, шамоллар шаҳри» (кент/канд/кат – шаҳар демакдир) деган маънони билдиради. Қўқонда бўлган ҳар бир киши бу шаҳарда йил давомида қарийб 300 кун фақат шамол эсиб туришини кўрганда шу талқин тўғри эканига ишонч ҳосил қилади.

² Абд ул-Қодир ибн Муҳаммадамин ўзининг «Мажмаъ ал-ансаб ва-л-ашжор» асарида минг сулоласининг Қўқон тахтида ҳукмронлик қилган вакиллари шажарасини шу тарзда берган. Охириги ҳукмдор Худоёрхон (Насриддинбек, Муҳаммадаминбек, Ўрмонбек, Фансуруллоҳ) – Шералихон (Салимсоқхон, Султон Муродхон, Маллахон – Султон Муҳаммад Саййидхон, Абу Саидхон) – Ҳожибек – Муҳаммад Аминхон (Олимхон – Муродхон, Умархон; Норбўтахон – Рустамбек, Олимхон – Шоҳруҳбек; Умархон – Муҳаммад Алихон) – Абдурахмонбек – Абдулқаримбий – Шоҳруҳбий (Шодибек, Сулаймонхон; Абдурахимхон – Эрдонабий ва Бобобекхон) – Рустамбий – Ҳожибий – Чамашбий (Асилзода) Абулқосим – Муҳаммадамин – Худоёр/Иликбий – Олтин бешик – Муҳаммад Бобур Мирзо. Қаранг: **А б д а л - К а д и р и б н М у х а м м а д А м и н**. Маджма' ал-ансаб ва-л-ашҷар / Введение, перевод с арабского-персидского и тюркского, текст, факсимиле автографа, комментарий и указатели Ш.Х.Вохидова, А.М.Муминова, Б.Аминова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – С.192.

³ Офокхўжа/Оппокхўжа (1625, Кумул, Шарқий Туркистон – 1695, Қўқон қишлоғи, Қашқар вилояти) – ислом илми ва тасаввуфнинг йирик тарғиботчиларидан бири ва Ёркенд хонлигида тахтда ўтирган хўжаларнинг дастлабкиси. Туркистон тасаввуф илмининг раҳнамоларидан Махдуми Аъзамнинг авлоди. Оппокхўжанинг исми Ҳидоятulloҳ бўлиб, у халқ орасида ҳурмат белгиси бўлган «Офоқ» («Ёруғ дунё» ёки «ёруғлик эгаси») – хўжа номи билан машҳурдир. У ёшлигида отаси Муҳаммад Юсуф ибн Эшон Калон билан турли шаҳарларда юриб, билим ва тарбия олган. 1638 й.да Қашқарга келиб, отаси вафотидан сўнг бу ердаги оқтоғлик хўжаларга бош бўлган. 1670 й.да Ёркенд хонлигида юз берган икки курашлар натижасида Оппокхўжа Қашқарни тарк этиб, Туркистон шаҳарларида, қалмоқлар (ойротлар) орасида ва Хэши йўлагидagi (Хэси-проулан) вилоятларда диний тарғибот ишлари билан шуғулланган. 1678 й.да Тибетга бориб, у ерда икки йилга яқин яшаган ва будда дини вакиллари билан яқин алоқада бўлган. 1680 й. Тибет зодагонлари ёрдамида ойротлар хони билан танишган. 1681 й.да қалмоқлар томонидан Ёркенд хонлиги тахтига ўтқазилган. Унинг жасади Ёғду деб номланган жойдаги ота-бувалари қабри ёнига дафи этилган.

⁴ Муфассал қаранг: Шарқий Туркистон хожаларидан Махдуми Аъзам авлодлари шажараси // Турон тарихи. Оммабон мажмуа. 1994. №3. – Б.9 – 12.

⁵ Қаранг: **М и р з а А л и м и б н М и р з а Р а х и м Т о ш к а н д и**. Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин / Введение Ш.Вохидова; перевод текста, приме-

чания, указатели и послесловия Салилжан Юлдашева // История Узбекистана в арабографических источниках. Т. I. – Ташкент, 2007. – С. 81.

⁶ Бобурхон – Заҳир ад-дин Муҳаммад Бобур (1483-1530) – Фарғона ҳокими (1494 – 1500), Мовароуннаҳр учун урушлар олиб бориб, 1512 йили Самарқандни тарк этиб, Кобулга қайтгач, 1518 – 1525 йиллари Хайбар довоидан ўтиб, Ҳиндистоннинг Панжоб вилоятига юришлар қилган. Ҳиндистонда Бобурийлар давлатига асос солган (1526 – 1858); буюк саркарда ва давлат арбоби, таниқли шоир ва ёзувчи.

⁷ «Ашур Муҳаммадхон, Шоҳрухнинг отаси 1121 йили муҳаррам ал-ҳаром ойи, ошуро куни (1709 йили 13 мартда муҳаррам ойи кирган) вафот этган. Шоҳруххон эса 1094 йил рамазон ойида Фаҳру-н-нисо оғимдан оламга келган», дейлади «Анжум ат-тавориҳ» асарида (75⁶).

⁸ Бий – уруғ ва қабилянинг пешвоси, бошлиғи. Бий ва бек унвонларининг генезиси ҳақида қаранг: Donuk A. Eski turk devletlerinde idari-eskeri unvan ve terimler. – Istanbul, 1988. – S.6 – 8.

⁹ Аслида Пурнок.

¹⁰ Бугун Қўқон шаҳрининг шимоли-шарқида, газ захиралари пунктида жойлашган Кўктўнлик азизлар мазори. Бироқ «Анжум ат-тавориҳ» асарида Кўктўнлик маҳалида қасрни Абулқарим бино қилгани ёзилган (79⁶). Тарихда келтирилган «Мазҳаробод» сўзидан сана 1153/1740-1741 чиқадики, бу манба маълумотининг тўғрилигига далилдир.

¹¹ Қаранг. Мирзо Олим Маҳдум ҳожи. Тарихи Туркистон / Сўзбоши ва изохлар Ш.Воҳидовники, араб ёзувидан таъдир Ш.Воҳидов ва Р.Холиқованики, кўрсаткичлар Ш.Воҳидов ва Д.Сангированики. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – Б.44 – 47. Мазкур иқтибосдан қуйидаги хулосалар келиб чиқади: а) минг сулоласи ҳукумат тепасига чиқшидан олдин ҳукмрон қабилага айланиб, яна бир неча кучли қабилалар ва аҳоли қатламларини бирлаштирганлар; б) ҳукуматни тўлиқ қўлга олишлари учун улар чингизий, ҳеч бўлмаса Бобур, у орқали темирлийларга ўз насабларини боғлашлари керак бўлган; в) ҳукуматни диний жиҳатдан ҳам асослаш учун нуфузли хўжа, саййид ёки шарифлардан таъсир кучи, қудратни тортиб ҳам олиб, сўнгра уларнинг қаршиликларини бартараф этиш лозим бўлган. Ашгархонийлар давлати ниқирози пайтида Фарғона водийси, айни шу хўжалар таъсири остида бўлган мавзелар қаторига Қўқон ва унинг атрофидаги ерлар кирганини Мулло Олим Маҳдум ҳождан олдин Мушриф Исфарайий, Муҳаммад Ҳакимхон, Авазмуҳаммад Аттор ва Қўқон тарихига оид бошқа асарларда ҳам айтилган. Бундан ташқари Фарғона водийсидаги вақф мулкларининг ҳужжатлари шу даврда хўжалар (жумладан, Чодак хўжалари)нинг катта мулкларга эга эканларини кўрсатади.

¹² Анжум ат-тавориҳ. 76⁶.

¹³ «Минглар сулоласи вакиллари етти киши эди ва уларнинг салтанати Фарғона мамлакатига юз йил бўлди. Бу сулоланинг биринчи вакили Раҳимхон ибн Шаҳрух оталиқ ибн Муҳаммадхолиқбий ибн Чамашбий бўлиб, у (Шайдо лақаби билан танилган ва ушбу айёмдаги эшон Хожажонхонанинг аждоди ҳисобланмиш) йўлбошчилар паноҳи мавлоно Лутфуллоҳ Чустийнинг муриди эди. Алар ҳазратлари эса валийлар султони ва суфийлар паноҳгоҳи Маҳдуми Аъзамининг – сирла-

рини Аллоҳ азиз тугсин – муриди эканлар. Ва Шаҳрух оталиқ уч нафар азиз фарзанднинг отаси эди: Раҳимхон, Абдулкаримбий ва Шодибий. Уларнинг истиқомат манзили Деҳқонтўда мавзесида бўлиб, Хўқанд шаҳрининг уч фарсахлик жанубий чеккасида жойлашган бу ер ҳозир харобага айланган. Хуллас, сулоланинг бу вакиллари илгари ўша мавзеда яшаганлар». Қаранг: М у ҳ а м м а д Х а к и м х о н. Мунтахаб ат-таворих (Тарихлардан сайланма китоб) / Форс-тожик тилидан таржима, кириш ва изоҳлар муаллифи Ш.Ҳ.Воҳидов. Кўрсаткичлар тузувчилари Д.Сангирова, Ш.Юнусов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б.336.

¹⁴ Анжум ат-таворих. 75^о.

¹⁵ «Анжум ат-таворих» асарида Абдурахим 1134, 13 рабиъ ал-аввал/1722 йили 2 январда тахтга қўтарилгани ёзилган (76^о).

¹⁶ Анжум ат-таворих. 77^о.

¹⁷ Бейсембиев Т.К. «Тарихи Шаҳрухи» как исторический источник. – Алматы, 1989. – С.12.

¹⁸ М у ҳ а м м а д А м и н. Мазҳар ал-аҳвол. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ. №1936. 48^о – 50^о; М у ҳ а м м а д Х а к и м х о н. Мунтахаб ат-таворих. 338^о – 340^о; Умри 38 йил, салтанати 12 йил бўлиб, отаси даврида 8 йил Андижонда ҳоким бўлган экан. Хотинлари Шарафнисо бинг Абдуллоҳбек мингдан Эрдонабек, Хуршед хоним ва Зебуннисо хоним, Ойчучук ойимдан бир қиз – Ойжон хоним оламга келган. Ойчучук ойим эри вафотидан сўнг Абдулкарим никоҳига кирган. Қаранг: Анжум ат-таворих. 78^о, 84^о.

¹⁹ Қаранг: Толстов А.Л.С. Каракалпаки Ферганской долины (Ист.-этногр. очерк). – Нукус, 1959. – С.20; Бейсембиев Т.К. Кўрсатилган асар. – Б.9.

²⁰ Бошқа маълумотларга қараганда, рамазон ойи 1164/4 август – 3 сентябрь 1851 йили у вафот этган. Тарихдаги «Ҳайф аз шоҳаншаҳи Абдулкарим» сана 1164 ни беради. Анжум ат-таворих. 78^о.

²¹ «Анжум ат-таворих» маълумотиғак қараганда Эрдонахон 1172/1758-1759 йили оғир касалликдан сўнг вафот этган. Ёши 42 да, амакиси даврида беш йил Андижонда, 12 йил Қўқон хонлигида ҳукм сурган. Бешта қизи бўлган (87^о).

²² Бу ҳақда қаранг: Бейсембиев Т.К. «Тарихи Шаҳрухи» как исторический источник. – С.99.

²³ А в а з М у ҳ а м м а д А т т о р. Туҳфат ат-таворихи хоний. 53^о, 61^о, 69^о, 70^о, 86^{о-б}.

²⁴ Қаранг: В а л и д о в А.З. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. – Петроград, 1915. Т.XXII. С.86 – 109; Бейсембиев Т.К. Кўрсатилган асар. – Б.13.

²⁵ У м а р н о м а. 20^о – 24^о. «Анжум ат-таворих» асарида унинг вафоти 1212/1797-1798 деб кўрсатилган. Ёши 50 да, салтанати 35 йилу 9 ой бўлган. Бешта ўғил ва бешта қизи бўлган. Ўғиллари Олимхон, Умархон, Рустамбек, Фозилбек, Ёдгорбек.

²⁶ Н а л и в к и н В. Краткая история Кокандского ханства. – Казан, 1885. – С.70.

²⁷ Қаранг: Б и ч у р и н Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений по исторической географии Восточной и Средней Азии. – Чебоксары, 1960. – С.78; Бейсембиев Т.К. Кўрсатилган асар. – Б.13.

²⁸ Тухфат ат-таворихи хоний. 87⁶, 92⁶, 98⁶; Тарихи Шахрухий. – С.41; Умарномаи Фазлий. 13^a – 26⁶; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – С.79; Бейсембиев Т.К. Кўрсатилган асар. – Б.14.

²⁹ Умарномаи Фазлий. 27^a – 29^a.

³⁰ Тарихи жаҳоннамойи. 39⁶ – 55⁶; Шоҳномаи нусратпаём. 51⁶; Мунтахаб ат-таворих. II жилд (Токио нашри). – Б.102 – 125. Муҳаммад Ҳақимхон Олимхон Қўқонга бир фарсах қолган жойда отиб ўлдирганини айтди (Ўша жойда. – Б.125). Олимхоннинг ёши 38, 12 йилу уч ойу 17 кун хон бўлган. Учта ўгли: Шоҳрух, Иброҳимбек (Атолиқбек), Муродбек ва битта қизи бўлган. Шоҳрухбек ибн Олимхоннинг ҳам учта ўгли: Ҳайдарбек, Саримсоқбек ва Каттабек ва бир қизи бўлган экан. Анжум ат-таворих. 112⁶.

³¹ Умарнома. 31^a – 31⁶.

³² Бартольд В.В. История Туркестана. Конспект лекций. Сочинения. Т.II. – М., 1963. – С.217 – 288.

³³ Мухторов А.М. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX веке. – Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР, 1964. – С.34 – 36.

³⁴ Фаройиб синоҳ. 3⁶; Егкпнов А. Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation: On the origins of a manuscript anthology of poems dedicated to the Kokand ruler Munammad 'Alo Khvān (1822 – 1842) (<http://www.nomadsed.de/calendar.html>).

³⁵ Қаранг: Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии. – Новосибирск, 1983. – С.91 – 98.

³⁶ Яна қаранг: Кулдашев Ш. Политические, экономические и культурные связи между Кокандским ханством и Восточным Туркестаном (XVIII – середина XIX вв.). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 2009. – С.18.

³⁷ Ўша асар. – Б.96 – 98; Бейсембиев Т.К. Кўрсатилган асар. – Б.19; Кузнецов В.С. Экономическая политика Цинского правительства в Синцзяне. – М.: Наука, 1972. – С.136 – 137; Кутлугов М. Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством // Китай соседи. – М.: Наука, 1982. – С.215.

³⁸ Қаранг: Тарихи муҳожирон. 18⁶, 20⁶; Тухфат ат-таворихи хоний. 210^a, 212^a – 213⁶; Бейсембиев Т.К. Кўрсатилган асар. – Б.20; Мухторов А. Кўрсатилган асар. – Б.31 – 33; Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе: Илим, 1977. – Б.38 – 140; Тарихи жаҳоннамойи. 218⁶.

³⁹ Мунтахаб ат-таворих. – Б.651 – 653; 1985. – Б.710 – 741; Хусусан, қаранг: Фаройиб синоҳ. «Қўшин аҳли ва давлат арконлари амир Фарғонадан қайтгач, хон ва унинг укаси ўртасидаги муҳаббат занжирлариким, Муҳаммадшариф оталиқ ва туркий тилда ёзилган «Таворих» асарининг муаллифи Ҳақимтўра айби ва иғволари билан узилган эди қайта боғладилар. 1256 йили зу-л-қаъда ойида/ 1841 24 январда бу ой кирган Муҳаммад Алихон Топшанд, Туркистон ва уларнинг барча тобиоти яригини укаси Султон Маҳмудбекка берди. Душманлик ва хусумат дўстлик ва улфатчиликка айланди». Анжум ат-таворих. 145⁶.

⁴⁰ Анжум ат-таворих. 149⁶ – 150^a. Шу асарнинг муаллифи Муҳаммад Алихоннинг Муҳаммад Аминбекдан бошқа фарзанди бўлмаганини ва бўлиши мумкин эмаслигини (хоннинг касаллиги туфайли) исботланга ҳаракат қилган. Муҳаммадаминбекнинг бундай қатъий хулосаси XIX асрнинг охири ва XX аср-

нинг бошларида Муҳаммад Алихонга мансуб кишилар даъвосига қарши қаратилган эди. Бундан ташқари хоннинг жинсий заифлиги Хонпошшо воқеасига қарши қаратилган бўлиши ҳам мумкин. Музаффарбек ва Қаландарбек (Мансурхон) – Муҳаммад Алихоннинг Хонпошшодан оламга келган фарзандларини амир Бухорога олиб кетади. Бироқ муаллиф уларни хон ўғиллари эмас, балки асраб олган болалари дейди (150^а). Хонпошшо ва унинг номи билан боғлиқ воқеалар, у ва унинг фарзандлари тақдирининг тафсилоти ҳақида қаранг: М у ҳ а м м а д Х а к и м х о н. Мунтахаб ат-таворих / Кириш, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б.208 – 209.

⁴¹ Амир Насруллоҳ ҳамда Муҳаммад Ҳакимхон қутқуси билан бошланган бу чиқиш ҳақида «Анжум ат-таворих» муаллифи Муҳаммад Аминбек ибн Худоёрхон ҳам жуда қизиқ маълумотларни берган (146^а ва кейингилари).

⁴² Т у ҳ ф а т а т - т а в о р и х и х о н и й. 218^б; Т а з к и р а н с у л т о н и. 60^б – 61^а; Б е й с е м б и е в Т.К. Кўрсатилган асар. – Б.20.

⁴³ Рус муаллифлари маълумотига қараганда, амир 2000 дан ортиқ аёлларни ва 30 та гўпдан иборат Қўқон артиллериясини олиб кетган // Три звездочки. №7. – С.91.

⁴⁴ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и. 229^а – 233^б, 324^а.

⁴⁵ З а ф а р н о м а и х у с р а в и й / Подготовка факсимильного текста, введение, указатели и аннотированного оглавления И.Рахматова. – Душанбе: Дониш, 1989. 112^а – 14^а.

⁴⁶ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и. 244^а – 245^б.

⁴⁷ Ўша жойда. 181^а.

⁴⁸ Ж а н г н о м а и Х у д о ё р х о н и й. 5^{а-б}.

⁴⁹ Ж а н г н о м а и Х у д о ё р х о н и й. 5^б; З а ф а р н о м а и Х у д о ё р х о н и й. 6^а.

⁵⁰ «Мунтахаб ат-таворих» асарининг муаллифи Муҳаммад Ҳакимхоннинг маълумотига қараганда, Шералихон 2 шаъбон 1260/16 август 1844 йили Муродхон томонидан қатл қилинган. Шунда у 55 ёшда бўлган, 2 йил ва бир ойу 25 кун хонлик қилган. Муродхон 9 кунлик хонликдан кейин 9 шаъбон 1260/23 август 1844 йили қипчоқлар қўлида Мусулмонқули ва Муҳаммадназарбек раҳбарлигида ўлдирилган. Худоёрхон 24 августда тахтга кўтаришди. Қаранг: МуҳаммадҲакимхон. Мунтахаб ат-таворих / Кириш, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б.126.

⁵¹ Манбалар маълумотига қараганда, Шералихоннинг хотини қирғизларнинг бағиш қабиласидан бўлган. Лекин шуниси аниқки, қирғиз қизи Сунаойимдан Маллабек ва Сўфибек, талаш қабиласига мансуб Ерқинойимдан Салимсоқбек, Худоёрхон ва Султон Муродбек оламга келган. Шералихоннинг учта қизи – Норчучук ойим, Офтобойим ва Моҳларойим бўлган. Қаранг: Т а р и х и А з и з и й. 315^{а-б}; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – С.146; Анжум ат-таворих. 96^б.

⁵² Ж а н г н о м а и Х у д о ё р х о н и й. 22^а; М у н т а х а б а т - т а в о р и х (таржимаси). – Б.692 – 693.

⁵³ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и. II. 194^а.

⁵⁴ Ўша жойда.

⁵⁵ Қўқон хонлари сулоласида биринчи Абдураҳмонхон Абдулкаримбийнинг ўғли бўлиб, у 1750 – 1751 йилларда хонлик қилган. Мазкур Абдураҳмонхон Салимсоқхоннинг катта бобоси эди – Салимсоқхон ибн Шералихон ибн Ҳожихон ибн Абдураҳмонхон ибн Абдулкаримхон (Абдулкаримбий) ибн Шоҳруххон (Шоҳрухбий).

⁵⁶ Н а л и в к и н В.П. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1885. – С.146; Н а б и е в Р. Из истории Кокандского ханства (Феодалное хозяйство Худаярхана). – Ташкент: Фан, 1973. – С.86; Ю с у п о в Ш. Худоёрхон ва Фурқат. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.70.

⁵⁷ Б е й с е м б и е в Т.К. Высшая администрация Ташкента и юга Казахстана в период Кокандского ханства: 1809 – 1865 гг. // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашти Кипчака в XIII – XVIII вв. Материалы Международного круглого стола. – Алматы, 2004. – С.291 – 313.

⁵⁸ А б у У б а й д у л л о ҳ Т о ш к а н д и й. Хулосат ул-аҳвол. Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ. №2084. 99^а.

⁵⁹ Қаранг: Мирза Алим ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин (Генеология султанов и история хаканов) / Пер., прим. и указатели С.Юлдашева. Введение и научный редактор Ш.Вахидов. – Ташкент, 2007. – С.117 – 118.

⁶⁰ М у ҳ а м м а д С о л и ҳ х ў ж а. Тарихи жалидаи Тошканд. 466^б.

⁶¹ Ўша жойда. 471^{а-б}.

⁶² А б у У б а й д у л л о ҳ Т о ш к а н д и й. Хулосат ул-аҳвол. 101^а.

⁶³ Бу ҳақда деярли барча манбаларда тўхталиб ўтилган: М у ҳ а м м а д С о л и ҳ х ў ж а. Тарихи жалидаи Тошканд. 475^а; Н и ё з М у ҳ а м м а д Х ў қ а н д и й. Тарихи Шоҳрухий (Ибрат ал-хавоқин). Қўлёзма. ЎзР ФА ШИ. №1787. 136^а; А б у У б а й д у л л о ҳ Т о ш к а н д и й. Хулосат ул-аҳвол. 101^а; Мирза Алим ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин. – С.124; Мирзо Олим Махдум ҳожи. Тарихи Туркистон. – Б.114 ва бошқ.

⁶⁴ С у л т о н о в Ў. Муҳаммад Солиҳўжа ва унинг «Тарихи жалидаи Тошканд» асари. – Б.96.

⁶⁵ Мирзо Олим Махдум ҳожи. Тарихи Туркистон / Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов. Араб ёзувидан табдил Ш.Воҳидов, Р.Холиқова. Масъул муҳаррир З.Чориев. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – Б.113.

⁶⁶ М у ҳ а м м а д А м и н б е к. Фарғона музофотининг хонлари хусусидаги воқеалар // Туркистон вилояти газети. 1894 йил 22 март.

⁶⁷ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и. I. 200^а – 201^б.

⁶⁸ А н с о б а с - с а л о т и н ва т а в о р и х у л - х а в о қ и н. 66^а; Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и. I. 201^б.

⁶⁹ Т а р и х и Ф а р ғ о н а. 78^{а-б}.

⁷⁰ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и. I. 205^б.

⁷¹ Умуман олганда, хонликдаги тасаввуф тариқатлари ва уларнинг пешволари фаоллятинги ўрганиш фалсафа, ислом тарихи ҳамда тарих фани учун ўта долзарбдир.

⁷² М а к т у б ч а и х о н. 134^а – 135^б; Т а р и х и м у ҳ о ж и р о н. 421^а.

- ⁷³ Тарихи жаҳоннамои. I. 213⁶.
- ⁷⁴ Максеев А. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – СПб., 1890. – С.182 – 204.
- ⁷⁵ Қаранг: Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий. Тарихи жаҳоннамои // Шарқ юлдузи. №8. – Б.56.
- ⁷⁶ Тарихи жаҳоннамои. II. 227⁶.
- ⁷⁷ Қаранг: Плоских В.М. Кўрсатилган асар. – Б.45,19; Яна қаранг: Романовский Д.И. Заметки по среднеазиатскому вопросу. С приложениями и картою Туркестанского генерал-губернаторства. – СПб., 1866. – С.24.
- ⁷⁸ Тарихи жаҳоннамои. 239^а.
- ⁷⁹ Ўша жойда.
- ⁸⁰ Ўша жойда. 240^а.
- ⁸¹ Ўша жойда. 242^{а-б}.
- ⁸² Тарихи жаҳоннамои. 245⁶; Амирлашкар жангномаси. 65^{а-б}; Хулосат ал-аҳвол. 83^а.
- ⁸³ Тарихи жаҳоннамои. 246^{а-б}.
- ⁸⁴ Тарихи жаҳоннамои. 247^а.
- ⁸⁵ Ўша жойда. 252^{а-б}.
- ⁸⁶ Тарихи жаҳоннамои. I. 254^а.
- ⁸⁷ Ўша жойда. 239^б.
- ⁸⁸ Ўша жойда. 258^а – 262^а.
- ⁸⁹ Ўша жойда. 269^а.
- ⁹⁰ Ўша жойда. 269^б.
- ⁹¹ Ўша жойда. 273^а.
- ⁹² Алиқули амирлашкар жангномаси. – Б.78 – 83; Тарихи жаҳоннамои. 273^{а-б}.
- ⁹³ Туҳфат ат-таворихи хоний. 350^а.
- ⁹⁴ Ўша жойда. 351^{а-б}.
- ⁹⁵ Тарихи жаҳоннамои. I. 274⁶.
- ⁹⁶ Ўша жойда. 298^а.
- ⁹⁷ Ўша жойда. 296^а – 300^а.
- ⁹⁸ Шоҳмуродхон 1842 йилда туғилиб, Маллабекдан кейин уч ой Қўқонда хон бўлди. Жами 8 йил Андижон ва Наманган (Маллахон даврида) ва Хўжандда (Худоёрхон даврида) ҳокимлик қилди. Қаранг: Тарихи жаҳоннамои. I. 300⁶.
- ⁹⁹ Соболев Л. Краткий обзор положения дел в Коканде // ТС. Т.152. – С.8.
- ¹⁰⁰ Тарихи жаҳоннамои. I. 213^а – 222⁶; Тарихи Алиқули амирлашкар. – Б.137 – 184; Тарихи жадиди Тошканд. 267⁶ – 268^а; II. 2 – 4^а; Яна қаранг: Илҳомов З.А. Алимқули амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги снэсий ҳаётида тутган ўрни. Тарих фан. ном. дисс. – Тошкент, 2004.
- ¹⁰¹ Жангномаи Худоёрхон. 142^а.
- ¹⁰² Тарихи жаҳоннамои. I. 324^а.
- ¹⁰³ Ўша жойда. 331^а.
- ¹⁰⁴ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. 1999.
- ¹⁰⁵ Қаранг: ЎЗР МДА. 19-фонд, 1-руйхат, 275-иш. – Б.17 – 28.
- ¹⁰⁶ Тарихи Азизий. – Б.312.

¹⁰⁷ Ўша жойда. – Б.312 – 313.

¹⁰⁸ Бу ҳақда қаранг: Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. – Б.17.

¹⁰⁹ «Худоёрхон ўйлади: Шул мулло Абдурахмон Офтобачи вазиримни, Мулло Исо Авлиё қайнимни бирга юборсаммикин? – деб. Мулло Абдурахмон қипчоқ билан, Исо Авлиё сарти билан икки тараф бўлуб, Мулло Абдурахмон баҳодурлиги билан ва Исо авлиёлиги каромати билан бирор икки тоғ орасига қамаб, ушлаб менга келтуруб берсалар қандай ажойиб бўларди, – дебди... Бироқ бу икки амири лашкар тоғ ичига кириб, иккаласи маслаҳат қилибдилар: Энди бу Худоёрхон кўнгил ва меъдага хўб тегди... Худоёрхон шароитдан чиққан, ўғлини хон кўтарайлик, Худоёрхонни бекор қилайлик. Мен – мулло Абдурахмон – лашкарбоши ва сипоҳсолор, вазири аъзам бўлайин, сиз Авлиёни – тамоми дахлу сарф ва хазиналарнинг тепасидан вазир қилдим». Т а р и х и А з и з и й. – Б.17.

¹¹⁰ Т а р и х и ж а ҳ о н н а м о й и. I. 99⁶.

¹¹¹ Насриддинбек Худоёрхоннинг тўртта ўғлидан энг катгаси бўлиб, Андижон вилоятида ҳоким эди. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – С.86.

¹¹² Т а р и х и А з и з и й. 319, 320; Т а р и х и ж а д и д а н Т о ш к а н д. 107^a – 108⁶.

¹¹³ Т а р и х и ж а д и д а н Т о ш к а н д. 109⁶.

¹¹⁴ Сведение, сообщенное действительным статским советником Умидовым о бывшем Кокандском хане Худаяре. ЎЗР МДА. И-1-фонд, 34-рўйхат, 483-иш, 5 – 7-в.

¹¹⁵ Ўша жойда. 120⁶.

¹¹⁶ Т а р и х и А з и з и й. – Б.23.

¹¹⁷ Т а р и х и ж а д и д а н Т о ш к а н д. 114⁶, 127^a – 128^a.

¹¹⁸ З и ё е в Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Б.340.

¹¹⁹ Қаранг: ЎЗР МДА. И.-19-жамғарма, 1-рўйхат. – Б.29 – 30.

¹²⁰ Т а р и х и А з и з и й. 169^a.

¹²¹ Кўчирма Ҳ.Зиёев асаридан олинди. Қаранг: З и ё е в Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Б.344.

¹²² Насриддинхон мактубининг матнини Ҳ.Зиёев келтирган. Қаранг: З и ё е в Ҳ. Кўрсатилган асар. – Б.347 – 348.

¹²³ З и ё е в Ҳ. Кўрсатилган асар. – Б.350.

¹²⁴ Пўлатхон талаби билан Султон Муродбек аввал ўз муҳрини синдириб ташлайди. Т а р и х и А з и з и й. 168⁶.

¹²⁵ Т а р и х и А з и з и й. 169^a. Қаранг: ЎЗР МДА. И.-19-жамғарма, 1-рўйхат. – Б.29 – 30; Худоёрхоннинг ўғилларидан бири Ибн Ямин (Муҳаммадамин)бекиннинг хотираларида шундай дейилади: «Онам Пўлатхон даврида чеккан азоб ва уқубатини, тортган алам ва бахтсизликларини, мени қандай қилиб қотиллардан сақлаб қолганини ҳали ҳам кўз ёшисиз эслай олмайди... Қўқонликлар исён кўтарган чоғда отам Худоёрхон кўп пул ва қимматбаҳо нарсалар билан Қўқондан Тошкентга кетади. Қўқонда отамдан сўнг уч ой унинг катта ўғли Насриддинбек хон эди... Қипчоқлар бир оддий кимсани Пўлатхон номи билан хон кўтарди ва у Марғилон ва Қўқонда жабр-зулмини ҳаддан оширди. У отамнинг укаси Султон Муродбекни ... менинг бошқа онадан бўлган икки укамни (уларнинг бири тўрт, бири уч ёшда эди)... Насриддинхоннинг учта ўғлини, амаким Султон Муродбек-

нинг еттита ўғлини тутиб, қатл этади. Айтишларича, Султон Муродбекнинг бир яшар боласига жаллоднинг раҳми келганида Пўлатхоннинг ўзи жойидан туриб, бола ва жаллодни сўйиб ташлайди... Онам... менга қизларнинг кийимини кийдириб, қошларимга ўсма қўйиб Қўқонда яшаётган энагамнинг уйига олиб боради... Бу ерда у бизни 25 кун яшириб туради. Кейин энага Пўлатхон ва унинг одамларидан қўрқиб, бизларни ортиқ яшира олмаслигини айтади. Чунки Пўлатхон жар солиб, хон авлодидан бўлганларни яширганларга қаттиқ жазо бермоғини маълум қилади... Онам ўзининг синглиси билан маслаҳатлашиб, қабристондаги бир қорини топиб, унинг ёрдами билан 10 кун қабрлар ичида яширинади. Бунинг учун у қорига 25 тилла берган... Яна ... қайтиб энагамнинг уйига келганмиз. У бизни бир чуқурликка жойлаб, устини бедалар билан ёпади. Икки ой шу ерда яшадик. Марғилон руслар томонидан босиб олинган, Пўлатхон дорга осилади. Онам хурсандчиликдан барча нарсаларини уйнинг эгасига ҳадя қилади. Бир неча кундан сўнг бизни топиб, Тошкентга олиб келишади. Рус ҳукумати онам ва менга нафақа тайинлайди». Воспоминания Ибн Яминбека Хулайрханова. Отд. отгиск. Перепечатано из Туркестанской Туземной газеты за 1893 год. №22 – 28, 32. – С.1 – 3. Манбалар маълумотига қараганда, Султон Муҳаммад Муродбекнинг қуйидаги ўғиллари бўлган: Сайид Муҳаммад Мавлонбек, Акбаралибек (Сайидали Акбарбек), Сайид Муҳаммад Сиддиқбек, Сайид Абдулазизбек, Сайид Аҳмадбек, Сайид Муҳаммад Солиҳбек, Ҳайдар Муҳаммадбек. Хосиятхон номли қизи ҳам бўлган. Қаранг: Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – С.86 – 87.

¹²⁶ История Узбекистана. Т.2. – С.144. А.Серебренников Абдурахмон Офтобачини 24 январь 26 нафар бошлиқлари ва 400 йигити билан таслим бўлишини айтган. С е р е б р е н н и к о в А. Из истории Коканского похода. – С.66 – 67.

¹²⁷ Яна қаранг: М а к ш е в А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – СПб., 1890. – С.329 – 350 (Глава XIII. Кокандская война 1875 и 1876 годов и последовавшие затем дела в Туркестане).

¹²⁸ Мурожаатнома 7 февраль 1876 йили уч тилда кўпайтирилиб, Фарғонанинг барча шаҳарлари, қишлоқ ва овулларига тарқатилди. Мурожаатнома матнига қаранг: Туркестанский календарь на 1880 год. – Ташкент: Типография Военно-народного управления. 1879. – С.161 – 162.

¹²⁹ З и я с е в Х. Средняя Азия и Сибирь: вторая половина XVI – XIX вв. – Ташкент, 1964. – С.67 – 68. Яна қаранг: ЎзР МДА. И.-19-жамгарма, 1-рўйхат, 30- иш.

¹³⁰ Туркестанские ведомости. 1876. №8.

¹³¹ Унинг тақдири ҳақида қаранг: ЎзР МДА. И.-19-жамгарма. 10475, 11043, 11087-рўйхатлар. 1881 йили «Туркистон вилояти газети» (14 февраль, 3-сон) Абдурахмон Офтобачига мустамакачилар унга подполковник унвонини берганлиги ҳақида хабар берган. Қўқонлик шоир Муҳий тарих китобида «Офтобачи амали ва мансабига берилиб, шапка кийиб юрди. Оқибатда ўша ерда ўлди ва дафн этилди. Бироқ бу ерда Офтобачига жаноза намози ўқийдиган мусулмон йўқ эди. Тугён оқибати ва куфронини неъматлар натижаси шу бўлди», деб ёзган. Иқтибос Ш.Юсуповнинг китобидан олинди. Қаранг: Ю с у п о в Ш. Тарих ва адаб бўстони. – Б.53.

¹³² Сохта Пўлатхон ва унинг фаолияти ҳақидаги янги талқин Ш.Юсуповнинг

«Тарих уммони сирлари» китобида учрайди (Б.92 – 102). Мазкур олим баъзи хулосаларини архив маълумотлари билан асослайди-ю, аммо манбаини кўрсатмайди. Тарихчи олимлар адабиётчи олим Ш.Юсупов фикр ва мулоҳазаларига муносабат билдирганлари йўқ. Бизнингча, сохта Ҳўлатхон, яъни Мулла Исҳоқ ҳам хон бўлиши сароб орзуси билан хонликдаги тож ва тахт талашларида иштирок этган гуруҳларнинг қўлида қўғирчоқ эди. Унинг тимсолида ўрганилаётган даврда хонлиkning марказий ҳукумати нечоғлиқ заифлашиб, парчаланиб кетганини кўриш мумкин.

¹³³ Т а р и х и А з и з и й. 169^а. Қаранг: ЎзР МДА. И.-19-жамғарма, 1-рўйхат. – Б.29 – 30.

¹³⁴ Положенис об управлении Туркестанского края. – СПб., 1886. – С.1; Ф а р м о н о в а Б.А. Ремесленное производство в Ферганской долине во второй половине XIX – начале XX в. Дисс. канд. ист. наук. – Ташкент, 1995. – С.23.

¹³⁵ В о ҳ и д о в Ш. Аваз Муҳаммад Аттор и его сочинение «Тарихи джахоннамои» (исследования, перевод и примечания). – С.8.

¹³⁶ М а с а л ь с к и й В.И. Туркестанский край // Россия: Полное географическое описание нашего отечества. XIX. – СПб., 1913. – С.31. Водийнинг шаҳар ва вилоятлари тавсифига қаранг: К у ш е л е в с к и й В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Т.1 – III. Новый Маргелан: Издание Ферганского Областного Статистического комитета. 1890 – 1891 (Т.1 – 402 с; Том II – 288 с; Том III – 476 с).

¹³⁷ Султонов Ў. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: O‘zbekiston, 2009. – Б.89 – 90.

¹³⁸ Ўша жойда. – Б.91.

¹³⁹ Т о ж и р и Х ў ж а н д и й. ғаройиби сипоҳ. 5^б.

¹⁴⁰ В о ҳ и д о в Ш., Худойқулов Т., Чорнева Д. XIX аср Тошкент ҳукмдорлари ва тарихчилари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б.8.

¹⁴¹ М у ҳ а м м а д Ҳ а к и м х о н. Мунтахаб ут-таворих. II. – Б.28 – 429.

¹⁴² Ўзбекистон ССР тарихи. I том. – Тошкент, 1970. – Б.678.

¹⁴³ Қ а ю м о в А. Қўқон адабий муҳити (XVIII – XIX). – Б.24 – 25.

¹⁴⁴ Ўша жойда – Б.65.

¹⁴⁵ Қаранг: Туркестанские ведомости. 1876. №13.

¹⁴⁶ К у н А. Некоторые сведения о Ферганской долине // Туркестанский сборник. Т.117. – С.169.

¹⁴⁷ Қаранг: Бейсембиев Т.К. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник. – С.150 – 152.

¹⁴⁸ В о ҳ и д о в Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. – Б.6 – 21.

¹⁴⁹ Бу ҳақда қаранг: Н а б и е в Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – С.104.

¹⁵⁰ ЎзР МДА. И.-1043-фонд, 1-рўйхат, 2418-иш; Яна қаранг: Т р о и ц к а я А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука, 1968. – С.342 – 343.

¹⁵¹ Ўзбекистон ССР тарихи. I том. – Тошкент, 1970. – Б.639.

¹⁵² Ўша жойда. – Б.640.

¹⁵³ I верста – қад. рус ўлчов бирлиги. Қиймати 500 саженга, яъни 1,0668 км га тенг.

- ¹⁵⁴ Хорошкин А.П. Заметки о Коканде // Русский инвалид. №75 // Туркестанский сборник (ТС). Т.23. – С.39.
- ¹⁵⁵ Ўзбекистон ССР тарихи. I том. – Тошкент, 1970. – Б.639.
- ¹⁵⁶ Азадаев Ф.А. Ташкент во второй половине XIX в. Очерки социально-экономической и политической истории. – Ташкент: Изд-во Ан УзССР, 1959. – С.24 – 25; Малицкий Н.Г. Ташкентские махалля и мауза. – Ташкент: САГУ, 1927. – С.16; Шу муаллиф. К истории Ташкента под Коканским владычеством // Протоколы Туркестанского Кружка любителей археологии. 1900. – С.126 – 137; Султонов Ў. Муҳаммад Солиххўжанинг «Тарихи жадиди Тошканд» асари муҳим тарихий манба сифатида (XIX аср). – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. – Б. 180.
- ¹⁵⁷ Қаранг: Абу Убайдуллоҳ Тошкандий. Хулосат ал-аҳвол. ЎЗР ФА ШИ. 2084-рақам, 82^а – 87^а.
- ¹⁵⁸ Қаранг: Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг «Тарихи жадиди Тошканд» асари. – Б.92 – 113; Воҳидов Ш., Худойқулов Т., Чориева Д. XIX аср Тошкент ҳукмдорлари ва тарихчилари. – Б.9.
- ¹⁵⁹ Абу Убайдуллоҳ Тошкандий. Хулосат ал-аҳвол. ЎЗР ФА ШИ. 2084-рақам, 82^а – 87^а.
- ¹⁶⁰ Тожири Хўжандий. Фаройиби сипоҳ. 23^б – 29^б.
- ¹⁶¹ Абу Убайдуллоҳ Тошкандий. Хулосат ал-аҳвол. 82^а – 87^а.
- ¹⁶² Ўша жойда. 103^а.
- ¹⁶³ Ўша жойда. 172^а – 175^б.
- ¹⁶⁴ История Узбекистана. Т.III. (XVI – первая половина XIX века). – Тошкент: Фан, 1993. – С.222.
- ¹⁶⁵ Ўзбекистон ССР тарихи. I том. – Б.621.
- ¹⁶⁶ Қаранг: Петровский Н. Очерки Кокандского ханства // ТС. Т.76. – С.1^а – 19.
- ¹⁶⁷ Хорошкин А.П. Заметки о Коканде // Русский инвалид. №75 // ТС. Т.23. – С.43. Яна қаранг: Шу муаллиф. Очерки Коканда. Сборник статей касющихся до Туркестанского края. – СПб.: Типография и хромофотография А.Траншеля, Стремянная, 1876. №12. – С.42.
- ¹⁶⁸ Ўша жойда. – Б.3.
- ¹⁶⁹ Қаранг: Петровский Н. Очерки Кокандского ханства. – С.6 – 19.
- ¹⁷⁰ Ўша жойда.
- ¹⁷¹ Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожи. XIX – XX асрнинг бошлари. – Б.75. А.П.Хорошкин «қўчманчи аҳоли чорвачилик ва ... қароқчилик билан машғул», деган. Қаранг: Хорошкин А.П. Очерки Коканда. – С.42.
- ¹⁷² История Узбекистана. Т.III. – С.214 – 215.
- ¹⁷³ Қаранг: Гребенкин А. Мингъ // ТС. Т.95. – С.331 – 336.
- ¹⁷⁴ Қаранг: Иванов П.П. Архив хивинских ханов // Записки ИВ АН СССР. Т.7. 1939. – С.9; Троцкая Л.А. Каталог архива Кокандских ханов. – С.3.
- ¹⁷⁵ Петровский Н. Очерки Кокандского ханства (Вестник Европы) // ТС. Том 76. – С.729 – 730.
- ¹⁷⁶ Голстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины (Ист.-этногр. очерк). – Нукус, 1959. – С.20; Бейсембиев Т.К. Курсатилган асар. – Б.9.
- ¹⁷⁷ Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве // Вестник Императорского Русского географического общества (ВИРГО). Ч.XVIII. – СПб.,

1855. – С.109; Обзорения Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки Русского географического общества (ЗРГО). Кн. III. – СПб., 1849. – С.190.

¹⁷⁸Қаранг: Губаева С.С. Населения Ферганской долины в конце XIX – начале XX века: этно-культурные процессы. – Ташкент: Фан, 1991. – С.130; Яна қаранг: Атаханов Ш. Цыгане Ферганской долины (историко-этнологическое исследование). Автореф. канд. ист. наук. – Ташкент, 2005. – С.26; Абдуллаев У. Межэтнические процессы в Ферганской долине (XIX – начало XX века). Автореф. докт. ист. наук. – Ташкент, 2006. – С.49. Яна қаранг: Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX – XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 216 б. Охирги олим У.Абдуллаев диссертацияси ва монографиясида қарама-қарши фикрлар кўзга ташланган (масалан, сартларнинг этник мансубияти масаласида). Бундан ташқари кўпгина статистик маълумотлар ва уларнинг манбалари хато берилган.

¹⁷⁹Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX вв.). – М., 1958. – С.19 – 20.

¹⁸⁰ЎЗР МДА. 19-ф., 1-р., 290-иш, 13-вар.

¹⁸¹Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С.29.

¹⁸²Соатов С. Ўзбекистон ССР тарихидан ўқув қўлланмаси. – Тошкент, 1973. – Б.28.

¹⁸³Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства. 1886. – С.29.

¹⁸⁴Туркестанские ведомости. 1880. №24. – С.94.

¹⁸⁵Жиле Н. 1878 йида Фарғона области ирригатори қилиб тайинланган. Қаранг: Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С.217.

¹⁸⁶Сагдуллаев А. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. I қисм. – Тошкент: Академия, 1997. – Б.310.

¹⁸⁷Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С.30; Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Т. I. – С.93.

¹⁸⁸ЎЗР МДА. 19-фонд, 1-рўйхат, 290-иш, 22-вар.

¹⁸⁹Ўша жойда. ЎЗР МДА. 19-фонд, 1-рўйхат, 290-иш, 13, 22-вар; Муфассал қаранг: Қосимов Й. Наманган воҳасининг сугориш тарихидан. – Тошкент: Фан, 1988. – 50 б.

¹⁹⁰Шаҳрихон шаҳрига 1815 йида асос солинган. Шаҳар Умархон даврида барпо этилган. Шунинг учун ҳам хон шарафига «Шаҳри хон» номи олга.

¹⁹¹ЎЗР МДА. И-19-фонд, 1-рўйхат, 653-иш, 10-вар.

¹⁹²Жалилов С. Фарғона водийсининг сугорилиш тарихидан. – Тошкент: Фан, 1977. – Б.33.

¹⁹³Обозрение Кокандского ханства. – С.196.

¹⁹⁴Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ас-салотия ва таворих ал-хавоқин. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ. №1312. – Б.21.

¹⁹⁵ЎЗР МДА. И-25-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 92-вар.

¹⁹⁶Ўша даврда Шаҳрихонсой каналининг узунлиги 101 чақирим бўлган. 1 чақирим – 1,06 км га тенг.

¹⁹⁷Сагдуллаев А. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. I қисм. – Б.312.

¹⁹⁸Семёнов А.А. Отношение Кокандского ханства к Кашгару // Рукопис-

ный фонд института истории и археологии. АН Уз ССР. Инв. №78. – С.18 (ҳозир бу қўлёзма йўқолган).

¹⁹⁹ И в а н о в П.П. Очерки по истории Средней Азии. – М., 1958. – С.182.

²⁰⁰ Б а т р а к о в В.С. Характерные черты сельского хозяйства Ферганской долины в период Кокандского ханства // Труды САГУ. Нов.сер. Вып.62. Кн.8. – Ташкент, 1955. – С.120.

²⁰¹ П ў л а т о в И., М у с т а ф а е в А. Из истории борьбы узбекского народа за воду // Ученые записки АГПИ. 1955. Вып.II. – С.47.

²⁰² А б д у л л а е в В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. – Б.93 – 94.

²⁰³ Н а л и в к и н В., Н а л и в к и н а М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения. – Казань, 1886. – С.132.

²⁰⁴ Б е й с е м б и е в Т.К. Кўрсатилган асар. – Б.62.

²⁰⁵ Х а к л и е в В. Сельская община Северной Ферганы в конце XIX – начале XX вв. (историко-этнографическое исследование). Автореф. канд. ист. наук. – Ташкент, 1998. – 27 с.

²⁰⁶ Ҳирож миқдори – ҳосилининг $\frac{1}{2}$ дан $\frac{1}{8}$ қисмигачани ташкил этган.

²⁰⁷ Қаралсин: Податная система в Туркестанском Крае // Голось. 1875. №134, 244, 250, 264, 294, 304 // ТС. Т.152. – С.38 – 126.

²⁰⁸ Т р о и ц к а я Л.А. Каталог архива Кокандских ханов. – Б.347 // ЎзР МДА. И-1043. 5, 9, 653, 659, 2000, 2457, 2458-ишлар.

²⁰⁹ Н а б и е в Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – С.104.

²¹⁰ Қ а ю м о в А. Қўқон адабий муҳити. – Б.32.

²¹¹ Қаранг: Х а к л и е в В. Сельская община Северной Ферганы в конце XIX – начале XX вв. (историко-этнографическое исследование). – 27 с.

²¹² Н а л и в к и н В., Н а л и в к и н а М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения. – С.33.

²¹³ Б о б о б е к о в Ҳ. Қўқон тарихи. – Б.110.

²¹⁴ Б о б о б е к о в Ҳ. Қўқон тарихи. – Б.110; М а л и ц к и й Н.Г. Ташкентские махалля и мауза. – С.16.

²¹⁵ Қўқон хонлари архивида улар номма-ном санаб ўтилган. Қаранг: Т р о и ц к а я А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М., 1968.

²¹⁶ В о ҳ и д о в Ш. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. – Б. 83 – 85.

²¹⁷ Х о р о ш х и н А.П. Заметки о Коканде // Русский инвалид. №75 // ТС. № 23. – С.43.

²¹⁸ Б о б о б е к о в Ҳ. Қўқон тарихи. – Б.100.

²¹⁹ Обзорения Кокандского ханства в нынешнем состоянии // ЗРГО. Кн.III. – СПб, 1849. – С.11 – 12.

²²⁰ Қаранг: Ф е д ч е н к о А.П. Писчебумажная фабрика Оби джуваз в Коканде. – СПб., 1874.

²²¹ С е м е н о в А.А. О среднеазиатской бумаге // Известия отделения общественных наук АН Тадж. ССР. Вып.1 (32). 1963. – С.3 – 20; Х а б и б у л л а е в Н.Н. Коканд – центр производства бумаги // Позднефеодалный город Средней Азии. – Ташкент, 1990; Шу муаллиф. Ўрта Осиёда қоғоз ишлаб чиқариш тарихи (Феодализм даври). – Тошкент, 1992.

- ²²² Қаранг: Б о б о б е к о в Ҳ. Қўқон тарихи. – Б.100.
- ²²³ А б д у л л а е в В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. – Б.93 – 94.
- ²²⁴ В е л ь я м и н о в - З е р н о в В.В. Сведения о Кокандском ханстве // ВИРГО. – СПб., 1856. – С.124.
- ²²⁵ Т е р е н ь т е в М.А. Россия и Англия в борьбе за рынки. – СПб., 1876. – С.50; В а н ю к о в М.К. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. – СПб., 1873. – С.345 – 346.
- ²²⁶ Х о р о ш х и н А.П. Заметки о Коканде // Русский инвалид. №75 // ТС. №23. – С.44.
- ²²⁷ Мол савдосида уларни жаллоб деб атаганлар.
- ²²⁸ Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина. Отд.отт // Военный журнал. 1831. №4 – 5. – С.281; Яна қаранг: Н а б и е в Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – С.199.
- ²²⁹ Б о б о б е к о в Ҳ. Қўқон тарихи. – Б.234 – 236.
- ²³⁰ В о ҳ и д о в Ш. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. – Б.77 – 78.
- ²³¹ Т е р е н ь т е в М.А. Статистические очерки. – СПб., 1874. – С.113; П е т р о в с к и й Н. Очерки Кокандского ханства // Вестник Европы // ТС. Т.76. – С.729 – 730.
- ²³² Яна муфассал қаранг: А л л а е в а Н.А. XVI – XVIII асрларда Хива хонлиги ва Эрон ўртасидаги ўзаро алоқалар. Тарих фан. ном. автореф. – Тошкент, 2007. – 25 б; Ф а ф ф о р о в Ф. Россия билан Қўқон хонлиги ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар. XIX асрнинг биринчи ярми ва 60 – 70-йиллар. Тарих фан.ном. дис. – Тошкент, 1969. – 226 б; А г з а м о в а Г. XVI – XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти. Тарих фан. док. дис. – Тошкент, 2000. – 348 б; Шу муаллиф. Среднеазиатские центры торговли и пути связывающие их с Россией. Дис... канд. ист. наук. – Ташкент, 1990. – 195 с; Шу муаллиф. О караванных путях из Хивы в Оренбург // Общественные науки в Узбекистане. 1991. №12. – С.43 – 48; Шу муаллиф. Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо. – Тошкент, 2000. – 52 б; Б а р т о л ь д В.В., Ж у к о в с к и й С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие // Записки Российского археологического общества. Т.12. 1914. №2; Б е т г е р Е.К. Самарский купец Данила Рукавкин и его караван в Хиву в 1753 г // Известия АН Туркменской ССР. 1952. №6. Отдельный оттиск. – С.10; В е с е л о в с к и й Н.И. Прием в России и отпуск Среднеазиатских послов в XVII – XVIII столетие. – СПб., 1884; Г л а д ы ш е в Д., М у р а в и н. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740 – 1741 гг. поручиком Оренбургского драгунского полка Дмитрием Гладышевым и геодезистом Муравиным. Издана с приобщением современной карты Миллерова пути от Орска до Зюнгорских владений и обратно Я.В.Ханыковым. – СПб., 1851; Г у л ь я м о в Х.Г. Средняя Азия и Россия: истоки формирования межгосударственных отношений (начало XVIII века). – Ташкент: Университет, 2005. – С.118; М а т в е е в А.М. Из истории выходцев из Ирана в Средней Азии во второй половине XIX – начале XX в // Иран. Сборник статей. – М., 1973. – С.195 – 214; М у к м и н о в а Р.Г. Традиции взаимосвязей по шелковому пути

в позднефеодальный период // На среднеазиатских трассах Великого шелкового пути (Очерки истории и культуры). – Ташкент, 1990. – С.117 – 125; Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Академиа, 2008. – С.187 – 215; Сафаров Т.Т. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Ўрта Осиё савдо йўллари. Тарих фан. ном. дисс. – Тошкент, 2009. – 176 б; Худойқулов Т. XIX асрда Қўқон хонлигининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тарих фан. ном. дисс. – Тошкент, 2009. – 170 б.

²³³ Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – С.119. Яна қараг: Мадраҳимов З. Қўқон хонлигида савдо муносабатлари. Тарих фан.номзоди. дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – С.21.

²³⁴ Лак – пул бирлиги ўлчови. Бир лак юз мингта тенг.

²³⁵ Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Т.II. СПб., 1888. – С.532 – 534.

²³⁶ Тетеревников А.Н. Очерки внутренней торговли Киргизской степи // ТС. Т.396. – С.16; Гейнс А.К. О одаях и сборах в Кокандском ханстве // Собрание литературных трудов. Т.II. – СПб., 1899. – С.519.

²³⁷ Фафоров Ф. XIX асрнинг биринчи ярми ва 60 – 70-йилларда Россия билан Қўқон хонлиги ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар. – Тошкент, 1970. – 170 б.

²³⁸ Исторический опыт торговли со Средней Азией // Туркестанский сборник. Т.378. – С.98.

²³⁹ Янжул И. Исторический опыт торговли со Средней Азией // Туркестанский сборник. Т.375. – С.96.

²⁴⁰ Қараг: Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Б.122.

²⁴¹ Маълумот Ҳ.Бобобековнинг «Қўқон тарихи» асаридан олинди. – Б.68.

²⁴² Тоиб Муҳаммад Юнусов. Тарихи Алиқули амирлашкар // Шарқ юлдузи. 1995. №1 – 2.

²⁴³ Ўша жойда. №2. – Б.222.

²⁴⁴ Бобобеков Ҳ. Кўрсатилган асар. – Б.123; Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Кокандском ханстве, отъ Мухаммеда-Али до Худояр-Хана // ТС. Т.372. – С.154 – 172^а.

²⁴⁵ Наши торговые договора с владениями среднеазиатских ханств // Московские ведомости. 1868. №277.

²⁴⁶ Терентьев М.А. Россия и Англия в борьбе за рынок. – СПб., 1876. – С.49.

²⁴⁷ Хорошхин А.П. Отрывки из дневника в Коканде. – С.54.

²⁴⁸ Гребенкин А. Минг // ТС. Т.95. 1872. – С.2 – 26.

²⁴⁹ Тарихи жаҳонамойи. 86^а – 87^б.

²⁵⁰ Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Б.87.

²⁵¹ Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. – Б.93 – 94.

²⁵² Хирож – ер солиғи.

²⁵³ Ушр – ўндан бир қисм дегани, ислом уламолари фойдасига олинадиган солиқ тури.

²⁵⁴ Закот – тозаланиш. Ислом жамоасидаги камбағаллар фойдасига соҳиби нисоб, бой, закот тўлашга қурби етадиган мусулмонлардан ўз ихтиёрлари билан берилиши керак бўлан солиқ. Бироқ хонликда бу солиқ хон хазинаси фойдасига олинган.

²⁵⁵ Хорошхин А.П. Заметки о Коканде // Русский инвалид. №75 // ТС. Т.23.

– С.41; Аристов Н. Наманганский округ Кокандского ханства (Из показаний одного выходца в 1871 г.) // ТС. Т.60. – С.139 – 140; Кун А.Л. Очерки Кокандского ханства // ИРГО. 1876. – Т.VIII. 1877. – С.59 – 70.

²⁵⁶ ЎзР МДА. И-1043-фонд, 655, 656, 653, 1993, 2414-ишлар. – Б.23 – 24.

²⁵⁷ Бобобеков Ҳ. Кўқон тарихи. – Б.126; Кун А.Л. Очерки Кокандского ханства. 1877. – С.5 – 6.

²⁵⁸ Таноб – экин майдонини ўлчаш учун ишлатиладиган юза бирлиги. 1 таноб – 3600 м².

²⁵⁹ Аристов Н. Наманганский округ Кокандского ханства (Из показаний одного выходца в 1871 г.) // ТС. Т.60. – С.139 – 140; Кун А.Л. Очерки Кокандского ханства. – С.59; Податная система в Туркестанскомъ крае // Голось. 1875. №134, 244, 250, 264, 294, 304 // ТС. Т.152. – С.38 – 126.

²⁶⁰ Аристов Н. Наманганский округ Кокандского ханства (Из показаний одного выходца в 1871 г. – С.139 – 140.

²⁶¹ Бобобеков Ҳ. Кўқон тарихи. – Б.126.

²⁶² Тилла ва мис конларидан олинари.

²⁶³ От, эшак, туя ва хачирлардан олинган.

²⁶⁴ Беда экиладиган майдон учун тўланадиган танобона солиқ.

²⁶⁵ Деҳқонларнинг туман бошлиғи учун тўлайдиган солиғи.

²⁶⁶ Деҳқонларнинг қишлоқ оқсоқоли учун тўлайдиган солиғи. Бозор тарозиларидан олинанидиган ҳақ ҳам муштак (бир сиқим) дейилган.

²⁶⁷ Деҳқонларнинг солиқ йиғувчилар учун тўлайдиган солиғи.

²⁶⁸ Бир жуфт ҳўкиз ёки от учун бир ботмон бугдой баробарида олинган.

²⁶⁹ Бобобеков Ҳ. Кўқон тарихи. – Б.126; Хорошхин А.П. Очерки Коканда. – С.48.

²⁷⁰ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов. №1092-1929. – С.105 – 295.

²⁷¹ Ўша жойда. – С.173 – 284.

²⁷² Қаранг: Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов. №1092-1929. – С.105 – 295.

²⁷³ Бир мавсум давомида бир жуфт ҳўкиз билан ишлаш.

²⁷⁴ Геинс А.К. Қўрсатилган асар. – С.172.

²⁷⁵ Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – С.102.

²⁷⁶ Петровский Н. Очерки Кокандского ханства. – С.741 – 745; Тарихи Азизий. – Б.43.

²⁷⁷ Петровский Н. Очерки Кокандского ханства. – С.741 – 745.

²⁷⁸ Аристов Н. Наманганский округ Кокандского ханства (Из показаний одного выходца в 1871 г.). – С.139 – 140.

²⁷⁹ Хорошхин А.П. Очерки Коканда. – С.41.

²⁸⁰ Таноб пули – ҳар бир таноб беда майдони учун йилга 40 танга миқдорида ундирилган.

²⁸¹ Набиев Р.Н. Қўрсатилган асар. – Б.122 – 123.

²⁸² Тетеревников А.Н. Қўрсатилган асар. – Б.32.

²⁸³ Абу Убайдуллоҳ Тошкандий. Хулосат ал-аҳвол. ЎзР ФА ШИ. №2084. 166^б – 167^а.

- ²⁸⁴ Қўш пули – ердан олинадиган солиқ.
- ²⁸⁵ Кўк пули – экинзорлардан олинадиган солиқ.
- ²⁸⁶ Абу Убайдуллоҳ Тошкандий. Хулосат ал-аҳвол. 160^a – 167^b.
- ²⁸⁷ Ўша жойда. 162^a, 162^b, 163^a, 163^b, 165^a.
- ²⁸⁸ Тарихи жаҳоннамойи. 242^{a-6}.
- ²⁸⁹ Абу Убайдуллоҳ Тошкандий. Хулосат ал-аҳвол. 165^a, 262^a.
- ²⁹⁰ Қаранг: Вестник Русского географического общества. Т. I. Книга 1. – СПб., 1851. – С. 76.
- ²⁹¹ Қарам деҳқоннинг катта ер эгалари ерини ишлаб бериши.
- ²⁹² Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С. 191 – 460.
- ²⁹³ Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Б. 125.
- ²⁹⁴ Қўқон шаҳридаги Худоёрхон ўрдаси унинг учинчи хонлик даврида қурилган. Эски ўрда 1870 йили бузиб ташланди ва у Султон Сайидхон ўрдаси ёки Эски ўрда номи билан маълум. Унинг ташқи кўринишини рус расмиси Верещагин чизмаси орқали билиш мумкин (сурат китоб муқовасида келтирилган)
- ²⁹⁵ Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаярхана). – С. 262.
- ²⁹⁶ Кун А. Очерки Кокандского ханства // ЗРГО. XII. 1. 1876. – С. 68.
- ²⁹⁷ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине // Военный сборник. 1876. № 1. – С. 176 – 179.
- ²⁹⁸ Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – С. 103; Бейсембиев Т.К. Кўрсатилган асар. – Б. 84 – 85.
- ²⁹⁹ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине. – С. 117, 179.
- ³⁰⁰ Муфассал қаранг: Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиё давлатларида бошқарув тарихидан. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – 80 б; Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 3 – 16.
- ³⁰¹ Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммед-Али до Худаярхана. – С. 117 – 118.
- ³⁰² Қаранг: Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // ЗРГО. 1949. Вып. III. Кн. III. – С. 107 – 152, 191.
- ³⁰³ Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве // ВРГО. – СПб., 1856. Т. 18. – С. 124.
- ³⁰⁴ Ўша жойда. – Б. 125.
- ³⁰⁵ Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – С. 206 – 208.
- ³⁰⁶ Тарихи жаҳоннамойи. 317^a.
- ³⁰⁷ Баъзи ёдгорликларнинг меъморий тавсифи И. Азимов ишларидан кенг фойдаланилган ҳолда берилди.
- ³⁰⁸ Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. – СПб., 1869. – С. 238 – 240; История Узбекистана. Т. III. – С. 220.
- ³⁰⁹ Аслида Миён Фазл Аҳмад. Лекин у Пешоварда 1815 йили вафот этган. Қаранг: Анке Фон Кюгельген. Мийан Фадл Аҳмад. Ислам на территории бывшей Российской империи. Вып. 4. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 49 – 50.

³¹⁰ Михайлов М. Наманган (город в Кокандском ханстве) // Туркестанский сборник. Т.16. – С.70.

³¹¹ Остроумов Н.П. Медресы Намангана. – М., 1914. – С.185 – 186.

³¹² Ўша жойда.

³¹³ Булардан Чуқур кўча даҳасида: Рафиқ Шоҳбой ҳазрат (Шоҳ эшон маҳалласида), Махсутбой Дониёров (Ҳазрат маҳалласида), Охунд Мирзо (Шариф Шўр маҳалласида), Юсуфбой (Болтабой савдогар маҳалласида), Ражаббой Тўхта Пўлатбоев (Болтабой савдогар маҳалласида), Каримбой Содиқбоев (Бешкапа кўчасида), Сардоба даҳасида: Жоме (Тўрақўрғон кўчасида), Валихон тўра (Марғилон кўчасида), Саримсоқ додхоҳ (шу номдаги маҳаллада), Сирлик (Кўмурхона маҳалласида), Бўка биби (шу номдаги маҳаллада), Шокир Аҳмад қози (Катта бозорда), Мир Ашурбой (шу жойда), Талқошбой (Куропаткин кўчасида), Муллохон Мирзо охун (Машраб кўчасида); Лаббай тоға даҳаси Мулло Абдулқодир эшон (Шўраҳон кўчасида), Мулло Бозор Охун (Арвинатаки кўчасида); Дегрезлик даҳасида: Мулло Аминжон (Мазазалик маҳалласида), Атоуллохон тўра (Сабзикор маҳалласида), Каримбой мутавалли Абдурахмон Қориев (шу номдаги маҳаллада), Шокир қори Ҳамут (Ҳамид)ханов (Азизлар хўжа маҳалласида), Атаҳайбой (Азизлар хўжа маҳалласида), Мулло Тош домулло (ўша ерда), Мулло Яъқубжон (тахта кўприк маҳалласида), Мулло Файзи эшон (Кўнчилик маҳалласида), Саримсоқ (Бузга мазорда), Сайидбойхўжа (Қози гузарда), Мулло Қирғиз Машраббоев (Банги ёр маҳалласида). Қаранг: Остроумов Н.П. Медресы Намангана. – С.186 – 187.

³¹⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. – Б.575.

³¹⁵ Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. – Б.35.

³¹⁶ Ўша жойда. – Б.36.

³¹⁷ Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. – Б.36 – 38.

³¹⁸ ЎЗР МДА. И-19, 1-рўйхат, 4642-иш, 6 – 7-варақ орқаси.

³¹⁹ Ўша жойда. – Б.44.

³²⁰ Ўша жойда. – Б.44 – 45.

³²¹ Ўша жойда. – Б.65.

³²² Ўша жойда. – Б.68 – 69.

³²³ Ўша жойда. – Б.63 – 64.

³²⁴ ЎЗР МДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 1148-иш, 18-вар.

³²⁵ Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг «Тарихи жадидан Тошканд» асари. – Б.142 – 150.

³²⁶ ЎЗР МДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 1148-иш, 18-вар.

³²⁷ Қаранг: Тарихи жаҳонга мойи. 341^{а-б}; Ниёз Муҳаммад Хўқандий. Ибрат ал-хавоқин (Тарихи Шоҳрухий). – Б.280.

³²⁸ Мазкур сурат Россиянинг Иваново вилояти музейида сақланади. Қаранг: Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1986. – Б.13; Крукowska С.М. Встречи с Кокандом. – Ташкент: Узбекистан, 1977. – 171 с.

³²⁹ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов. – С.330.

³³⁰ Қаранг: Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. – Б.24; Шу муаллиф. Ўзбекистон нақшу нигорлари. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б.54 – 55.

- ³³¹ Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг «Тарихи жадидан Тошканд» асари. – Б.174 – 175.
- ³³² Нозилов Д.А. Марказий Осиё меъморчилигида интерьер. – Тошкент: Фан, 2005. – Б.451.
- ³³³ Ўша жойда. – Б.451.
- ³³⁴ Ўша жойда. – Б.44 – 46.
- ³³⁵ Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг «Тарихи жадидан Тошканд» асари. – Б.174 – 175.
- ³³⁶ Хорошхин Н.П. Очерки Ташкента: Сборник статей касающихся до Туркестанского края. – С.92.
- ³³⁷ Зоҳидов П.Ш. Меъмор олами. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. – Б.21.
- ³³⁸ Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. – Б.81.
- ³³⁹ Ўзбекистон ССР тарихи. I том. – Тошкент, 1970. – Б.624.
- ³⁴⁰ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азий. – Б.313.
- ³⁴¹ Хорошхин А.П. Очерки Коканда. – С.41.
- ³⁴² Султонов Ў.А. Кўрсатилган асар. – Б.51.
- ³⁴³ Нозилов Д.А. Марказий Осиё меъморчилигида интерьер. – Б.12 – 13.
- ³⁴⁴ Ўша жойда. – Б.16.
- ³⁴⁵ Ўзбекистон ССР тарихи. I том. – Б.701.
- ³⁴⁶ Турунж – медальонга ўхшаш нақш.
- ³⁴⁷ XX асрнинг бошларида усталардан Қирғизбоев ва Мамажоновлар қайта тиклаганлар.
- ³⁴⁸ Азимов И. Ўзбекистон нақшу нигорлари. – Тошкент: Фафур Фулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б.8.
- ³⁴⁹ Бу масжидни хўжандлик усталардан Тўхтабек ва Мирбобо ҳожи қайта тиклаганлар.
- ³⁵⁰ Унинг ясси бостирмали айвон қисмигина сақланиб қолган.
- ³⁵¹ 1936 йилда қайта таъмирланган ва деҳқонлар уйига айлантирилган эди.
- ³⁵² Унинг айвон қисмигина сақланиб қолган.
- ³⁵³ Манбаларда унинг қурилишига Тўрақул устанинг ўғли Эркабой уста бошчилик қилган дейилади.
- ³⁵⁴ Муфассал қаранг: Юсупова М. Полвека трансформации архитектуры Узбекистана. На примере «новых городов» Ферганской долины, конца XIX – начала XX в. – Ташкент, 2005. – 176 с.
- ³⁵⁵ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азий. – Б.312 – 313; Топилдиев Н. Кўрсатилган асар. – Б.76 – 77.
- ³⁵⁶ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л.: АН СССР, 1927; Ардаширов А.Ф. К вопросу о роли новометодных мактабов (по материалам Андижанской области). Ученые записки Андижанского ГПИ. Т. VI. – Андижан, 1957; Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 – 1924 гг.). – М.: АПН РСФСР, 1960; Абдуллаев Ю. Эски мактабда хат-савод ўргатиш (1867 – 1917 йй.). – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1961; Шу муаллиф: Очерки по методике обучения грамоте в узбекской

школе. – Ташкент: Учитель, 1966; Мухаммаджонов А.Р. Школа и педагогическая мысль узбекского народа XIX – начале XX века. – Ташкент: Фан, 1978; Исмаилов Ш. Народное образование в Узбекистане в конце XIX – начале XX века. Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 1981 ва б.

⁴⁵⁷ Турсунов Й.Й. Ўзбекистонда маорифчиларнинг истиқлолчилик йўлидаги қурали тарихидан (1917 – 1930 йй.). Тарих фанлари д-ри дисс. – Тошкент, 1995; Худойқулов А. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX – начале XX вв.). Автореф. дисс... кан. ист. наук. – Ташкент, 1995; Карлыбаев М.А. История народного образования в Каракалпакии в XIX – начале XX веков. Дисс... кан. ист. наук. – Нукус, 1995; Расулов Б.М. Ўзбекистондаги мусулмон мактаб ва мадрасалари тарихидан (XIX асрнинг охири – XX асрнинг 20-йиллари). Тарих фан. ном. дисс. – Андижон, 1996; Салижанова Г.Ф. Учебно-просветительские очаги в Туркестане, их общественное значение (конец XIX – начало XX). Автореф. дис. канд. ист. наук. – Ташкент, 1998. – 38 б. ва б.

⁴⁵⁸ Рахимов Р. Традиционное начальное школьное обучение детей у народов Средней Азии (конец XIX – начале XX века): Сборник музея антропологии и этнографии. Вып.43. Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. – Л., 1989. – С.109 – 132; Ким П.Г. Уйдирма ва ҳақиқат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989 йил 29 октябрь; Казыбердиев А.Л. Средневековые арабоязычные логико-философские трактаты в рукописном фонде САДУМА // Общественные науки в Узбекистане. 1990. №11. – С.50 – 53; Кондратенко З.П. Туркестонда халқ таълимининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги аҳволи ҳақида // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1991. №3. – Б.39; Йўлдошев Н. Маърифат фидойилари // Гулистон. 1991. №4. – Б.20 – 21; Шарифхўжаев М. Ўрта Осиёда педагогик фикр ва таълимининг ривожланиши тарихидан // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1991. №8. – Б.20 – 23.

⁴⁵⁹ Абжад – араб рақамларини ёзув орқали ифода этиш усули. Тарих (хронограмма), луғз, топшмоқ, муаммо ёзишда, бир неча алифболар тузишда абжаддан фойдаланишган.

⁴⁶⁰ Фарзи айн – имон, ибодат, таҳорат ва бошқа ислом дини арконларини ўргатадиган билимлар мажмуаси. Фарзи айн мусулмон учун бажаралиши шарт бўлган қонда ва тартиблар, шартлардир.

⁴⁶¹ Тўрт китоб дегани. Исломга оид панд-насиҳатлар китоби. Шарафиддин Санойи ал-Бухорий қаламига мансуб иккита шеърый ва иккита насрий мажмуадан иборат. «Чаҳор китоб» («Тўрт китоб») деб ҳам аталади. Китобда тоат-ибодат, шариатнинг қонун-қоидалари: фарз, суннат, намоз ва рўза ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, унда қизиқарли воқеа ва ҳикоятлар, шарқона донолик намуналари баён этилган. Китоб форс тилида ёзилган бўлиб, туркий-ўзбек тилидаги таржималари ҳам мавжуд.

⁴⁶² «Маслак ал-муттақин» – Сўфи Оллоҳёрнинг асарларидан бири.

⁴⁶³ Қаранг: Салижанова Г. Учебно-просветительские очаги в Туркестане, их общественное значение (конец XIX – начало XX вв.). Дисс. канд. ист. наук. – Ташкент, 1998. – С.19.

⁴⁶⁴ Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. – Б.86.

- ³⁶⁵ Керанский О.М. Медресе Туркестанского края. – СПб., 1893. – Б.3.
- ³⁶⁶ Фитрат А. Ҳинд сайёҳининг баёноти // Асарлар. Т.1. – Тошкент: Мазнавият, 2002. – Б.34.
- ³⁶⁷ Ибн Яминбек Худояров. Воспоминания // Воспоминания Ибн Яминбека Худаярханова (Худоёрхоннинг ўғли Ибн Яминбекнинг хотиралари). Отд. Отгиск. Перепечатано из Туркестанской Туземной газеты за 1893 год. №22 – 28, 32. – С.1 – 3.
- ³⁶⁸ Мугаваллий – муайян вақф мулкига ва ундан келадиган даромадга, вақф берувчи мулкига васийлик қилувчи, даромадини тақсимловчи диний амалдор.
- ³⁶⁹ Муъид – ёрдамчи.
- ³⁷⁰ Мукаррир – ассистент.
- ³⁷¹ Мужовир – қўшни дегани. Мадрасанинг биноларига масъул шахс.
- ³⁷² Мирзо Олим Махдум ҳожи. Тарихи Туркистон. – Б.22.
- ³⁷³ Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. – Тошкент: Фан, 1971. – Б.43.
- ³⁷⁴ Воҳидов Ш. Аваз Муҳаммад Аттор Хуқанди и его сочинение «Тарихи Джаханнамойи». Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 1990. – С.12.
- ³⁷⁵ Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.225 – 229.
- ³⁷⁶ Ўша жойда. – Б.213 – 219.
- ³⁷⁷ Мирзо Олим Махдум ҳожи. Тарихи Туркистон. – Б.38.
- ³⁷⁸ Ўша жойда.
- ³⁷⁹ Қаяюмов А. Қўқон адабий муҳити. – Б.34.
- ³⁸⁰ Панегирик – маддоҳона, мадҳ этувчи дегани.
- ³⁸¹ Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан в 1902 г. // Сочинения. Т.8. – М.: Издательство восточной литературы, 1973. – С.206 – 207.
- ³⁸² Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Б.195.
- ³⁸³ Возеҳ Бухорӣ. Тухфат ал-аҳбоб фи тазкират ал-асҳоб. – Бухоро, 1915. – Б.54.
- ³⁸⁴ Исҳоқов Ф. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари. – Тошкент, 1976. – Б.10.
- ³⁸⁵ Қаранг: Қаяюмов А.П. Махмур. – Тошкент: Фан, 1956; Шу муаллиф. Қўқон адабий муҳити. – Б.162 – 211.
- ³⁸⁶ Маъдан. Ашъори мунтахаб. – Душанбе: Ирфон, 1966. – Б.127.
- ³⁸⁷ Мухторова Ҳ. Шоир Маъдан. – Тошкент: Фан, 1975. – Б.6 – 14.
- ³⁸⁸ Қаранг: Қодирова М. Давр нодираси (Нодиранинг ҳаёт ва ижод йўли). – Тошкент: Фан, 1991. – Б.3 – 4.
- ³⁸⁹ Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Б.170.
- ³⁹⁰ Ўша жойда.
- ³⁹¹ Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Б.171.
- ³⁹² Фазалнависликда сўзнинг такрорланиб келиши.
- ³⁹³ Қодирова М. Давр нодираси. – Б.4.
- ³⁹⁴ Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Б.165 – 167.
- ³⁹⁵ Қаранг: Мухторов А. Дилшод Барно и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX – начале XX в. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 372 с.

³⁹⁶ Қаюмий Пўлод жон. Тазиран Қаюмий. – Б.155 – 160.

³⁹⁷ Қаюмов А.П. Қўқон адабий муҳити. – Б.235 – 241.

³⁹⁸ Эркинов А. XIX аср боши Қўқон хонлигида легитимацион сиёсат ва унинг шеърятда ифодаланиши (Адо ва Фазлий шеърлари асосида) // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. – Фарғона, 2009. – Б.207 – 210. Шу муаллиф: Les copies des anthologies poetiques persan-chaghatay de la Bibliotheque nationale de France: contribution a l'etude des bayaz de l'Asie Centrale (XVe – XIXe s.) // Studia Iranica. 33/2 (2004). – P.221 – 242; Шу муаллиф: Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation: On the origins of a manuscript anthology of poems dedicated to the Kokand ruler Muhammad Ali Khan (1822 – 1842) <http://www.normadscd.de/calendar.html>; Шу муаллиф: Les timourides, modules de legitimize et les recueils poetiques de Kokand. in: Ecrit et culture en Asie Centrale et dans le monde turko-iranien, XIVe – XIXe siecles // Writing and Culture in Central Asia and in the Turko-Iranian World, 14th – 19th centuries. F.Richard, M.Szuppe (eds.) // Cahiers de Soudia Iranica). – Paris, 2008. – P.285 – 330; Шу муаллиф: Un temoin important du mecenat de Muhammad Ali khan, le manuscript Supplement persan 1446 de la BNF // Studia Iranica. 37, 2008. – P.129 – 138.

³⁹⁹ Ганжи парешон / Тадқиқоти А.Ҳабибов. – Душанбе: Ирфон, 1981. – С.284. – 285.

⁴⁰⁰ Қаранг: Муродов А. Ўрта Осиё хаттоглик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан, 1971. – Б.32; Воҳидов Ш., Чориев З. Садри Зия и его библиотека // Из истории книги и книжного дела в Бухаре конца XIX – начала XX вв // Книги, библиотеки, каталоги. Т.1. – Тошкент: Янги аср авлоди. – С.3 – 38. (Каталог. – С.54.); Рожий. Рисолаи хаттогин. Қўлёзма. ЎЗР ФА ШИ. 2829-рақам; Охунжонов Э. Ватан кутубхоначилиги тарихи. Биринчи китоб. – Тошкент, 2004. – 106 б; Шу муаллиф. Ватан кутубхоначилиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – 306 б.

⁴⁰¹ Султонов Ў.А. Кўрсатилган асар. – Б.194.

⁴⁰² История народов Узбекистана. 1993. Т.2. – С.112.

⁴⁰³ Сафаров Т. Туркестан калония. 1921. – С.109.

⁴⁰⁴ Ўша жойда.

⁴⁰⁵ Мисол тариқасида «Правила хорошего тона на Востоке» (Тошкент, 1915) номли китобга ўқувчилар диққатини қаратамиз.

⁴⁰⁶ Потанин Г. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина. 1830 г // Военный журнал. 1831. №4 – 5. Отд. отт; Шу муаллиф. Показания сибирского казака Максимова о Кокандском владении // Вестник Императорского Русского географического общества. Т.28. – СПб., 1860; Романовский Д.Н. Заметки по среднеазиатскому вопросу с приложениями и картою Туркестанского генерал-губернаторства. – СПб., 1869; Небольсин П.Н. Очерки торговли России с Средней Азией // ЗРГО. Кн.Х. – СПб., 1855. – С.1 – 355; Шу муаллиф. Следование караванов из Бухары в Россию и обратно (очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Кокандом). – СПб., 1856. – 376 с; Тетеревников А.Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – СПб.: Типография Майкова, 1867. – 73 с; Ханыков Б. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки Императорского Русского географического общества. –

СПб., 1849. Вып. III (Кн. III); Костенко Л.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской государственности. – СПб., 1877. – 360 с; Шу муаллиф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Т. I. – СПб.: Типография Траншеля, 1880. – 452 с; Шу муаллиф. Туркестанский край. Т. II. – СПб.: Типография «Общественная польза», 1880. – 261 с; Махшеев А. Показания сибирских казаков Милошина и Батирышкина бывших в плену у кокандцев с 1849 по 1852 гг // Вестник Императорского Русского географического общества. 1856 год 17-й; Шу муаллиф. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – СПб., 1890; Ведяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммада Али до Худаярхана // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Ч. IV. 1859; Шу муаллиф. Сведения о Кокандском ханстве // Вестник Императорского Русского географического общества. 1856. Ч. 18; Нурекин А. Очерк истории Коканда с 1841 по 1886 год // Туркестанские ведомости. 1871. – №35; Григорьев В.В. Ещё о кокандских монетах и событиях // Туркестанский сборник Т. IV. 1894; Хоросхин А.П. Очерки Коканда // Сборник статей касающихся до Туркистанского края. – СПб., 1876. – С. 170 – 195; Шу муаллиф. Очерки Ташкента // Туркестанские ведомости. 1873. №19; Шу муаллиф. Сборник статей касающихся до Туркистанского края. – СПб., 1876. – 534 с; Пантусов Н. О податях и повинностях существовавших в бившем Кокандском ханстве в последнее время правления Худаярхана // Туркестанские ведомости. 1876. №13; Шу муаллиф. Податные сборы в Коканде // ТВ. 1876. №13; Шу муаллиф. Сборы и пошлины в бившем Кокандском ханстве // ТВ. 1876. №17; Петровский Н.О. Очерки Кокандского ханства // Вестник Европы. 1875. Кн. 10; Шу муаллиф. О шелководстве и шелкомотании в Средней Азии. – Ташкент: Типография Военно-народного управления, 1873. – 120 с; Терентьев М.А. Россия и Англия в борьбе за рынки. – СПб., 1879. – 239 с (ТС. Т. 98. – С. 1 – 264); Шу муаллиф. История завоевания Средней Азии с картами и планами. Т. I – III. – СПб., 1906; Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины / Перевод с немецкого В.И. Ковалевского. – СПб., 1872. – 604 с; Федченко А. Из Коканда. Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник / Под ред. Н. Масва. – СПб., 1873. – С. 387 – 404; Шу муаллиф. Оби джуваз – писчебумажная фабрика в Коканде // Туркестанский сборник. Т. 57. 1878. – С. 413 – 418; Шу муаллиф. В Кокандском ханстве. – СПб., Т. I. Вып. 7. 1875. Тед. 1-я. – 160 с; Шу муаллиф. Объяснительная заметка к карте Кокандского ханства и прилегающих стран // Известия Русского географического общества. Т. VII. №6. Отд. отт. Д - о й Д м. Пять недель в Коканде. 1870 // Сборник материалов о Русском Туркестане и странах Средней Азии. – Ташкент, 1871. – С. 244 – 318; Кун А. Очерк Кокандского ханства // Известия Императорского Русского географического общества. Т. VIII. 1876. – С. 17 – 119; Шу муаллиф. Некоторые сведения о Ферганской долине // Военный сборник. – СПб., 1876 (ТС. Т. 117. – С. 417 – 448); Шу муаллиф. Очерки Шагрисабского бекства // Записки Русского географического общества по отд. этнографии. Т. VI. 1880; Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве // Собрание литературных трудов. Т. II. – СПб.: Типография М. Стасюревича, 1898. – 741 с; Наливкин В.П. Торговля пригонными баранами в

Наманганском уезде // ТВ. 1880. №49; Шу муаллиф. Киргизы Наманганского уезда // ТВ. 1881. №20; Шу муаллиф. Заметки по вопросу о лесном хозяйстве в Фергане // ТВ. 1883. №16; Шу муаллиф. Краткая история Кокандского ханства. – Казан, 1886. – 215 с (новое издание: М., 2003. Ред. А.И.Булдаков, С.А.Шумов, А.Р.Андреев); Nalivkine V.P. Histoire du Khanat de Khokand. Trad. A.Dozon. – Paris, 1889; Н а л и в к и н В., Н а л и в к и н а М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань, 1886; А б д у л - Г а ф а р о в С а т т а р х а н. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // ТВ. 1892. №26, 29, 36; Веселовский Н. Рецензия. Краткая история Кокандского ханства / Составил В.Н.Алиев. – Казан, 1886. – С.41 – 215 // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. – СПб., 1886. Т.1. Вып.111; Новые материалы по истории Кокандского ханства // Журнал Министерства просвещения. – СПб., 1886. Ч.248. Ноябрь. Отд. отт; Е н г е л ь г а р д Н. Очерки Коканда // Туркестанские ведомости. 1886. №4; М и х а й л о в М. Поход в Коканд в 1875 году // Туркестанские ведомости. 1884. №3 – С.10 – 13; Соболев Л. Краткий обзор положения в Коканде // Туркестанский сборник. Т.57; М а л и ц к и й Н.Г. Несколько слов из истории Ташкента за последнее столетие // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год 3 – 4. 1898; Шу муаллиф. К истории Ташкента под Кокандским владычеством // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год 5. 1900; Б р я н о в А. На память о Фергане 1878 – 1901. – Новый Маргелан, 1901; Б а р т о л ь д В.В. Отчет о командировке в Туркестан. 1902 г // Соч. Т.1Х. – М., 1973; Шу муаллиф. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII веке // Сборник в честь 70-летия Г.Н.Потанина. – СПб., 1909; Шу муаллиф. История изучения Востока в Европе и России. – М., 1925; Шу муаллиф. Сарг. Туземец о русском завоевании // Сочинения. Т.11. Ч.2. – М., 1964; Шу муаллиф. Авлия-ата, Ак-мечет, Каратегин, Кашгар, Кеш, Коканд, Курама, Маргилан, Ташкент, Туркистан, Фергана // Сочинения. Т.111. – М., 1965; Шу муаллиф. История культурной жизни Туркистана // Сочинения. Т.11. Ч.1. – М., 1963; П а в л о в Н.Г. История Туркистана. В связи с кратким историческим очерком сопредельных стран. – Ташкент, 1910; Л а с т о ч к и н. Восточный Туркестан и Кашгария / Составил генерального штаба полковник Ласточкин; Под редакцией ген.-майора Федея. – Ташкент, 1911; С е р е б р я н н и к о в А.Г. Туркестанский край // Сборник материалов для истории его завоевания в 1841 – 1896 г. Т.111. Ч.1, 2. – Ташкент, 1912 – 1915; В а л и х а н о в Ч. Собрание сочинений. В 5-ти томах. – Алма-ата: Каз. сов. энцикл. 1985. Т.111. 1985. – 415 с. Т.111. 1985 – 788 с; В а л и д о в А.З. Восточные рукописи Ферганской области // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т.ХХ11. Вып. 3 – 4. – Петроград, 1915; Шу муаллиф. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год 20-й. Вып.2. – Ташкент, 1916; З и м и н Л.А. Первые шаги Алимхана на государственном поприще // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год. 18-й. – Петроград, 1915; Шу муаллиф. «Зерцало побед» (Мир'от ал-футух) и его значение для истории Кокандского ханства // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год. 18-й. – Петроград, 1916; К у з н е ц о в П. О таджиках

Кокандского уезда // Известия Туркестанского отделения Русского географического общества. Т.12. Вып.2. – Ташкент, 1916; Б и ч у р и н Н.Я. (Я к и н ф). Собрание сведений по исторической географии Восточной и Средней Азии. – Чебоксары, 1960; Д о б р о м ы с л о в А.И. Города Сырдарьинской области. – Ташкент: Типография О.А.Порцова, 1912. – 204 с; Шу муаллиф. Ташкент в прошлом и настоящем. – Ташкент: Типография О.А.Порцова, 1912. – 522 с; Л а в р о в М.В. Туркестан. География и история края. 2-е изд. – М.-Петроград, 1916; Алибеков М. Домашняя жизнь последнего кокандского хана Худоярхана // Ежегодник Ферганской области. Т.II. – Новый Маргелан, 1903. – С.79 – 80; А н д р е е в М.С. Поездка летом в 1928 г. в Касанский район (Северная Фергана) // Известия общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. Т.1. – Ташкент, 1929. Мавзунинг библиографияси ҳақида қуйидаги асарга қаралсин: Bregel Y. Khoqand Khanate // The Oxford Encyclopedia of the modern Islamic world. J.L.Esposito (ed.). Vol.2. – Oxford, 1995. – P.430 – 431.

⁴⁰⁷ B r e g e l Y. Bibliography of Islamic Central Asia. Part I – III. Indiana University Research Institute for inner Asian Studies Bloomington. – Indiana, 1995. Part I. – P.1 – 712; Part III. – P.1892 – 2049. Яна қаранг: B r e g e l Y. Khoqand Khanate // The Oxford Encyclopedia of the modern Islamic world. J.L.Esposito (ed.). Vol.2. – Oxford, 1995. – P.430 – 431; Н e w b y L.J. The Empire and the khanate: A political history of Qing relations with Khoqand. – P.1760 – 1860. – Leiden, 2005. Инглиз тилидаги баъзи адабиётлар тавсифига қаранг: М а с а л и е в а О. XX аср инглиз – америка тарихшунослигида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари тарихи. – Тошкент, 1999. – 180 б.

⁴⁰⁸ С е м е н о в А.А. Отношение Кокандского ханства к Кашгару в первой половине XIX века. Фундаментальная библиотека АН РУз. РД. №7125; Шу муаллиф. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре // Советское востоковедение. 1948. Т.V. – С.137 – 153; Шу муаллиф. К вопросу кто был автором «Тарихи Сайид Роқим» // В.В.Бартольд. Туркистанские друзья, ученики и почётатели. – Ташкент, 1927. – С.12 – 16; Шу муаллиф. Указатели персидской литературы по истории узбеков в Средней Азии // Труды библиографической комиссии, бывшей при СНК ЦСР. – Ташкент, 1926. Вып.3. – С.31; Шу муаллиф. Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии. Вып.1 – 2. – М., 1900 – 1901. – 93 с; Шу муаллиф. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Вып.2. – Сталинабад, 1954. – С.111 – 150.

⁴⁰⁹ Б у н а к о в Е.В. Политические и экономические связи Восточного Туркестана с Россией и Средней Азией в правлении Якуббека Кашгарского (1865 – 1877). – Ташкент, 1944. Рукопись Фундаментальной библиотеки АН РУз. РД. №7054.

⁴¹⁰ Н а б и е в Р.Н. Уникальный источник по истории Кокандского ханства // Общественные науки в Узбекистане. 1947. №4. – С.33 – 39; Шу муаллиф. Историкогеография Узбекистана (I пол. XIX в.) // Очерки истории и исторической науки в СССР. – М., 1955. Т.1. – С.645 – 646; Шу муаллиф. Новые документальные материалы к изучению феодального института суюргал в Фергане XII – XVII вв

// ИАН УзССР. Серия ОН. 1959. №3. – С.23 – 32; Шу муаллиф. Из истории феодального землевладения в Фергане в XVI – XVII вв // ИАН УзССР. 1960. №30. – С.25 – 34; Шу муаллиф. Народные восстания в Коканде в 1840 – 1842 гг // Общественные науки в Узбекистане. 1961. №7. – С.37 – 42; Шу муаллиф. Ташкентское восстание 1847 г. и его социально-экономические предпосылки. – Ташкент: Фан, 1966. – 80 с; Шу муаллиф. Из истории Кокандского ханства. Феодальное хозяйство Худаярхана. – Ташкент: Фан, 1973. – 388 с; Шу муаллиф. О коллекции ферганских документов // Общественные науки в Узбекистане. 1977. №4. – С.57 – 63.

⁴¹ Қ а ю м о в А.П. Қўқон адабий муҳити. XVIII – XIX асрлар. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1961. – 361 б; Шу муаллиф. Махмур. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1956. – 138 б; Шу муаллиф. Фозий. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1959. – 146 б; Шу муаллиф. Хозиқ. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1957. – 78 б; Шу муаллиф. Қадимият обидалари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 183 б.

⁴² Ў р и н б о е в А., Б ў р и е в О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. – Тошкент: Фан, 1983. – 56 б; Шу муаллиф. Неизвестная рукопись по истории Кокандского ханства // Известия АН УзССР. 1957. №3. – С.33 – 38.

⁴³ И в а н о в П.П. Архив хивинских ханов // Записки ИВ АН СССР. 1939. Т. VII. – С.25; Шу муаллиф. Казахи Кокандского ханства. К истории их взаимоотношений в начале XIX в // Записки ИВ АН СССР. – М.-Л., 1939. Т. VII. – С.92 – 128; Шу муаллиф. Очерки по истории Средней Азии. XVI – сер. XIX в. – М.: Изд. вост. лит., 1958. – 247 с.

⁴⁴ Кузнецов В.С. Из истории взаимоотношений цинского Китая с Кокандским ханством // Общество и государство в Китае. Доклады и тезисы. – М., 1972. – С.141 – 149; Шу муаллиф. Экономическая политика цинского правительства в Синцзяне. – М.: Наука, 1973. – 180 с; Шу муаллиф. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.). – Новосибирск: Сибирское отделение АН СССР, 1983. – 120 с; Шу муаллиф. Империя Цин и мусульманский мир. Центральная Азия и соседние территории в средние века // История и культура Восточной Азии. – Новосибирск: Наука, 1990. – С.110.

⁴⁵ Р о м о д и н В.А. Новый источник по истории Кокандского ханства // Проблемы востоковедения. 1959. №3. – С.10 – 17; Шу муаллиф. Вклад ленинградских востоковедов в изучение истории Средней Азии // Уч. записки ИВ. – М., 1960. Т. XXV. – С.3 – 72; Шу муаллиф. Некоторые источники по истории Ферганы и Кокандского ханства XVI – XIX вв. в рукописных собраниях Ленинграда. – М.: Наука, 1960. – С.15; Шу муаллиф. Предисловие. Назаров Филипп. Заметки о некоторых народах и землях Средней части Азии. – М.: Наука, 1968. – 75 с.

⁴⁶ П л о с к и х В.М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе: Илим, 1977. – 368 с; П л о с к и х В.М. Киргизы во внешней политике Коканда (первая половина XIX в) // Известия АН Республики Кыргызстан. 1991. №4. – С.41 – 48.

⁴⁷ М и к л у х о - М а к л а й Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Вып.3. Исторические сочинения. – М.: Наука, 1975. – 442 с.

⁴⁸ СВР. – Ташкент: Изд. АН УзССР, 1952 – 1991. Т. I. 1952. – 436 с; Т. II. 1954.

– 588 с; Т.III. 1955. – 554 с; Т.IV. 1957. – 560 с; Т.V. 1960. – 538 с; Т.VI. 1963. – 735 с; Т.VII. 1964. – 554 с; Т.VIII. 1967. – 798 с; Т.IX. 1971. – 600 с; Т.X. 1975. – 706 с; Т.XI. 1987. – 444 с.

⁴¹⁹ Л у н и н Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. – Ташкент: Фан, 1965. – 408 с; Шу муаллиф. Жизнь и деятельность В.В.Бартольда // Средняя Азия в отечественном востоковедении. – Ташкент, 1981. – 294 с.

⁴²⁰ Соколов Ю.А. Ташкент, Ташкентцы и Россия. – Ташкент: Фан, 1966. – 190 с.

⁴²¹ Г у р е в и ч Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. 2-е изд. – М.: Наука, 1983. – 310 б; Г у р е в и ч Б.П., П л о с к и х В.М. Кокандско-китайские отношения и кризис национально-колониальной политики Цинской империи в Синьцзяне // Известия АН Киргизской ССР. 1980. №5. – С.62 – 68.

⁴²² С т о р и Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях. – М.: Наука, 1972.

⁴²³ А з а д а е в Ф.А. Ташкент во второй половине XIX в. Очерки социально-экономической и политической истории. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1959. – 242 с.

⁴²⁴ Б а б а б е к о в Х. Н. Историческая литература 60 – 70-х гг. Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Ташкент, 1977. – 20 с; Шу муаллиф. К этимологии топонима «Коканд» // Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана в XV – XIX вв. – Ташкент: Фан, 1987. – С.98 – 104; Шу муаллиф. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII – XIX вв.). – Ташкент: Фан, 1990. – 118 с; Шу муаллиф. Қўқон тарихи. – Ташкент: Фан, 1996.

⁴²⁵ Б е к м а х а н о в Р.К. К истории взаимоотношений казахов со среднеазиатскими ханствами // Большевик Казахстана. 1947. №5. – С.5 – 10; Шу муаллиф. Казахстан в 20 – 40-годы XIX века. – Алма-ата: Госиздат, 1947. – 390 с; Шу муаллиф. Очерки истории Казахстана XIX в. – Алма-ата: Мектеп, 1966. – 191 с.

⁴²⁶ Г у б а е в а С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. по данным топонимии. – Ташкент: Фан, 1983. – 104 с; Шу муаллиф. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XXV: этно-культурные процессы. – Ташкент: Фан, 1991 – 130 с.

⁴²⁷ Д ж у в а н м а р д и е в А.Х. К земельно-водным отношениям в Фергане в XVI – XIX вв. Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 1963. – 17 с.

⁴²⁸ К у т л у г о в М. Муҳаммад Содиқ Қашқарий. – Ташкент, 1968. – 56 б; Шу муаллиф. Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством // Китай и соседи в новое и новейшее время. – М.: Наука, 1982. – С.203 – 216; Шу муаллиф. Цинское завоевание Джунгарии и Восточного Туркестана в 1755 – 1759 гг. и освещение его в трудах местных кашгарских историков // Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана в XV – XIX вв. – Ташкент: Фан, 1987. – С.59 – 83; Шу муаллиф. Источник по истории Восточного Туркестана (по рукописному фонду ИВ АН РУз) // Исследования по уйгуроведению. Т.I. – Алматы, 2000. – С. 75 – 91.

⁴²⁹ М а д ж и Е.А. К истории феодального Ходжента // Материалы по истории таджиков и Таджикистана. – Сталинабад, 1945. – С.44 – 62; Шу муаллиф. Новый

источник по истории Коканда, Кашгара и Бухари // Известия АН Тадж. ССР. ООН. 1958. Вып. I. – С.35 – 42.

⁴³⁰ Мухторов А.А. Дилшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX – начале XX в. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 372 с; Шу муаллиф. О некоторых неизвестных источниках по истории Средней Азии XIX в // ИАН Тадж. ССР. ООН, 1956. Вып.8. – С.97 – 101; Шу муаллиф. Очерки из истории Ура-Тюбинского владения во второй половине XIX в. Афтореф. дис... канд. ист. наук. – Сталинабад, 1955. – 18 с; Шу муаллиф. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. – Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР, 1964. – 186 с; Шу муаллиф. Из истории народных движений в Средней Азии. – Душанбе: Ирфон, 1988. – 56 с.

⁴³¹ Полякова Е.А. Некоторые проявления демократических тенденций в персоязычных исторических источниках XI в // Общественные науки в Узбекистане. 1982. №11. – С.45 – 49; Ее же. Об этикетности и реалистичности в хрониках Рашид ад-Дина и Джувайни // Общественные науки в Узбекистане. 1979. №10. – С.53 – 55; Ее же. Некоторые черты социально-политических воззрений в персоязычных хрониках XI – начала XIV в // Социально-утопические идеи в Средней Азии. – Ташкент, 1983. – С.42 – 53.

⁴³² Содиков Х.С. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX века. Автореф. дисс... докт. ист. наук. – Ташкент, 1994.

⁴³³ Хуршут Э. «Мунтахаб ут-таворих» – важный источник по истории Средней Азии и сопредельных стран // Общественные науки в Узбекистане. 1984. №7; Шу муаллиф. Ҳақимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. – Ташкент: Фан, 1987; Шу муаллиф. «Мунтахаб ат-таварих» как источник по истории Средней Азии и сопредельных стран XVIII – XIX вв // Общественные науки в Узбекистане. 1984. №7. – С.36 – 42; Шу муаллиф. Изучение среднеазиатских источников XVI – XIX веков: значение, состояние, проблемы // Общественные науки в Узбекистане. 1989. №2. – С.49 – 53.

⁴³⁴ Тагирджанов А.Т. Описание таджикских и персидских рукописей восточного отдела библиотеки ЛГУ. Т.1. История, биография, география. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1962.

⁴³⁵ Султанов Т.И. Памятники исторической литературы Средней Азии и Восточного Туркестана XV – XIX вв. Проблемы генезиса и функционирования. Афтореф. дис... канд. ист. наук. – Л., 1988. – 32 с.

⁴³⁶ Троицкая А.Л. Каталог архива кокандских ханов XIX в. – М.: Наука, 1968. – 582 с; Шу муаллиф. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. – М., 1969. – 155 с.

⁴³⁷ Сагдиев А. Историческая наука в Туркистане во 2-ой половине XIX в. Афтореф. дис... канд. ист. наук. – Ташкент, 1955. – 19 с.

⁴³⁸ Бейсембиев Т.К. «Тарихи Шахрухи» – как исторический источник. – Алма-Ата, 1987. – 200 с; Шу муаллиф. Духовенство в политической жизни кокандского ханства в XVIII – XIX вв. по некоторым сочинениям кокандской историографии // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем Востоке в период феодализма. – М., 1985. – 213 с; Шу муаллиф. Легенда о происхождении

коканских ханов как источник идеологии в Средней Азии: на материалах сочинений коканской историографии // *Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI – XVIII вв.* – Алма-Ата, 1989. – 192 с; Шу муаллиф. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник. Автореф. дис... канд. ист. наук. – Ташкент, 1983. – 22 с; Шу муаллиф. «Тарихи Шахрухи» о Восточном Туркестане // *Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана в XV – XIX вв.* – Ташкент, 1987. – С.162 – 174; Шу муаллиф. «Farghana's Contacts with India in the 18th and 19th Centuries (According to the Khokhand Chronicles)». *India and Central Asia: Commerce and Culture, 1500 – 1800.* S.C.Levi (ed.). – New Delhi, 2007. – P. 260 – 274; Шу муаллиф. *Life of Alimqul. A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia.* – London, 2003; Шу муаллиф. «Farghana's Contacts with India in the 18th and 19th Centuries (According to the Khokhand Chronicles)» // *India and Central Asia: Commerce and Culture, 1500 – 1800.* S.C.Levi (ed.). – New Delhi, 2007. – P.260 – 274; Шу муаллиф. Среднеазиатский (чагатайский) турки и его роль в культурной истории Евразии (взгляд историка) // *Shygys.* №1. 2004. – С.53 – 64; Шу муаллиф. Возрождение чагатайской государственной идеи в Мовараннахре (конец XVIII – начало XIX в.) // *Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дагши Кипчака.* – Алматы. 2004. – С.97 – 114. Шу муаллиф. Высшая администрация Ташкента и юга Казахстана в период Кокандского ханства: 1809 – 1865 // *Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дагши Кипчака в XIII – XVIII вв. Материалы Международного круглого стола.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – С.291 – 313. Яна қаранг: Newby L.I. *The Empire and the Khanate: A political history of Qing relations with Khoqand (1760 – 1860).* – Leiden, 2005.

⁴³⁹ С ан д ку л о в Т. Очерки по историографии Средней Азии. – Ташкент. 1993.

⁴⁴⁰ Шу муаллифининг ишлари тавсифига қаранг; Гу л о м о в Х.Г. История дипломатических отношений государств Средней Азии с Россией (XVIII – первая половина XIX вв.). Дисс. докт. ист. наук. – Ташкент, 2006. 84 – 85-бетлариди илмий ишлари рўйхати берилган.

⁴⁴¹ Ту р с у н о в Б. Қўқон хонлигида ҳарбий иш ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, аъзалари (XIX асрнинг 70-йилларигача). Тарих фан ном. дисс. – Тошкент, 2006. – 154 с.

⁴⁴² Б о б о м а т о в Т.М. Репрессивные органы как инструмент колониальной политики царской России в Туркестане (1865 – 1917 гг.). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, – 28 с.

⁴⁴³ А л и м о в а Н.И. Политика царской России в Туркестане в области национальной культуры (1867 – 1917 гг.). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 2004. – 22 с.

⁴⁴⁴ М а ҳ м у д о в Ш. Қўқон хонлигининг маъмурий-бошқарув тизими (1709 – 1876 йй.). Тарих фан. ном. дисс. – Тошкент, 2007. – 155 с.

⁴⁴⁵ П у г о в к и н а О.Г. История Туркестана в наследии Российской историографии середины XIX – начала XX века (политические и экономические аспекты). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 2004. – 30 с.

⁴⁴⁶ Ку л д а ш е в Ш. Политические, экономические и культурные связи между Кокандским ханством и Восточным Туркестаном (XVIII – середина XIX вв.). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 2009. – 30 с.

⁴⁴¹ Мадрохимов З. Қўқон хонлигида савдо муносабатлари. Тарих фан.номзоиди. дисс... автореф. – Тошкент, 2009. – 30 с.

⁴⁴² Муҳаммад Яҳёхон. Туркистон хонлари тарихи // Ватан. 1995. №28, 31, 35; Шу муаллиф. Бўри баковул экан // Ватан. 1995. №13, 14, 16, 20 – 23, 27.

⁴⁴⁹ Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. – Тошкент: Шарқ, 1995; Шу муаллиф. Хуфия қатламлар. – Тошкент: Маънавият, 1999; Шу муаллиф. Тарих ва адаб бўстони. – Тошкент: Маънавият, 2003. – 168; Шу муаллиф. Тарих уммони сирлари. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 239. Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. – Тошкент: Шарқ, 1995.

⁴⁵⁰ Сооданбеков С.С. Общественный и государственный строй Кокандского ханства. – Бишкек, 2000. – 144 с.

⁴⁵¹ Лунёв Ю.Ф. Государство и право узбекских ханств с XVI по XIX века. – М.: Аист, 2004. – 216 с.

⁴⁵² Terletsky N. Some Dates about the Earli Works of the Khugand Historiography // Manuskripta Orientalia. International journal for Oriental Manuskript Research. Vol.11. No1. – St.-Peterburg, March 2005. – P.3 – 19.

⁴⁵³ Skott C. Levi. The Fergana Valley at the Crossroads of world History: The Rise of Khoqand. 1709 – 1822 // Journal of Global History. 2007. Vol.2. №2.

⁴⁵⁴ Сооданбеков С.С. Общественный и государственный строй Кокандского ханства. – Бишкек, 2000. – 144 с; Лунёв Ю.Ф. Государство и право узбекских ханств с XVI по XIX века. – М.: Аист, 2004. – 216 с; Beysembiev T.K. Farghana's Contacts with India in the 18th and 19th Centuries (According to the Khokhand Chronicles) // India and Central Asia: Commerce and Culture, 1500 – 1800. S.C.Levi (ed.). – New Delhi, 2007. – P.260 – 274; Bregel Y. Khoqand Khanate // The Oxford Encyclopedia of the modern Islamic world. J.L.Esposito (ed.). Vol.2. Oxford, 1995. – P.430 – 431; Шу муаллиф. Bibliography of Islamic Central Asia. Part I – III. Indiana University Research Institute for inner Asian Studies Bloomington. – Indiana, 1995. Part I. – P.1 – 712; Part III. – P.1892 – 2049; Erkinov A. Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation: On the origins of a manuscript anthology of poems dedicated to the Kokand ruler Muhammad 'Alo Khan (1822 – 1842) (<http://www.nomadsed.de/calendar.html>); Шу муаллиф. Les copies des anthologies poetiques persan-chaghatay de la Bibliotheque nationale de France: contribution a l'etude des bayaz de l'Asie Centrale (XVe – XIXe s.) // Studia Iranica. 33/2 (2004). – P.221 – 242; Шу муаллиф. Les timourides, modules de legitimize et les recueils poetiques de Kokand. in: Ecrit et culture en Asie Centrale et dans le monde turko-iranien, XIVe – XIXe siecles // Writing and Culture in Central Asia and in the Turko-Iranian World, 14th – 19th Centuries. F.Richard, M.Szuppe (eds.) // Cahiers de Soudia Iranica). – Paris, 2008. – P.285 – 330; Шу муаллиф. Un temoin important du mecenat de Muhammad-'Ali khan, le manuscript Supplement persan 1446 de la BNF // Studia Iranica. 37, 2008. – P.129 – 138; Hewby L.J. The Empire and the khanate: A political history of Qing relations with Khoqand. – P.1760 – 1860. – Leiden, 2005; Kim Hondong. Holy War in China. The Muslim Rebellion and State in Chintst Central Asia. 1864 – 1877. – Stanford, 2004. – 295 p; Life of Alimqul. A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia // Edited and translated by Timur Beisembiev. – London, 2003. – 116 p; Muhammad Khakim-khan. Muntakhab al-tawarikh. Selected history. Vol.II. Y.Kawahara, K.Haneda (tts). – Tokio, 2006; Nalivkine V.P. Histoire du Khanat de Khokand / Trad.

A.Dozon. Paris, 1889; Newby L.I. The Empire and the Khanate: A political history of Qing relations with Khoqand. – P.1760 – 1860. – Leiden, 2005; Pierce Richard A. Russian Central Asia 1867 – 1917 // A Study in colonial rule. Berkeley; Los Angeles, 1960; Saray M. Rus isgali devrinda Osmanli devleti ile Turkistan hanliklari arasindeki siyasi munasabettler (1775 – 1875). – Ankara, 1994. – 74 s; Шу муаллиф. Rusiyanin Turk yurdlarina yayilmasi. – Istanbul, 1975. – 35 s; Skott C. Levi. The Fergana Valey at the Crossroads of world History: The Rise of Khogand. 1709 – 1822 // Journal of Global History. 2007. Vol.2. №2; Terletsky N. Some Dates about the Earli Works of the Khugand Historiography // Manuscripta Orientalia. International journal for Oriental Manuscript Research. St. Peterburg. Vol.11. No1. March 2005. – P.3 – 19; Tillet L. The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – North Carolina, 1969. – 217 s.

⁴⁵⁵ В а с и л ь в Д.В. О политике царского правительства в Русском Туркестане (К вопросу о «русификации») // Сборник русского исторического общества. Россия и Средняя Азия. Т.5. (153). – М.: Русская панорама, 2002. – С.58 – 71.

⁴⁵⁶ А б а ш и н С.Н. Общины в Туркестане в оценках и спорах администраторов начала 80-х годов XIX века (по материалам ЦГА Республики Узбекистан) // Сборник русского исторического общества. Россия и Средняя Азия. Т.5. (153). – М.: Русская панорама, 2002. – С.71 – 88.

⁴⁵⁷ Б р е ж н е в а С.Н. Проблема присоединения Средней Азии к России в отечественной историографии 1920 – 1950-х годов // Отечественная история. 2005. №1. – С.147 – 154.

⁴⁵⁸ Я к о в л е в А.И., П а н а р и н С.А. Противоречия реформ: опыт Аравии и Туркестана // Восток. 1991. №5. – С.104 – 120.

⁴⁵⁹ К о р н е е в В.В. Управление Туркестанским краем: реальность и «правовые мечтания» (60-е годы XIX – февраль 1917 года) // Вопросы истории. 2001. №7. – С.56 – 70.

⁴⁶⁰ Д у б и н и н а Н.И. Приамурский генарал-губернатор Н.И.Гродеков. – Хабаровск: Приамурские ведомости, 2001. – 352 с.

⁴⁶¹ В о х и д о в Ш.Х. Аваз Мухаммад Аттар Хуканди и его сочинение «Тарихи и Джахоннамайи» (Исследование, перевод, примечания). Автореф. дис... канд. ист. наук. – Ташкент, 1990; Шу муаллиф. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши (XIX аср – XX асрнинг бошлари). Тарих фан. докт. дис. – Тошкент, 1998. – 315 б.

⁴⁶² С а н г и р о в а Д. Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг «Тарихи Азийий» асари муҳим манба. Тарих фан. ном. дисс. – Тошкент, 1999. – 162 б.

⁴⁶³ С у л т о н о в Ў.А. Муҳаммад Солиҳхўжанинг «Тарихи жадиди Тошканд» асари муҳим тарихий манба сифатида (XIX аср). Тарих фан. ном. дисс. – Тошкент, 2007. – 173 б. Шу муаллифнинг бир қатор мақолалари ва монографияси ҳам ушбу мавзуга бағишланган. Қаранг: Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг «Тарихи жадиди Тошканд» асари (XIX аср) – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. – 262 б.

⁴⁶⁴ Мирза Аллим ибн Мирза Раҳим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин / Введение Ш.Воҳидова; перевод текста, примечания, ука-

затели и послесловия Салиджан Юлдашева // История Узбекистана в арабографических источниках. Том I. – Ташкент, 2007. – 254 с.

⁴⁶⁵ Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ут-таворих. Жилдҳои 1 ва 2. – Душанбе, 1984 – 1985; Мазкур манбаинг иккинчи жилди Японияда чоп этилди. Қаранг: M u h a m m a d K h a k i m - k h a n. Muntakhab al-tawarikh. Selected history. Vol.II. Y.Kawahara, K.Haneda (tlс). – Tokio, 2006. Мазкур асарнинг мангитлар ва минг сулоласи тарихига оид қисми ҳамда муаллифнинг эсдаликлари ушбу сатрлар муаллифи тарафидан ўзбек тилига таржима этилиб, кириш, изоҳлар ва кўрсаткичлар билан чоп этилган. Қаранг: Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 720 б.

⁴⁶⁶ Қаранг: Life of Alimqul. A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia // Edited and translated by Timur Beisembiev. – London, 2003. – 116 p.

⁴⁶⁷ Б е р т е л ь с Э.Э. Состояния работ по изучению истории таджикской литературы // Труды ИВ АН СССР, 1933. – С.87.

⁴⁶⁸ Г и р ш м а н М.М. Изучение диалектики общего и индивидуального в стиле // Теория литературных стилей: Современные аспекты изучения. – М.: Наука, 1982. – С.17.

⁴⁶⁹ П у ш к а р е в Л.Н. Методологическое значение классификации исторических источников в современной историографии // Источниковедческие разыскания. – Тбилиси: Мецниереба, 1985. – С.29.

⁴⁷⁰ М и х а й л о в А.В. Роман и стиль // Теория литературных стилей: Современные аспекты изучения. – М.: Наука, 1982. – С.163.

⁴⁷¹ К и к н а д з е Р.Р. О связи терминологических разысканий с интерпретацией источников // Источниковедческие разыскания. – Тбилиси: Мецниереба, 1985. – С.113; Ш м е л е в Л.С. Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины (к вопросу их задачах и роли в творческом исследовании) // Вспомогательные исторические дисциплины. Т.ХІІІ. – Л., 1982. – С.18 – 42.

⁴⁷² С у л т о н о в Т.И. Памятники исторической литературы Средней Азии и Восточного Туркестана XV – XIX вв. Проблемы генезиса и функционирования. Автореф. дисс... докт. ист. наук. – Л., 1988. – С.5.

⁴⁷³ Қўп ҳолатларда ҳукмрон доиралар муайян шахс ва унинг оиласи, сулола-сининг ҳукмронлигини қонунийлаштириш (легитимизацияси) учун муаррихлар хизматидан кенг фойдаланганлар. Расмий тарих(чи)ларнинг барчаси шу мақсадлар учун ёзилгани маълум. Муфассал қаранг: Анке Фон К ю г е л ь г е н. Легитимация Среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII – XIX вв.). – Алматы, 2004.

⁴⁷⁴ Д о н д у а В.Д. Обнаружение скрытой тенденциозности источника // Источниковедческие разыскания. – Тбилиси: Мецниереба, 1988. – С.5.

⁴⁷⁵ Қаранг: К л ю ч е в с к и й В.О. И.С.Лурье о так называемой «презумпция невиновности источника» // Источниковедческие разыскания. – Тбилиси: Мецниереба, 1982. – С.411.

⁴⁷⁶ Ўша жойда. – Б.412.

⁴⁷⁷ П р о н ш т е й н А.П. Проблемы предварительной исторической критики источников в трудах В.О.Ключевского // Источниковедческие разыскания. – Тбилиси: Мецниереба, 1982. – С.71.

⁴⁷⁸ Ando Shiro. Die timuridische Historiographie II «Saraf al-Din 'Ali Yazdi» // *Studia Iranica* 24. – Paris, 1995. – P.219 – 247.

⁴⁷⁹ Hardy P. *Historians of medieval India – Studies in Indo-Muslim historical writing.* – London, 1960; Шу муаллиф. *The Oratio Recta of Barani's Ta'rikh-i-Firuz Shah!* – Fact or Fiction? // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies.* T.20 (1957). – P.315 – 321.

⁴⁸⁰ Calasso Giovanna. Universal history, local history, national history – recent theoretical and methodological contributions on Islamic historiography // B. Scarcia Amoretti (ed.). *The east and the meaning of history.* – Rome, 1994. – P.199 – 218.

⁴⁸¹ Lambton Ann K.S. *Islamic political thought // Theory and Practice in Medieval Persian Government.* – London, 1980. – P.404 – 424; Шу муаллиф. *Justice in the medieval Persian theory of kingship // Theory and Practice in Medieval Persian Government.* – London, 1980. No.4. – P.91 – 119; Шу муаллиф. *Persian local histories: The tradition behind them and the assumptions of their authors // Yad-Nama in memoria di Alessandro Bausani.* T.1. «Islamistica», a cura di B. Scarcia Amoretti e Lucia Rostagno. – Roma, 1991. – P.227 – 238; Шу муаллиф. *Quis custodiet custodes – Some reflections on the Persian theory of government // Studia Islamica V (1956).* – P.125 – 148; *Studia Islamica VI (1957) // Theory and practice in medieval Persian government.* – London, 1980. – P.125 – 146; Шу муаллиф. *State and government in medieval Islam – An introduction to the study of Islamic political theory: The jurists.* – Oxford, 1981. Reprint, 1985.

⁴⁸² Spuler Bertold. *Die historische und geographische Literatur in persischer Sprache // Handbuch der Orientalistik 1. Abt.4. Bd.2. Abschnitt.* – Leiden; Köln, 1968. – S.100 – 167.

⁴⁸³ Teuer F. *Quellenstudien zur neueren Geschichte der Chanate // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* 38. (1884). – P.235 – 381.

⁴⁸⁴ Paul Jürgen. *Muhammad Parsa: Sendschreiben tiber das Gottesgedenken mit vernehmlicher Stimme // Muslim culture in Russia and Central Asia // Arabic, Persian and Turkic manuscripts (15th – 19th centuries), ed. by A. von Kugelgen, Asirbek Muminov, Michael Kemper.* T.3. – Berlin, 2000. – S.5 – 41; Шу муаллиф. *Scheiche und Herrscher im Khanat Sagatay // Der Islam* 67. (1990). – S.278 – 321.

⁴⁸⁵ Анке Фон Кюгельген. *Легитимация Среднеазиатской династии мангытов в произведениях их историков (XVIII – XIX вв.).* – Алматы, 2004.

⁴⁸⁶ Meisami Julie Scott. *Dynastic history and ideals of kingship in Bayhaqi's Tarikh-i Mas'udi // Edebiyat.* 3/1989. P.57 – 77; Шу муаллиф. *Persian historiography to the end of the twelfth century.* – Edinburgh, 1999; Meisami Julie Scott. *Tarif Khalidi. Arabic historical thought in the classical period (book review) // Journal of the American Oriental Society.* 116/2 (1996). – P.309 – 313.

⁴⁸⁷ Meisami Julie Scott. *Persian historiography to the end of the twelfth century.* – Edinburgh, 1999. – P.293.

⁴⁸⁸ Анке Фон Кюгельген. *Легитимация власти мангытов в произведениях их историков.* – С.24.

⁴⁸⁹ Weber Max. *Wirtschaft und Gesellschaft – Grundriss der verstehenden Soziologie, fu'nfte, rev. Auflage, besorgt v. Johannes Winckelmann, Studienausgabe.* – Tubingen, 1980. – P.28.

⁴⁹⁰ Ўша жойда. – Б.124 – 148.

⁴⁹¹ Анке Фон Кюгельген. Легитимация власти мангытов в произведениях их историков. – С.54 – 56.

⁴⁹² Зи ҳижри дар он рӯзи ҳайраткада,
Ҳазору дусад буд ҳам шонздаҳ,
Ҳама салхи рабъи ал-охир,
Явм ал-аҳад дода равон танир.

⁴⁹³ Қ а ю м о в А.П. Қўқон адабий муҳити. – Б.64 – 67.

⁴⁹⁴ С т о р и Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях. Ч.3. – М.: Наука, 1972. – С.1187.

⁴⁹⁵ Бу асар ҳақида қар.: Ҳ о т и ф и й А б д у л л о ҳ. Темурнома. Қўлзма. Россия ФА ШИ Санкт-Петербург бўлими, N В 143; Тарихи адабиёти тожик. Асрҳои XVI – ибтидои асри XX. – Душанбе, 1988. – С.16 – 20.

⁴⁹⁶ Қаранг: Р о м о д и н В. Новый источник по истории Кокандского ханства // Проблемы востоковедения. 1959. №3. – С.110 – 113; Қ а ю м о в А.П. Қўқон адабий муҳити. – Б.14; С т о р и Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях. Ч.3. – М.: Наука, 1972. – С.1188 – 1189; М и к л у х о - М а к л а й Н.Д. Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения. Вып. III. – М.-Л., 1450; В а х и д о в Ш. Сочинение Фазли Фарғони «Умарнома» // Адабий мерос. 1991. №3. – С.28 – 32.

⁴⁹⁷ Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Али ат-Тақий, ал-Жаввод Бағдодда милодий 835 йили вафот этган. Тўққизинчи имом.

⁴⁹⁸ Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ан-Нақий ал-Ҳодий. 868 йили Самарада оламдан ўтган. Ўнинчи имом.

⁴⁹⁹ Абулҳасан Али ибн Мусо ар-Ризо. Тус яқинидаги Санобод қишлоғида 818 йили ўлган. Саккизинчи имом.

⁵⁰⁰ Абу Иброҳим (Абулҳасан) Мусо ибн Жаъфари Содиқ. Мадинада 732 йили вафот этган. Еттинчи имом.

⁵⁰¹ Абу Абдуллоҳ Жаъфар ибн Муҳаммад ас-Содиқ. Мадинада 755 йили ўлган. Олтинчи имомлардан.

⁵⁰² Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Али ал-Боқир. Мадина шаҳрида 732 йили вафот этди. Бешинчи имом.

⁵⁰³ Абу Муҳаммадали ибн ал-Ҳусайн ас-Сажжод. 713 йили Мадинада вафот этган.

⁵⁰⁴ Саййид уш-шаҳид Абу Муҳаммад ал-Ҳасан. Учинчи имом. Абу Абдуллоҳ ал-Ҳусайн ибн Али аш-Шаҳид назарда тутилмоқда. Карбалода 680 йили 10 сентябрда ҳалок бўлган.

⁵⁰⁵ Қаранг: Ислоҳ энциклопедияси. Янги серия. – Лейден-Лондон, 4, 907; М е д л и н В. Хўжа. Ислоҳ энциклопедияси. Янги серия. – Лейден-Лондон, 5. – Б. 25 – 27 (инглиз тилида); Ислам. Энциклопедический словарь. – М.-Л., 1991. – С. 280.

⁵⁰⁶ М у х т а р о в А. Дильшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX – начала XX в. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 372 с.

⁵⁰⁷ Қ о д и р о в а М. Дилшод. – Тошкент: Фаъ, 1971.

⁵⁰⁸ М у х т а р о в А. Дильшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX – начала XX в. – С.48.

- ⁵⁰⁹ Ўша жойда. – Б.191 – 204.
- ⁵¹⁰ Д и л ш о д. Тарихи муҳожирон. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.17, 73 – 84.
- ⁵¹¹ Ушбу шоир ва шоирларнинг баъзилари ҳақида муфассал маълумот академик А.Мухторовнинг асаридида келтирилган. Булар Маҳжуб, Маҳзаний, Мунтазир, Мажзуб, Гулханий, Меҳданий, Туробий, Баҳорий, Низомий, Сабуқий, Садоний, Девона қори (Андалиб ёки Мутриб), Фидоия, Маҳинбону, Ҳофиза отун, Увайсий ҳамда Ҳратепа шоирлари Шаҳдий, Зуфархон, Саидабону ва бошқалар (қар.: М у х т а р о в А. Дильшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX – начала XX в. – С.95 – 112).
- ⁵¹² М у х т а р о в А. Дильшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX – начала XX в. – С.29; «ТМ». 49^б.
- ⁵¹³ Қ а ю м о в А.П. Қўқон адабий муҳити. – Б.242 – 249; И б р о ҳ и м о в а Э. 1960. №6; Ўзбек шоирлари баёни. – Тошкент: Фан, 1993. – Б.11 – 14.
- ⁵¹⁴ Қ а ю м о в А.П. Қўқон адабий муҳити. – Б.314 – 321.
- ⁵¹⁵ Қаранг: Х у р ш у т Э. «Мунтахаб ат-таворих» – важный источник по истории Средней Азии и сопредельных стран // Общественные науки в Узбекистане (ОНУ). 1984. №7; Шу муаллиф. «Мунтахаб ат-таворих» как источник по истории Средней Азии и сопредельных стран XVIII – XIX вв // ОНУ. 1984. №7. – С.36 – 42; Шу муаллиф. Ҳақимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. – Тошкент: Фан, 1987. – 48 б; Шу муаллиф. «Мунтахаб ат-таворих» и его списки // ОНУ. 1987. – №5. – С.41 – 47; Шу муаллиф. «Мунтахаб ат-таворих» и его источники // ОНУ. 1987. №11 – 12. – С.39–44; Шу муаллиф. Изучение среднеазиатских источников XVI – XIX веков: значение, состояние, проблемы // ОНУ. 1989. №2. – С.49 – 53 ва б.
- ⁵¹⁶ ЎзР ФА ШИ даги нусхалар тавсифи: СВР (История). – С.195 – 198. Қолган нусхалари тавсифи: Х у р ш у т Э. «Мунтахаб ат-таворих» и его списки // ОНУ. 1987. №5. – С.41 – 47.
- ⁵¹⁷ Унинг нусхаси ЎзР ФА ШИ да сақланади: № 594. СВР (История). – С.197 – 198. Қисқартirilган наشري: Ҳ а к и м х о н. Хотиралар. – Тошкент: Фан, 1964; М у х а м м а д Х а к и м х а н. Мунтахаб ат-таворих / Пер. с персидского Э.Хуршута // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X – XIX вв. – Ташкент: Фан, 1988. – С.276 – 295; Извлечения из «Мунтахаб ат-таворих» (узбекская редакция М.Кутлугова) // Ўша жойда. – Б.295 – 310.
- ⁵¹⁸ Хуршут Э. «Мунтахаб ат-таворих» и его списки. – С.42 – 43.
- ⁵¹⁹ М у х а м м а д Х а к и м х о н. Мунтахаб ат-таворих (Ба чоп ҳозиркунада, муаллифи муқаддима ва таълиқот А.Мухторов). Жилдҳои 1 ва 2. – Душанбе, 1983, 1985.
- ⁵²⁰ Қаранг: M u h a m m a d K h a k i m - k h a n. Muntakhab al-tawarikh. Selected history. Vol.II. Y.Kawahara, K.Haneda (tis). – Tokio, 2006.
- ⁵²¹ Х у р ш у т Э. «Мунтахаб ат-таворих» и его источники // ОНУ. 1987. №11 –12. – С.41.
- ⁵²² Иқтибос Э.Хуршутнинг “Ҳақимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари” (Тошкент: Фан, 1987. – Б.8.) асаридан олинди.
- ⁵²³ Улар буни эшонзода Ҳақимхон тўранинг кароматига йўйишган, аммо муаллиф бу қабиларни бидъат деб билгани учун гапни очиқ айтгиси келмапти.
- ⁵²⁴ Х у р ш у т Э. Ҳақимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. – Б.14.

- ⁵²⁵ Ўша жойда. – Б.19.
- ⁵²⁶ Ўша жойда.
- ⁵²⁷ Ўша жойда.
- ⁵²⁸ Ҳаж мавсумида давлат рухсати билан иштирок этиш ижозатномася.
- ⁵²⁹ Ўша жойда. – Б.45.
- ⁵³⁰ Муфассал қаранг: М у ҳ а м м а д Ҳ а к и м х о н. Мунтахаб ат-таворих / Форс-тожик тилидан таржимон, кириш ва изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов. Кўрсаткичлар тузувчилари Д.Сангирова, Ш.Юнусов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 720 б.
- ⁵³¹ Ўша жойда. – Б.311.
- ⁵³² СВР. I. – С.89 – 90; Яна қар.: С т о р и Ч.А.Персидская литература. Т.III. – С.1056.
- ⁵³³ Н а б и е в Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худаярхана). – С.10.
- ⁵³⁴ В а л и д о в А.З. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. – Петроград, 1915. Т.XXII. С.86 – 109; С т о р и Ч.А. Персидская литература. Т.III. – С.1199.
- ⁵³⁵ Ў р и н б о е в А. Неизвестная рукопись по истории Кокандского ханства // Известия АН УзССР. 1957. №3. – С.33 – 38.
- ⁵³⁶ Н а б и е в Р.Н. Из истории Кокандского ханства (Феодалное хозяйство Худаярхана). – С.9 – 10.
- ⁵³⁷ Ў р и н б о е в А. Неизвестная рукопись по истории Кокандского ханства. – С.34.
- ⁵³⁸ Авазмухаммад Аттор Хўқандий. Тарихи жаҳоннамои. Қўлёзма ЎзР ФА III. №9455, 200^а.
- ⁵³⁹ У ва унинг авлодлари ҳақида қаранг: Мийан Фадли Аҳмад // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып.4. – М.: Восточная литература, 2003. – С.49 – 51.
- ⁵⁴⁰ Муфассал қаранг: Солиҳбек додхоҳ / Тузувчилар: О.Бўриев, Н.Убайдуллабек ўғли. – Тошкент: Фан, 2006. – 104 б.
- ⁵⁴¹ Қаранг: М у х т о р о в А. О некоторых неизвестных источниках по истории Средней Азии XIX в // ИАН Тадж. ССР. ООИ, 1956. – С.8, 97 – 101; М а д ж и Е.А. Новый источник по истории Коканда, Кашгара и Бухары // ИАН АН ТаджССР. ООИ. Вып. I. 1958. – С.35 – 42.
- ⁵⁴² Ў р и н б о е в А. Неизвестная рукопись по истории Кокандского ханства. – С.33.
- ⁵⁴³ В а х и д о в Ш.Х. Источники использованные Аваз Мухаммад Аттаром в сочинении «Тухфат ат-таворихи хони» (Тарихи джаҳоннамои) // Адабий мерос. 1989. №4. – С.31 – 36.
- ⁵⁴⁴ М и к л у х о - М а к л а й Н.Д. Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения. Вып. III. – М.-Л., 1975. – С.54.
- ⁵⁴⁵ В а х и д о в Ш.Х. Источники использованные Аваз Мухаммад Аттаром в сочинении «Тухфат ат-таворихи хони» (Тарихи джаҳоннамои) // Адабий мерос. 1989. №4. – Б.32.

- ⁵⁴⁶ Бейсембиев Т.К. «Тарихи Шахрухи» – как исторический источник. – Алма-Ата, 1987. – С.29.
- ⁵⁴⁷ Воҳидов Ш. (Рец.) Бейсембиев Т.К. «Тарихи шахрухи» – как исторический источник. – Алма-Ата, 1987 // ОНУ. 1988. №1. – С.43.
- ⁵⁴⁸ Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худаярхана). – С.11 – 12.
- ⁵⁴⁹ Қаямов А. Қўқон адабий муҳити. – Б.332 – 345.
- ⁵⁵⁰ Мирза Алим ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин (Генеология султанов и история хаканов) / Перевод, примечания и указатели С.Юлдашева. Введение, научный редактор Ш.Воҳидов // Историю Узбекистана в арабиграфических источниках. Т.1. – Ташкент, 2007. – 256 с.
- ⁵⁵¹ Қар.: Хаджибаев А. Умидий. – Ташкент: Фан, 1974. – Б.1.
- ⁵⁵² Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. – Тошкент: Фан, 1983. – Б.7.
- ⁵⁵³ Ўша жойда. – Б.9.
- ⁵⁵⁴ Муфассал қаранг: Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг «Тарихи жадидан Тошканд» асари. – Тошкент: O'zbekiston, 2007. – Б.13 – 27.
- ⁵⁵⁵ Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. – Б.10.
- ⁵⁵⁶ Собрание восточных рукописей. Т. VI. – Тошкент: Фан, 1963. – С.34 – 36.
- ⁵⁵⁷ Ўша жойда. 1963. – С.34 – 36.
- ⁵⁵⁸ Соколов Ю.А. Ташкент, Ташкентцы и Россия. – Тошкент: Фан, 1966. – 190 с.
- ⁵⁵⁹ Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (Феодалное хозяйство Худаярхана). – Ташкент: Фан, 1973.
- ⁵⁶⁰ Қаранг: Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг «Тарихи жадидан Тошканд» асари. – Тошкент: O'zbekiston, 2007. – 262 б; Шу муаллиф: Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг «Тарихи жадидан Тошканд» асари. Тарих фан.ном. дисс. – Тошкент, 2007. – 220 б.
- ⁵⁶¹ Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. – Б.11.
- ⁵⁶² Қаранг: Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария. – Б.7 – 11.
- ⁵⁶³ Бу қўзғолон ҳақида муфассал қаранг: Набиев Р.Н. Ташкентское восстание 1847 года и её социально-экономические предпосылки. – Ташкент: Фан, 1966. – 80 с.
- ⁵⁶⁴ Алиқули амирлашкар ҳақида муфассал қар.: Муҳаммад Юнусжон Тойнб. Тарихи Алиқули амирлашкар // Шарқ юлдузи. 1996. №1 – 2. Яна қаралсин: Илҳомов З.А. Алиқули амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий ҳаётида тутган ўрни. Тарих фан.ном. дисс. – Тошкент, 2004. – 126 б.
- ⁵⁶⁵ Одилов А. Бухоро амирлигида XIX асрнинг 60-йилларида озодлик ҳаракати тарихи // Илмий гўплам. – Тошкент, 1995. – Б.96 – 98; Шу муаллиф. Абдумалик Тўра бошчилигидаги халқ озодлик ҳаракати тарихидан // ЎзМУ хабарлари. 2002. №2; Шу муаллиф. Озодлик фидойиси // Тафаккур. 2001. №2; Шу муаллиф. Бухоро амирлигида миллий-озодлик ҳаракатлари тарихи (Абдумалик

Тўра бошчилигидаги халқ озодлик ҳаракати мисолида). Тарих фан. ном. дисс. автореф. – Тошкент, 2003.

⁵⁶⁶ Маълумотлар Ҳ.Бобобековнинг «Қўқон тарихи» асаридан олинди. Яна қаранг: Маориф ва ўқитувчи. 1927. №9 – 10. – Б.60 – 61.

⁵⁶⁷ Адабий мерос. – Тошкент, 1973. – Б.186 – 188.

⁵⁶⁸ Н а б и е в Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – С.15.

⁵⁶⁹ М у л л о М у ҳ а м м а д Ю н у с Т о и б. Тарихи Алимқули Амирлашкар // Қўлёзма. Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинаси, №121136. – Б. 125-126.

⁵⁷⁰ М у ҳ а м м а д С о л и ҳ х ў ж а Т о ш к а н д и й. Тарихи жадидаи Тошканд // Қўлёзма Ўз ФА Шарқшунослик институти хазинаси II жилд, 11073. Илова – Б. 6-7.

⁵⁷¹ Муфассал қар.: И л ё с О х у н д. Ё қ у б б е к Бадавлатнинг охириги кунлари // Қўлёзма ЎзФА Шарқшунослик институти Ҳ. Сулаймонов фонди. № 417. – 45 в.

⁵⁷² Иқон муҳорабаси ҳақида қаранг: Последние годы ханства Кокандского. // ТС. Т.433. – С. 21-27.

⁵⁷³ С т о р и Ч. А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях, часть 3. – Москва: Наука, 1972. – С. 111, 119.

⁵⁷⁴ Тухфай Тоиб. 26^а вар.

⁵⁷⁵ Тухфай Тоиб. 47^а.

⁵⁷⁶ Мазкур китобнинг тўрт нусхаси Ўз ФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида сақланадан (№№ 247, 5751, 5752, 9551).

⁵⁷⁷ Ибратнинг таржimai ҳолига муфассал қар.: И б р а т И с ҳ о қ х о н Ж у н а й д у л л о ў г л и. Фарғона тарихи. – Тошкент: Камалак 1991. – Б.268.

ИЛОВА. ҚҶҚОН ТАРИХЧИЛАРИ ВА УЛАРНИНГ АСАРЛАРИ

308

т/р	Асар номи	Муаллифи	Ёзилган йили	Тили	Жанри	Сақланиш жойи	Котиб, кўчирилган йили	Хати	Ҳажми	Изоҳлар
1	Амирнома	Акмал – Шер Мухаммад Хўқандий	1801-1802 йилдан кейин	ф-т.	наср	Тошкент ЎзР ФА ШИ	Автограф	настайлик	133 вар.	
2	Умарнома	Фазлий Фарғоний	1822	ф-т.	назм	СПб., С/2467	Автограф	настайлик	158 вар.	Охири йўқ
3	Шоҳномаи нусратпаём	Мирзо Қаландар Мушриф	1823	ф-т.	наср	СПб., С/471 Душанбе, 10088	Автограф	настайлик	149 вар. 132 вар.	
4	Тарихи муҳожирон	Дилшод Барно	1820 йилдан кейин	ф-т./ў	наср	Душанбе, Тошкент, ЎзР ФА ШИ №1207	Автограф	настайлик		
5	Воқиоти Мухаммад Али	Увайсий	1843/1844	ў	назм	Тошкент, ЎзР ФА ШИ 1837/111	Мухаммад-юнусхон, 1859	настайлик	7 вар.	Охири йўқ
6	Шоҳномаи Девона	Мутриб	1842/1843	ў	назм	Тошкент, ЎзР ФА ШИ		настайлик	29 вар.	Охири йўқ

Шоҳмон Воҳидов

	Мутриб					596/П, СПб., Т/2412				
7	Шоҳномаи Девона Андалиб	Андалиб	1842/1843	ў	назм	Тошкент, ЎзР ФА ШИ 596/П № 696	?	настайлик	22 вар.	
8	Мунтахабат-таворих	Мухаммад Ҳақимхон	1844	ф-т.	наср	СПб., Тошкент (ЎзР ФА ШИ 592, 593, 595, 596/1, 9973/IV, 1560, 594), Душанбе	Мухаммад Амин (Душанбе)	настайлик	732 вар.	
9	Жангномаи Худоёрхон	Мулло Шавқий/Шамсий	1853	ў	назм	Тошкент, № 599/1, 1762	1916 – 1910 йиллари кўчирилган	настайлик	27 вар. 53 вар.	
10	Зафарномаи Худоёрхон	Абдулғаффорбой Мунши	1853/1854	ф-т.	назм	Тошкент, ЎзР ФА ШИ №598, 1573, 599/П, 1636.	Автограф	настайлик	65 вар. 27 вар. 23 вар. 35 вар.	
11	Таворихи манзума	Имом Али қори Қундузи	1857	ф-т.	назм	Тошкент, Душанбе, СПб.,				

Қўқон хонлигида тарихнамалар

309

12	Хулосат ал-аҳвол	Абу Убайдуллоҳ Муҳаммад	1864	ф-т.	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ 2084	Автограф	насталиқ	198 вар.	
13	Тарихи Шавқий	Мулло Шавқий/Шамсий	1874	ф-т.	наср					топилмаган
14	Жоми ал-ҳаводис	Мулло Шавқий/Шамсий		ў	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ-3, 1872/II		насталиқ	82 вар.	
15	Фаройиби сипоҳ	Тоғжир	1864-1865	ф-т.	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ 5409	Автограф	насталиқ	38 вар.	
16	Амирлашкар жанг-номаси	Бекназар	1865	ў	назм	Тошкент, ЎзР ФА ШИ №1925/IV	Муҳаммад Ниёз охунд, 1878	насталиқ	27 вар.	
17	Тарих-и жаҳоннамойи	Авазмухаммад Аттор	1868-1869	ф-т.	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ №9455?	автограф	насталиқ	440 вар. 835	

Шодмон Воҳидов

		Хўқандий				(II жилд). СПб., № С/439 (I жилд)			вар.	
18	Миротифтуҳ	Тўрахўжа ибн Зиёвуддин хўжа Андижоний	1871/1872	ф-т.	наср					топилмаган
19	Тухфат ат-таворихи хони	Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий	1872	ф-т.	наср	СПб., № 440	автограф	насталиқ	360 вар.	охирини ўқ
20	Тазкираин султоний	Абдулвосё Манзур	1871	ф-т.	назм	Тошкент, ЎзР ФА ШИ 692	автограф	насталиқ	123 вар. илова 20 вар.	
21	Тарихи Шоҳрухий (Ибрат ал-хавоқин)	Ниёз Муҳаммад Хўқандий	1876, 1895-1896, 1871-1872	ф-т./ў	наср/ назм	Тошкент, ЎзР ФА ШИ 1787, 4463, З.У.Чориев шахсий кутубхонаси		насталиқ	252+1 вар. 412+2 вар. 126 вар.	
22	Ғарибнома ва тарихи	Мулло Холбек ибн	1880	ў	наср/ назм	Тошкент ЎзР ФА ШИ	автограф	насталиқ	75 вар	

Курон ҳолатида тарихнамалар

	Алиқули амирлашкар	Муҳаммад Мусо Андижоний				№ 596/II						
23	Осиё тарихи (Фаргона тарихи)	Маҳзун Зиёуддин Хўқандий	1881	ф-т.	наср	Истанбул Холис афанди кутубхона-си. №3776	автограф	настаъ-лиқ	1696 вар. (400 бет.)	Холис афанди кутуб-хона-сида Туркия		
24	Мактубчаи хон	Муҳаммад Умар Умидий	1885	ў	наср	СПб., № С/575 Тошкент ЎзР ФА ШИ №1902/V	Мулло Низомуд-дин	настаъ-лиқ	26+3			
25	Ҳадиқат ал-анвор	Муҳаммад Юнусжон Тоиб	1887	ф-т.	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ 596/III	Бобохўжа ибн Мир Убайдуллоҳ	настаъ-лиқ	11 вар.	охири йўқ		
26	Тарих-и жадидаи Тошканд	Муҳаммад Солиххўжа Тошкандий	1863 – 1888	ф-т.	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ №7791,11072,11073,5732	Автограф, Набира-хўжа, Абдуллоҳ Носиров	настаъ-лиқ	1040 вар.			
27	Анжум ат-таворих	Ибн Яминбек Муҳаммад-	1318/1900-1901	ф-т.	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ №11366	А.Муродов автограф-дан	настаъ-лиқ	150 вар.	Итмо-мига етмаган		

		амин Худоёров					кўчирган			
28	Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин	Мирзо Олим ибн Мирзо Раҳим Тошканди	1901-1902	ў/ф-т.	наср/назм	Тошкент, ЎзР ФА ШИ № 1314/L, 3753/L,9841, 7515, 12922/L	автограф	настаъ-лиқ	177 вар. 179 вар. 25 вар. 224 вар. 20 вар.	
29	Тарихи Азизий	Муҳаммад Азиз ибн Муҳаммад Ризо Марғилонн	1903-1905	ў	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ № 11108	автограф	сулс	219 вар.	
30	Тарихи Алиқули амирлашкар	Муҳаммад Юнусжон Тоиб 1830/1905	1900 йилдан кейин	ў	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ № 12136	автограф	настаъ-лиқ	185 б.	
31	Тухфаи Тоиб	Муҳаммад Юнусжон Тоиб 1830/1905	1903 – 1905	ф-т/а	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ 4243/II	автограф	насх	50 вар.	
32	Мукаммали тарихи Фаргона	Муҳаммад Фозилбек		ў	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ №09/648,	автограф	настаъ-лиқ	133 б.	ЎзР ФА Асосий кутуб-

33	Хулосат ат-таворих	Маҳмуд Ҳаким Шоди Муҳаммад ўғли Яйпоний	1914	ў	наср	5971 Қўқон	автограф			хона- сида Ҳамза номида- ги Қўқон адабиёт музе- йида
34	Тарихи Туркистон	Мулла Олим маҳдум ҳожи	1915	ў	наср	Тошкент Лито- графия	лито- графия	насх	220 б.	
35	Тарихи Фарғона	Ибрат 1862/1932	1914-1915	ў	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ № 11616/І, 11080, 10117/І. Душанбе, № 1512	Иноя- туллоҳ хон Тўрақўр- гани	настаъ- лиқ	120 вар. 102 вар.	
36	Мизан аз-замон	Ибрат 1862/1932	1918 ёки 1919	ў	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ 11618	автограф	настаъ- лиқ	33 вар.	
37	Тарихи маданият	Ибрат	24 жу- мад II 1344/9	ў	наср	Тошкент, ЎзР ФА ШИ № 11616/II,	Иноя- туллоҳ хон	настаъ- лиқ	18+1 вар. 15	

			январь 1926			10117/II	Тўрақўр- гоний, Собитхон ибн Са- йид Наим- хонтўра Тўрақўр- гоний (1955)		вар.	
--	--	--	----------------	--	--	----------	---	--	------	--

МУНДАРИЖА

Сузбоши	3
I. Қўқон тарихнавислик мактаби шаклланишининг тарихий шароити (сиёсий жарёнлар)	6
II. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий омиллар	51
II.1. Хонликнинг ҳудуди ва аҳолиси	51
II.2. Ер эгаллиги, ҳунармандчилик ва савдо. Солиқлар	60
II.3. Ижтимоий ҳаёт	80
II.3.1. Ҳунармандчилик ва ҳунар аҳли	84
II.4. Моддий ва маънавий ҳаёт	86
II.4.1. Меъморчилик ва қурилиш ишлари	86
II.4.2. Мадраса ва мактабларда таълим	108
II.4.3. Илм-фан, адабий муҳит	111
II.4.4. Хагготлик ва китобат санъати	121
III. Хонлик тарихининг тарихнависилиги (адабиётлар кўрсаткичи сифатида)	127
IV. Қўқон хонлиги ҳудудларида тарихнавислик: ғоявий асослари, намояндалари, асарлари	
IV.1. Ғоявий асослари	130
IV.2. Намояндалари ва уларнинг асарлари	139
IV.2.1. Шер Муҳаммад Акмал Хўқандийнинг «Амирнома» асари	139
IV.2.2. «Умарнома» асари	140
IV.2.3. Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагийнинг «Шоҳномаи нуसरатпаём» асари	147
IV.2.4. Дилшод Барнонинг тарихий асарлари	150
IV.2.5. Увайсийнинг «Воқиоти Муҳаммад Алихон» асари	154
IV.2.6. Мутрибнинг «Шоҳномаи девона Мутриб» асари	155
IV.2.7. Андалибнинг «Шоҳномаи девона Андалиб» асари	157
IV.2.8. Муҳаммад ҳакимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асари	158
IV.2.9. Абдулгаффорбойнинг «Зафарномаи Худоёрхон» асари	190
IV.2.10. Шавқий Намангоний асарлари	194
IV.2.11. «Хулосат ал-аҳвол» асари	196
IV.2.12. Комий ва унинг «Таворихи манзума» асари	205
IV.2.13. Тожирнинг «Ғаройиби сипоҳ» асари	206
IV.2.14. Бекназарнинг «Амирлашкар жангномаси» асари	209
IV.2.15. Тарихчи Авазмуҳаммад Аттор Хўқандий	210

IV.2.16. Мулло Ниёз Муҳаммад Хўқандий ва унинг «Ибрат ал-хавоқин» (Тарихи Шоҳрухий) асари	220
IV.2.17. Манзурнинг «Тазкираи султоний» асари	223
IV.2.18. Мулло Холбек ибн Муҳаммад Мусо Андижоний	225
IV.2.19. Мирза Олимнинг «Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин» асари	230
IV.2.20. «Мактубчаи хон» асари	232
IV.2.21. Муҳаммадаминбек Худоёрзоданинг «Анжум ат-таворих» асари	234
IV.2.22. Муҳаммад Солиҳхўжа Тошкандийнинг «Тарихи жадиди Топканд» асари	238
IV.2.23. Маҳзун ва унинг «Шоҳнома» (Тарихи Фарғона) асари	248
IV.2.24. Муҳаммадризо Марғилонийнинг «Тарихи Азизий» асари	251
IV.2.25. Муҳаммадюнус ибн Муҳаммадамин – Тоиб ва унинг асарлари	253
IV.2.26. Муҳаммад Фозилбек ибн Қози Муҳаммад Отабек ва унинг «Мукаммали тарихи Фарғона» асари	259
IV.2.27. Мулло Олим Маҳдум ҳожи (Абдулқосимов)нинг «Тарихи Туркистон» асари	262
IV.2.28. Ибратнинг «Тарихи Фарғона» асари	264
Хулоса	266
Изоҳлар	270
Илова. Қўқон тарихчилари ва уларнинг асарлари	308